Ивана Коматина

ЦРКВА И ДРЖАВА У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА ОД XI ДО XIII ВЕКА

INSTITUTE OF HISTORY

Monographs
Volume 66

Ivana Komatina

CHURCH AND STATE IN THE SERBIAN LANDS FROM THE XIth TO THE XIIIth CENTURY

Editor-in-chief

Srđan Rudić, Ph.D.
Director of the Institute of History

Belgrade
2016

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

Посебна издања
књига 66

Ивана Коматина

ЦРКВА И ДРЖАВА У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА ОД XI ДО XIII ВЕКА

уредник

др Срђан Рудић
директор Историјског института

Београд
2016

рецензенти:
Проф. др Ђорђе Бубало
др Дејан Џелебџић
др Срђан Рудић

Објављивање ове књиге финансијски је помогло

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ, НАУКЕ
И ТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА ВЛАДЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
(евиденциони број пројекта 177029)

С А Д Р Ж А Ј

Предговор 9
Списак скраћеница 13

Увод

Политичка и црквена организација Римског царства
на Балкану од IV до VII века 31
Долазак Словена и промене у црквеној организацији
које су њиме условљене 40
Јачање и ширење Цариградске патријаршије на Балкану
у VIII и IX веку и реакција римске цркве 46

Између Рима и Цариграда (XI и прва половина XII века)

Обнова црквених средишта у IX и X веку:
Сплит, Дубровник, Драч и *Бугарска* 51
Византијска власт и развој Охридске архиепископије 91
Приморски црквени центри у условима византијске власти,
српске борбе за самосталност и збивања на Западу 123
Босна на Истоку и Западу 150

Верске размирице и (не)моћ државе
(друга половина XII и почетак XIII века)

Православље и јерес у држави Стефана Немање 157
Римокатоличанство у приморским градовима
између Дубровника и Бара 192
Правоверје и појава јереси у Босни 228

Modus vivendi: Од сукоба до суживота (XIII век)

Оснивање и уређење Српске архиепископије 247
Разрешење спора дубровачке и барске цркве 300
Босанска црква: крстјани и крсташи 334

Епилог 363
Прилози 389
Summary 395
Библиографија 409
Списак карти 427
Регистар 429

Реч аутора

Ова књига у основи садржи текст докторске дисертације под насловом *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, одбрањене на Филозофском факултету у Београду 2013. г. пред комисијом коју су чинили: проф. др Андрија Веселиновић, проф. др Ђорђе Бубало (ментор), проф. др Марко Шуица и др Дејан Џелебџић, научни сарадник Византолошког института САНУ. Неизмерну захвалност дугујем свим члановима комисије на бројним добронамерним сугестијама и примедбама, посебно ментору, који је по природи посла највише указивао на мањкавости и увек јасно показивао правац којим би требало кренути. Сви недостаци рада су, наравно, пропуст аутора и надам се да ће они побудити нова, даља истраживања ове теме и на тај начин изменити или допунити резултате који су пред вама. Велику захвалност дугујем и директору Историјског института Београд, др Срђану Рудићу који је радо прихватио предлог да књига угледа светлост дана. Коначне обрисе књига је добила уз свесрдну помоћ, подршку и другарство колега из Историјског института. Највише разумевања и стрпљења за овај вишегодишњи подухват имала је моја породица, којој с љубављу посвећујем ово дело.

У Београду,
у пролеће 2016. године

Предговор

У монографији *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века* обрађује се однос и међусобна условљеност цркве и државе на подручју српских земаља у периоду од XI до XIII века. Термин *црква* се односи како на правоверне, канонски и историјски утемељене црквене организације (православну и римокатоличку) тако и на канонски непризнате јеретичке покрете и заједнице. Под термином *држава* подразумева се сваки облик државне власти која је у датом хронолошком оквиру деловала на простору српских земаља и утицала на црквене прилике. Дакле, посматра се пре свега непосредна власт над одређеном територијом, али се узимају у обзир и ситуације у којима она делује као подређена и некој другој, врховној, власти. То укључује непосредну и посредну византијску власт у српским земљама, дукљанску државу, државу српских великих жупана и краљева, босанских банова, хумских кнежева, као и утицај страних држава, пре свега Дубровника, Млетака, Угарске и Бугарске.

Однос *цркве* и *државе* у поменутом раздобљу испољава се на више различитих нивоа: кроз утицај *државе* на образовање црквених седишта и опсег њихове јурисдикције (нпр. бугарске цркве, Барске архиепископије, Српске архиепископије), или пак кроз њен утицај на институционализовање јеретичког покрета, какав је био случај у Босни; кроз утицај *државе* на верске прилике, као и на културну делатност унутар цркве. С друге стране, *црква* је често утицала на спољнополитичку оријентацију владара, али је исто тако *црква*, нпр. православна и римокатоличка, делила државу, или пак читаво поднебље, у верском погледу. Ипак, осим истраживања тих појава, у књизи се посматра и узајамни утицај православних, римокатоличких и јеретичких центара који су постојали мимо домашаја државне политике.

Територија на којој се посматра однос *цркве* и *државе* ограничена је на простор српских земаља: Србију, Дукљу, Травунију, Хум и Босну, а раздобље у коме се тај однос посматра на време од XI до XIII века. У овој монографији се стога догађаји на сваком од поменутих простора обрађују као посебна географско–хронолошка целина. Период истраживања је ограничен на речено раздобље, уз неизоставан

преглед ранијих догађаја који су директно утицали на потоње (римска администартивна и црквена организација, долазак Словена, њихова христијанизација и обликовање нових политичких и црквених оквира). За доњу хронолошку границу узет је XI век. Управо тада почиње реорганизација византијске власти на Балкану и интензивнија борба Срба за стварање самосталних држава. Са друге стране, у верском смислу је то период када бугарска црква, оличена у Охридској архиепископији, налази своје место у новом византијском поретку на Балкану, али и време појачаног деловања јеретичких заједница на Балкану, као и првих посведочених (фалсификованих или не) аката, која отварају сукоб барске и дубровачке цркве. Горња хронолошка граница којом је тема ограничена јесте XIII век. Будући да се прати више црквених и политичких оквира тешко је пронаћи заједничку, прецизну хронолошку границу. Стога се, у унутрашњости Србије, процеси прате до 1282–1299. г. када су границе јурисдикције Српске архиепископије, која је утемељена 1219. г., знатно проширене; дуготрајни спор дубровачке и барске цркве у Приморју окончан је 1255. г., а нови спор, Бара и Котора, око јурисдикције над католицима у залеђу, настаје убрзо, али ће он обележити тек наредни век, те ће се само дати благи осврт на његове почетке; у Босни су јеретици превладали над католичком црквом, те се босански епископ морао повући у Угарску средином XIII века (Ђаково, дан. Славонија), док једини легитимни представници католичке цркве у Босни од 1291. г. постају фрањевци, наместо доминиканаца. Дакле, до краја XIII века процеси започети у претходна два столећа добијају свој епилог и стање које је тиме успостављено опстаће до краја средњег века.

Црква и држава без обзира на начелну раздвојеност, пресудно утичу једна на другу. Након насељавања Словена, упоредо са њиховом христијанизацијом, на простору Балкана се сукобљавају интереси византијске и римске цркве, те у IX и X веку долази до ширења утицаја старих црквених средишта – Дубровника, Сплита и Драча, а Цариградска патријаршија христијанизацијом Бугарске и оснивањем бугарске цркве ствара чврсте позиције према централном делу српских земаља. Сплитска архипископија је имала јурисдикцију над Захумљем и Травунијом, све до оснивања Дубровачке архиепископије средином X века, када су се те две кнежевине нашле под њеном јурисдикцијом. Дубровачка црква је највероватније након великог раскола проширила своју власт и на подручје кнежевине Дукље, која је до тада била у саставу византијске цркве оличене у Драчкој митрополији. На простору Србије у ужем смислу, јурисдикцију је имала бугарска црква која је опстала и након Самуилових освајања да би у време цара Василија II, када је дошло до обнове византијске власти на простору северног

Балкана, прерасла у Охридску архиепископију, а у којој се, као и у време династије Вишеславића, тако и у време Војислављевића, налазила рашка епископија. Простор Босне је највероватније делио судбину Србије у црквеном погледу све до политичког осамостаљења, када се и она нашла у оквиру дубровачке цркве. У Дукљи се средином XII века наилази на прве трагове тежње за црквеном самосталношћу у односу на Дубровник, што је у држави Вукана Немањића прерасло у фактичко стање 1199. г., јер је тада на сабору у Бару основана Барска архиепископија. Путем осамостаљења кренула је и српска црква, која је нарочито ојачала у време првих Немањића, те је залагањем Саве Немањића створена Српска архиепископија 1218/1219. г., тако што је издвојена из Охридске архиепископије. Крајем прве половине XIII века отпочиње и парница дубровачке и барске цркве око јурисдикције над дукљанским градовима, која је вођена пред папском куријом. Босна се пак на прелазу из XII у XIII век суочава са појавом јеретика чије деловање, за разлику од Србије, није успела да спречи. Босна је устукнула пред јеретицима понекад из немоћи државе, понекад из користи, а све је то утицало да се православна римокатоличка црква повуче са тог простора, те се и само седиште босанске епископије нашло изван њених граница, у Ђакову, тадашњој Угарској. Од тог тренутка јерес у Босни могла је неометано да делује.

Период у коме се посматра однос *цркве* и *државе* у српским земљама релативно је добро покривен историјским изворима. Користе се домаћи извори, затим византијски и извори западне провенијенције. Природа тих извора је различита, али свакако предњаче документарни у односу на наративне. Срећна околност је та што се они најчешће односе на исту материју због чега се она може потпуније сагледати. Од документарних извора у највећој мери се користе писма. Сачувана је обимна кореспонденција између папа и њихових суфрагана, односно папа и представника световне власти, као и обимне преписке које су водили охридски архиепископи Теофилакт и Димитрије Хоматин. Користе се и повеље, натписи, материјални остаци као и епископски спискови (Notitiae episcopatuum) византијске, римске и српске цркве. Најзначајније збирке у којима је објављена дипломатичка грађа, а које се користе у монографији су: *Acta Albaniae*, више томова *Diplomatičkog zbornika* Т. Смичикласа, затим *Diplomatički zbornik* настао трудом И. Кукуљевића, као и едиције А. Тајнера, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* и *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. Незаобилазни су и регистри папских писама папа Гргура VII и Иноћентија III. Акта охридских архиепископа Теофилакта и Димитрија Хоматина користе се према новим издањима

П. Готјеа и Г. Принцинга. Од великог су значаја и домаће збирке изворне грађе: *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, настао заслугом В. Мошина, С. Ћирковића и Д. Синдика, као и збирке А. Соловјева и Љ. Стојановића. Што се тиче наративних извора, највише су заступљена српска средњовековна житија (*Житија Св. Симеона*, *Житија Св. Саве*, *Животи краљева и архиепископа српских – Данилов зборник*) и службе, затим словенски и византијски списи који говоре о јереси, српски синодици и записи. Поступци папа и деловање на простору српских земаља свакако се боље разумеју ако се узму у обзир и саме личности папа, тј. њихово целокупно деловање, које је садржано у сабраним папским биографијама, *Liber Pontificalis*. Такође, приликом реконструисања овог периода значајни су и подаци које пружа *Historia Salonitana* Томе Архиђакона, а у обзир ће се узети и у историјској науци контроверзни *Летопис попа Дукљанина*, који се посматра више са аспекта његове намере, а не суштине.

Све ово, опет, само је део заиста богате грађе посвећене поменутом периоду. Приликом самог рада са побројаним изворима, њихови искази се подвргавају критици, и предност се даје аутентичним, веродостојним, или пак временски ближим исказима. Наравно, осим извора у књизи се користе и разматрају различита гледишта многих научника који су се бавили сличним предметом истраживања. С тим у вези незаобилазна је монографија Станоја Станојевића посвећена проучавању положаја римокатоличке цркве на простору српских земаља, затим студије и радови Јованке Калић посвећени питањима односа српске цркве и државе, монографија Тибора Живковића о најранијој црквеној организацији на простору српских земаља, али и радови других истакнутих научника који су укључени у зборнике радова посвећене Стефану Немањи – Св. Симеону, Сави Немањићу – Св. Сави, српским манастирима Студеници и Милешеви, Српској цркви, као и они посвећени оснивању и организацији Дубровачке архиепископије и питањима јереси и православне цркве у Босни и Хуму. Међутим, ни у једној студији се однос цркве и државе на простору српских земаља у периоду од XI до XIII века не обрађује као посебна целина, што је, чини ми се, неопходно да би се у континуитету пратили сви процеси, те на тај начин дошло до потпуног и веродостојног историјског прегледа црквених и политичких прилика на том простору. Стога се у овој монографији, колико су могућности допуштале, приступило једном таквом истраживању.

Списак скраћеница

Ангелов, *Богомилството*	Д. Ангелов, *Богомилството в България*, София 1969.
Angold, *Church and Society*	Angold M., *Church and Society in Bizantium under the Comneni*, Cambridge–New York, 1995.
Annales Ragusini	*Annales Ragusini Anonimi item Nicolai de Ragnina*, ed. S. Nodilo, MSHSM XIV, Scriptores I, Zagrabiae 1883.
Антоновић, *О узроцима смењивања*;	М. Антоновић, *О узроцима смењивања жичког архиепископа Данила I*, ЗРВИ 34(1995) 107–115.
Архитектура I	*Архитектура Немањићког доба* I, прир. М. Чанак–Медић, Ђ. Бошковић, Београд 1986.
Acta Albaniae I	*Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* I, edd. L. Thalloczy, C. Jireček, E. Shufflay, Wien 1913.
Actes de Chilandar I	*Actes de Chilandar* I. *Des origines à 1319*, édd. M. Živojinović, V. Kravari, Ch. Giros, Archives de l' Athos 20, Paris 1998.
Бабић, *Студеница*	Г. Бабић, В. Корać, С. Ћирковић, *Студеница*, Београд 1986.
Баришић, Ферјанчић, *Вести Димитрија Хоматијана*	Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, *Вести Димитрија Хоматијана о „власти Драгувита“*, ЗРВИ 20 (1981) 51–55.
Basić, *Pristupna razmatranja*	I. Basić, *Pristupna razmatranja uz popise biskupa Zapadnoga Ilirika u aktima crkvenih koncila u Saloni 530. i 533. godine*, Tusculum 2 (2009) 59–69.
BZ	Byzantinische Zeitschrift
Byzantine monastic	*Byzantine monastic foundation documents* II, edd. J. Thomas, A. Constantinides Hero, Washington, D. C. 2000.
Благојевић, *Преглед историјске географије*	М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983) 45–126.

Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*	М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 45–62.
Благојевић, *Хиландарски поседи*	М. Благојевић, *Хиландарски поседи на Косову и Метохији (XII–XV века),* ХЗ 12 (2008) 11–34.
Борилов синодик	*Борилов синодик*, изд. И. Божилов, А. Тотоманова, И. Билярски, София 2010.
Бубало, *Да ли су Стефан Првовенчани Радослав били савладари*	Ђ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан и Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, ЗРВИ 46 (2009) 201–227.
Bubalo, *Jurisdikcija*	Đ. Bubalo, K. Mitrović, R. Radić, *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu*, Beograd 2010.
Бубало, *Када Стефан Немањић издао повељу Хиландару*	Ђ. Бубало, *Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу манастиру Хиландару*, ССА 9 (2010) 233–241.
Бубало, *Титуле Вукана Немањића*	Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, ур. Б. Тодић, Беране–Београд 2011, 79–94.
Bullarium ordinis FF. praedicatorum I	*Bullarium ordinis FF. praedicatorum* I *(aa. 1215–1280)*, ed. F. T. Ripolli, Romae 1729.
Bullarium Franciscanum	*Bullarium Franciscanum* I–II, ed. J. H. Sbaralea, Romae 1759–1761.
Büttner, *Erzbischof*, *Leon von Ohrid*	E. Büttner, *Erzbischof*, *Leon von Ohrid (1037–1056), Leben und Werk (mit den Texten seiner bisher unedierten asketischen Schrift und seiner drei Briefe an den Papst)*, Bamberg 2007.
Византијски свет I	Византијски свет на Балкану I, прир. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012.
ВИИНЈ	*Византијски извори за историју народа Југославије* I–IV, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1955–1971.
Vita Basilii	*Chronographiae quae Theophanis Continuati nominee fertur liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur*, ed. I. Ševčenko, Berolini 2011.
Willermi Tyrensis Historia	*Willermi Tyrensis archiepiscopi Historia rerum in partibus transmarinis gestarum a tempore successorum mahumeti usque ad annum domini MCLXXXIV*, edd. A.-A. Beugnot, A. Le Prévost, Recueil des historiens des croisades, Historiens occidentaux I, Paris 1844.

Војводић, *Ариље*	Д. Војводић, *Зидно сликарство у цркви Св. Ахилија у Ариљу*, Београд 2005.
Vojvodić, *Représentation*	D. Vojvodić, *Un regard nouveau sur la représentation du Concile de saint-Syméon-Nemanja à Arilje*, Cahiers Balkaniques 31 (2000) 11–20.
Gelzer, *Ungedruckte*	H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche* II, BZ 2 (1893) 22–72.
ГЗМ	Гласник Земаљског музеја
Гюзелев, *Бележки*	И. Гюзелев, *Бележки върху йерархическия статус на българската църква и нейния върховен предстоятел през първия век от покръстването* 865–971, Религия и църква в България, София 1997, 98–107.
Глас СКА	Гласник Српске краљевске академије
Гласник СНД	Гласник Скопског научног друштва
Glušac, *Problem*	V. Glušac, *Problem bogomilstva i pravoslavlje „crkve bosanske“*, Godišnjak 5 (1953) 105–138.
ГНЧ	Годишњица Николе Чупића
Godišnjak	Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine
Goldstein, *Rani srednji vijek*	I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.
Гранић, *Оснивање архиепископије*	Ф. Гранић, *Оснивање архиепископије у граду Justiniana Prima 535 године пре Хр.*, Гласник СНД 1 (1925) 113–134.
Грујић, *Легенда*	Р. Грујић, *Легенда из времена цара Самуила о пореклу народа*, Гласник СНД 13 (1933) 1–3.
DAI	*Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio* I, edd. Gy. Moravcsik, R. H. J. Jenkins, Washington 1967[2].
Dandolo	*Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta*, Rerum Italicarum Scriptores XII, ed. L. A. Muratori, Milano 1728.
Darrouzès, *Listes*	J. Darrouzès, *Listes épiscopales du concile de Nicéé* (787), REB 28 (1970) 5–76.
De thematibus	Costantino Porfirogenito, *De thematibus*, ed. A. Pertusi, Vaticano 1952, II, 11.20–23.
Demetrii Chomateni Ponemata	*Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, ed. G. Prinzing, Berlin – New York 2002.
Динић, *Три повеље*	М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, ЗФФБ 3 (1955) 69–94.

Доментијан	Доментијан, *Житије Светог Саве*, прир. Љ. Јухас–Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 2001.
Доментијан, *Живот Св. Симеуна*	Доментијан, *Живот Св. Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865.
Dondaine, *Actes*	A. Dondaine, *Les actes du concile albigeois de Saint – Félix de Caraman*, Miscellanea Giovanni Mercati, Studi e testi 125, Vaticano 1946, 324–355.
Драгојловић, *Богомилство*	Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији* II, Београд 1982.
Dujčev, *Epistola*	I. Dujčev, *L'epistola sui bogomili del patriarca constatinopolitano Teofilatto*, Medioevo byzantino-slavo I, Roma 1965, 283–315.
Ђурић, *Историјске композиције*	В. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, ЗРВИ 10 (1967) 121–148.
Европа и Срби	Ј. Калић, Европа и Срби. Средњи век, ур. Т. Живковић, Београд 2006.
Einhard	*Einhardi Annales*, ed. G.H. Pertz, *MGH SS* I, Hannoverae 1819.
Euth. Zyg.	*Euthymii Zygabeni Panoplia dogmatica*, Patrologia Graeca 130, ed. J. P. Migne, Paris 1865, coll. 19–1359.
Живковић, *Дукља између Рашке и Византије*	Т. Живковић, *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, ЗРВИ 43 (2006) 451–466.
Живковић, *Јужни Словени*	Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025)*, Београд 2002.
Živković, *On the foundation*	Т. Živković, *On the foundation of Ragusa: The Tradition vs. Facts*, ИЧ 54 (2007) 9–25.
Живковић, *Словени и Ромеји*	Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, Београд 2000.
Живковић, *Црквена организација*	Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004.
Живојиновић, *Историја*	М. Живојиновић, *Историја Хиландара I (од оснивања манастира 1198. до 1335. г)*, Београд 1998.
Живојиновић, *Монах Симеон*	М. Живојиновић, *Стефан Немања као монах Симеон*, Стефан Немања – Свети Симеон, 101–113.

Живојиновић, *О боравцима*	М. Живојиновић, *О боравцима Светог Саве у Солуну*, ИЧ 24 (1977) 63–71.
Животи краљева и архиепископа српских	*Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило II*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866.
Законоправило Светога Саве	*Законоправило Светога Саве*, прир. М. Петровић, Љ. Штављанин–Ђорђевић, Београд 2005.
Зборник средњовековних повеља и писама	*Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника* I *(1186–1321)*, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011.
Zeiller, *Origines*	J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l' Empire Romain*, Paris 1918.
ЗМСИ	Зборник Матице српске за историју
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
ЗФФБ	Зборник Филозофског факултета у Београду
Иванов, *Български старини*	Й. Иванов, *Български старини из Македония*, София, 1970.
Innocentii III epp.	*Innocentii III Romani pontificis regestorum sive epistolarum* I–III, PL 214–216, ed. J. P. Migne, Paris 1890.
Ioannis Cinnami epitome	*Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A Meineke, Bonnae 1836.
ИСН	*Историја српског народа* I, ур. С. Ћирковић Београд 1981.
ИЦГ	*Историја Црне Горе* I, II/1, Титоград 1967–1970.
ИЧ	Историјски часопис
Јанковић, *Епископије и митрополије*	М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
Јанковић, *Епископије српске цркве*	М. Јанковић, *Епископије српске цркве 1220. године*, Сава Немањић – Свети Сава, 73–84.
Јиречек, *Историја*	К. Јиречек, *Историја Срба* I–II, Београд 1952.
Јиречек, *Романи*	К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњега века*, Зборник Константина Јиречека II, прир. Г. Острогорски, Београд 1962.

Калић, *Држава и црква*	Ј. Калић, *Држава и црква у Србији XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 129–137.
Калић, *Државни сабори*	Ј. Калић, *Српски државни сабори у Расу*, Европа и Срби, 185–195.
Калић, *Ниш у средњем веку*	Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, Европа и Срби, 369–409.
Калић, *Српска држава*	Ј. Калић, *Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку*, ЗРВИ 44/1 (2007) 197–208.
Калић, *Сукоб*	Ј. Калић, *Српско-византијски сукоб 1168. г.*, ЗФФБ 11/1 (1970) 293–204.
Калић, *Црквене прилике*	Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Европа и Срби, 125–141.
Kehr, *Papsturkunden in Rom*	P. Kehr, *Papsturkunden in Rom*, Nachrichten von der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 2 (1900) 148–149.
Кисас, *О времену*	С. Кисас, *О времену склапања брака Стефана Радослава са Аном Комнином*, ЗРВИ 18 (1978) 131–139.
Klaić, Petricioli, *Prošlost Zadra* II.	N. Klaić, I. Petricioli, *Prošlost Zadra* II. *Zadar u srednjem veku*, Zadar 1976.
Kniewald, *Vjerodostojnost*	D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU 270 (1949), 115–276.
Козма	*Козма Пресвитеръ, болгарскій писатель X века*, изд. М. Г. Попруженко, Български старини XII, София 1936.
Коматина, *Историјска подлога*	И. Коматина, *Историјска подлога чудâ Св. Симеона у Житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног*, ЗРВИ 51 (2014) 112–134.
Коматина, *Византијска титула*	П. Коматина, *Византијска титула Константина Бодина*, ЗРВИ 48 (2011) 61–76.
Коматина, *Моравски епископ*	П. Коматина, *Моравски епископ Агатон на Фотијевом сабору* 879/880. г., Српска теологија данас 2009. Први годишњи симпосион, Београд 2010, 359–368.
Коматина, *Оснивање*	П. Коматина, *Оснивање Патраске и Атинске митрополије и Словени на Пелопонезу*, ЗРВИ 46 (2009) 27–52.

Коматина, *Појам Бугарске*	П. Коматина, *Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије,* Византијски свет I, 41–56.
Коматина, *Србија и Дукља*	П. Коматина, *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, ЗРВИ 49 (2012) 159–186.
Коматина, *Црквена политика*	П. Коматина, *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти Василија I*, Београд 2014.
Кондић, Поповић, *Царичин град*	В. Кондић, В. Поповић, *Царичин град*, Београд 1977.
Корać, *Седишта*	В. Корać, *Седишта двеју западних Савиних епископија: Стон и Превлака*, Свети Сава у српској историји, 85–91.
Krasić, *Djelovanje dominikanaca*	S. Krasić, *Djelovanje dominikanaca u srednjem vijeku,* Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, 173–240.
Крсмановић, *О односу*	Б. Крсмановић, *О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије*. Византијски свет I, 17–39.
Krsmanović, *Province in Change*	B. Krsmanović, *The Byzantine Province in Change (on the Threshold Between the 10th and the 11th Century),* Belgrade–Athens 2008.
Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne	Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije (1089–1989), prir. Ž. Puljić, F. Topić, Sarajevo 1991.
Kukuljević, *Diplomatički zbornik* II	I. Kukuljević, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* II, Zagreb 1875.
Liber pontificalis	*Liber pontificalis* I–II, ed. L. Duchesne, Paris 1955.
Loos, *Heresy*	Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha 1974.
ЛССВ	*Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999.
Lupis, *Pregled povjesti stonske biskupije*	V. B. Lupis, *Pregled povjesti stonske biskupije od osnutka do 1541. godine*, Tisuću godina Dubrovačke (Nad)biskupije, 197–217.
Luccari, *Annali di Rausa*	G. Luccari, *Copioso ristreto de gli Annali di Rausa*, Venetia 1605.

Љубинковић, *Традиција*	Р. Љубинковић, *Традиција Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа*, Старинар, Н. С. 17 (1966) 61–75.
Љубинковић, *Хумско епархиско властелинство*	Р. Љубинковић, *Хумско епархиско властелинство и црква Светог Петра у Бијелом Пољу*, Старинар Н. С. 9–10 (1959) 97–124.
Majnarić, *Papinski kapelan*	I. Majnarić, *Papinski kapelan Ivan od Casamarija i Bilinopoljska abjuracija 1203. Papinski legat koji to u Bosni nije bio?*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosi i umjetnosti u Zadru 50 (2008) 1–13.
Majnarić, *Papinski poslanik*	I. Majnarić, *Papinski poslanik Akoncije u Dalmaciji i Hrvatskoj 1219.–1223.*, Analecta Croatica Christiana 40 (2009) 79–99.
Mansi	*Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio*, ed. J. D. Mansi, I–XXXI, Florentiae – Venetiis 1758–1798.
Максимовић, *„Византинизми“*	Љ. Максимовић, *„Византинизми“ краља Стефана Радослава*, ЗРВИ 46 (2009) 139–147.
Максимовић, *Организација византијске власти*	Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 31–43.
Максимовић, *Покрштавање*	Љ. Максимовић, *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35 (1996) 155–174.
Максимовић, *Северни Илирик*	Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, ЗРВИ 19 (1980) 17–57.
Маринковић, *Историја настанка*	Р. Маринковић, *Историја настанка Живота господина Симеона од светога Саве*, Сава Немањић – Свети Сава, 201–213.
Маринковић, *Немањина дворска канцеларија*	Р. Маринковић, *Немањина дворска канцеларија*, Стефан Немања – Свети Симеон, 131–136.
Marković, *Dukljansko–barska metropolija*	I. Marković, *Dukljansko–barska metropolija*, Zagreb 1902.
Марковић, *Православно монаштво*	В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920.

Марковић, *Прво путовање*	М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009.
Markus, *Carthage – Prima Iustiniana – Ravenna*	R. A. Markus, *Carthage – Prima Iustiniana – Ravenna: An aspect of Iustinian's Kirchenpolitik*, Byzantion 49 (1979) 277–302.
MGH	*Monumenta Germaniae historica*
MGH Epp.	*MGH Epistolae*
MGH Epp. sel.	*MGH Epistolae selectae*
MGH SS rer. Germ. N. S.	*MGH SS rerum Germanicarum Nova Series*
Милаш, *Правила*	*Правила православне цркве с тумачењима* I, прир. Н. Милаш, Нови Сад 1895.
Миљковић, *Житија Светог Саве*	Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008.
Miracles I	*Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I. Le texte*, éd. P. Lemerle, Paris 1979.
Митровић, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа*	К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији*, Споменица академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 289–305 .
Мишић, *Земља*	С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју 4/2–3 (1997) 133–146.
Мишић, *Историјска географија*	С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, Свети Сава у српској историји, 93–104.
Младеновић, *Студенички игумани*	Ј. Младеновић, *Студенички игумани*, Осам векова, 337 –345.
Mošin, *Ljetopis*	*Ljetopis popa Dukljanina*, prir. V. Mošin, Zagreb 1950.
Мошин, *Сербская редакция синодика* I	В. Мошин, *Сербская редакция синодика в неделю православия. Анализ текстов*, Византийский временик 16 (1959) 317–394.
Мошин, *Сербская редакция синодика* II	В. Мошин, *Сербская редакция синодика в неделю православия. Тексты*, Византийский временик 17 (1960) 278–353.

Мргић, *Северна Босна*	Ј. Мргић, *Северна Босна 13–16. века*, Београд 2008.
Мргић–Радојчић, *Доњи Краји*	Ј. Мргић–Радојчић, *Доњи Краји: Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002.
Mullett, *Theophylact*	M. Mullett, *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Arcbishop*, Aldershot (UK) und Brookfied/Vermont 1997.
Naxidou, *Aspect*	E. Naxidou, *An Aspect of the Medieval History of the Archbishopric of Ohrid: its Connection with Justiniana Prima*, Byzantinoslavica 64 (2006) 153–191.
Neralić, *Srednjovjekovna Bosna*	J. Neralić, *Srednjovjekovna Bosna u diplomatičkim spisima Rimske kurije*, Fenomen „krstjani“, 371–387.
Нешковић, *Ђурђеви ступови*	Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови у старом Расу*, Краљево 1984.
Новаковић, *Охридска архиепископија*	С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Сабрана дела II. Списи из историјске географије, прир. С. Ћирковић, Београд 2003, 61–102.
Novellae	*Imp. Iustiniani Novellae* I, ed. C. E. Z. von Ligenthal, Lipsiae 1881.
Notitiae	*Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*, edd. J. Darrouzès, Paris 1981.
Obolensky, *Bogomiils*	D. Obolensky, *The Bogomiils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge 1948.
Оболенски, *Шест портрета*	Д. Оболенски, *Шест византијских портрета*, Београд 1991.
ODB	Oxford Dictionary of Byzantium, I–III, Oxford 1991.
Осам векова	Осам векова Студенице, ур. епископ жички Стефан, А. Јевтић, Д. Кашић, Београд 1986.
Острогорски, *Историја*	Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (= 1969).
Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана*	Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 89–114.

Павловић, *Култови лица*	Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965.
Parthey, *Hieroclis Synecdemus*	*Hieroclis Synecdemus et notitiae Graecae episcopatum*, ed. G. Parthey, Berolini 1866.
Перичић, *Sclavorum regnum*	Е. Перичић, *Sclavorum regnum Grgura barskog*, Bar 1998.
Петковић, *Преглед црквених споменика*	В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српскога народа*, Београд 1950.
Петровић, *Св. Сава на Жичком сабору*	М. Петровић, *Св. Сава на Жичком сабору 1221. године и латинска јерес*, ИЧ 45–46 (1998–1999) 11–29.
Петровић, *Црквенодржавна идеологија*	М. Петровић, *Црквенодржавна идеологија Светога Саве у Студеничком типику*, Осам векова, 75–98.
Пириватрић, *Византијска тема Морава*	С. Пириватрић, *Византијска тема Морава и „Моравије" Константина VII Порфирогенита*, ЗРВИ 36 (1997) 173–201.
Пириватрић, *Прилог*	С. Пириватрић, *Прилог хронологији почетка Немањине власти*, ЗРВИ 29–30 (1991) 125-136.
Пириватрић, *Самуилова држава*	С. Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1997.
Pirivatrić, *Some Notes*	S. Pirivatrić, *Some Notes on the Byzantine–Bulgarian Peace Treaty of 927*, Byzantinoslovaca II, Bratislava 2008, 43–48.
Писци средњовјековног латинитета	*Писци средњовјековног латинитета*, прир. Д. Синдик, Г. Томовић, Цетиње 1996.
PG	Patrologia Graeca, ed. J. P. Migne, Paris 1857–1866.
PL	Patrologia Latina, ed. J. P. Migne, Paris 1844–1855, 1862–1865.
Поповић, *Гроб Светог Симеона*	Д. Поповић, *Гроб Светог Симеона у Студеници*, Осам векова, 155–166.
Поповић, *Под окриљем светости*	Д. Поповић, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006.
Поповић, *Средњовековни надгробни споменици*	Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, Студеница, 491–502.
Прерадовић, *Култови светитеља*	Д. Прерадовић, *Култови светитеља у византијским градовима на источној обали Јадрана (VI–IX век)*, Ниш и Византија X (2011) 523–535.

Прерадовић, *Преноси реликвија*	Д. Прерадовић, *Преноси реликвија из Византије на Јадран у периоду између VI и XI века,* Ниш и Византија XI (2012) 187–207.
Прилози за КЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
Prinzing, *Autokephale*	G. Prinzing, *Die autokephale byzantinische Kirchenprovinz Bulgarien/Ohrid*, Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia 22–27 August 2011, I. Plenary Papers, Sofia 2011, 389–413.
Prinzing, *Byzantine ecclesiastical province*	G. Prinzing, *The autocephalous Byzantine ecclesiastical province of Bulgaria/Ohrid*, Bulgaria Mediaevalis 3 (2012) 355–383.
Прокић, *Први охридски архиепископ*	Б. Прокић, *Први охридски архиепископ Јован*, Глас 88 (1911) 267–303.
Puljić, *Uspostava*	I. Puljić, *Uspostava Dubrovačke metropolije*, Tisuću godina Dubrovačke (Nad)biskupije, 15–56.
Равић, *Писмо*	И. Равић, *Писмо барског епископа Гргура сплитском канонику Гвалтерију*, ССА 10 (2011) 183–190.
Равић, *Уговор*	И. Равић, *Уговор хумског кнеза Мирослава и Дубровчана*, ССА 11 (2012) 11–23.
Rad JAZU	Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti
Радић, *Обласни господари*	Р. Радић, *Обласни господари у Византији крајем XII и првим деценијама XIII века*, ЗРВИ 24–25 (1986) 151–289.
Радојчић, *Свети Сава и автокефалност*	Н. Радојчић, *Свети Сава и автокефалност српске и бугарске цркве*, Глас СКА 179 (1939) 179–258.
Rački, *Bogomili i patareni*	F. Rački, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI vieku. Bogomili i patareni*, Beograd 1931.
Rački, *Documenta*	*Documenta historiae chroaticae periodum antiqam illustrantia*, ed. F. Rački, Zagrabiae 1877.
Rački, *Pismo*	F. Rački, *Pismo prvovienčanoga kralja srbskoga Stjepana I papi Honoriju III god. 1220*, Starine JAZU 7 (1875) 53–56.
REB	Revue des études byzantines

Сава Немањић – Свети Сава	Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ђурић, Београд 1979.
Свети Сава	Свети Сава, *Сабрана дела*, прир. Т. Јовановић, Београд 1998.
Свети Сава у српској историји	Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ћирковић, Београд 1998.
Sirmium	Sirmium, град царева и мученика, ур. Д. Познановић, Сремска Митровица 2003.
Slišković, *Dominikanci*	S. Slišković, *Dominikanci i bosansko-humski krstjani*, Fenomen „krstjani", 479–498.
Снегаров, *История*	И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия* I, София 1924.
Solovjev, *Svedočanstva*	A. Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, Godišnjak 5 (1953) 1–103.
Србљак I	Србљак I. Службе, канони и акатисти, прир Ђ. Трифуновић, прев. Д. Богдановић, Београд 1970.
Српске земље у средњем веку	Српске земље у средњем веку, прир. С. Ћирковић, Београд 1978.
ССА	Стари српски архив
ССЗН	*Стари српски записи и натписи* I, прир. Љ. Стојановић, Београд 1902.
Станковић, *Стефан Немањић и Сава у списима Димитрија Хоматина*	В. Станковић, *Стефан Немањић и његов брат Сава у списима Димитрија Хоматина*, Византијски свет I, 111–118.
Станојевић, *Борба за самосталност*	С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањићској држави*, Београд 1912.
Станојевић, *Свети Сава и независност*	С. Станојевић, *Свети Сава и независност српске цркве*, Глас СКА 161 (1934) Београд 1934, 199–251.
Стевовић, *Историјски извор*	И. Стевовић, *Историјски извор и историјско–уметничко тумачење: Богородичина црква у Топлици*, Зограф 35 (2011) 73–92.
Стефан Немања – Свети Симеон	Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, прир. Ј. Калић, Београд 2000.
Стефан Немања и Топлица	Стефан Немања и Топлица, ур. Д. Бојовић, Ниш 2011.
Стефан Првовенчани	Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љ. Јухас–Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999.

Студеница	Студеница и византијска уметност око 1200. године, ур. В. Корać, Београд 1988.
Studije o „Crkvi bosanskoj“	J. Šidak, Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu, Zagreb 1975.
Sforca, *Bari e Kotor*	F. Sforca, *Bari e Kotor. Un singolare caso di rapporti fra le due sponde adriatiche*, Barii 1975.
Scheiner*, Dux von Dalmatien*	P. Scheiner*, Der Dux von Dalmatien und die Belagerund Anconas im Jahre 1173. Zur Italien- und Balkanpolitik Manuels I.,* Byzantion 41 (1971) 285–311.
Теодосије	Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1973.
Tisuću godina Dubrovačke (Nad)biskupije	Tisuću godina Dubrovačke (Nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenoga skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije/metropolije (998.–1998.), prir. N. A. Ančić, Dubrovnik – Split 2001.
TM	Travaux et mémoires
Тодић, *Архиепископ Лав*	Б. Тодић, *Архиепископ Лав – творац иконографског програма*, Византијски свет I, 119–136.
Тодић, *Представе*	Б. Тодић, *Представе Св. Симеона Немање, наставника праве вере и добре владе, у средњовековном сликарству*, Стефан Немања – Свети Симеон, 295–305.
Томовић, *Морфологија*	Г. Томовић, *Морфологија ћириличних натписа на Балкану*, Београд 1974.
Трифуновић, *Запис у Вукановом јеванђељу*	Трифуновић Ђ., *Запис старца Симеона у Вукановом јеванђељу*, Прилози за КЈИФ 67 (2001) 63–85.
Трифуновић, *Ка почецима*	Ђ. Трифуновић, *Ка почецима српске писмености*, Београд 2001.
Троицки, *Црквено-политичка идеологија*	С. Троицки, *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије*, Глас САН 212 (1953) 155–199.
Theiner, *Monumenta Slavorum* I	A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia* I, Romae 1863.
Theiner, *Monumenta Hungariae* I	A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I, Romae 1859.

Theophylacti Achridensis epp.	*Theophylacti Achridensis Epistulae*, ed. P. Gautier, Thessalonique 1986.
Thomae archidiaconi Historia	*Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, edd. O. Perić. D. Karbić, M. Matijević Sokol, J. Ross Sweeney, Budapest – New York 2006.
Ćirković, *Bosanska crkva*	S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi,* Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1987, 198–210.
Ћирковић, *Дуалистичка хетеродоксија*	С. Ћирковић, *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: босанска црква*, Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ 9 (1995) 7–34.
Ћирковић, *Жича као архијерејско седиште*	С. Ћирковић, *Жича као архијерејско седиште*, Манастир Жича. Зборник радова, Краљево 2000, 11–15.
Ћирковић, *Земља и град*	С. Ћирковић, *Земља и град Мачва*, Прилози за КЈИФ 74 (2008) 3–20.
Ћирковић, *Историја*	С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
Ћирковић, *„Насељени градови“*	С. Ћирковић, *„Насељени градови“ Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998) 9–32.
Ћирковић, *Православна црква у средњовековној српској држави*	С. Ћирковић, *Православна црква у средњовековној српској држави*, Српска православна црква 1219–1969, Споменица о 750–годишњици аутокефалности, ур. епископ Лаврентије, Београд 1969, 35–51.
Ћирковић, *Српске notitiae*	С. Ћирковић, *Српске notitiae episcopatuum*, Споменица епископу шумадијском Сави. Зборник радова поводом 40 годишњице архијерејске службе др Саве (Вуковића) епископа шумадијског, Нови Сад 2001, 199–208.
Ћирковић, *Хиландарски метох*	С. Ћирковић, *Хиландарски метох у Зети*, ХЗ 10 (1998) 145–152.
Фабер, *Право барских надбискупа*	М. Фабер, *Право барских надбискупа на наслов „примас Србије“*, ГЗМ 17 (1905) 445–477.

Farlati	D. Farlati, *Illiricum Sacrum* VI–VII, Venetiis 1800–1817.
Fenomen „krstjani“	Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, prir. F. Šanjek, Sarajevo–Zagreb 2005.
Ферјанчић, *Автокефалност*	Б. Ферјанчић, *Автокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија*, Сава Немањић – Свети Сава, 65–72.
Ферјанчић, *Србија и византијски свет*	Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261),* ЗРВИ 27/28 (1989) 103–148.
Ферјанчић, Максимовић, *Свети Сава и Србија*	Б. Ферјанчић, Љ. Максимовић, *Свети Сава и Србија између Епира и Никеје*, Свети Сава у српској историји, 13–25.
Ферлуга, *Византиска управа*	Ј. Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957.
Foretić, *Povjest Dubrovnika* I	Foretić, *Povjest Dubrovnika do 1808*. I, Zagreb 1980.
Hamilton and Hamilton, *Dualist heresies*	J. Hamilton, B. Hamilton, *Christian dualist heresies in the Byzantine world c.650 – c.1450*, Manchester–New York 1998.
Harris, *Dubrovnik*	R. Harris, *Dubrovnik: A history*, London 2003.
Hašimbegović, *Prvi pomen krstjana*	E. Hašimbegović, *Prvi pomen krstjana u srednjovjekovnoj Bosni (Analiza izvora s kraja XII i početka XIII stoljeća*, Fenomen „krstjani“, 413–423.
ХЗ	Хиландарски зборник
HZ	Historijski zbornik
Хиландарска повеља	*Хиландарска оснивачка повеља Светога Симеона и Светога Саве*, Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрлић, И. Брајовић, Осам векова, 49–60.
Historia Salonitana Maior	Historia Salonitana Maior, прир. Н. Клаић, Београд 1967.
Hrvatsko-crnogorski dodiri	Hrvatsko-crnogorski dodiri/crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povjesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja. Zbornik radova, prir. Lovorka Čoralić, Zagreb 2008.
Христу, *Манастир Пресвете Богородице*	В. П. К. Христу, *Манастир Пресвете Богородице Евергетидске у Цариграду*, Осам векова, 61–73.
CD	*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II–VI, ed. T. Smičiklas, Zagrabiae 1904–1908; I, edd.

	M. Kostrenčić, J. Stipišić, M. Šamšalović, Zagrabiae 1967.
CD Suppl.	*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Supplementa* I, edd. H. Sirotković, J. Kolanović, Zagreb 1998.
Codice Barese I	*Codice diplomatico Barese* I–III, edd. G. B. Nitto de Rossi, F. Nitti di Vito, Bari 1897–1899.
Chronica Ragusina	*Chronica Ragusina Junii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Ioannis Gundulae (1451–1484)*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893.
Šidak, *Nova građa*	J. Šidak, *Nova građa o akciji Rimske kurije u Bosni 1245. g.*, HZ 27–28 (1974–1975) 319–329.
Шишић, *Летопис попа Дукљанина*	Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд–Загреб 1928.
Šišić, *Povjest Hrvata*	F. Šišić, *Povjest Hrvata od najstarijih dana do podkraj 1918.* I. *Za narodnih vladara*, Zagreb 1925.
Шпадијер, *Хронолошки оквири*	И. Шпадијер, *Хронолошки оквири књижевни рада Теодосија Хиландарца*, Прилози за КЈИФ 76 (2010) 3–16.
Šuljak, *Bosansko-humski krstjani*	A. Šuljak, *Bosansko-humski krstjani i prijenos rezidencije bosanskih biskupa u Đakovo*, Fenomen „krstjani“, 441–454.

Увод

Политичка и црквена организација Римског царства на Балкану од IV до VII века

Политичка и црквена историја Срба, након досељавања на Балканско полуострво, нераскидиво је везана за балканско поднебље и тековине прошлих времена које је оно баштинило, а које су обликоване вековном влашћу Римског царства и дуготрајним присуством хришћанске вере.

За време царевања Диоклецијана (284–305) и Константина (306–337) извршена је административна реформа Римског царства. Створене су три *префектуре* које су подељене на дванаест *дијецеза*, од којих је свака обухватила одређен број *провинција*.[1] Првобитно, Балканско полуострво је било подељено између две префектуре. *Префектури Италије, Илирика и Африке* припадале су дијецезе Панонија и Мезија, која је убрзо подељена на Дакију и Македонију, док је под *префектуром Истока* била дијецеза Тракија.

Упркос многим освртима на питање црквене припадности Балканског полуострва у првој половини IV века, оно још увек није довољно расветљено. Четврто правило *Првог васељенског сабора* 325. г. прописује да је епископ главног града сваке провинције старешина над свим епископима те провинције, тј. њихов митрополит.[2] Шесто правило истог сабора налаже да се поштује право и власт александријског епископа „за Египат, Ливију и Пентапољ", дакле на простору дијецезе Египат, а исто тако „сходно обичају" такву власт има римски епископ и епископ антиохијски. Такође се наводи да „и у другим епархијама нека се чувају повластице црквама".[3] Јасно је да сваки епископ главног града једне дијецезе има власт над целом дијецезом, тј. над митрополитима свих провинција које улазе у њен састав. Дакле, александријски над

---

[1] Број и обим префектура и дијецеза касније се мењао, Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 54–55.

[2] I Вас., 4, Н. Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима* I, Нови Сад 1895, 175–176.

[3] I Вас., 6, Милаш, *Правила* I, 189.

дијецезом Египат, римски над Италијом Субурбикарис, антиохијски над дијецезом Исток. Ово гледиште потврђује и друго правило *Цариградског сабора* 381. г., које изричито наглашава и самосталност Понтијске, Азијске и Трачке дијецезе, а сем тога налаже и самосталност сваке дијецезе у односу на другу.[4] Иако се нигде изричито не наводи, може се претпоставити да је овакво црквено устројство, тј. да је на челу сваке дијецезе био епископ њеног главног града, важило и на осталој територији Балканског полуострва. То значи да је црквено средиште *дијецезе Дакија* била Сердика, *дијецезе Македоније* Солун, а *дијецезе Панонuје* Сирмијум.[5] Такође, тада још нема помена о некој вишој јединици црквене организације у односу на дијецезу. Према томе, још нема главне црквене власти која би била надлежна за цео Илирик. Не постоји институција патријаршије, тј. епископима Рима и Цариграда признаје се првенство части, али не и власт над епископима изван њихових дијецеза. Оно што је главна карактеристика црквене организације Римског царства у овом периоду јесте то да је она у потпуности заснована на административној организацији Царства.

Убрзо након Теодосијеве поделе Царства на Источно и Западно 395. г. дошло је до промене у административном уређењу Балкана, што је условило промене у црквеној организацији. У источном делу Царства створена је нова *префектура Илирик* спајањем *дијецеза Дакије* и *Македоније*.[6] Главни град префектуре Илирик био је Солун. Дијецеза Панонија је остала у Западном Царству у оквиру префектуре Италије, а дијецеза Тракија под префектуром Исток.

Као што је већ речено, Илирик током IV века није био јединствена црквена област, него се састојао из више самосталих дијецеза, од којих је свака била засебна и самостална црквена јединица.[7] Такво стање се постепено мењало под утицајем римске цркве. Већ од времена папе Дамаса I (366–384) примећује се тежња да се Илирик у црквеном смислу стави под јурисдикцију Рима. Он је епископа Солуна Ахолија одредио за

---

[4] II Вас., 2, Милаш, *Правила* I, 242.

[5] J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l' Empire Romain*, Paris 1918, 143–144, 155–158 364–370.

[6] Острогорски, *Историја*, 73–74. У састав дијецезе Дакије улазиле су провинције: Горња Мезија, Приобална Дакија, Средоземна Дакија, Дарданија и Превалис, а у састав дијецезе Македоније улазиле су провинције: Прва Македонија, Друга Македонија, Тесалија, Стари Епир, Нови Епир, Ахаја и Крит.

[7] Другачијег мишљења је био Ф. Гранић који је сматрао да је постојала црквена дијецеза Илирик која се територијално поклапала са границама префектуре Илирик, Ф. Гранић, *Оснивање архиепископије у граду Justiniana Prima 535 године пре Хр*., Гласник СНД 1 (1925) 113–114.

свог представника у Илирику, без тачно назначених овлашћења. Положај солунског митрополита као епископа главног града префектуре Илирик послужио је папи као инструмент да обезбеди утицај римске цркве у Илирику. Зачеци папског викаријата, тј. папског намесништва са центром у Солуну, могу се препознати тек за време понтификата његовог наследника Сирицијa (384–399), а папа Иноћентије I (401–417) установио је 412. г. и званично *Солунски викаријат*.[8] Митрополиту Солуна је тада предао врховну власт над свим митрополитима префектуре Илирик – над дијецезом Дакијом и дијецезом Македонијом, тј. предао му је право пресуђивања у споровима између подручних митрополита. Тиме је читава територија префектуре Илирик стављена под јурисдикцију једног црквеног поглавара (*солунског викара*) који је сам као највишу црквену власт признавао римског папу. Такав положај солунског епископа изазвао је незадовољство осталих илирских епископа, нарочито митрополита Сердике, јер се он као митрополит главног града дијецезе Дакије сада морао потчинити митрополиту главног града дијецезе Македоније. Не види се још увек озбиљнија реакција Цариграда на овакве потезе римске цркве, која и у наредном периоду настоји да учврсти своју власт над територијом Солунског викаријата.

Цар Теодосије II је едиктом из 421. г. покушао да подржи недовољно енергичне тежње цариградског епископа за утицајем у Илирику, дајући му права да он решава спорове међу илирским епископима. Због оштре реакције папе Бонифација I (418–422) одредбе едикта се нису спроводиле. И наследници папе Бонифација I истрајно су се залагали да заштите права солунских викара, чиме су, наравно, штитили и своја. Несугласице у односима између илирских епископа и солунског викара, понекад су реметиле однос између папе и солунског викара. Истичући права свог викара у односу на остале митрополите Илирика, папе су упоредо морале још снажније да ојачају и утврде своја права у односу на викара. То је учињено на тај начин што су све одлуке солунског викара биле подвргнуте папском суду. Такође, викар је задржао право да посвећује митрополите, али не и њихове подручне епископе, јер је то радио сам митрополит одређене провинције уз дозволу викара.[9]

Осим солунског викара, папску власт у оквиру префектуре Илирик признавао је и епископ Сирмијума, будући да је 437. г. Панонска дијецеза изузета из области префектуре Италије и припојена Илирику.

---

[8] Zeiller, *Origines*, 369–370; Гранић, *Оснивање архиепископије*, 115–116; Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004, 35.

[9] Гранић, *Оснивање архиепископије*, 121–123; Zeiller, *Origines*, 372.

Штавише, тада је Сирмијум постао административни и црквени центар увећаног Илирика, па и седиште викара за Илирик. Чини се да је управо та дијецеза највише и страдала током варварских најезда, најпре хунске, када ју је епископ Сирмијума заједно са префектом Илирика напустио и пребегао у Солун 441. г.[10] Убрзо после Четвртог васељенског сабора у Халкидону 451. г. солунски викар је показао још једном оданост римској цркви тиме што је одбио да у корист цариградског епископа потпише саборске акте који су садржавали спорни 28. канон којим се изједначава цариградски епископ са римским.[11] Дакле, од оснивања Солунског викаријата до пред крај V века папска власт, тј. утицај римске цркве над Илириком била је неоспорна.

Такво стање ствари је промењено када је цар Зенон (474–491) 482. г., због монофизитске јереси, која је тада узела маха на простору Источног царства, а којој је и сам био наклоњен, издао Хенотикон. У њему је изнео план да се помире и обједине правоверни и монофизити. Наравно, царева жеља је одмах наишла на одобрење цариградског патријарха, али не и на сагласност римског папе. Папа се оштро успротивио намери цара и патријарха, те је за њега било неприхватљиво да учини било какав уступак јеретицима. Међутим, солунски епископи су тада стали уз Цариград. Окретање Цариграду значило је и нестанак правне подлоге за опстанак римског утицаја у Илирику, али и да солунски епископи немају више снажну подршку папе у односу на непокорне илирске епископе. Варварски напади, пре свих хунски, готски и гепидски, на подручје Илирика у овом периоду онемогућили су трајно обнављање независне црквене организације. Највећи део Панонске дијецезе са Сирмијумом нашао се до краја V века у рукама Острогота, који су након освајања Италије тај део прикључили префектури Италији, којој је и раније припадао. Један мали део, који је обухватао југоисточни Срем, са седиштем у Басијани од 510. г. прикључен је као провинција Панонија дијецези Дакији.[12] Дијецеза Дакија је у време спора око монофизитизма остала верна Риму. Додуше папе нису стварале неко ново намесништво, наместо солунског, већ су непосредно вршиле власт над Илириком.[13]

Доласком Јустина I (518–525) на цариградски престо јавила се тежња за обновом политичке власти у областима Западног римског

[10] В. Поповић, *Јужноподунавске провинције у касној антици од краја 4. до средине 5. века*, Sirmium, 202; Đ. Bubalo, K. Mitrović, R. Radić, *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu*, Beograd 2010, 15–16; Острогорски, *Историја*, 77.

[11] IV Вас., 28, Милаш, *Правила* I, 390; Гранић, *Оснивање архиепископије*, 123.

[12] Bubalo, *Jurisdikcija*, 16..

[13] Гранић, *Оснивање архиепископије*, 124.

царства, што је условило и заокрет у црквеној политици Цариграда. Дати су уступци римској столици, који су подразумевали одрицање од ранијих монофизитских тежњи цариградске цркве. Односи између Рима и Солунског викаријата су нормализовани. Врховна права над илирским епископима обављала је римска столица. Солунски епископ је био најугледнији међу митрополитима, али није вршио никакву јурисдикцију над црквом у Илирику, него је био ограничен на митрополитску јурисдикцију на територији провинција Македонија и Македонија Салутарис.[14] Солунски викаријат, дакле, постоји формално, али фактички више нема права која је раније имао.

Административну реформу и реорганизацију цркве у Илирику извршио је цар Јустинијан (527–565). Та промена се пре свега односила на статус дијецезе Дакије. Својом XI Новелом издатом 535. г. учинио је омаж *patriae suae*, Првој Јустинијани, смештеној у провинцији Средоземној Дакији.[15] Од малог места Тауресијума, у којем је рођен, сачинио је велики град, који је у своју част назвао *Прва Јустинијана*. Њу је изабрао за седиште архијереја који ће бити „не само митрополит већ и архиепископ под чијом влашћу треба да буду провинције: Средоземна Дакија, Приобална Дакија, Горња Мезија, Дарданија, Превалитана, Друга Македонија и Друга Панонија која је око града Бача“.[16] Осим личних разлога, Јустинијан у својој Новели XI наводи и политичке околности које су га потакле на овај чин. Наиме, цар се осврће на то да је некада Сирмијум био седиште префектуре Илирика (437–441), али да је потом, *услед Атилиних разарања*, илирски префект напустио

[14] Исти, 126.

[15] У науци се узима да је Прва Јустинијана смештена у провинцији Дарданији, L. Duchesne, *L'Illyricum ecclésiastique*, BZ 1(1892) 533–534; Гранић, *Оснивање архиепископије*, 127; В. Кондић, В. Поповић, *Царичин град*, Београд 1977, 12 (карта); R. A. Markus, *Carthage – Prima Iustiniana – Ravenna: An aspect of Iustinian's Kirchenpolitik*, Byzantion 49 (1979) 289, ипак, како је већ примећено, *Византијски извори за историју народа Југославије* I, ур. Г. Острогорски, Београд 1955, 55–56, нап. 118 (Ф. Баришић), из расположивих извора није јасно да ли се новоосновани град налазио у провинцији Дарданији или у провинцији Средоземној Дакији. Да се Царичин град налази у Средоземној Дакији, Кондић, Поповић, *Царичин град*,13, 164–166.

[16] *...ut Primae Iustinianae patriae nostrae pro tempore sacrosanctus antistes non solum metropolitanus, sed etiam archiepiscopus fiat, et certae provinciae sub eius sint auctoritate, id est tam ipsa Mediterranea Dacia, quam Dacia Ripensis, nec non Mysia secunda(!) et Dardania et Praevalitana provincia et secunda Macedonia et pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi civitate...*, *Imp. Iustiniani Novellae* I, ed. C. E. Z. von Ligenthal, Lipsiae 1881, 130–131.

Сирмијум и прешао у Солун. У таквим околностима је и солунски епископ задобио и црквену власт над Илириком, *не због свог свог права него због присуства префектуре*. Истичући тријумф Римљана над варварима и поновну успоставу римске власти над обалама Дунава, Јустинијан је увидео да је Солун превише удаљен од те границе. Због тога је одлучио да седиште префектуре премести из Солуна „у своју отаџбину" Прву Јустинијану, пошто је „Средоземна Дакија много ближе Другој Панонији него Прва Македонија".[17] Управо због тога одређује да епископ града који је седиште префектуре буде и црквени поглавар свих наведених провинција. Архиепископ се према Новели XI бира од стране синода који чине митрополити потчињених му провинција и ни у чему није потчињен епископу Солуна.[18] Дакле, реорганизација црквене управе у Илирику је извршена тако што је територија некадашње дијецезе Дакије,[19] увећане територијом провинције Друге Македоније, издвојена из Солунског викаријата. Солунски викаријат је овим знатно умањен и сведен на подручје некадашње дијецезе Македоније с изузетком једне провинције. При свему томе, ни римски папа ни његова власт уопште се не спомињу, иако је у црквено-правном погледу целокупна територија Илирика потпадала под Рим. Због тога папа шаље легате да испитају ствари у вези са оснивањем архиепископије Прве Јустинијане.[20]

Незадовољство римског папе, а свакако и преко потребна папска помоћ Царству у рату са Готима на тлу Италије, утицали су на цара Јустинијана да својом Новелом CXXXI, промени карактер новоосноване архиепископије.[21] Већ првом одредбом ове Новеле одређује се „да се држе као закони свети црквени канони који су постављени или утврђени од стране света четири сабора", затим се они поименице наводе и још једном се истиче да „гореречених св. сабора догме и каноне као законе чувамо".[22] То свакако подразумева и поштовање 28. канона Четвртог васељенског сабора, тј. даље се истиче још једном да је

[17] *Novellae* I, 131. О Јустинијановој црквеној политици в. Markus, *Carthage – Prima Iustiniana – Ravenna*, 277–302.
[18] *Novellae* I, 132–133 .
[19] У VI веку дијецезе Дакија и Македонија као ниже административне јединице унутар префектуре Илирик више не постоје, Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, ЗРВИ 19 (1980) 31–32, тако да описана реорганизација није формално везана за административну поделу.
[20] В. Zeiller, *Origines*, 390–391.
[21] Живковић, *Црквена организација*, 38–40.
[22] *Novellae* II, 267.

папа имао већу почаст у односу на патријарха Цариграда.[23] Из ових наведених одредби чини се да се ништа конкретно није променило по питању положаја Прве Јустинијане, јер су свакако правила Васељенских сабора и раније морала бити поштована. Даље се у Новели CXXXI наводи да архиепископ Прве Јустинијане има право да рукополаже епископе себи потчињених провинција, а да њега поставља синод архиепископије. Оваква права и положај имао је архиепископ Прве Јустинијане и према Новели XI, али се сада уз то наводи „да у свим епархијама он има место апостолског римског престола према одређењу светог папе Вигилија".[24] Управо овим се папи признаје врховна црквена власт у области архиепископије, али и ограничава самосталност архиепископије. Архиепископ је као папин викар могао да обавља своје надлежности, с тим што папа не утиче на његов избор и звање него му је то загарантовано a priori постојањем његовог црквеног седишта.[25] Солунски викар и даље је то место заузимао уз обавезну дозволу папе. Такође, измена у односу на Новелу XI била је и смањење опсега надлежности архиепископа Прве Јустинијане, јер је из њега изузета провинција Друга Македонија.[26]

Не тако обимна сачувана кореспонденција сведочи о добрим везама између архиепископије и папе. Последњи пут се архиепископија Прве Јустинијане помиње у папском акту из марта 602. г.[27] Средином XII века титула је поново оживела у грчком облику код аутокефалних охридских архиепископа.[28] Некадашња дијецеза Дакија остала је без црквене организације због учесталих напада варварских скупина Авара и Словена. Њихови напади, нарочито словенски, имали су другачији карактер од ранијих варварских пустошења. Они су створили нове политичке структуре на Балкану, али су истовремено и сами примали хришћанство, о чему ће бити речи у наредном поглављу.

---

[23] *... да град, који је удостојен цара и сената, и који ужива једнаке повластице староме царском Риму, уздигнут буде и у црквеним пословима као онај и да буде други послије њега*, IV Вас., 28, Милаш, *Правила* I, 390.

[24] *Novellae* II, 267–268.

[25] Zeiller, *Origines*, 390–391; Гранић, *Оснивање архиепископије*, 129; Живковић, *Црквена организација*, 39.

[26] *Novellae* II, 267–268.

[27] У питању је акт у коме се папа Гргур Велики обраћа последњем познатом архиепископу Прве Јустинијане Јовану, *Gregorii I papae Registrum epistolarum* II, edd. P. Ewald, L. Hartmann, *MGH Epp.* II, Berolini 1899, 357–358; Zeiller, *Origines*, 393.

[28] Р. Љубинковић, *Традиција Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа*, Старинар, Н. С. 17 (1966) 61.

Када се сагледа простор Балканског полуострва током VI века, уочава се да је он и даље подељен између три префектуре у политичком смислу. У црквеном, границе некадашње дијецезе Дакије чине обим Прве Јустинијане, чији се траг замеће 602. г. На простору некадашње дијецезе Македоније опстаје Солунски викаријат и његово постојање неће убудуће пресудно утицати на простор северно од граница поменуте дијецезе. У дијецези Тракији нема већих промена током VI и почетком VII века. Ипак, западни део Балкана који има посебни значај за даља истраживања односа цркве и државе претрпео је одређене промене и у политичком и у црквеном смислу. Дијецеза Панонија је

уништена током најезда Острогота, Лангобарда и Гепида у првој половини VI века, њен главни град Сирмијум за кратко је враћен у царске руке 567., да би га 582. коначно приграбили Авари.[29]

Од целе некадашње дијецезе Панонија Царство је задржало чврсту власт само над провинцијом Далмацијом, коју је 537. г. ослободило од Острогота.[30] Још од IV века њен неприкосновени административни и црквени центар био је град Салона, као седиште Салонитанске митрополије/архиепископије. Границе провинције Далмације тачно се могу омеђити на основу списка учесника који доносе одлуке два црквена сабора одржана у Салони 530. и 532/533. г., где се помињу суфрагани митрополита Салоне.[31] Митрополит Салоне почиње да преузима све значајнију улогу у црквеним пословима провинције Далмације услед губитка северних провинција дијецезе Панонија, несигурног положаја Сирмијума и опадања ауторитета његовог епископа. О односима црквених поглавара Салоне са Светом Столицом сведоче сачувана писма из кореспонденције папе Гргура.[32] Сем тога, у писмима упућеним архиепископима Салоне помињу се и неки његови подручни епископи.[33] Авари у својим пустошењима нису поштедели ни провинцију Далмацију, већ 597. г. разарају Вонке, који се налазио највероватније у Босни.[34] Није је заобишло ни словенско насељавање почетком VII века. Црквена организација, како ће се видети, замире и на њеној територији.

---

[29] Острогорски, *Историја*, 99; В. Поповић, *Последњи епископ Сирмијума*, Sirmium, 265–278; Bubalo, *Jurisdikcija*, 16–17.

[30] О политичком положају Далмације у V и VI веку в. Ј. Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957, 21–37.

[31] Саборима су присуствовали поред архиепископа Салоне Хонорија још и епископи Задра, Раба, Сиска, Епидаура, Скрадина, Нароне, Бистуа, ecclesiae Mactaritanae, ecclesiae Muncorensis, ecclesiae Ludroensis, ecclesiae Sarsenterensis; *Historia Salonitana Maior*, прир. Н. Клаић, Београд 1967, 77–85; Живковић, *Црквена организација*, 42; I. Basić, *Pristupna razmatranja uz popise biskupa Zapadnoga Ilirika u aktima crkvenih koncila u Saloni 530. i 533. godine*, Tusculum 2 (2009) 59–69.

[32] *Gregorii I papae Registrum epistolarum* I, edd. P. Ewald, L. Hartmann, *MGH Epp.* I, Berolini 1891, 25–26, 116–121, 146, 152–154, 168–169, 179–180, 190; *MGH Epp.* II, 150, 155–156, 159, 171–173, 176, 229–233, 249–250, 275, 286, 309, 329, 375–376, 382, 403–405, 421–422, 460.

[33] Помињу се епископ Епидаура Флоренције и епископ Задра Сабинијан, *MGH Epp*. I, 168–169, 421–422; Живковић, *Црквена организација*, 43.

[34] *Византиски извори за историју народа Југославије* I, ур. Г. Острогорски, Београд 1955, 121 (Ф. Баришић–М.Марковић); *Историја српског народа* I, ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 122 (Ј. Ковачевић).

Долазак Словена и промене у црквеној организацији које су њиме условљене

Први упади словенских скупина (Анта) на Балкан, у Тракију, забележени су почетком VI века, у време цара Јустина I. Напади су постали учесталији у време цара Јустинијана I, а он је покушао да њихове нападе усмери ка Италији где је водио ратове против Гота.[35] Тако се код Прокопија, који подробно излаже историјат византијско-словенских односа, наилази и на вести о ангажовању Словена и Анта у рату против Гота.[36] Ипак, то није спречило даље упаде и пљачкашке походе Словена на територији Царства, тачније, у области префектуре Илирик. У једном од таквих похода стигли су и до Драча 548. г.[37] Према Прокопију, нападе су у пролеће 550. г. ка Тракији предузели Словени,[38] највероватније они из средњег Подунавља, док догађаје који сведоче о поновном упаду Словена у Илирик и Тракију он смешта у позну јесен 550. и почетак 551. г.[39] Већи напади Словена, изузев једног упада 559. г., нису забележени до доласка Авара.

---

[35] *ИСН* I, 109–110 (Ј. Ковачевић).

[36] *ВИИНЈ* I, 34–35, 37–38 (Ф. Баришић).

[37] *Исто*, 38. Већ је у историографији примећено да овакви подухвати Словена нису могли долазити само из области доњег Дунава, јер су они по правилу најчешће били усмерени на Тракију, него да су одређене скупине Словена долазиле из области средњег Подунавља, В. Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, Београд 2000, 50–51. Овакав закључак намеће се на основу посматрања праваца кретања Словена који се описују у изворима, али и сама географија простора Балкана упућује на њега. Наиме, Карпатске планине и Стара планина су свакако биле велика препрека коју су Словени доњег Подунавља морали превазићи уколико су њихови напади били усмерени на област провинција Горње Мезије и Дарданије.

[38] *ВИИНЈ* I, 41–44 (Ф. Баришић).

[39] Они су били подељени на два одреда. Један, који је „прешавши реку Дунав стигао у околину Ниша“ и „одустао од напада на Солун“ те се „упутио ка Далмацији“, и други који је „нешто доцније реку Дунав прешао“ пошто је подељен на три одреда напредује ка Једрену и Цариграду до Дугог зида, *ВИИНЈ* I, 45–48 (Ф. Баришић). Овај одломак Прокопијевог дела *О ратовима* може да укаже на синхронизоване нападе Словена из средњег и доњег Понудавља, мада за то нема изричите потврде у извору. Другачијег мишљења је Т. Живковић, који сматра да је овај напад изведен преко северног Илирика тј. од стране средњеподунавских Словена, Живковић, *Словени и Ромеји*, 52, као и Максимовић, *Северни Илирик*, 35. За одбацивање неутемељене тезе о насељавању Словена у Босни при преласку у Далмацију в. Живковић, *Словени и Ромеји*, 50, нап. 145.

Дакле, сви напади Словена на Илирик од краја V до половине VI века описују се као хитри, пре свега пљачкашки походи, а у плану за могуће освајање помињу се само градови Солун и Цариград, који су уједно увек представљали и крајњи циљ њихових похода, и то опет зарад пљачке. Нема помена о разарању или пак заузимању утврђења на простору дијецезе Дакије, нити на простору дијецезе Македоније. Другим речима, ови пљачкашки походи су засигурно реметили безбедност становништва и деловање црквених средишта, али нису нарушили организацију новоосноване Прве Јустинијане. Напротив, цар Јустинијан још увек сматра да су ти напади кратког даха те важну црквену реорганизацију врши управо тада. Иначе, да су ови напади подразумевали већу озбиљност, у смислу насељавања Словена на територију царства, цар вероватно не би стварао ново црквено средиште у свом родном месту, у унутрашњости Балканског полуострва. На основу новела које је обзнанио 535. и 545. г. јасно се види који су га разлози навели на тај корак. Изградња лимеса на Дунаву такође сведочи да Словени још увек нису *унутрашњи проблем* Царства, већ погранични.[40]

Као што је већ речено, већи упади Словена након оних 550–551. г. нису забележени у сачуваним изворима, а затишје је уследило вероватно због појаве Авара, који се тих година први пут појављују у сфери византијске политике. Након ратовања за рачун Царства на Кавказу, они прелазе из Азије у Малу Скитију, а затим у Панонију где су се коначно населили након победе над Гепидима. У почетку су они задржали савезнички однос са Византијом, те су у таквим околностима највише штете трпели Словени.[41] Сарадња Авара и Царства прекинута је када су Авари напали византијски Сирмијум и након трогодишње опсаде заузели га 582. г.[42] Двогодишње примирје које је уследило није спречило Словене, вероватно средњеподунавске, да пустоше по

[40] *ВИИНЈ* I, 53–70 (Ф. Баришић); Максимовић, *Северни Илирик*, 37–41; *ИСН* I, 110 (Ј. Ковачевић).

[41] *ВИИНЈ* I, 88–92 (Б. Крекић – Л. Томић), в. Живковић, *Словени и Ромеји*, 54. Први на удару били су доњеподунавски Словени, које су Авари напали 578. г. Сматра се да су они тада побеђени и задржани да не пређу Дунав, али и да су задржали своји независност, Љ. Максимовић, *О хронологији словенских упада на византијску територију крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година VI века*, ЗРВИ 8/2 (1964) 267–268; Т. Живковић, *О племенском устројству и војној снази подунавских Словена у VI и VII веку*, ЗРВИ 35 (1996) 98, нап. 11; Живковић, *Словени и Ромеји*, 55. Средњеподунавски Словени вероватно нису имали независност, него су од насељавања Авара у Панонији потпали под њихову власт.

[42] *ИСН* I, 116 (Ј. Ковачевић).

Тракији, Тесалији и Грчкој. Њихова пустошења трају три године, а том приликом долази и до првог самосталног словенског напада на Солун 584. г.[43] Те године отпочиње и аварско-словенска сарадња у борби против Византије.[44] Напади који су уследили веома су уздрмали Царство. Освојени су и разорени важни градови: Сингидунум, Августе, Виминацијум, Рацијарија, Бононија, Доростол, Маркијанопољ, а 586. г. уследила је седмодневна аварско-словенска опсада Солуна.[45]

Ова пустошења су свакако утицала на црквени живот унутар архиепископије Јустинијане Приме. Сингидунум, Виминацијум, Бононија и Рацијарија, као важна црквена седишта дијецезе Дакије, свакако су претрпела уништења, али недостатак изворних података који се односе на црквени живот онемогућује да се дâ било каква прецизна слика црквених прилика. Слично се може рећи и за епископије Доростола и Маркијанопоља и других градова у подунавском делу дијецезе Тракије, која је била под јурисдикцијом Цариградске патријаршије. Међутим, као што ће се видети, ови напади, будући привременог карактера нису довели до трајног уништења црквене организације.

Озбиљност заједничког деловања Авара и Словена схватио је цар Маврикије (582–602), те је стога отпочео реорганизацију одбране дијецезе Тракије. Пораз Авара код Једрена и враћање Сингидунума и Виминацијума под окриље Царства били су знаци да Византија може да се обрачуна са варварима. У борбама које су отпочеле око градова на лимесу у последњој деценији VI века Авари поново ангажују Словене.[46] И након склопљеног мира са Аварима 594. г., Византија наставља походе против Словена на левој обали Дунава у Влашкој са циљем да спречи њихово насељавање у Тракији, а предузима и нападе на Словене средњег Подунавља, али се сви они завршавају безуспешно. Рушење подунавске границе 602. г. условило је велике промене. Цар Маврикије је изгубио престо, а Словени доњег Подунавља прелазе реку и насељавају се у Тракији. Словени са средњег тока Дунава и даље нападају Илирик. Главни циљ им је био освајање Солуна.[47]

Варварске опсаде града током VII века описане су, између осталог, у Чудима Димитрија Солунског, у виду хомилија и драгоцено су

[43] *ВИИНЈ* I, 175–176 (Ф. Баришић).
[44] Максимовић, *Северни Илирик*, 46–47.
[45] *ВИИНЈ* I, 176–184 (Ф. Баришић); *ИСН* I, 117 (Ј. Ковачевић).
[46] *ИСН* I, 118–119 (Ј. Ковачевић).
[47] Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025)*, Београд 2002, 191–193, сматра да су читаво Балканско полуострво у овој прилици населили искључиво тзв. „влашки“ Словени, тј. Словени са доњег Дунава.

сведочанство о тим догађајима. Из њих сазнајемо да су Словени, које непознати аутор *Miracula II (Miracula S. Demetrii)*, поименице набраја – Другувити, Сагудати, Велегезити, Вајунити и Верзити – у сарадњи са Аварима опседали Солун 614–616. Поменута племена су се и населила у околини Солуна и организовала прве *Склавиније*. Две године касније Авари и Словени поново у савезништву нападају Солун, а непознати аутор у оквиру свог исцрпног описа опсаде наводи и да је Солун окружен словенским насељима, „а сем тога он (Солун) прима и све избеглице из Подунавља, Панонија, Дакије, Дарданије, као и осталих провинција и градова, и пружа им уточиште“.[48] Посебан утисак на њега је оставила невоља становника избеглих из Сердике и Ниша који су се жалили да упркос томе што су напустили свој завичај, нису успели да утекну варварској најезди.[49] Другим речима, овде се јасно говори о размери словенских напада на простору дијецезе Дакије, чије се становништво морало повући ка Солуну, чврсто утврђеном граду. Сличан опис словенског „пустошења скоро читавог Илирика, односно његових провинција ... обе Панонија, исто тако и обе Дакије, Дарданије, Мезије, Превалиса, Родопе и свих осталих, па још и Тракије....“ састављач *Чуда* излаже нешто касније, када приповедајући причу о Куверовој сеоби из Панонија у Македонију, која се десила 680–685. г., наводи да су се поменути догађаји одиграли „пре око шездест и више година“.[50]

Ове чињенице указују да су словенски напади почетком VII века утицали, за разлику од ранијих напада, на то да становништво напушта своја у нападима опустошена и разорена насеља и градове што је допринело фактичком урушавању позноримске политичке организације. Истина, поједини њени облици преживели су ове догађаје, понајпре институција префектуре Илирик, која се помиње све до почетка IX века. Међутим, фактичко подручје њеног деловања није досезало далеко изван зидина Солуна.[51] Са страдањем градова и замирањем градског живота ишчезла је црквена организација јер су управо ти градови били најзначајнија црквена средишта. Као што је већ указано, архиепископ Прве Јустинијане се не помиње у изворима након 602. г., а није забележена ни кореспонденција са неким од њему подређених епископа. Као последица свега тога и само хришћанство

[48] *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I. Le texte*, éd. P. Lemerle, Paris 1979, 185; *ВИИНЈ* I, 195(Ф. Баришић).
[49] Живковић, *Јужни Словени*, 184–185, 191.
[50] *Miracles* I, 227–228; *ВИИНЈ* I, 211–212 (Ф. Баришић); Живковић, *Јужни Словени*, 219–222.
[51] Острогорски, *Историја*, 146, и нап. 5.

уступа пред нападима нових паганских веровања, које су донели варвари, што доводи до промене и саме верске слике Балканског полуострва.

Простор дијецезе Тракије био је мање захваћен ратним разарањима. Ипак, након пропасти лимеса на Дунаву 602. г. словенска племена су населила читав простор између Дунава и планине Балкан.[52] Територије јужно од планине Балкан су, међутим, остале под непосредном царском влашћу и у њима је у великој мери очувана дотадашња црквена организација.[53]

Што се тиче провинције Далмације, на њеном простору је деловала Салонитанска архиепископија, за коју се може тврдити да је опстала и након 602. г., али не дуго. Судбина која је задесила централне делове Балканског полуострва услед аварских и словенских најезди није заобишла ни Далмацију. О пропадању провинције Далмације заједно са Салоном као главним епископским седиштем под варварским најездама највише података се може наћи у спису цара Константина VII Порфирогенита *De administrando imperio* и у *Historia Salonitana* Томе Архиђакона.[54] Време разарања Салоне није прецизно утврђено. Последњи споменик античке Салоне потиче из 612. г.[55] Драгоцено сведочанство о приликама у Далмацији након варварских разарања пружа опис мисије опата Мартина кога је папа Јован IV (640–642), и сам родом Далматинац, послао да од варвара откупљује хришћанске заробљенике и мошти хришћанских мученика.[56] У то време, већ се скоро читава територија некадашње провинције Далмације налазила чврсто у рукама словенских народа – Срба и Хрвата.

Дело *De administrando imperio*, ученог византијског цара Константина VII, једини је извор који нам доноси вести о насељавању Срба на Балкан. Пошто саопшти одакле Срби воде порекло цар на почетку 32. главе DAI излаже један занимљив догађај. Он, наиме, наводи да је, након што су два брата била разделила наследство у прапостојбини Белој Србији, један од њих је отишао цару Ираклију (610–641) са својом половином народа. Иако му је цар дао да се са

[52] *Исто*, 100–101.

[53] *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. J. Darrouzès, Paris 1981, № 1.117–122, 418–424, 438–449.

[54] *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio* I, edd. Gy. Moravcsik, R. H. J. Jenkins, Washington 1967[2], 122–124, 134, 138–142; *Византиски извори за историју народа Југославије* II, ур. Г. Острогорски, Београд 1959, 9–13, 20–21, 26–29 (Б. Ферјанчић).

[55] *ВИИНЈ* II, 12, нап. 11 (Б. Ферјанчић).

[56] *Liber pontificalis* I, ed. L. Duchesne, Paris 1955, 330; Живковић, *Јужни Словени*, 318.

својим народом насели у солунској теми, у граду Сервији, он је после кратког времена са народом одлучио да се врате у Белу Србију. Ипак, чим су прешли реку Дунав, предомислили су се, а онда им је цар још једном изашао у сусрет и „пошто садашња Србија и Паганија и земља Захумљана и Травунија и земља Конављана беху под влашћу цара Ромеја, а те земље опусте од Авара...“, дозволио им да те земље населе и потчинио их себи.[57] Очигледно је да цар Константин VII Порфирогенит у 32. глави не спомиње Дукљу међу земљама које су Срби населили, али се зато у 35. глави његовог знаменитог дела изричито наводи да је и она остала пуста након аварске инвазије, „и за цара Ираклија поново је насељена, као и Хрватска и Србија, земља Захумљана, Травунија и Конавли“.[58] Дакле, процес насељавања Срба на Балкан био је последица сарадње са византијским царем Ираклијем. Срби су у то време населили област *Крштене Србије* и приморске области (*Дукљу*, *Травунију*, *Захумље*, *Конавле* и *Паганију*), а Порфирогенит јасно наводи и границе *Крштене Србије* и *Приморских области*.[59] Ипак, у делу се не наводи прецизно када су Срби населили поменуте територије, сем да је то било у време цара Ираклија (610–641). Оквирно се насељавање може сместити после 626. г. када Авари након пораза пред Цариградом више не нападају Царство и када је Царство однело победу над Персијом.[60]

Паралелно са насељавањем започет је и процес христијанизације. Када говори о насељавању Срба, Порфирогенит наводи како „цар њих покрсти довевши свештенике из Рима и, научивши их да правилно врше дела побожности, изложи им хришћанско вероучење“.[61] За време цара Ираклија везује се и покрштавање у исто време насељених Хрвата.[62] Насупрот ових вести које се налазе у 31. и 32. глави списа *DAI*, у 29. глави истог списа стоји да већина Срба и Хрвата „не покрсти се, него дуго времена остадоше некрштени“, а затим и да су „за Василија христољубивог цара“ они послали посланике „тражећи и молећи да некрштене међу њима покрсти“. Цар је, како Константин Порфирогенит пише, услишио њихове молбе те је послао своје представнике да покрсте све оне који се међу Србима и Хрватима нађоше некрштени. На сличан начин о покрштавању Срба и Хрвата цар

[57] *DAI* I, 152–154; *ВИИНЈ* II, 46–49 (Б. Ферјанчић).
[58] *DAI* I, 162–164; *ВИИНЈ* II, 63 (Б. Ферјанчић); Живковић, *Словени и Ромеји*, 109.
[59] *DAI* I, 144–146; *ВИИНЈ* II, 34–36 (Б.Ферјанчић).
[60] Живковић, *Словени и Ромеји*, 107; Исти, *Јужни Словени*, 285–296.
[61] *DAI* I, 154; *ВИИНЈ* II, 49 (Б. Ферјанчић).
[62] *DAI* I, 146–148; *ВИИНЈ* II, 38–42 (Б. Ферјанчић); Љ. Максимовић, *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35 (1996) 160–161.

пише и у свом другом делу *Vita Basilii*).[63] Наизглед контрадикторне вести из 31. и 32. главе у односу на 29. главу списа *DAI* и оних из *Vita Basilii*, у суштини сведоче о једном процесу који је потрајао дуже време. Процес христијанизације Срба и Хрвата почео је у VII веку, а завршен је у Василијево време,[64] а у њему су улогу имала оба велика хришћанска центра Рим и Цариград. Дакле, разрушена епископска седишта ипак нису утихнула хришћански дух. Напротив, Срби и Хрвати су упркос непостојању „активних" епископских седишта били покрштени, а из доступних извора који о томе говоре не види се њихово одупирање том процесу.

Јачање и ширење Цариградске патријаршије на Балкану у VIII и IX веку и реакција римске цркве

Процес христијанизације Срба и Хрвата, као што је већ изложено у претходном поглављу, започет је у оквиру царске политике. Њега су царске власти из Цариграда спроводиле посредством римске цркве. И поред замирања црквеног живота у највећем делу Илирика и Далмације, услед словенских пустошења и насељавања, формална црквена права над овим простором и даље је неоспорно задржала Света Столица. О томе сведочи чињеница да су епископи градова који су задржали црквену организацију на простору Илирика, на пример Коринта и Солуна, учествовали на Шестом васељенском сабору у Цариграду 680/681. г. као представници римске цркве.[65] Другим речима, то што су права римске цркве поштована на југу некадашње префектуре Илирик указује на то да су она поштована и у њеним северним деловима. До тог времена политичка нестабилност изазвана варварским упадима припадала је већ прошлости и ситуација се у великој мери смирила. То је повољно утицало и на црквени живот. У прилог овој тврдњи иду и одређени канони поменутог сабора. У њима се наводи да сви епископи и клирици који су напустили своја седишта услед

[63] *DAI* I, 124–126; *Chronographiae quae Theophanis Continuati nominee fertur liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur,* ed. I. Ševčenko, Berolini 2011, 188, 194–196; *ВИИНЈ* II, 16–17, 79–80 (Б. Ферјанчић).

[64] П. Коматина, *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, Београд 2014, 261–285, сматра да је процес христијанизације Срба и Хрвата окончан пре Василијевог времена.

[65] J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio*, XI, Florentiae 1765, coll. 640D, 641A, 669A–B.

варварских најезди, сада треба у њих да се врате.[66] Писмо папе Агатона упућено цару Константину IV (668–685) и његовој браћи поводом поменутог васељенског сабора, у коме се наводи да многи од епископа служе и међу „Лангобардима, Словенима, Францима, Визиготима, Британцима“,[67] сведочи о томе да је римска црква већ повратила и фактичко присуство на простору Илирика и Далмације, чак и међу новим словенским живљем. Дакле, утицај римске цркве је посведочен.

С друге стране, у изворима нема података о присуству и утицају Цариградске патријаршије у то време на том простору. За територијално распростирање Цариградске патријаршије прворазредни су извор *епископске нотиције*. Најстарија сачувана, нотиција бр. 1, потиче управо из овог периода тј. из VII или с почетка VIII века и сведочи о томе да Илирик и Далмација у то време још увек не потпадају под јурисдикцију Цариградске патријаршије.[68] Тежња за проширењем на области до тада под неоспорном јурисдикцијом римске цркве уочава се нешто касније – временски се она везује за почетак иконоборског периода и владавину цара Лава III (717–741). Такво датирање се не доводи у питање и оно је у највећој мери прихваћено у историографији.[69] Чињеница је да је због отпора папа Гргура II и Гргура III његовој верској политици цар Лав III 732. г. конфисковао папска имања на Сицилији и у Калабрији и одузео римској цркви власт над Сицилијом, Калабријом и Критом. Међутим, питање је да ли се ова царева одлука односила и на Илирик и Далмацију како се обично сматра у науци,[70] или само на поменуте три провинције.[71]

---

[66] Трул., 18, 37, Милаш, *Правила* I, 488–489, 519–520.

[67] *S. Agathonis papae epistolae*, PL 87, ed. J. P. Migne, Paris 1863, col. 1226 A, при чему би под поменутим Словенима требало препознати Јужне Словене, Максимовић, *Покрштавање*, 171.

[68] Према поменутој нотицији јурисдикционом подручју Цариградске патријаршије припадале су само митрополије некадашњих дијецеза Тракије, Азије и Понта, *Notitiae*, 7–9; № 1.1–455.

[69] M. Anastos, *The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732 /33*, Studi Bizantini e neo ellenici 9 (1957) 14–31.

[70] F. Šišić, *Povjest Hrvata od najstarijih dana do podkraj 1918.* I. *Za narodnih vladara*, Zagreb 1925, 681–689; A. Dabinović, *Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju Carigradske patrijaršije?,* Rad JAZU 239 (1930) 242; I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995, 131; I. Prlender, *„Totius gentis metropolim“*, HZ 51 (1998) 4–6; Живковић, *Црквена организација,* 56–57.

[71] Постоји гледиште и да су се мере Лава III односиле само на Сицилију, Калабрију и Крит, а да је припајање провинција источног Илирика Цариградској патријаршији био дуготрајан и постепен процес. У прилог тези да су се мере царе Лава III односиле само на Сицилију, Калабрију и Крит говори једна епископска нотиција

Ипак, највеће територијално проширење јурисдикције Цариградске патријаршије припада времену цара Василија I (867–886). Главно место у томе има покрштавање Бугара и организација цркве у њиховој земљи. Бугари су покрштени заслугом цара Михаила III и цариградског патријарха

настала управо неко време после 732. г., у којој се Сицилија наводи као део подручја Цариградске патријаршије, док се области Илирика, Солуна и Словена наводе у оквиру подручја Римске цркве, *Hieroclis Synecdemus et notitiae Graecae episcopatuum*, ed. G. Parthey, Berolini 1866, № 5.2, 7, 12–13, 21–22. То значи да је средином VIII века, након што је изгубила власт над Сицилијом, Калабријом и Критом, римска црква још увек имала власт над Солуном, Илириком и тамошњим Словенима, тј. да се царева одлука 732. г. односила само на подручје Италије и Крита, док је ширење Цариградске патријаршије на простору Солуна, Илирика и Далмације ипак било, као што ће се видети дуготрајан, континуиран и постепен процес.

Први корак у правцу даљег проширења Цариградске патријаршије учињен је већ средином VIII века. Тако у протоколима Седмог васељенског сабора одржаног у Никеји 787. г. налазимо митрополите и Солуна, Коринта, епископе са Пелопонеза и Атике као представнике Цариградске патријаршије, Mansi, XIII, Florentiae 1767, 369, 392, 133, 365. Са друге стране, чини се да у истој прилици митрополит Драча и даље иступа као представник римске цркве јер му се у протоколима даје неуобичајено високо место и интересантна титула митрополита Илирика. Нотиција 2, позната и као нотиција патријарха Нићифора, настала између 805. и 814. г., П. Коматина, *Оснивање Патраске и Атинске митрополије и Словени на Пелопонезу*, ЗРВИ 46 (2009) 29, нап. 8, сведочи да су поред Сицилије, Калабрије и Крита сада и митрополије Солуна и Коринта укључене у опсег Цариградске патријарше. *Notitiae*, № 2.10–13, 86–87, 207–243. Међутим у њој и даље нема епархија Тесалије, Старог Епира, Новог Епира тј. Драча, као ни подручја некадашње дијецезе Дакије нити пак Далмације. Даље постепено ширење Цариградске патријаршије на епархије традиционално потчињене римској цркви можемо пратити кроз нотиције 4, 5 и 6, које су све настале пре средине IX века. *Notitiae*, 42–51.Тако је према нотицији 4 Цариградској патријаршији припојена и митрополија Никопоља у провинвинцији Стари Епир, а према нотицијама 5 и 6 и митрополија Ларисе у провинцији Тесалији, *Notitiae*, № 4.483–492, 5.34–43, 6.37–46. Према томе, у овом периоду у оквирима Цариградске патријаршије још нема Драча, Далмације и територије некадашње дијецезе Дакије.

У науци се углавном сматра да писмо папе Николе I цару Михаилу III од 25. септембра 860. г. сведочи о томе да су све провинције источног Илирика већ биле одузете од Рима и потчињене цариградској цркви зато што папа у том писму набраја све те провинције, наводно, тражећи да му се врате (Горња Мезија, Приобална и Средоземна Дакија, Дарданија, Превалис, Македонија, Нови Епир–Илирик, Стари Епир, Тесалија, Ахаја), *Nicolai I. papae epistolae*, ed. E. Perels, *Epp. Carolini aevi* IV, *MGH Epp*. VI, Berolini 1925, 438–439. Међутим, у писму се не говори о враћању провинција, већ папа од цара тражи да обнови Солунски викаријат који је био намесништво Апостолске столице за све провинције источног Илирика, а који је очигледно престао да постоји када је припојен Цариградској патријаршији.

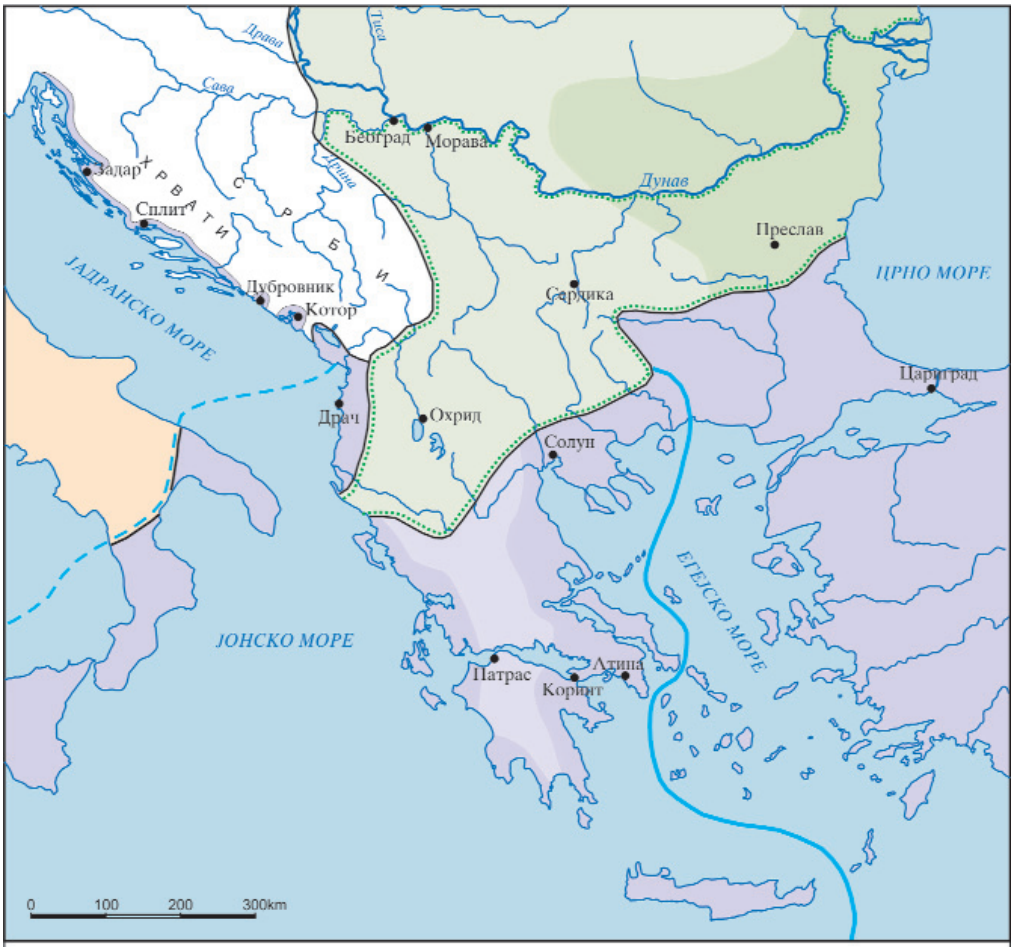

Фотија између 864–866. Упркос томе, због неодлучности и политичке тактике бугарског кнеза Бориса Михаила (852–889), између 866. и 870. г. на подручју Бугарске делује и мисија римске цркве. Коначно, на Цариградском сабору 870. донета је одлука да Бугарска у црквеном погледу треба да припадне ипак цариградској цркви. Будући да су Бугари до средине IX века проширили своју политичку власт и над Словенима моравско-вардарске долине тако је и највећи део некадашње дијецезе

Дакије сада био у саставу бугарске државе. Ширећи своју јурисдикцију на Бугарску Цариградска патријаршија је 870. г. не само повратила северне делове некадашње дијецезе Тракије који су јој пре досељавања Бугара припадали, већ је успоставила своју власт и над највећим делом некадашње дијецезе Дакије.[72]

Што се тиче територије Срба и Хрвата, чини се да је папа још увек успевао да одржи своју власт, ако је судити према писму папе Јована VIII српском кнезу Мутимиру 873. г. и бројним писмима истог папе и његовог претходника Хадријана II хрватском кнезу Домагоју. Ипак, и ту се ситуација убрзо променила. Цар Василије I успео је да Цариградској патријаршији потчини Хрватску и епископије далматинских градова чиме се њена јурисдикција проширила и на Далмацију и достигла границе веће него икад до тада. Међутим, римска црква је успела да поврати своје позиције у Далмацији и Хрватској већ 879. г.[73] Црквена припадност српских земаља након папиног писма из 873. г. још увек није јасна, али ће то бити једна од тема којој ће се посветити више пажње у наредном поглављу.

До краја IX века Балканско полуострво је од интегралног и једног од најзанчајнијих делова Римског царства постало у политичком погледу подељено између неколико држава, а у црквеном погледу граница између утицаја великих средишта Рима и Цариграда, која је некада делила полуострво простирући се источно од Софије сада је била померена, на штету Рима, даље на Запад, врло близу српским земљама које су започињале свој историјски развитак.

[72] Коматина, *Црквена политика*, 196–224, 236–261.

[73] Коматина, *Црквена политика*, 261–285, 318–320, 337–338.

Између Рима и Цариграда
(XI и прва половина XII века)

Обнова црквених средишта у IX и X веку: Сплит, Дубровник, Драч и *Бугарска*

Сплит и Задар

Процес христијанизације Словена након њиховог насељавања одвијао се под будним оком римске цркве, будући да је Света Столица имала јурисдикцију над већим делом Балканског полуострва. Важну улогу у том подухвату имали су некадашњи црквени центри, важна духовна и културна седишта *Ромеја*.

Разарање античке Салоне у првој половини VII века од стране варвара означило је нестанак важног града римско-византијске управе у Далмацији, али и уништење главног центра Салонитанске архиепископије. Наместо Салоне, значајан центар византијске власти постаје не много удаљени град Сплит (Аспалатон) у коме се населило становништво пребегло из страдале Салоне. Границе *римске провинције Далмације* сведене су фактички на узак приморски део, јер се византијска власт одржала само у градовима Задру, Трогиру, Сплиту, Дубровнику, Котору и на острвима Рабу, Крку и Цресу.[74]

Док са једне стране византијски цар постепено обнавља своју политичку власт, која ће достићи врхунац организовањем теме Далмације у IX веку,[75] римске папе чврсто чувају своја права на подручју Јадрана. Тако, убрзо након разарања Салоне, папа Јован IV (640–642), иначе родом Далматинац, шаље опата Мартина у Далмацију и Истру да прикупи мошти тамо поштованих светитеља – мученика и да их донесе

---

[74] Ферлуга, *Византиска управа*, 38–40.

[75] Политички положај Далмације под византијском влашћу током VII и VIII века није довољно расветљен. У првој половини IX века она представља војно-административну јединицу Византијског царства у рангу архонтије, да би 867/868. г. наишли на први податак о њеном стратегу што сведочи да је тада већ била уздигнута у ранг теме, Ферлуга, *Византиска управа*, 38–67.

у Рим. Према ономе што се излаже у *Liber Pontificalis*, мошти светих Венанција, Анастасија и „многе друге мошти“ мученика положене су у Цркви Св. Јована Латеранског.[76] У истој цркви, у Капели Св. Венанција поред апсидалног лука, израђени су мозаици у част светих Венанција, Анастасија, Мавра, Дујма, Астерија, Септимија, Павлинијана,Телија, Антиохијана и Кајана, који су сви далматински мученици.[77] Дакле, може се претпоставити да су свеци представљени на мозаицима управо сви они чије су мошти пренете у Рим заслугом поменутог папе.

Вести о преносу моштију светих са простора Далмације проналазе се и у добро познатом, али доста познијем спису сплитског архиђакона Томе – *Historia Salonitana*. Међутим, у историографији је већ примећено да он о томе пише на два различита места и на два различита начина. У осмом поглављу свог дела он излаже истоветну причу о преносу моштију светих у Рим какву доноси *Liber pontificalis*.[78] У дванестом поглављу свог списа, архиђакон Тома пренос моштију светих Дујма и Анастасија везује за личност епископа Јована Равењанина, који их у договору са грађанима Сплита преноси из разорене Салоне у новоосновани град.[79] Другим речима, Тома у свом спису жели (свесно) да истакне да се мошти светих Дујма и Анастасија, заштитника Салоне, седишта некадашње далматинске митрополије, налазе у Сплиту, њеном наследнику у црквеном смислу, а не у Риму. Читаво дело Томе Архиђакона у служби је традиције о томе да је сплитска црква наследница древне салонитанске,[80] па и у овом случају. Почетак црквеног живота у новооснованом Сплиту Тома Архиђакон везује за лик и дело поменутог Јована Равењанина. Вести да је *архиепископ* Јован Равењанин утицао да се организује црквени живот у граду он смешта одмах након помена о смиривању ситуације након словенског пустошења истичући да су „Словени мало по мало почели друговати са Сплићанима“, а Јовану чак приписује и мисионарску делатност међу Словенима како у Приморју тако и Залеђу.[81] Без обзира на то да ли је Јован Равењанин историјска личнст или плод касније традиције,[82] Тома га у спису помиње с циљем

[76] *Liber pontificalis* I, 330.

[77] W. Oakeshott, *Mozaici Rima*, Beograd 1977, 139–141.

[78] *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, edd. O. Perić. D. Karbić, M. Matijević Sokol, J. Ross Sweeney, Budapest – New York 2006, 44–46. Ове вести Тома највероватније преузима из *Liber pontificalis*, cf. ibidem, 44, nap. 2.

[79] *Thomae archidiaconi Historia*, 56.

[80] *Thomae archidiaconi Historia*, XXXI.

[81] *Thomae archidiaconi Historia*, 52, 54.

[82] I. Basić, *Venerabilis presul Johannes. Historijski Jovan Ravenjanin i začetci crkvene organizacije u Splitu u VII. stoljeću*, Povjesni prilozi 29 (2005) 7–28, са старијом литературом.

да прикаже како је сплитска црква од самог свог настанка преузела место и улогу некадашње салонитанске цркве, а то се одражава и у чињеници да му Тома (анахроно) приписује титулу *архиепископа*.

Познтао је да је епископ Салоне у позноантичко време био признат за митрополита читаве римске провинције Далмације. Међутим, таква слика је промењена под утицајем већ поменутих политичких дешавања. Обим провинције Далмације је смањен, и у таквим новим околностима, поставља се питање како је настављен црквени живот у хијерархијском погледу, тј. да ли је првенство које је над осталима некад имала Салона одмах преузело неко од преосталих црквених седишта. Традиција је то место доделила Сплиту. Ипак, поставља се питање да ли се традиција може потврдити у подацима малог броја сачуваних савремених извора. Након пада Салоне епископи из далматинских градова се први пут помињу међу учесницима на Седмом васељенском сабору у Никеји 787. г. – Јован епископ Салоне/Сплита, Урс епископ Раба, Лаврентије епископ Цреса и Јован епископ Котора.[83] Чињеница је да се у саборским протоколима салонитанско/сплитски епископ наводи на првом месту међу епископима из Далмације. То, међутим, не значи да је он имао митрополитски ранг. О томе најбоље сведочи то што се међу потписима на завршном акту – *Оросу* сабора потпис епископа Салоне/Сплита, иако испред потписа епископа Раба и Цреса, ипак налази међу потписима обичних епископа, а не међу потписима митрополита.[84]

Иако је сплитска епископија очигледо већ била призната за наследницу салонитанске, ипак је далеко већу улогу у политичком и црквеном животу Далмације тог времена имао други град – Задар. За разлику од римске Далмације чији је административни центар била Салона, главни град византијске Далмације био је Задар. Захваљујући околности да зидине града нису поклекле пред варварским ударима, али и чињеници да је са свих страна окружен морем, Византинци су одлучили да он буде центар њихове управе.[85] Такав политички положај је овом граду давао и одређену истакнутију улогу црквеним пословима.

---

[83] Mansi, XIII, 140 E, 141 A, 368 A–B, 373 A, 388 B; J. Darrouzès, *Listes epicsopalés du concile de Nicéé (787)*, REB 28 (1970) 24–25, 59–60, 62–68.

[84] Mansi, XIII, 388 B; P. Komatina, *Dalmatian bishops at the Council of Nicaea in 787. and the states of the Dalmatian church in the 8th and 9th centuries*, (рад у припреми за штампу); Живковић, *Црквена организација*, 100, из овог податка изводи само закључак да је епископ Сплита наследник епископа Салоне, не упуштајући се у разматрање питања примата над Далмацијом.

[85] N. Klaić, I. Petricioli, *Prošlost Zadra* II. *Zadar u srednjem veku*, Zadar 1976, 62–63.

Сем тога, баш као и Сплит, и Задар је могао да се похвали моштима светаца – Св. Хрисогона и Св. Анастасије – поштованих не само у Далмацији него и шире.[86] Нарочито истакнуту улогу у црквеним пословима у Далмацији почетком IX века имао је задарски епископ Донат. Управо је он пренео мошти Св. Анастасије, сирмијске мученице, из Цариграда у Задар, а заједно са византијским управитељем Далмације дуксом Павлом 806. г. представљао је народ Далмације у преговорима са Карлом Великим након франачких продора на источну обалу Јадрана.[87] Један франачки теолог, Амаларије из Меца, пролазећи на свом путу за Цариград кроз Задар 813. г. сусрео се са Донатом и назвао га чак *архиепископом*.[88] Са истом титулом Донат се јавља и у познијој легенди о преносу моштију Св. Анастасије.[89]

Из свега наведеног може се закључити да црквена организација у ономе што је преостало од римске Далмације након словенског насељавања није имала признатог поглавара. Право на примат су истицала два најзначајнија црквена центра – Сплит као наследник древне Салоне, и Задар, као главно административно средиште византијске управе.

Свој значај сплитска црква истиче нарочито када жели да стекне нове поседе и дарове од суседних хрватских владара. Тако се у даровници хрватског кнеза Трпимира из 852. г. први пут наилази на јасно заокружену идеологију сплитске цркве, исту ону о којој вековима касније пише Тома Архиђакон. Хрватски кнез у даровници преноси речи које му је упутио сплитски епископ Петар. Он себе назива *архиепископом*, а своју цркву митрополијом и *мајком црквом*, чија се надлежност простире све „до обале Дунава“ и „скоро над целом хрватском државом“.[90] Међутим,

---

[86] *Isto*, 66.

[87] *Einhardi Annales*, ed. G.H. Pertz, *MGH SS* I, Hannoverae 1819, 193; Klaić, Petricioli, *Prošlost Zadra* II, 69. О верској делатности епископа Доната и преношењу светачких моштију у Задар в. Д. Прерадовић, *Преноси реликвија из Византије на Јадран у периоду између VI и XI века*, Ниш и Византија XI (2012) 192–193, 196–197, 206. Иста, *Култови светитеља у византијским градовима на источној обали Јадрана (VI–IX век)*, Ниш и Византија X (2011) 531–532.

[88] T. Vedriš, *Još jedan franački teolog u Dalmaciji: Amalarije iz Metza i njegovo putovanje u Carigrad 813. godine*, HZ 58 (2005) 14–19. Мада аутор чланка није мишљења да је у извору споменути archiepiscopus de civitate Iadhare задарски епископ Донат, него да је у питању неки други архиепископ који је надређен епископу града Задра, мишљења сам да је извор врло прецизан те да је споменути архиепископ заиста архиепископ Задра.

[89] Живковић, *Црквена организација*, 61–63.

[90] ...sanctae Salonitanae ecclesiae ...ut in fatam mater ecclesiam, que metropolis usque ripam Danubii et pene per totum regnum Chroatorum..., *Codex diplomaticus*

у прилог томе да је све наведено још увек само претензија сплитског епископа сведочи чињеница да ће титула архиепископа сплитском епископу бити призната тек на сабору у Сплиту 925. г., али чак ни тада, као што ће се видети, границе архиепископије неће бити у обиму у каквом их епископ Петар наводи. Он, наиме, претендује на све територије до обале Дунава, што би се могло објаснити једино као позивање на некадашњи опсег Салонитанске архиепископије. У оквир тих граница средином IX века улазила је и територија насељена Хрватима, па је сасвим јасно да сплитски црквени поглавар претендује на црквену надлежност над хрватском државом. Ипак, не постоје подаци да је Хрватска у то време била под јурисдикцијом сплитске цркве. Још од Ахенског мира између Византинаца и Франака из 812. г., Хрватска је била под врховном влашћу Франака и у њој је био изражен франачки црквени утицај највероватније посредством суседне Аквилејске патријаршије.[91] У сваком случају негде између 858. и 867. г. у Хрватској је основана посебна хрватска епископија са седиштем у граду Нину, највероватније такође франачком потпором, јер је чак и папа Никола I (858–867) протестовао против њеног оснивања.[92] Упркос почетном негодовању Света Столица је ипак морала да се помири са постојањем посебне хрватске епископије. Више писама папе Јована VIII упућено је 879–880. г. тадашњим световним и црквеним поглаварима у Хрватској и Далмацији и она добро осветљавају тамошње црквене прилике тог времена. У писму упућеном свештеницима и хрватском народу папа изражава задовољство због њиховог повратка *Светој римској цркви*,[93] а слично пише и хрватском кнезу Бранимиру.[94] Истом приликом се папа обраћа и ђакону Теодосију који је изабран за хрватског нинског епископа. Осим тога што поздравља и његову оданост цркви, папа га ипак упозорава да његов положај нинског епископа може бити законит само ако дође у Рим и лично од њега прими епископско посвећење.[95] Дакле, временом су папе прихватиле деловање нинског епископа, али, као што се види, само ако је он подложан римској цркви. Ипак, на такву папску одлуку није утицала само бојазан од франачког утицаја већ и од византијске цркве.

---

regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I, edd. M. Kostrenčić, J. Stipišić, M. Šamšalović, Zagrabiae 1967, 4–5.

[91] Goldstein, *Rani srednji vijek*, 235–236.

[92] *CD* I, 8.

[93] *CD* I, 13.

[94] *CD* I, 14–15.

[95] *CD* I, 15–16.

Утицај цариградске цркве на простору Далмације и Хрватске успостављен је за време цара Василија I (867–886).[96] Како је показано, папа се због тога не обраћа само хрватском свештенству и народу, већ на исти начин и епископима (Виталу Задарском, Доминику Цреском и другима, Јовану „архипрезвитеру свете салонитанске столице“), свештеницима и народу Далмације.[97] Наиме, у писму упућеном 10. јуна 879. г. папа њих позива да се *врате* Римској цркви, штавише он одлучује да ће посветити и „архиепископа“ кога они сами између себе изаберу.[98] Ово нам писмо открива више појединости. Прво, папа је спреман да посвети за *архиепископа* једног од далматинских епископа, и очигледно му је свеједно да ли ће то бити епископ града Задра, Сплита, Цреса или неког другог. Друго, јасно је да у то време још увек не постоји примат једног црквеног седишта над осталима и да Апостолска столица не признаје првенство ни Задру ни Сплиту. Такође, овај папин гест се можда може посматрати као легитиман вид борбе против утицаја византијске цркве, јер како папа наводи, они не треба да се због свог повратка Римској цркви плаше „Грка или Словена“.[99]

На основу сачуваних извора не може се тврдити да су далматински епископи поступили по папиној жељи у вези са избором архиепископа. Нински пак епископ Теодосије отишао је 880. г. у Рим да буде посвећен од папе Јована VIII,[100] али је неколико година касније искористио смрт сплитског епископа Марина да преузме његову епископију уз помоћ аквилејског патријарха, што је изазвало оштри прекор новог папе Стефана VI (885–891).[101] Међутим, папа је био спреман да прихвати Теодосија и у овој новој улози уколико он поново дође у Рим да прими посвећење на нови положај од њега самог.[102]

Након краткотрајне управе епископа Теодосија над сплитском и нинском епископијом, две епископије су после његове смрти раздвојене и сплитски епископ постаје извесни Петар, а нински Алдефред. Њих двојица су убрзо дошли у сукоб око питања одређених земљишних поседа који је својом познатом даровницом од 28. септембра 892. г.

[96] V. Košćak, *Pripadnost istočene obale Jadrana do splitskih sabora 925–928*, NZ 33–34 (1980/1981) 291–355; L. Margetić, *Marginalije uz rad V. Košćaka » Pripadnost istočne obale...«*, HZ 36 (1983) 261–264, 284; Коматина, *Црквена политика*, 318–320.

[97] *CD*, 16–17.

[98] *CD* I, 16–17.

[99] *CD* I, 17.

[100] *CD* I, 18–19.

[101] *CD* I, 19–21.

[102] *CD* I, 21–22.

пресудио хрватски кнез Мутимир.[103] Премда се и у овом акту сплитски црквени поглавар назива „архиепископом“ то је и даље ствар његових личних претензија. Ипак, те претензије убрзо ће постати реалност на црквеном сабору у Сплиту 925. г.

У време папе Јована X (914–928) одржана су два црквена сабора у Сплиту. Првом сплитском сабору који је одржан 925. г. присуствовали су хрватски владар Томислав, захумски кнез Михаило, папски изасланици епископ Јован Анконски и Лав Пренестински, епископи далматинских градова – Јован Сплитски, Формин Задарски, Гргур Нински и остали, затим представници далматинских градова и хрватски и српски великаши („primoribus Chroatorum atque Serborum“).[104] На сабору су, између осталих, донете одлуке које су коначно дефинисале уређење далматинске и хрватске цркве. Поглавару сплитске цркве коначно је признат примат над свим црквама Далмације и додељена му је титула „архиепископа и митрополита“ над свим осталим епископијама, са правом да сазива синод и посвећује остале епископе. Установљено је да епископска седишта могу бити само у градовима у којима су постојала у давна времена, а не у малим местима. Такође, оно до чега је папи у том тренутку и највише било стало, донета је одлука о забрани употребе словенског језика у богослужењу. *Епископ Хрвата*, тј. Нина, потчињава се архиепископу Сплита, као и далматински епископи. Хрватском владару се забрањује да на било који начин угрози права неког од далматинских епископа тако што би део њихових епископија прикључио нинском епископу.[105]

Све одлуке Првог сплитског сабора, изузев оне која се односи на нинског епископа, папа је убрзо признао.[106] Он је желео да се то питање додатно испита, па је својим изасланицима епископу Мадалберту и дуксу Јовану ставио у задатак да на путу за Бугарску сврате у Сплит и са далматинским и хрватским епископима одрже још један сабор. Нови сабор је одржан у Сплиту након њиховог повратка из Бугарске 928. г. На њему су потврђене одредбе претходног сабора у вези са приматом сплитске цркве и другим питањима, а спорно питање нинске епископије решено је на следећи начин: позивајући се на одредбу претходног сабора да епископије треба да постоје само у значајним градовима са древном епископском традицијом, а пошто Нин није био епископија у старини, одлучено је да нински епископ треба да столује у једном од

[103] *CD* I, 22–24.
[104] *CD* I, 32–33.
[105] *CD* I, 31–32.
[106] *CD* I, 35–36.

старих епископских седишта тада на територији Хрватске – Скрадину, Сиску или Дувну, а допуштена је и могућност да управља над сва три.[107] Одлуке овог сабора убрзо је и потврдио нови папа Лав VI (928–929).[108]

Ова два сабора имају веома велики значај за проучавање развоја црквене организације у српским земљама. Кључно је то што се из њихових одлука може разазнати да се новооснованој Сплитској архиепископији додељује власт и над једним делом српских земаља и у неким приморским центрима који ће касније имати веома запажену улогу у политичком и црквеном животу српских земаља. Један од главних учесника Првог сплитског сабора био је захумски кнез Михаило, а уз њега су поменути и српски великаши. Његова кнежевина се простирала између Дубровника и Неретве. Са истока се граничио са Травунијом, на западу са Хрватском и Паганијом, а са севера је његов сусед била Србија. Међутим, Бугари су 924/925. г. покорили Србију. Михаило је раније био савезник бугарског цара Симеона, али се чини да је пад Србије и његов положај учинио несигурним и довео до тога да се он окрене сарадњи са суседним Хрватима и византијским властима у Далмацији. Вероватно је то разлог његовог присуства на поменутом сабору заједно са *српским великашима*, свакако његовим пратиоцима.

Дубровник и Котор

При разматрању развоја римске црквене и византијске политичке власти у Приморју која је непосредно утицала на црквени живот приморских кнежевина, Дукље, Травуније и Захумља, као и на оне у залеђу, пре свега Србије и Босне, посебну пажњу треба посветити још једном важном црквеном седишту – Дубровнику.

Смештен између Бококоторског залива и ушћа Неретве, Дубровник (Ragusium) Захваљујући свом географском положају, као утврђење (castrum) постаје важно упориште византијске царске власти.[109] Након словенско-аварских напада на Далмацију током VI и VII века уништени су бројни *центри римске власти*. Традиција је као наследника старе, разрушене Салоне означила Сплит. Што се тиче Дубровника, анонимни писац географског списа *Космографија* из VII века изричит је када наводи „Дубровник то је Епидаур*“*.[110] Сачувано је

[107] *CD* I, 37.

[108] *CD* I, 38–39.

[109] V. Foretić, *Povjest Dubrovnika do 1808*. I, Zagreb 1980, 17–18.

[110] …Ragusium id est Epidaurum, *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, edd. M. Pinder G. Parthey, Berolini 1860, 208.10; Foretić, *Povijest*

више легенди које сведоче о постанку града, а које су међусобно несагласне. Ипак, неке традиције чврсто везују настанак Дубровника са некадашњим Епидауром.

Тако чини најпре цар Константин VII Порфирогенит у 29. глави дела *De administrando imperio* када наводи да се становници Епидаура, „они који су успели да побегну и да се спасу" од словенске најезде, „населише на стеновитом месту на коме се сада управо налази град" – Дубровник. Штавише, и неки становници Салоне су се доселили у Дубровник. Такође, према Порфирогениту, то се све одиграло *„пет стотина година раније".*[111] Другачију традицију налазимо у *Летопису попа Дукљанина*, код сплитског хроничара Томе Архиђакона, песника Милеција и познијих дубровачких аналиста Анонима и Рањине. Легенда коју поп Дукљанин доноси у бити је слична са традицијом коју доноси Тома Архиђакон, тј. у оба случаја су Дубровник основали и населили људи из Рима уз помоћ потомака становника Епидаура. [112]

Дакле, на основу најранијих извора, равенског космографа и списа *DAI*, који први доносе традицију о оснивању града Дубровника може се закључити да су град основали највероватније становници Епидаура, које махом помињу и познije традиције, убрзо након словенског пустошења, крајем VI и почетком VII века.[113] Као castrum, како га Порфирогенит у свом

Dubrovnika I, 17. T. Živković, *On the foundation of Ragusa: The Tradition vs. Facts*, ИЧ 54 (2007) 9–25.

[111] Овај Порфирогенитов податак треба посматрати као опште место, јер помињање Словена свакако не дозвољава да се хронолошки овај део стави у 448/449. Као што је већ примећено, Živković, *On the foundation*, 20–21, место хронолошки треба разумети *као да је то било давно*. Порфирогенитову легенду о оснивању Дубровника преузима каснији дубровачки хроничар J. Лукаревић, G. Luccari, *Copioso ristretto de gli Annali di Rausa*, Venetia 1605, 1.

[112] Летопис попа Дукљанина описује како је Павлимир Бело, потомак ранијих тобожњих словенских краљева, дошао из Рима са групом Римљана и заједно са становницима разореног Епидаура подигао Дубровник, *Ljetopis popa Dukljanina*, prir. V. Mošin, Zagreb 1950, 70–71. Тома Архиђакон наводи да су *дошљаци из Рима* опседали град Епидаур и да су га заузели, а затим са осталим становницима Епидаура основали Дубровник, *Thomae archidiaconi Historia*, 46. Познији дубровачки аналисти преносе ову легенду на сличан начин, *Annales Ragusini Anonimi item Nicolai de Ragnina*, ed. S. Nodilo, MSHSM XIV, Scriptores I, Zagrabiae 1883, 3–4, 173–174. Према Živković, *On the foundation*, 19–20, мотив о римском пореклу Дубровника потиче из легенде о пореклу Амалфићана забележене у Салернитанској хроници, јужноиталијанском спису из X века.

[113] Foretić, *Povjest Dubrovnika* I, 17. Новија археолошка истраживања такође потврђују чињеницу да је Дубровник постојао као утврђење почетком VII века, Živković, *On the foundation*,11–12.

делу назива, Дубровник се до X века, знатно развио и проширио на бројне отоке.[114] Издржао је и напад Арабљана 866/867. г., када су опустошили јадранску обалу и опљачкали Будву, Росе и Котор и показао се као важно упориште византијске војне и политичке власти.[115] У вези са поменутим догађајима наилази се на први податак о стратегу Далмације и о томе да је Дубровник под његовом влашћу.[116] У то време су Дубровчани имали пријатељске односе са својим словенским суседима. О томе најбоље сведочи чињеница да су својим лађама превозили снаге Захумљана, Травуњана, Дукљана, Срба и Хрвата који су по заповести цара Василија I, имали да се прикључе франачко-византијској опсади арабљанског Барија 871. г.[117] Њихови међусобни односи су убрзо прецизније регулисани одредбом цара Василија I према којој је дотадашњи данак који је био намењен стратегу Далмације убудуће имао да буде исплаћиван кнежевима суседних земаља Травуније и Захумља, на име коришћења поседа које су Дубровчани обрађивали изван градских зидина, на територији поменутих кнежевина.[118]

Поставља се питање како се у таквим околностима развијао духовни и културни живот Дубровника и какав је статус имао у црквеној хијерархији. Древни Епидаур, претеча Дубровника посведочен је међу суфраганима Салонитанске архиепископије.[119] Пре уништења града епископ Епидаура се последњи пут помиње у писмима папе Гргура I.[120] У историјским изворима уз помен да је град Дубровник наследник Епидаура најчешће налазимо и тезу да је дубровачка црква наследница епидаурске. Традиција о томе забележена је код дубровачког песника Милеција, али се и пре тога јавља и у фалсификованим булама папа Захарије и Бенедикта VIII. Иако за обе буле постоје чврсти аргументи који оспоравају њихову аутентичност и време настанка, прве из 743. г. и потоње из 1022. г., већина палеографа не спори да су као фалсификати

[114] Foretić, *Povjest Dubrovnika* I, 20.
[115] Ферлуга, *Византиска управа*, 68.
[116] *DAI* I, 128,146; *ВИИНЈ* II, 36 (Б. Ферјанчић); Ферлуга, *Византиска управа*, 70.
[117] *DAI* I, 128; *Vita Basilii*, 198–200; *ВИИНЈ* II, 18–19 (Б. Ферјанчић).
[118] *DAI* I, 146; *ВИИНЈ* II, 36 (Б. Ферјанчић); Ферлуга, *Византиска управа*, 74–75. Ова дажбина представља претечу из каснијих извора познатог могориша, *ЛССВ*, 746.
[119] *Historia Salonitana Maior*, 81–85. Епидаур се као епископско место помиње пети по реду на Салонитанском сабору из 530. г., а на челу епископије налазио се епископ Фабрицијан, на сабору из 533. г. не наводи се изричито епископија Епидаура, али се на основу места које заузима може закључити да место епископа Епидаура припада извесном Павлу, Basić, *Pristupna razmatranja*, 63, 65.
[120] *MGH Epp.* I, 168–169.

настали пре средине XIII века.[121] У повељи папе Захарије дубровачки се *архиепископ* назива „архиепископом свете епидаурске цркве“ (archiepiscopo sanctae Pitauritanae ecclesiae), а у повељи папе Бенедиката VIII „архиепископом свете епидаурске столице из града Дубровника“ (archiepiscopo sanctae Pitauritanae sedis e civitate Labusedi).[122] Песник Милеције, по свој прилици из XIV века, доноси легенду према којој је извесни *архиепископ* Јован означен као последњи *архиепископ* разрушеног Епидаура, али и као инспиратор изградње новог града Дубровника и самим тим утемељитељ цркве у њему.[123] Другим речима, традиција настанак дубровачке цркве везује чврсто за епидаурску, с тим што се у хијерархијском смислу термином *црква* означава архиепископија. Њен настанак се везује за време самог постанка Дубровника.

Међутим, најранији сачувани савремени извори документарног карактера који помињу дубровачку цркву сведоче супротно. У питању су акти сплитских сабора из 925. и 928. године. У њима се не наводи никаква веза између дубровачке и епидаурске цркве, већ се она једноставно назива „дубровачком црквом“ (ecclesia Ragusitana). Сем тога, она се помиње као епископија потчињена сплитској архиепископији, а не као самостална *архиепископија*. Коначно, најинтересантнији податак који пружају акти сплитских сабора из 925. јесте онај који се тиче односа дубровачке цркве са црквом града Котора. Наиме, VIII канон поменутог сабора наводи следеће: „О епископима дубровачком и которском, којих се очигледно признаје једна столица, саму ту дијецезу међусобом нека поделе на једнаке части, тако да ако један пастир речене цркве премине, док се не зареди (нови) епископ, преживели епископ те исте цркве нека води црквену бригу.“[124] На први поглед уочава се да односи

---

[121] О историјату ових повеља в. *CD* I, 1; Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Европа и Срби, 125–141. Више о томе и њиховој аутентичности биће речи у даљем тексту.

[122] „…Castellum statuunt monitis actuque Joannis, qui jam praedictae fuit Archiepiscopus urbis...“,*CD* I, 1, 61.

[123] *Annales Ragusini*, 174. О сличним околностима настанака Дубровачке архиепископије пише и Ј. Растић, *Chronica Ragusina Junii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Ioannis Gundulae(1451–1484)*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893, 18. Рањина, Лукаревић, па и сам Растић доносе и другу легенду према којој је Дубровачка архиепископија настала након Самуилових освајања, крајем X века, тако што је тобожњи дукљански архиепископ Јован услед тих дешавања напустио Дукљу и прешао у Дубровник, који је његовим доласком постао архиепископско седиште, *Annales Ragusini*, 202; Luccari, *Annali di Rausa*, 9–10; *Chronica Ragusina*, 25, 30.

[124] „...De episcopis ragusitano et catharitano, quorum manifeste una sedis dignoscitur, ipsam diocesim equa lance inter se dividant, ita ut si unus dicte ecclesie

између дубровачке и которске цркве нису сасвим јасни. Наиме, њима се према канону до 925. г. признавало једно *заједничко* седиште, али се од тог времена од *једне дијецезе* стварају *две*. Такође убудуће ће заједничког епископа имати само ако један од њих премине. Постоје различита тумачења шта представља тврдња о заједичком седишту и јединственој дијецези. Исправно тумачење канона за који су оновремени учесници сигурно прецизно знали на шта се односи чини се да је тешко дати. Под седиштем се свакако подразумева епископско место, али је недоумица у томе да ли је то Дубровник или то место припада Котору, или се ипак има у виду позноантичка црквена организација. Уколико се претпостави да је дубровачки епископ у раније време имао и власт над Котором, наилази се на потешкоћу у чињеници да се Котор већ 787. г помиње као седиште засебног епископа. Наиме, последњем заседању Седмог васељенског сабора у Никеји 787. г присуствовао је и Јован, епископ Котора.[125] Такође, пронађена су два натписа с почетка IX века на коме се помиње которски епископ Јован, вероватно исти онај са сабора у Никеји.[126] Дакле, которска епископија је у савременим историјским изворима посведочена пре дубровачке. Ипак, ако претпоставимо да је Котор био седиште те јединствене епископије, то би значило да Дубровник уопште није имао свог епископа до времена непосредно пред саборе у Сплиту, упркос очигледном развоју и напретку града. То би практично значило да Дубровник, иако је наследио Епидаур као градско средиште није наследио његову улогу црквеног и епископског центра, што опет изазива сумњу.

У историографији је изнета још једна могућност о пореклу јединствене столице дубровачке и которске епископије. Према њој,

pastor obierit, donec ordinetur episcopus, residens episcopus ipsius ecclesie ecclesiasticam curam gerat...", *Historia Salonitana Maior*, 100. В. и Живковић, *Црквена организација*, 121.

[125] Mansi, XIII, 373 A; Darrouzès, *Listes*, 25, 68, l. 327E.

[126] У питању су донаторски натпис о оснивању цркве Св. Трифуна у Котору, катедралне грађевине посвећене свецу – заштитнику града из 809. г. и натпис са цркве Св. Петра у Бијелој у близини Котора, *Историја Црне Горе* I, Титоград 1967, 371 (Ј. Ковачевић); Прерадовић, *Преноси реликвија*, 197. Епископу Јовану и његовим наследницима модерни истраживачи приписују велику заслугу у процесу христијанизације Приморја, те се тако периоду његовог епископата приписују и друге сакралне грађевине у околини Котора попут цркве Св. Томе у Прчњу и Св. Стефана у Врановићима у Грбљу, *ИЦГ* I, 356 (Ј. Ковачевић). О настанку поменуте цркве Св. Стефана најбоље сведочи добро очувани натпис који садржи и име донатора, *Писци средњовјековног латинитета*, прир. Д. Синдик, Г. Томовић, Цетиње 1996, 33; *ИЦГ* I, 367–368 (Ј. Ковачевић).

седиште на које се позивају оба града при доказивању своје старине јесте некадашњи Епидаур – црква Епидаура била би претеча и једне и друге цркве.[127] Истицање права старине није нимало случајно, јер друга одредба истог сабора из 925. г. прописује да епископи треба да буду постављени само у старим и значајним градовима.[128] Пошто ни Дубровник ни Котор нису имали епископа у античка времена, то би Епидаур могао бити најближи град на чије право би се могли позвати.[129] При таквом тумачењу проблем представља то што се которска црква при тражењу античких корена могла позвати на традиције суседног Рисна, чији се епископ помиње у писмима папе Гргура I,[130] а не на много удаљенији Епидаур. Имајући све наведено у виду, питање шта се подразумева под *једном столицом* остаје без правог одговора.

Друго питање које се намеће из текста наведене одредбе сплитског сабора јесте то шта представља *једна дијецеза* коју два поменута епископа треба да поделе *на равне части*. У поменутом случају дијецеза искључиво означава подручје под управом једног епископа, а не као у римско време, велику јединицу административне и црквене власти састављену из више провинција. То значи да дијецеза поменута у одредби сабора мора имати само једног епископа. У том случају опет постаје нејасно које је од два епископска места било истинско седиште дијецезе. Међутим, чињеница је да су у време сабора оба града била седиште епископа и да су оба града полагала право на исту дијецезу тј. на исто подручје. Пошто је такво стање било супротно канонима, такву дијецезу је требало поделити и од ње начинити две, као што сабор прописује. Сад се долази до питања која је то територија око које су се спорили дубровачки и которски епископ. Тешко је прихватити да се спор односио само на непосредно подручје два града, Дубровника и Котора, или њихову ближу околину, јер би римска црква била упозната са тим и раније, нити је вероватно да би се два значајна епископска центра борила за међусобну превласт једног над другим. Пре ће бити да је у питању нека шира територија на коју је претендовала епископска власт и једног и другог града, а за коју још увек није било јасно коме заправо припада. У питању би била територија у словенском залеђу оба града,[131] тј. област Травуније, за коју Константин Порфирогенит

---

[127] I. Puljić, *Uspostava Dubrovačke metropolije*, Tisuću godina Dubrovačke (Nad)biskupije, 16–19.

[128] *Historia Salonitana Maior*, 99.

[129] Puljić, *nav. mesto*.

[130] *MGH Epp*. I, 40–41.

[131] Живковић, *Црквена организација*, 148.

наводи да се простире од Котора до Дубровника и да обухвата градове Требиње, Врм, Рисан, Лукавете и Зетливи.[132] Потврду да се епископска власт у то време ширила ван градских зидина налазимо међу одредбама другог сплитског сабора из 928. г., где се наводи да се власт епископа не простире само унутар града већ и да се „шири на широка пространства земаља, међу становништвом и селима и црквама и народом како је то од старине одређено.“[133] Дакле, уколико би се примениле одредбе из 928. г. на случај из 925. г., то би могло да значи да се територија поменуте дијецезе могла ширити управо на њено словенско залеђе. Тако би се подела *на једнаке части* односила на поделу области Травуније, а под термином *једне дијецезе*, како папа наводи, подразумевала би се некадашња епидаурска дијецеза, која је свакако имала већи опсег у античко време, а на чију традицију оба епископска центра, и Дубровник и Котор, полажу право, зарад новог територијалног проширења.[134]

Оба црквена седишта, и Дубровник и Котор, у време сплитских сабора су засигурно била епископије под јурисдикцијом Сплитске архиепископије. Такво стање, међутим, неће дуго потрајати и сплитска црква ускоро више неће бити једина митрополија у Приморју. Први хронолошки прецизнији податак који указује на промену ранга једног епископског места, до тада потчињеног Сплиту у архиепископско налазимо код млетачког хроничара Јована Ђакона. У питању је добро знани податак из 998/999. г. Описујући поход млетачког дужда Петра II Орсеола (991–1009) на Далмацију, хроничар Јован, савременик догађаја, пише о доласку млетачког дужда на острво Св. Максима (Мајсан код Корчуле): „Тамо долазећи, дубровачки архиепископ са својима, истом дуждu, сви свете тајне чинећи, исказаше велику покорност“.[135] Ова вест савременог извора сведочи да је дубровачка

[132] *DAI* I, 144, 162; *ВИИНЈ* II, 34, 63 (Б. Ферјанчић).

[133] *Historia Salonitana Maior*, 105; Puljić, *Uspostava*, 20.

[134] Puljić, *Uspostava*, 20, нар. 24. Према Живковићу, *Црквена организација*, 148, спор дубровачког и которског епископа око дијецезе се односио на њихово словенско залеђе, али њихово право не изводи из наследства Епидаура, него из процеса христијанизације тог простора, што свакако представља још један додатни разлог за ширење епископске надлежности.

[135] „...Illic Ragusiensis archiepiscopus cum suis conveniens eidem principi sacramenta omnes facientes, obsequia multa detulerunt...“, *Iohannis diaconi chronicon Venetum et Gradenese usuque ad. a. 1008.*, ed. G. H. Pertz, *MGH SS* VII, Hannoverae 1846, 33. Андреја Дандоло четири века касније дословно преноси вести Јована Ђакона, *Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta*, Rerum Italicarum Scriptores XII, ed. L. A. Muratori, Mediolani 1728, 199.

епископија уздигнута у виши ранг. Она је, такође, поуздан terminus post quem non за настанак Дубровачке архиепископије. Као што смо раније утврдили, пошто се на сплитским саборима 925. и 928. г. дубровачка црква наводи као епископија потчињена Сплитској архиепископији, то је уједно и terminus ante quem non за настанак Дубровачке архиепископије. Ипак, то не значи да се време њеног постанака не може прецизније одредити.

У делима византијског цара Константина VII Порфирогенита (913–959) могу се пронаћи назнаке, па и, како ће се видети, чврсти докази о уздизању ранга дубровачке цркве најмање пола века пре податка Јована Ђакона. У своја три дела Порфирогенит доноси сличну причу о арабљанском нападу 866/867. г. на Дубровник и друге јужнодалматинске градове. У 29. глави списа *De administrando imperio* цар наводи да су Арабљани са 36 бродова продрли у Далмацију и опустошили Будву, Росе, Котор, затим су дошли до Дубровника и опседали га петнаест месеци.[136] У спису *Vita Basilii*, петој књизи *Теофановог настављача*, Порфирогенит исти догађај описује на следећи начин: Арабљани су послали флоту од 36 ратних бродова на Далмацију и напали различите далматинске градове – Будву, Росе, Котор, а затим су напали и *митрополију целог народа*, *град звани Дубровник*, и опседали га дуже времена.[137] Коначно, у спису *De thematibus* наводи како су Арабљани напали „различите градове Далмације, и Будву и Росе и Котор" и дошли „и на њихову митрополију, град звани Дубровник" и њега опседали дуже времена.[138] Сва три извора су сагласна по питању арабљанске офанзиве, али се у два (*Vita Basilii* и *De thematibus*) Дубровник означава и као *митрополија* поменутих градова – Будве, Котора и Роса, односно *целог народа*. Поставља се питање шта конкретно представља појам *митрополија* (μητρόπολις) у наведеним Порфирогенитовим вестима.

У римско време је појам *митрополија* означавао главни град једне провинције, њен административни и црквени центар. Међутим, у средњовизантијском периоду он је изгубио своје значење административног центра и представља *искључиво центар црквене управе у једној провинцији*, тј. оно што је на Западу архиепископско средиште.[139] Дакле,

---

[136] *DAI* I, 126; *ВИИНЈ* II, 17 (Б. Ферјанчић).

[137] *Vita Basilii*, 190.

[138] *Costantino Porfirogenito De thematibus*, ed. A. Pertusi, Vaticano 1952, II, 97.

[139] *Lexikon zur byzantinsichen Gräzität, besonders des 9.–12. Jahrhunderts*, 5. Faszikel, ed. E. Trapp, Wien 2005, 1023. Сам Порфирогенит у спису *De thematibus*, када пише о савременим приликама појмом *митрополија* означава искључиво црквено средиште неке области. То се види најбоље на примеру Коринта и Патраса. Оба града налазила су се у теми Пелопонез, при чему је Коринт био и главни град теме и црквена митрополија, док је Патрас био само црквена

према наведеним подацима, Дубровник би био митрополија у црквеном смислу. Међутим, из разматрања за сада неће бити искључена ни могућност да то представља грађански административни центар.

Како се поуздано зна да се Дубровник и 925. г. помиње као епископија, на први поглед се Порфирогенитово излагање и смештање постојања митрополије Дубровника у средину IX века (арабљанска опсада 866/867. г.) може посматрати као потпуно неосновано. Чак и ако се термином митрополија означава средиште државне управе, ни у том случају не одговара статусу Дубровника у IX веку, јер је из излагања самог Порфирогенита јасно да је град потчињен стратегу Далмације чије је седиште у Задру. Према томе, ни у једном случају Порфирогенитов податак не одговара положају Дубровника 866/867. г. Међутим, тешко је поверовати да је Порфирогенит тај податак једноставно измислио, нарочито када се има у виду да би податак сам по себи имао смисла када би се сместио у одговарајући хронолошки оквир. То значи да би овај податак могао бити анахронизам, тј. да Порфирогенит оно што зна о Дубровнику свога времена уклапа у причу о догађајима из претходног столећа.

Остаје сумња зашто је Константин VII пропустио да тај податак наведе у свом главном делу *De administrando imperio*, а налазимо га у *Vita Basilii* и *De thematibus*. Одговор лежи у хронологији настанка поменутих списа. Поглавље 29. списа *De administrando imperio*, у коме се налази наведени податак, настало је како у њему самом на једном месту пише, *6457. године од Стварања света*, тј. 948/949. г.[140] За *Vita Basilii* утврђено је да је настало после списа *DAI*, у сваком случају након 950. г.[141] Што се тиче списа *De thematibus* у науци је важило традиционално схватање да је настао убрзо после 934. г. Међутим, Т. Лунгис и Е. Арвелер су убедљиво показали да се време настанка списа може ипак померити после 952. г., односно чак после 956. г., тј. пред сам крај живота Константина Порфирогенита.[142] Чињеница је да се податак о

митрополија. Пишући о Пелопонезу, Порфирогенит наводи да је Коринт његова митрополија, али да постоји „и друга митрополија“ – Патрас, *De thematibus*, 90; Коматина, *Оснивање*, 42, нап. 83–84, из чега је јасно да под митрополијом подразумева црквено средиште.

[140] *DAI* I, 134; *ВИИНЈ* II, 21 (Б. Ферјанчић).

[141] *Vita Basilii*, 3*–14*; P. Varona, *Contribución al problema de la cronología y las fuentes de la “Vita Basilii”*, BZ 101 (2009) 774–775.

[142] T. C. Lounghis, *Sur la date de De thematibus*, REB 31 (1973) 299–305, истиче да у самом делу има индиција о привременој византијској реконкисти Сицилије коју Скилица смешта око 952. г. H. Ahrweiler, *Sur la date De thematibus de Constantin VII Porphyrogénète*, TM 8 (1981) 1–5, упозорава да се у *De thematibus* говори о томе да мошти св. Григорија Богослова почивају у цркви св. Апостола

Дубровнику као митрополији јавља у оним Порфирогенитовим списима који настају касније, тј. после 949. г. Тог податка нема у 29. глави *DAI* или зато што у тренутку када је цар пише 948/949. г. то још увек није чињенично стање, или зато што је он једноставно пропустио то да спомене.

У сваком случају, у списима које саставља 50-их година X века Порфирогенит наводи да је Дубровник *митрополија*. Остаје да се дефинитивно утврди да ли је мислио на црквени или административни систем. У административном смислу Дубровник је припадао теми Далмацији са седиштем у Задру. У време када Порфирогенит пише све наведене списе и даље траје такво стање. Заједничко свим списима је да Порфирогенит о Далмацији говори као о јединственој целини чији је Дубровник део. Чак и *Ескоријалски тактикон*, који је настао између 971. и 976. г. познаје и даље једну тему Далмацију и не помиње никакву другу административну јединицу чији би центар могао бити Дубровник. Дакле, у време када Порфирогенит саставља *Vita Basilii* и *De thematibus* Дубровник није могао бити *митрополија* у административном смислу. Према томе, у ова два списа се Дубровник очигледно сматра *митрополијом у црквеном смислу*, што је управо онај ранг у коме његовог архијереја помиње Јован Ђакон пола века касније. Тиме добијамо нову горњу хронолошку границу за уздизање дубровачке цркве у ранг митрополије тј. архиепископије. Уместо 998/999. г., засноване на вестима Јована Ђакона, као нови terminus post quem non за тај значајан догађај можемо узети време настанка Порфирогенитових списа *Vita Basilii* и *De thematibus*, тј. после 950. г. Из свега наведеног следи да је дубровачка епископија постала архиепископија између 928. и 50-их година X века.

Посебно је питање који је био опсег новоосноване архиепископије. Већ је на сплитском сабору из 928. г наглашена подела међу суфраганима тадашњег сплитског архиепископа на оне који се се налазе источно и оне који се налазе западно од Сплита. У првој групи су наведени Дубровник, Котор и Стон.[143] Након оснивања Дубровачке архиепископије њена јурисдикција се највероватније протегла на оближње епископије Котора и Стона. Ако узмемо у обзир да је подручје

у Цариграду, а зна се да су оне тамо пренете у време самовладе истог Константина Порфирогенита, дакле после 945. г., односно највероватније у време патријарха Полиевкта, тј. између 956. и 959. г.

[143] Similiter unaquaque ecclesia vel civitas, que pontificali munere constipata consistit, simul sedem qum prefinitis terminis diocesei sui a patribus institutis regulariter abutatur tam Iadaritana quam cetere ecclesie Dalmatiarum, Arbensis, Velclensis, Absaranensis, que sunt in occindue parte posite; ecclesie vero alie, que in oriente habentur, id est Stagnensis, Ragusitana et Catharitana, eandem plenitudinem sedibus et terminis suis in omnibus catholice fidei dogma adsequantur, *CD* I, 37.

стонске епископије обухватало целу захумску кнежевину можемо закључити да се цела земља Захумљана нашла у саставу Дубровачке архиепископије. Горе је већ показано да су на сплитском сабору из 925. г. дубровачки и которски епископ поделили власт над Травунијом, српском кнежевином која се налазила између та два града, стога се и Травунија нашла у оквиру нове архиепископије. У то време се још увек не помиње требињска епископија, те се може претпоставити да је она настала касније, у оквиру Дубровачке архиепископије на територији Травуније која би била изузета из непосредне надлежности дубровачког архиепископа и которског епископа. Дакле приликом оснивања Дубровачке архиепископије средином X века, у њеном саставу су се нашла два града византијске Далмације – Дубровник и Котор и две српске приморске кнежевине – Захумље и Травунија.

Читава Далмација је током прве половине X века била, како видимо, под непосредном управом византијског стратега. Такво стање се променило када на чело теме Далмације долази приор Задра, као представник највише власти у главном граду теме, током друге половине X века. Дакле, уместо византијског стратега, долази представник локалног грађанства, али изгледа да је Царство и даље задржало непосредну власт над Далмацијом.[144] Прилике у Далмацији остају непознате и крајем X века.[145]

Драч и Дукља

Из досадашњег излагања у оквиру овог поглавља може се закључити да су на развој црквених прилика у Приморју, посебно на географском подручју које улази у оквир истраживања овог рада, тј. на области Захумља и Травуније, нарочито утицали велики и важни црквени центри византијске Далмације: Задар, Сплит, Дубровник и Котор. Лако је уочити да у овом набрајању приморских српских кнежевина недостаје Дукља. Она, као што ће се видети из расположивих историјских извора, није

[144] Ферлуга, *Византиска управа*, 87.

[145] Међутим, у *Летопису попа Дукљанина*, описује се борба Самуила и његова офазива на Дакљу и Далмацију, а ти догађаји се у науци обично датирају после 997. г., тј. крајем X века, Mošin, *Ljetopis*, 78–81; Ферлуга, *Византиска управа*, 87–88; С. Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1997, 105–115. Puljić, *Uspostava*, 15–55, смешта настанак Дубровачке архиепископије управо у контекст Самуилових освајања на источнојадранској обали и односа папе Гргура V (996–999) према тим догађајима.

била изложена утицају поменутих црквених центара. Исто се може рећи и за кнежевину Србију, која је заузимала широка пространства у унутрашњости Балканског полуострва у залеђу поменутих приморских кнежевина.

Пишући о Дукљи, често помињани византијски цар Константин VII Порфирогенит, наводи да су на њеном простору постојала три градска центра (κάστρα οἰκούμενα, kastra oikoumena): Градац, Новиград и Лонтодокла, али ниједан од њих не означава као црквени центар.[146] Црквена историја Дукље у периоду од словенског насељавања све до друге половине X века због недостатка историјских извора остаје тамна. Ни у једном важном црквеном догађају који се везује за Сплит, Дубровник, нити оближњи Котор, о којима је било речи, Дукља се не помиње. Нема је ни у епископским нотицијама цариградске цркве, пре свега оним из прве половине X века, као што су нотиција 7, настала у време патријарха Николе Мистика (901–907, 912–925) и нотиције 8 и 9 око 940. г. У њима се набрајају епископије потчињене митрополиту Драча, који је био Дукљи најближи центар византијске цркве, али међу тим епископијама још увек нема ниједне са простора Дукље. Помињу се као суфрагани дрчког митрополита само следећи епископи:[147]

Епископ Стефанијака Епископ Кроје
Епископ Хунавије Епископ Љеша

Први пут податке о црквеном положају Дукље налазимо у нешто каснијој нотицији 10, насталој у другој половини X века. У њој се међу суфраганима дрчког митрополита наводе и епископи градова који ће касније бити чврсто везани за подручје Дукље. Према том списку, дрчком митрополиту су потчињени следећи епископи:[148]

Епископ Стефанијака Епископ Главинице, или Акрокеравније
Епископ Хунавије Епископ Авлоније (Валоне)
Епископ Кроје Епископ Ликинида (Охрида)
Епископ Љеша Епископ Антибара (Бара)
Епископ Дукље Епископ Черника
Епископ Скадра Епископ Пулхеропоља
Епископ Дриваста Епископ Градца
Епископ Пулата (Пилота)

---

[146] *DAI* I, 164; *ВИИНЈ* II, 64 (Б. Ферјанчић). За разлику од тих градова, за старе далматинске градове, попут Сплита, Задра, Дубровника, Котора и других, Порфирогенит доста пише о различитим и врло развијеним светачким култовима, сакралним грађевинама, па и бројним легендама у вези са њима, *DAI* I, 134–138; *ВИИНЈ* II, 20–24 (Б. Ферјанчић); Прерадовић, *Култови светитеља*, 523–535.

[147] *Notitiae*, № 7.643–647, № 9.517–521. Сви наведени градови налазе се на подручју Дрчке теме, односно данашње Албаније.

[148] *Notitiae*, № 10.607–623.

Као што се може приметити, у овом списку се први пут наводе епископи градова који ће у каснијем раздобљу искључиво бити везани за црквене прилике у Дукљи: Дукља, Скадар, Дриваст, Пулат и Бар. С великом опрезношћу указујемо на чињеницу да се епископске столице ових градова *касније* сигурно налазе у оквиру Дукље. На такав закључак упућују вести Константина Порфирогенита, који за Бар и Улциањ наводи да су градови Драчке теме, тј. да „Дукља лежи према кастелима Драча, тј. до Љеша, Улциња и Бара...“[149] Према томе, средином X века Улциањ и Бар још увек не припадају Дукљи.[150] Може се претпоставити да је слично важило и за неке друге градове, епископске столице које се наводе у нотицији 10 – Скадар, Дриваст и Пулат (Пилот). Остаје нејасно шта представља у нотицији 10 епископ града по имену Градац. Да ли у њему можемо препознати *Градац*, један од три *насељна града* које Порфирогенит налази на простору кнежевине Дукље? Без обзира на различиту транскрипцију у оба извора (Γράδεται, Γραδίτζιν/Γραδίτζιον), која на први поглед може изазвати сумњу, јасно је да је у оба случаја у њиховој основи словенска реч *Градац*. Ипак, и ако се уствrди да је Порфирогенитов Градац истоветан Градцу нотиције 10, да ли се тај град може препознати у неком од топонима на територији средњовековне Дукље?[151] Тим питањем су се бавили многи истраживачи, али се као најприхватљивија чини теза К. Јиречека да је у питању Будва, која се у каснијим вековима називала Старим Градом (Civitas Antiqua).[152] Сем

[149] *DAI* I, 144; *ВИИНЈ* II, 34 (Б. Ферјанчић); *ИЦГ* I, 331(Ј. Ковачевић) .

[150] У ова два града такође је посведочено црквено градитељство током IX века. У Улцињу је подигнута црква између 813. и 820. г. о чему сведочи натпис са циборија, док се претпоставља да је у Бару био раширен култ Св. Теодора коме је у том периоду посвећена црква. *Писци средњовјековног латинитета*, 31; *ИЦГ* I, 325, 435 (Ј. Ковачевић).

[151] Живковић, *Црквена организација*, 151, ово место из нотиције 10 другачије је транскрибовао. По њему, у питању је место *Градица*, које он убицира очигледно источно од Драча, пошто сматра да припада групи епископија одвојених од Бугарске цркве. За такво становиште, међутим, нема аргумената. Топоним Градац или Градица на простору између Драча и Охрида не помиње се ни у једном од аката везаних за Охридску архиепископију у XI и XII веку, о којима ће бити речи у наредном поглављу.

[152] О питању убикације топонима Градац, уп. *ВИИНЈ* II, 64, нап. 231 (Б. Ферјанчић). Један од најстаријих сачуваних натписа са простора Дукље из 840. г сведочи о оснивању цркве Св. Марије у Будви, вероватно међу првима подигнутом након словенског разарања и христијанизације ових крајева, *Писци средњовјековног латинитет*а, 32; *ИЦГ* I, 352 (Ј. Ковачевић). Будва у средњовековним српским текстовима, *Животи краљева и архиепископа српских*, *написао архиепископ Данило II*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 251. *ИЦГ* I, 308 (Ј. Ковачевић); С. Ћирковић,

тога, Будва је у познијем раздобљу потврђена и као епископско седиште, о чему ће бити речи касније.

Изузев Градца, у нотицији 10 помиње се и епископија града Дукље. На изглед познат и јасан топоним опет ствара недоумицу. У делу Константина Порфирогенита, када пише о Дукљи, стоји: „Дукља се назива по граду у овој земљи који сагради цар Диоклецијан, а сада је то пуст град (ἐρημόκαστρον) и до данас се зове Дукља.“[153] Дакле, Константин Порфирогенит, који дело пише између 948. и 952. г., изричито каже за град Дукљу да је пуст, а као насељене градове наводи већ помињане Градац, Новиград и Лонтодоклу. Мало је вероватно да се у периоду између писања *DAI* и настанка нотиције 10 – друга половина X века, пусти град Дукља обновио и постао епископско седиште, нарочито ако се има у виду да ни у каснијем периоду Дукљу не налазимо ни као градско ни као епископско седиште. Откуда онда и да ли су заиста контрадикторни подаци које налазимо у два поменута извора? Једна од могућих претпоставки је да се у Дукљи нотиције 10 препозна управо Лонтодокла из 35. главе списа *DAI.* Упркос различитим теоријама које истраживачи нуде у погледу значења и убикације топонима Лонтодокла, није спорно да се други део овог назива односи на Дукљу.[154] Могуће је да је на неки начин Лонтодокла постала наследница разорене и од Словена опустошене Дукље, као што је то био случај са Сплитом и Дубровником, те се на тај начин и термин Дукља нашао у епископским нотицијама цариградске цркве.

О црквеној припадности Дукље пре друге половине X века нема никаквих података, мада археолошки налази и епиграфски споменици сведоче о постојању црквеног живота већ у првој половини IX века, бар када су у питању простор античке Дукље и Будве.[155] Црквена органи-

---

„Насељени градови“ Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација, ЗРВИ 37 (1998) 21–22; Б. Новаковић, *Дукља у спису De administrando imperio*, ЗРВИ 49 (2012) 80, сматрају да је Порфирогенитов Градац локалитет Градина у Мартинићима, а не Будва.

[153] *DAI* I, 162–164; *ВИИНЈ* II, 63 (Б. Ферјанчић).

[154] *ВИИНЈ* II, 64, нап. 233 (Б. Ферјанчић); *ИЦГ* I, 320 (Ј. Ковачевић); Ћирковић, *„Насељени градови“*, 22–23; Б. Новаковић, *Карта као извор за поглавље 29–36 списа De administrando imperio*, Иницијал 1 (2013) 37–38, стоји такође претпоставка да је назив Лонтодокла настао спајањем два имена од чега је једно сигурно Доклеа, а други део имена се доводи у везу са Лоγγ од **лѫгъ**, што би могло да се односи на жупу Лушку (Lusca, Лушка – Луг), смештену у близини античке Дукље.

[155] У питању је познати натписи из цркве Св. Марије у Будви и надгробни натпис ђаконисе Аузоније из прве половине IX века, *Писци средњовјековног латинитета*, 32; *ИЦГ* I, 309, 320, 369 (Ј. Ковачевић).

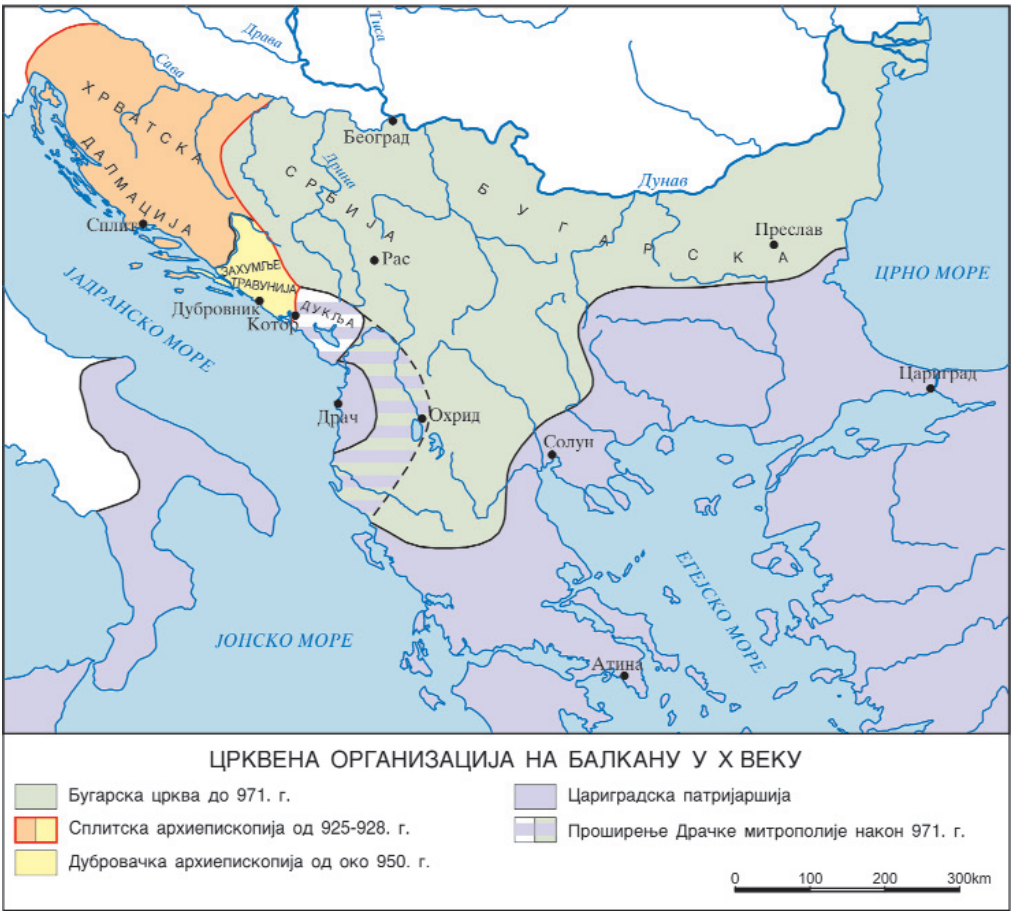

зација у Дукљи каквом је приказује нотиција број 10, постојала је у време када је та нотиција настала, у другој половини X века. Према тој нотицији, Дукља је у саставу Драчке митрополије. Није јасно како је до тога дошло. Поставља се питање да ли је и како на такав исход утицала промена политичких околности. Познато је да је цар Јован Цимискије уништио бугарску државу. Као што ће бити изложено у наредном поглављу византијска власт се проширила на моравско-вардарску долину, али и на простор Србије, где је формиран катепанат у Расу.[156] У

[156] Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 35–36; С. Пириватрић, *Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина VII Порфирогенита*, ЗРВИ 36 (1997) 174–176; B. Krsmanović, *The Byzantine Province in Change (on the Threshold Between the 10th and the 11th Century)*, Begrade–Athens 2008, 135–136.

јеку свеопште обнове византијске власти на Балкану, није јасно каква је била судбина кнежевине Дукље и да ли је она можда дошла под непосреднији политички утицај Драчке теме. У том случају било би лакше разумети изненадни пораст броја суфрагана Драчке митрополије и улазак Дукље у њен састав.

Бугарска и Србија

Као и Дукља, ни кнежевина Србија није била под утицајем неког јаког црквеног центра из Приморја. И њен црквени положај након словенског насељавања остаје помало загонетан. За време првих, именом незнаних архоната, Срби су примили хришћанство. Процес христијанизације тих крајева започет је у време цара Ираклија, али посредством римске цркве.[157] Неоспорна је чињеница да се хришћанство временом укоренило у Срба. Кнежевићи су добијали хришћанска имена, а археолошке ископине потврђују и постојање црквених грађевина током VIII и IX века.[158] Међутим, трвења између византијске и римске цркве постајала су све чешћа, нарочито током IX века. У таквим околностима и византијском цару постаје важно да ли ће његову стварну, неоспорну политичку власт над *архонтијом Србијом* пратити и црквена. Ситуација постаје озбиљнија када Бугари покушају да прошире своју политичку власт на простору кнежевине Србије. Кнез Властимир (пре 850) и његови синови Мутимир (пре 880–891/892), Стројимир и Гојник водили су два рата против Бугара с великим успехом.[159] Граница између Србије и Бугарске у време тих ратова налазила се *до Раса*.[160] Будући да су Бугари покрштени 864. г. византијској цркви и цару је било важно *да политичке непријатеље* задрже макар у сфери црквеног утицаја. На сличан начин се и папа односи према земљама које су биле у политичкој сфери византијског цара, Србији и Бугарској, а од времена Василија I (867–886) и према Хрватској, коју је цар поново придобио од Франака. Представницима световне власти упућује писма у којима их позива да са својим народом остану верни римској цркви.[161] Српском кнезу Мутимиру писмо таквог садржаја упућено је 873. г. Међутим, то писмо открива и папину *опомену* кнезу Мутимиру да се његова земља

[157] Максимовић, *Покрштавање*, 160–161.
[158] *ИЦГ* I, 355–358, 367–380 (Ј. Ковачевић); *ИСН* I, 230 и даље (В. Ј. Ђурић).
[159] *ИСН* I, 147–149 (С. Ћирковић).
[160] *ИСН* I, 148 (С. Ћирковић).
[161] *CD* I, 8–9.

врати „по обичају предака“ под Панонску дијецезу „у којој је управо постављен епископ од Апостолске столице“,[162] при чему мисли на Св. Методија који је постављен за панонског епископа 869. г.[163] У једном другом писму, које је настало истом приликом и истим поводом као поменуто писмо Мутимиру, папа истиче како „од старине римској цркви припадају права не само над провинцијама Италије и Запада него и над Панонијом и Илириком“,[164] а Србија се јесте налазила на простору Илирика. Дакле, извесно је да су Срби у периоду од прихватања хришћанстава, тј. од VII века, па до времена цара Василија I били под утицајем римске цркве. Византијским, тј. ромејским царевима такво стање није сметало, јер је постојала једна круна и из цареве перспективе једна црква. Када је франачки владар добио од папе царску круну 800. г., и папе су добиле *ближег* цара, те се у црквеној политици византијских царева почео уочавати чвршћи став према римској цркви. Он је нарочито изражен од времена цара Михаила III (842–867).[165] Још је патријарх Фотије у једном писму приликом своје преписке са папом 861. г. изнео став да подручја црквене администрације треба да се подударају са државним границама.[166] Цар Василије I снажно је желео да ту патријархову идеју пренесе у дело, наравно све у служби јачања царске моћи. Изражена експанзионистичка црквена политика Византијског царства у то време видљива је не само на простору Балкана него и према средњој Европи (великоморавска мисија Ћирила и Методија), и у степама јужне Русије (хазарска мисија, прво крштење Руса). Наравно,

[162] *Fragmenta registri Iohannis VIII papae*, ed. E. Caspar, *Epp. Carolini aevi* V, *MGH Epp.* VII, Berolini 1928, 282.

[163] Коматина, *Црквена политика*, 335.

[164] *MGH Epp.* VII, 284; Коматина, *Црквена политика*, 280–281, 337–338.

[165] Након тридесетогодишњег иконоборског периода, када су односи између православног Рима и иконоборског Цариграда били генерално поремећени у време намесништва царице Теодоре (842–856) дошло је до побољшања односа. Међутим, од 858. г. настаје унутар цариградске цркве раскол између збаченог патријарха Игњатија и новог патријарха Фотија у коме римска црква преузима активну улогу сврставајући се отворено на страну првог. То је доводи у велики сукоб са цариградском црквом на челу које је био патријарх Фотије уз подршку цара Михаила III и кесара Варде. Тај сукоб резултира првим отвореним расколом између два највећа хришћанска центра. На тај сукоб надовезује се и спор око мисионарске делатности и јурисдикције над новопокрштеном Бугарском који ће обележити и владавину новог цара Василија I, Острогорски, *Историја*, 218–237. О томе подробно в. Коматина, *Црквена политика*, 80–94, 103–134, 196–224, 212–261, 320–328.

[166] *Photius eppistolae et amphilochia* III, edd. B. Laurdas, L. G. Westerink, Leipzig 1985, № 290.

папе су покушале да на сваки начин осујете планове цара и цариградског патријарха. Борба око јурисдикције на подручју Балкана између римске и византијске цркве, најбоље је видљива, захваљујући богатој изворној грађи, на примеру Бугарске. Прво је у периоду од 864–866. г. у Бугарској деловало византијско свештенство. Затим су, након протеривања византијских дошли римски мисионари, који су на том простору деловали пуне три године, све до саборске одлуке из 870. г., којом им је забрањено деловање.[167] Римске папе Хадријан II и Јован VIII протестују због такве одлуке, али читаво питање добија свој епилог на сабору 879/880. након кога је римска црква лишена свих права над Бугарском.[168] Што се тиче Србије, познато је да је папа Јован VIII у писму упућеном кнезу Мутимиру маја 873. г. покушао да у контексту борбе за Бугарску ојача свој положај у Србији, позивајући српског кнеза да се веже за новоосновану Панонску *архиепископију* Св. Методија, под окриљем римске цркве. Нажалост, то је и једино сачувано писмо из тог периода упућено неком српском владару. Стога, можемо само претпоставити да су трвења око јурисдикције над областима српске кнежевине била једнако интензивна као у случају Бугарске. Потоња историја је посведочила да је превагу ипак однела византијска црква.

Победу византијске цркве у борби за примат на Балкану обезбедило је добијање Бугарске 870. г. Током десет година 870–880. г. црква је на простору Бугарске организована у низ митрополија укључених непосредно у састав цариградске патријаршије. Када је бугарска црква стекла аутокефалност 880. г. све оне су постале њен део.[169] Једана од поменутих митрополија у оквиру граница тадашње бугарске државе

---

[167] Коматина, *Црквена политика*, 212–220, 236–241.

[168] У питању је тзв. Фотијев сабор на коме су папски посланици несмотрено пристали на уступке византијској цркви. Фотије се одрекао права да рукополаже епископе у Бугарској и шаље им омофор, али византијски епископи и свештеници нису били обавезани да напусте Бугарску. Иако, неповољно по римску цркву, папа је одлуке морао прихватити јер се на саборским одлукама налазио потпис његових посланика. О овоме в., Коматина, *Црквена политика*, 344–347.

[169] В. Гюзелев, *Бележки върху йерархическия статус на българската църква и нейния върховен предстоятел през първия век от покръстването* 865–971, Религия и църква в България, София, 1997, 98–107, смешта добијање аутокефалности бугарске цркве у период владавине Василија I (867–886); П. Коматина, *Моравски епископ Агатон на Фотијевом сабору 879/880. г.*, Српска теологија данас 2009. Први годишњи симпосион, Београд 2010, 363–363, убедљивом аргументацијом тај догађај смешта прецизније у 880. г. В., исти, *Црквена политика*, 347–349.

била је и митрополија Мораве, која је посебно значајна за тему овог рада јер се налази на простору који ће се касније наћи у саставу Србије. Она је обухватала области Моравске долине. Њен митрополит по имену Агатон вршио је дипломатску мисију за византијског цара на франачком двору 873. г., а помиње се и на цариградском сабору 879/880. г. Извесно је да је његов суфраган био и београдски епископ Сергије, „родом Словен", који се спомиње у писму папе Јована VIII бугарском кнезу Борису из 878. г. После 880. г. моравска митрополија је остала у оквиру аутокефалне бугарске цркве.[170]

Међутим, какво је било стање у црквеној организацији на простору кнежевине Србије Мутимира и његових наследника, чија се граница на истоку у то време простирала *до Раса*, непосредно након што је бугарска црква издејствовала аутокефалност 880. г.? Да је питање међусобног односа бугарске и византијске цркве и државе кључно у решавању овог проблема види се из историчарима драгоцених, додуше познијих *Охридских повеља* цара Василија II. У другој Охридској повељи из 1020. г. цар Василије II прибраја оним епископијама које је доделио Охридској архиепископији, својом првом повељом, годину дана раније и остале епископије, за које изричито каже „како су припадале области бугарских архиепископа и у време цара Петра (927–969) и Самуила (976–1014)." Међу њима се наводи и епископија Раса.[171] То би онда значило да је Рас укључен у оквир Бугарске архиепископије најкасније у време цара Петра. Будући да се Рас не спомиње у нотицијама Цариградске патријаршије X века, али ни у вези са црквеним центрима Приморја, можемо само да поверујемо наведеном извору из познијег времена који и једини доноси вести о рашкој епископији, да је током X века она била у саставу аутокефалне бугарске цркве.

Од ког времена рашку епископију можемо посматрати као саставни део бугарске цркве?[172] Појављују се три могућности. Прва, да је рашка епископија била саставни део Моравске митрополије, тј. потчињена византијској цркви у периоду од после 873. до 880. г., дакле већ у време кнеза Мутимира, на кога је политички утицај цара Василија

[170] Коматина, *Моравски епископ*, 359–368.

[171] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche* II, BZ 2 (1893) 44–45; Й. Иванов, *Български старини из Македония*, София, 1970, 555–558.

[172] Катедрална црква рашке епископије посвећена је Св. Апостолима Петру и Павлу. Сматра се најстаријом црквом у Србији није познато када је тачно подигнута, али њена основа са полукружном апсидом формирана је у рановизантијском периоду, највероватније у VI веку, Ј. Нешковић, Р. Николић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Београд 1987, 18.

I могао деловати снажније него духовни утицај римског папе. Оног тренутка када се Моравска митрополија нашла у оквиру аутокефалне бугарске цркве 880. г. и рашка епископија је припала новооснованој Бугарској архиепископији. Друга могућност је да се утицај бугарске цркве на неки начин проширио на територији Србије између 880. и 924. г. Тада су српски кнежеви, без обзира на међусобну суревњивост, понекад и начелну наклоност Бугарској (Петар, Павле и Захарија), ипак били одани византијском цару. Такве политичке околности у великој мери умањују њену извесност. Трећа могућност је да се утицај бугарске цркве није могао проширити на простор кнежевине Србије све до тренутка када је бугарски цар Симеон војнички поразио и покорио Србију 924. г. Другим речима, цар Симеон је могао између 924. и 927. г. да искористи своју непосредну политичку власт над Србијом зарад проширења јурисдикционог подручја бугарске цркве.

Без обзира на прецизан одговор на питање када је рашка епископија ушла у састав бугарске цркве, несумњиво је у њеном оквиру остала до уништења самосталности бугарске државе и њене цркве 971. г. Државност Србије је 927. г. обновио кнез Часлав, који је рођен у Бугарској, у којој је до тада и живео. Верује се да су његове духовне везе са Бугарском биле чврсте и да је захваљујући њима у Србију доспела византијско-словенска књижевност и култура, коју су у претходних пола столећа у Бугарској развили ученици Ћирила и Методија.[173]

Након сабора из 879/880. бугарска црква је добила посебан статус. Она је била аутокефална, тј. није била потчињена ниједној од великих патријаршија, премда је у духовном погледу остала под неоспорним утицајем византијске цркве. Њени су епископи имали право да сами бирају архиепископа и да га сами рукополажу. Такав положај поглавара бугарске цркве забележен је и у званичним византијским списковима достојанственика – *тактиконима*. Тако у *Филотејевом Клиторологиону* из 899. г. и *Тактикону Бенешевича* из 934–944. г. „архиепископ Бугарске“ заузима место одмах после „синкела Рима, синкела Цариграда и четири патријарха Истока и њихових синкела према редоследу њихових патријаршија.“[174] Ранг поглавара бугарске цркве мења се у време владавине византијског цара Романа Лакапина (920–944), када су цар и цариградски сенат бугарског архиепископа Дамјана почаствовали титулом патријарха.[175] Уништење бугарске

[173] Ђ. Трифуновић, *Ка почецима српске писмености*, Београд 2001, 84–109.

[174] N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 137, 245.

[175] Иванов, *Български старини*, 566. Овакво схватање почива на подацима познијег византијског извора, тзв. *Диканжовог каталога бугарских архиепископа*

државе у походу цара Јована Цимискија 971. г. донело је потпуно нове околности бугарској цркви. У истим околностима наћи ће се тада и црква у Србији.

Пријатељски односи који су неговани између Бугарске и Византије након смрти цара Симеона 927. г. прекинути су када је на византијски престо дошао цар Нићифор II Фока (963–969).[176] Услед погоршања односа између два суседа византијски цар је 967/968. г. затражио војну помоћ од руског кнеза Свјатослава (946–972).[177] Међутим, руска помоћ се убрзо окренула против Византије, јер је руски кнез све освојено задржао за себе. У таквим околностима долази до смрти бугарског цара Петра 969. г., али и до убиства цара Нићифора Фоке. Царски престо у Византији припао је војсковођи Јовану Цимискију (969–976), који је повео успешан поход против Бугара и Руса. Након што је покорио Бугарску византијски цар је новог бугарског цара Бориса II лишио царске круне.[178]

Није познато каква је била судбина свих територија на којима се простирало Бугарско царство. Према списку царских чиновника (стратега), који доноси *Ескоријалски тактикон*, настао вероватно између 971. и 975. г., дâ се приметити да је у састав Византијског царства у виду тема укључен само североисточни део покорене Бугарске. У питању су теме чија су се седишта налазила у *Доростолу, Великом Преславу* (*Јованопољ*), *Малом Преславу* (*Месопотамија Запада*), област града *Боруи* (Стара Загора). У оквир тематског уређења ушла је и област тема Стримон, Нови Стримон, Другувитије и Верије, све северно и северозападно од Солуна. На крајњем западу, на јадранској обали

из средине XII в., Пириватрић, *Самуилова држава*, 37–38, 148–152; Гюзелев, *Бележки*, 103–106; S. Pirivatrić, *Some Notes on the Byzantine–Bulgarian Peace Treaty of 927*, Byzantinoslovaca II, Bratislava 2008, 43–48. Чињеница да се у *Тактикону Бенешевича*, насталом између 934. и 944. г. поглавар бугарске цркве назива *архиепископом*, сведочи о томе да до његовог уздизања у патријаршијски ранг није могло доћи пре настанка Тактикона, о чему в. Б. Николова, *Устройство и управление на българската православна църква (IX – XIV век)*, Софиъ 1997, 150; Pirivatrić, *Some Notes*, 44, n. 19. Упркос томе, С. Пириватрић настоји да успостављање патријаршије доведе у везу са склапањем бугарско–византијског мировног уговора 927. г., Pirivatrić, *Some Notes*, 43–48. Старија гледишта оснивање бугарске патријаршије приписивала су још цару Симеону, у време између његовог царског крунисања 913. и смрти 927. г., Острогорски, *Историја*, 258. Преглед старијих мишљења, в. Пириватрић, *Самуилова држава*, 37–38, нап. 23.

[176] Пириватрић, *Самуилова држава*, 42.

[177] Пириватрић, *исто*, 48–51 .

[178] Острогорски, *Историја*, 281–282; Пириватрић, *Самуилова држава*, 50–53.

посведочен је и стратег Јерихона.[179] Ипак, два печата која су пронађена осамдесетих година прошлог века,[180] на којима се помињу *катепан Раса* и *стратег Мораве*, сведоче о томе да се византијска офанзива није завршила само на покоравању оних територија које се помињу у *Ескоријалском тактикону*. Наиме, функције Јована *катепана Раса* и Адраленста Диогена *протоспатара и стратега Мораве* не сведоче само о томе да је Византија на том простору створила управни систем у виду катепаната и њему подређене теме, него разуме се, и да је тај простор освојен. Стога, с правом неки истраживачи износе тврдњу да је област у сливу реке Велике Мораве и територија Часлављеве Србије заузета од стране војсковођа цара Јована Цимискија, који су након његовог повратка у Цариград наставили да пустоше даље ка западу. У вези са овом тврдњом која је утемељена на документарним изворима показале су се као тачне и вести које Поп Дукљанин доноси у вези са освајањем Србије. Он, у свом *Летопису* наводи да, након што се цар вратио у Цариград, „његове војсковође дођу, упадну у Рашку и читаву је заузму".[181] Дакле и област кнежевине Србије је за време владе цара Јована Цимискија освојена и укључена у византијски административни систем.

Након организовања новог или чвршћег управног система на покореној територији од стране цара, неизбежно је питање какво је било црквено устројство на том простору. Другим речима, да ли је цар Јован Цимискије укинуо бугарску патријаршију након покоравања Бугарске? Заузет је Доростол, седиште бугарског патријарха, цару Борису је одузета царска круна, а наместо ње додељен му је царски сан магистра. У изворима нема потврде да је укинута бугарска црква, али се са приличном сигурношћу у односу на касније догађаје може тврдити да је њен ранг ипак умањен, те да је сведена на ниво архиепископије.[182] У рангу архиепископије она се помиње у *Филотејевом Клиторологиону* из 899. г., затим у *Тактикону Бенешевича* 934–944.г., али се не наводи у *Ескоријалском тактикону*, насталом за време Цимискијеве владе. Разлози за изостављање навођења бугарске цркве у последњем,

[179] Пириватрић, *Самуилова држава*, 53–54; Максимовић, *Организација византијске власти*, 34–35; Пириватрић, *Византијска тема Морава*, 174–175; Krsmanović, *Province in Change*, 135–137;

[180] За оба нема сумње да потичу из X века, в. Пириватрић, *Византијска тема Морава*, 176, нап. 13; Максимовић, *Организација византијске власти*, 35, нап. 20; Krsmanović, *Provice in Change*, 135–136.

[181] Mošin, *Ljetopis,*73; Пириватрић, *Византијска тема Морава*, 176; Исти, *Самуилова држава*, 54; Максимовић, *Организација византијске власти*, 35–36.

[182] Б. Крсмановић, *О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије*, Византијски свет I, 34.

Ескоријалском тактикону, више су него једноставни. Она се не изостављају зато што више не постоји, него зато што се не наводе ни друге самосталне, аутокефалне црквене области хришћанског света, које се заједно са Бугарском архиепископијом набрајају у претходна два тактикона – римска црква и четири источне патријаршије. У *Ескоријалском тактикону* нема бугарске цркве, али нема ни других аутокефалија, него су само набројани суфрагани Цариградске патријаршије. То значи да је сасвим извесно да је бугарска црква опстала након уништења бугарске државе, али не сигурно у рангу патријаршије, ако је судити по аналогији *imperium sine patriarcha non staret*, него као архиепископија.

Што се тиче њеног територијалног простирања, може се рећи да је највероватније задржала границе које је имала у време постојања бугарске државе. Потврда таквог мишљења може се наћи у нотицији бр. 10, која потиче управо из овог времена у којој се не наводи ниједна од епископија са простора Бугарске у саставу Цариградске патријаршије или неке од њених митрополија. Према истом извору, може се закључити да је одређених промена било само у подручју југозападних граница, пошто се Охрид и неки градови у јужној Албанији попут Главинице и Черника ту први и једини пут јављају у саставу Драчке митрополије.[183]

Податке о положају бугарске цркве након Цимискијевог освајања 971. г. налазимо у два извора: *Другој охридској повељи* цара Василија II из 1020. г. и тзв. *Диканжовом каталогу бугарских архиепископа* из средине XII века. У *Диканжовом каталогу* налазимо име првог патријарха Дамјана и податке да је столовао „у Доростолу, који је назван Дристра“, али и да је на тај положај уздигнут за време цара Романа Лакапина, који је то учинио „уз помоћ царског сената“, а такође да је тај положај изгубио управо одлуком цара Јована Цимискија.[184] У старијој, *Другој охридској повељи* не наводи се име патријарха, јер се и не спомиње да је бугарска црква имала тај ранг, али се за Дристру наводи да је „за царевања Петра сијала архиепископским достојанством“.[185] Већ наредни подаци из оба извора сведоче о тешком положају бугарске цркве након освајања цара Јована Цимискија 971. г. За Дамјановог наследника Германа (Гаврила) у *Каталогу* стоји да је столовао у Водену и Преспи,[186] док се у *Другој охридској повељи* каже да се након Дристре „архиепископ селио из једног места у друго, један у Сердику, други у Воден и Моглен“ да би се коначно сместили у Охрид.[187]

[183] *Notitiae*, № 10.616–617, 619.
[184] Иванов, *Български старини*, 566.
[185] Gelzer, *Ungedruckte*, 44; Иванов, *Български старини*, 557.
[186] Иванов, *Български старини*, 566.
[187] Gelzer, *Ungedruckte*, 44–45; Иванов, *Български старини*, 557.

Према каталогу, први бугарски архиепископ који је столовао у Охриду био је наследник Германа (Гаврила), Филип.[188] Може се приметити да се у *Другој охридској повељи* као место столовања архиепископа наводе Сердика и Моглен, који се не наводе у *Каталогу*, али он познаје још једно место којег у повељи нема – Преспу. Прецизнија хронологија тих пресељења није ни најмање јасна. Међутим, како ће сва наведена места бити значајна упоришта Самуиловог покрета у периоду између 976. и 1018. г., намеће се претпоставка да она стоје у чврстој вези са политичким збивањима наведене епохе на том простору.

У изворима се налазе назнаке да већ 969. г. на историјску сцену у Бугарској ступају *Комитопули* и судбина Бугарске у наредних неколико деценија налазиће се управо у њиховим рукама.[189] Синови комеса Николе – Мојсије, Давид, Арон и Самуило – названи комитопули, започели су устанак против византијске власти након вести о смрти цара Јована Цимискија, 976. г., али убрзо Самуило остаје *једини одметник*. Иако су најважнији извори прећутали податак о областима избијања устанка, на основу чињеница да се центар Самуилове државе налазио једно време у Преспи и што су Самуилови родитељи сахрањени у селу Герман, у близини Преспе, многи истраживачи као област где је устанак могао избити наводе југозападну Македонију.[190]

На такве догађаје византијска власт је остајала без одговора. Разлози за то леже свакако у чињеници да је цар Василије II (976–1025) одмах по ступању на престо морао да се разрачуна са осталим претендентима на тај положај. Тек када је сузбио завере 985. г., Василије II је фактички почео да влада. Освајање Ларисе од стране Самуила 985. или 986. г. довело је до покретања првог самосталног похода Василија II на Балкан. Након неуспелог царевог покушаја да освоји Сердику уследила је битка код Трајанових врата 986. г., велики пораз византијске војске, која није резултирала само даљим надирањем Самуилових устаника, него и поновним избијањем грађанског рата у Византији, због чега Василије II наредних десет година прекида активности на Балкану.[191] Самуило за то време осваја подунавску Бугарску, Тесалију, Епир, део Албаније са Драчем.[192] Није јасно када је своју власт проширио и на простор српских земаља. Ако је судити према акту, који је сачуван

---

[188] Иванов, *Български старини*, 566.
[189] О покрету комитопула 969. г., Пириватрић, *Самуилова држава*, 57–71.
[190] Пириватрић, *Самуилова држава*, 77–78.
[191] Пириватрић, *Самуилова држава*, 73–92.
[192] *Исто*, 95–104, 110–111.

међу документима манастира Велике Лавре, а који сведочи о једном српском посланству упућеном у Цариград 991/992. г., Самуило још увек није своју власт проширио на тај простор.[193] Наиме, сматра се да је разлог те преписке било византијско-српско савезништво против Самуила.[194] Након сузбијања побуне у Византији уз помоћ Руса – Варјага, цар Василије се поново окренуо западним границама свог Царства. Пораз Самуилове војске у бици код Термопила 996. г. подстако је нове офанзиве византијске војске, а Самуилове снаге су се убрзо консолидовале, ако се прихвати претпоставка да је његов поход на Дукљу и Далмацију уследио између 997. и 999. г.[195] Такве акције нису омеле цара Василија да поврати значајан део области преотетих од Бугара и већ првих година XI века он осваја Преслав, Плиску и читаву подунавску Бугарску. Затим осваја тврђаве у залеђу Солуна, а заузимањем Скопља и Видина Самуило се нашао у пат позицији. Драч се 1005. г. предао византијском цару, а највећи тријумф над устаницима Василије II је остварио у бици на Беласици 1014. г. када је у потпуности сломио и устанике, а и самог Самуила. Наследници Самуилови нису били достојни противници Василију II Бугароубици. Страдали у међусобним сплеткама, нису успели да одбране последњи трачак *Бугарског царства.* Византијски тријумф је био потпун када је цар Василије 1018. г. ушао у Охрид, некадашњу престоницу бугарских одметника и у њихово црквено средиште.[196]

О положају и територијалној организацији цркве у време Самуила (976–1014) нема пуно података. Изузев охридских повеља, на основу наративних византијских извора једва да би се и знало да је црква деловала у Самуилово време. Само се у Скиличиној *Краткој историји* два пута помиње „архиепископ Бугарске Давид", додуше у вези са догађајима после Самуилове смрти. Први пут, када говори како је Јован Владислав на превару убио Јована Владимира, упркос датом

[193] О посланству, Г. Острогорски, *Једно српско посланство цару Василију II*, Византија и Словени, Београд 1970, 148–157; Пириватрић, *Самуилова држава*, 101.
[194] Живковић, *Црквена организација*, 142.
[195] Ферлуга, *Византиска управа*, 87–90; Пириватрић, *Самуилова држава*, 113. Т. Живковић, *Поход бугарског цара Самула на Далмацију*, ИЧ 49 (2002) 9–25; Живковић, *Црквена организација*, 142, ипак овај поход смешта око 1009/1010. г. Главни аргумент за то је да би Јован Ђакон, млетачки хроничар, сигурно забележио податак о Самуиловом походу. Пошто он то није, а његова се хроника завршава 1008. годином, излази да је поход на Дукљу и Далмацију могао да уследи тек након те године.
[196] Пириватрић, *Самуилова држава*, 115–132.

обећању и заклетви да то неће учинити, а коју је упутио „преко Давида, архиепископа Бугарске“, што се догодило 1016. г.[197] Други пут 1018. г., када је након погибије Јована Владислава под Драчем „архиепископ Бугарске Давид“ (Јован) био у пратњи Владислављеве удовице Марије.[198] У уводу *Прве охридске повеље цара* Василија II, која је издата 1019. г., стоји да је „бугарска држава присаједињена ромејској те да су под једним јармом“.[199] Разуме се, то *присаједињење* је уследило након победе над Самуилом и његовим наследницима. Ипак, о опсегу цркве у Самуилово време у повељи нема ни речи. У њој само стоји да се монаху Јовану додељује почаст „да буде архиепископ Бугарски“, и пописано је седамнаест епископија: Охрид, Костур, Главиница, Моглен, Битољ, Струмица, Морозвизд, Велбужд, Сердика, Ниш, Браничево, Београд, Срем, Скопље, Призрен, Липљан и Сервија.[200] Међутим, у *Другој охридској повељи* која је датирана 1020. годином, а која је настала због незадовољстава *архиепископа Бугарске* областима које су укључене у опсег архиепископије првом повељом, стоји царева наредба којом се одређује да „садашњи пречасни архиепископ држи и има све епископије које су у време цара Петра и у време Самуила држали тадашњи архиепископи, и да има све остале градове“.[201] Број епископија који се наводи у другој охридској повељи је тринаест. У питању су Дристра, Видин, Рас, Ореја, Черник, Химара, Дринопоље, Бутринто, Јањина, Кожељ, Петра, Риги, и још један град чије име није забележено у сачуваном тексту повеље, али за који издавач претпоставља да је Бела у данашњој Албанији.[202] Дакле, у време цара Петра и у Самуилово време опсег бугарске цркве био је далеко већи него онај што је наведен у првој повељи. Разлог за изостављање тринаест епископија у првој повељи лежи свакако у чињеници да су се у време њеног састављања налазиле у оквиру других митрополија.[203] Коначно, *Трећом охридском повељом* насталом између 1020. и 1025. г. у потпуности је уоквирен некадашњи опсег бугарске цркве – њоме су

---

[197] *Византијски извори за историју народа Југославије* III, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1959, 118 (Ј. Ферлуга).

[198] *ВИИНЈ* III, 125 (Ј. Ферлуга).

[199] Gelzer, *Ungedruckte*, 42; Иванов, *Български старини*, 550.

[200] Gelzer, *Ungedruckte*, 42–43; Иванов, *Български старини*, 550–555.

[201] Gelzer, *Ungedruckte*, 44; Иванов, *Български старини*, 555–556.

[202] Gelzer, *Ungedruckte*, 44–46, 56; Иванов, *Български старини*, 557–561; G. Prinzing, *The autocephalous Byzantine ecclesiastical province of Bulgaria/Ohrid*, Bulgaria Mediaevalis 3(2012) 374–377.

[203] Живковић, *Црквена организација*, 174.

придодате још две епископије на југу, Стаги и Бер, за које се изричито каже да се налазе „унутар бугарских граница“.[204]

Један натпис у апсиди тзв. Велике цркве, која се налази у близини Преспе на острву Св. Ахилија Ларишког, доноси списак суфрагана бугарске архиепископије. Натпис је највероватније настао између 989. и 1002. г.[205] Назире се списак од осамнаест епископских столица, али нам је по имену, нажалост, познато само девет. То су Видин, Главиница, Бер, Битољ, Велбужд, Селасфор (Девол), Скопље, Сердика и Едеса.[206] Пада у очи разлика у односу на списак епископских столица који доносе охридске повеље. Епископија Едеса (Воден) не наводи се ни у једној од охридских повеља, премда је познато да је град био у Самуиловим рукама до 1002. године, и да су у околини града били његови дворци.[207] Девол се такође не спомиње у повељама као епископија, али се спомиње као град (κάστρον) у епископији Костура.[208] Већи територијални опсег који бугарској цркви приписује *Друга охридска повеља* потврђен је подацима који се налазе на натпису, с обзиром да се на њему помиње Видин, који се наводи и у другој повељи, али га нема у првој. Што се тиче Водена (Едесе), он се наводи на натпису из 989–1002. г., али његово место у првој охридској повељи заузима епископија Моглена.[209] Према томе, укупан број по имену познатих епископија бугарске цркве у Самуилово време био би тридесет

[204] Такође, у њој се помиње и епископија Сервије, која је већ наведена у првој охридској повељи, Gelzer, *Ungedruckte*, 46; Иванов, *Български старини*, 561–562. Самуило је освојио Бер 989. г., а Василије II га је повратио 1001, Пириватрић, *Самуилова држава*, 95, 116; Живковић, *Црквена организација*, 175.

[205] Иванов, *Български старини*, 57, и према њему Живковић, *Црквена организација*, 175–176, погрешно датирају настајање натписа између 996. и 1002. г., заснивајући то на схватању да је Бер, који се на натпису помиње као једана од епископија у оквиру Бугарске цркве, пао у Самуилове руке 996. г., а да га је Василије II преузео 1002. У ствари, Самуило је освојио тај град 989. г., а Василије II га је повратио 1001. г., Пириватрић, *Самуилова држава*, 95, 116. Ипак, terminus post quem non за настанак натписа остаје 1002. г. јер тада освојен Воден, који се такође у њему наводи.

[206] Иванов, *Български старини*, 556–557; N. Moutsopoulos, Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα, Thessalonikē 1989, 398–405; Живковић, *Црквена организација*, 175.

[207] Пириватрић, *Самуилова држава*, 78, 116.

[208] Gelzer, *Ungedruckte*, 42; Иванов, *Български старини*, 551.

[209] Да је у питању једна те иста епископија сведочи нотиција 13 у којој се међу суфраганима охридског архиепископа наводи „епископ Едесе (Водена) или Моглена“, *Notitiae*, № 13.839.

две.[210] Да се приметити да се њен територијални опсег и број епископија временом мењао. Те промене биле су условљене по свој прилици променом граница области под Самуиловом контролом.

Премда није јасно да ли су све побројане епископије припадале цркви у Самуиловој држави у исто време, територија бугарске цркве у време њене највеће распрострањености током Самуилове владавине обухватала би оквирно географски простор од Саве и Дунава на северу са градовима Сирмијумом, Београдом и Браничевом до Епира и Тесалије на југу са градовима Јањином, Кожељом, Стагима и Сервијом. На истоку би обухватала целу подунавску Бугарску између Дунава и Старе планине са Видином и старом црквеном престоницом Дристром (Доростолом), на западу до српских земаља укључујући епископију Раса, а на југозападу припадали су јој бројни градови драчке области (Ореја, Черник, Химера, Главиница). Централни део ове територије припадао је градовима у моравско-вардарској долини – Охрид, Битољ, Скопље, Ниш, Призрен, Сердика, Велбужд и др. Променљивост граница бугарске цркве била највише условљена политичким догађајима.

Показано је како је бугарска црква преживела уништење бугарске државе 971. г. и опстала у облику аутокефалне архиепископије. У односу на пространства из времена цара Петра њена територија била је умањена, као што је већ речено у области југозапада, пошто су Охрид и градови јужне Албаније били прикључени Драчкој митрополији. Самуилова освајања доста су променила црквене границе које су највероватније важиле у време цара Јована Цимискија. Након што је освојио подручја у околини Солуна и велики део Тесалије и Епира првих година свога деловања, између 976. и 989. г. онда је и њих придодао обиму бугарске цркве Цимискијевог времена. На тај начин су се у њеном саставу нашле епископије Бера, Водена, Сервије, Јањине, Кожеља, Петре, Стага, Химаре, Беле, Дринопоља, Бутринта, које су се до тада налазиле у оквиру византијских митрополија Солуна, Ларисе и Навпакта,[211] а које се све помињу на натпису Велике цркве на острву Св. Ахилија, или у другој и трећој охридској повељи где се изричито напомиње да су припадале бугарској цркви у време Самуила.[212] Када је драчка област у питању, у њој је Самуило утврдио своју власт сигурно

[210] Могуће је да тај број износи тридесет три, ако се Девол са натписа из Велике цркве рачуна као посебна епископија одвојена од костурске. С друге стране, могуће је да је у питању иста епископија која је 989–1002. г. имала седиште у Деволу, а 1019/1020. г. у Костуру.

[211] *Notitiae*, № 10.217, 219, 222, 524, 536–541.

[212] Gelzer, *Ungedruckte*, 44–46; Иванов, *Български старини*, 555–562.

пре 996. г.[213] Тада су се и поједине епископије Драчке митрополије нашле у оквиру бугарске цркве, као што су Главиница, Черник и највероватније Ореја.[214] Главиница се наводи већ на натпису из Велике цркве из 989–1002. г., а Черник и Ореја се помињу у другој охридској повељи. Коначно интересантно је питање града Охрида који је у каснијим годинама постојања Самуилове државе постао центар бугарске цркве, што ће и остати наредних векова, захваљујући повељама цара Василија II. Тај град је према нотицији 10, такође припадао Драчкој митрополији.[215] Међутим, у науци се сматра да је он од самог почетка био један од центара Самуиловог покрета.[216] Ипак, чињеница је да Охрид у почетку није био ни политички ни верски центар Самуилове државе, већ су то пре њега били неки други градови – Моглен, Воден, Преспа.

Разлог за премештање столице поглавара бугарске цркве из Дристре (Доростола) у подунавској Бугарској у далеке југозападне пределе свакако треба тражити у формирању новог политичког центра у тим пределима након 976. г. Према томе, и долазак бугарског црквеног старешине Германа (Гаврила) у Воден и Моглен догодио би се убрзо након избијања устанка 976. г. Успутну станицу на том путу представљала је Сердика. Након Моглена и Водена, бугарски црквени старешина, и то, према *Диканжовом каталогу* исти Герман (Гаврило) прешао је у Преспу. У том граду је био Самуилов двор, а недалеко одатле, у селу Герман, налазио се гроб његових родитеља и брата, који је он обележио познатим натписом из 992/993. г.[217] Преспа је била центар бугарске цркве сигурно и у време осликавања Велике цркве на острву Св. Ахилија на Преспанском језеру, где су насликани и забележени престоли суфрагана бугарског архијереја, у време између 989. и 1002. г. Велика црква је, у то време, имала улогу катедралног места бугарске цркве. Њу је саградио сам Самуило неколико година раније, како би у њој положио мошти Св. Ахилија, које је донео у Преспу након што је освојио Ларису 985. или 986. г. Према томе, могло би се закључити да је већ у то време Преспа била и црквени центар Самуилове државе. Према *Диканжовом каталогу*, наследник Германа (Гаврила) Филип био је први бугарски архијереј који је столовао у новом центру – Охриду. Када је тачно престо бугарске цркве пренесен из

[213] Пириватрић, *Самуилова држава*, 104–105.
[214] *Notitiae*, № 10.616, 621.
[215] *Notitiae*, № 10.619 (Λυκινίδων = Лихнидос, старо име Охрида)
[216] Пириватрић, *Самуилова држава*, 77–78.
[217] *Нав. дело*, 78.

Преспе у Охрид није познато. Извесно је само да је то било пре 1018. г., када Скилица описује улазак цара Василија у тај град, називајући га *метрополом*, тј. црквеном престоницом целе Бугарске.[218] Међутим, тада је у овом граду већ столовао наследник поменутог Филипа, Јован (Давид). Извесно је и то да је тај премештај био у вези са премештањем центра политичке моћи Самуила и његових наследника у Охрид.

Поставља се питање да ли се Бугарска архиепископија у Самуилово време поново уздигла на ранг патријаршије, с обзиром на то да је он узео царску круну. Питање Самуилове царске круне свакако заслужује подробну историјску анализу.[219] Ако се крене од претпоставке да је сигурно крунисан за цара, намеће се питање које је црквено лице то учинило. Са црквеног аспекта, нема потврде у изворима да је било који поглавар Самуиловог доба узео наслов патријарха, а такође нема ни протеста Цариграда против таквог чина који би свакако уследио да се то збило.[220] То значи да ако се и Самуилу прида царска круна, онда је он, са становишта цркве, према до сада познатим изворима, *imperator sine patriarcha*, односно самозвани цар.

Као што је експанзија Самуилове власти довела до ширења подручја бугарске цркве, тако су и војнички одговори Василија II доводили до сужавања тог подручја. До таквог закључка се долази када се упореде спискови епископија охридских повеља и подаци који говоре о току Василијеве *реконкисте.* Царева војска најпре око 1000. г. осваја Велики и Мали Преслав и Плиску, тако да је Византија поново загосподарила подунавском Бугарском. То је највероватније време када је епископија у Дристри (Доростолу) издвојена из састава бугарске цркве, у који је враћена *Другом охридском повељом*. Након повратка са похода на Истоку, цар се придружује војсци на Балкану. Тврђаву Бер заузима без борбе, пошто му се град предао, а затим осваја Сервију и наставља пут ка Тесалији 1001. г. Дакле, издвојени су јужни ободи Самуилове државе, тј. Бер, који се наводи у другој и Сервија, коју налазимо и у првој и у трећој повељи. Видин, који цар осваја 1002. г., срећемо у другој повељи у којој цар изричито каже како му је „епархија тог града била најкориснија, јер му је отворила прилазе директног пута у земљу (Бугарску)“. Према Јовану Скилици, цар Василије II заузео је већ 1004. г. Скопље, које се, за разлику од раније побројаних епископија

[218] *ВИИНЈ* III, 128 (Ј. Ферлуга); Пириватрић, нав. дело, 78.

[219] О питању Самуилове царске круне, са прегледом старије литературе, в. Пириватрић, *Самуилова држава*, 161–168.

[220] Исти, *Самуилова држава,* 157.

наводи у *Првој охридској повељи*. Круна царевих освајања у првој деценији XI века било је ослобођење Драча, 1005. г. Тада је вероватно цар из оквира бугарске цркве издвојио Химеру, Черник и Орејy, у југозападном делу Самуилове државе, који се наводе у *Другој охридској повељи*. Из свега наведеног намеће се закључак да су оне територије *Бугарског царства* које је цар Василије II освојио у периоду од 999–1005. г., биле управо оне које се наводе искључиво у другој и трећој охридској повељи. То значи да друга и трећа повеља у ствари представљају отргнути део бугарске цркве, који је цар истог момента по освајању подређивао митрополијама Цариградске патријаршије.[221] Шта онда представља прва охридска повеља, и какав је онда био положај епископије у Скопљу која се само у њој и спомиње, а град је освојен већ почетком XI века? Она осликава територијални обим бугарске цркве у тренутку када је Василије II уништио Самуилову државу. Епископије Охрид, Костур, Главиница, Моглен, Битољ, Струмица, Морозвизд, Велбужд, Сердика, Ниш, Браничево, Београд, Срем, Скопље, Призрен, Липљан и Сервија последње су дошле под византијску власт, али су управо стога нашле место у првој охридској повељи. Повод за издавање друге две повеље јесте, као што је раније речено, тежња бугарског архиепископа да поврати оне епископије које су његовој цркви одузете у ранијој фази рата против Самуила. Статус Скопља наизглед ремети ову слику. Премда код Скилице опис заузећа Скопља детаљима подсећа на битку код Сперхеја из 996. г., научници ипак не доводе у питање Василијево заузеће овог града 1004. г.[222] Међутим, питање је да ли је град тада остао трајно под византијском влашћу. Наиме, описујући како је Василије спроводио ликвидацију последњих остатака Самуилове власти 1018. г., Скилица наводи како је тек тада цар „ушао у Скопље и тамо поставио стратега автократора".[223] То би значило да пре тога није постојао византијски заповедник у граду. Поред тога у својим допунама Скиличином тексту деволски епископ Михаило наводи како је цара Василија II дочекао у граду „млади Николица, који је водио прву и најхрабрију чету Самуила".[224] По свој прилици, Скопље се знатно дуже одржало у бугарским рукама.

Што се тиче српских земаља, посебну пажњу истраживача заокупљују питања у вези са епископијом у Расу. Она се не наводи у *Првој охридској повељи* међу епископијама на територији бугарске

[221] Живковић, *Црквена организација*, 174–175.
[222] *ВИИНЈ* III, 101–102, нап. 85 (Ј. Ферлуга).
[223] *ВИИНЈ* III, 125 (Ј. Ферлуга).
[224] *ВИИНЈ* III, 125 (Ј. Ферлуга).

државе. Налази се у *Другој охридској повељи* из 1020. г., где су наведене оне епископије које је цар Василије II морао да укључи у састав новоосноване Охридске архиепископије, јер су припадале бугарској цркви „у време цара Петра и у време Самуила". Ипак, за разлику од других епископија из поменуте повеље, она се према цариградским нотицијама, не наводи ни у једном списку као суфраган неког од византијских митрополита.[225] Како је онда рашка епископија добила своје место у *Другој охридској повељи*, и да ли је, ипак, припадала некој од митрополија потчињених Цариграду? Управо, навођење Рашке епископије у *Другој охридској повељи* утицало је да се упркос њеном не спомињању у нотицијама, њој нађе место под неким подручним митрополитом. Тако се на основу података из *Друге охридске повеље* појавила теза да је рашка епископија, до њеног укључивања у Бугарску (Охридску) архиепископију била суфраган Драчке митрополије. Аргумент изнет у прилог таквој тези јесте то што се у повељи из 1020. г. након набрајања епископија Дристре, Видина, Раса, Ореје, Черника, Химаре, упозорава драчки митрополит да се „задовољи својим подручјем и да се не меша у епископије бугарске цркве".[226] Од свих наведених епископија, након којег следи упозорење, једино је Черник од времена нотиције 10, дакле од времена Цимискијеве владе, потврђен као епископија у оквиру Драчке митрополије. На основу тумачења да се упозорење драчком митрополиту односи и на Рас поред Ореје, Черника и Химаре, дошло се до закључка да је Рас био под Драчком митрополијом.[227] Епископије Дристра и Видина су највероватније дошле под непосредну јурисдикцију Цариградске патријаршије,[228] Черник под јурисдикцију Драчке митрополије, а Химара

---

[225] Епископије Бера, Водена, Сервије, Јањине, Кожеља, Петре, Стага, Химаре, Беле, Дринопоља, Бутринта, наводе се у *Другој охридској повељи*, а до времена враћања у састав Бугарске архиепископије, као што је речено, припадале су епархијама Хеладе, Тесалије и Старог Епира.

[226] Gelzer, *Ungedruckte*, 45; Иванов, *Български старини*, 558–559; Калић, *Црквене прилике*, 119–120.

[227] С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Сабрана дела II. Списи из историјске географије, Београд 2003, 99 ; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке црквe у немањићској држави*, Београд 1912, 18; Калић, *Црквене прилике*, 119–121, износе тезу да је Рас био под јурисдикцијом Драчке митрополије.

[228] Дристра ће и касније током XI и XII века бити део Цариградске патријаршије, Коматина, *Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије*, Византијски свет I, 52–53, нап. 75–76.

под митрополију Навпакта.[229] Неосновано је, да се и поред тога што се Рас не наводи у цариградским нотицијама под јурисдикцијом митрополије Драча њему то место ипак додељује. Не доводи се у сумњу да је рашка епископија имала себи надређену митрополију, али то није био Драч. Нарочито ако се има у виду и чињеница да Драчка митрополија ни у тренутку свог највећег обима, а то је онај каквим га омеђава нотиција 10, није обухватала Рашку епископију.[230] Дакле, према изворима Драчка митрополија је своје јурисдикционо подручје у време владе цара Цимискија проширила и на Дукљу, Скадар, Дриваст, Пилот и Бар, али не и на Рас. Према томе, тешко да би се тако нешто десило и почетком XI века, када је Драчка митрополија имала далеко мањи обим с обзиром на то да је у међувремену део епископија које су јој припадале према нотицији 10, биле укључене у састав цркве у Самуиловој држави, попут Главинице, Черника и Ореје.

Ипак, у чијем се онда јурисдикционом подручју налазила рашка епископија, будући да се не наводи у *Првој охридској повељи*, налази се у другој, али за разлику од осталих епископија нема према нотицијама познатог подручног митрополита? Свакако за ову компликовану ситуацију при одређивању јурисдикционе припадности Раса заслужан је простор на ком се епископија налази.

Као што је већ показано, рашка епископија је била у саставу бугарске цркве, сасвим сигурно и у време цара Петра (927–969). Показано је, такође, и да је након што је Јован Цимискије уништио бугарску државу 971. г., бугарска црква опстала и задржала своју аутокефалност и територијални опсег. У таквим околностима је и рашка епископија остала у њеном саставу, што се може поткрепити и чињеницом да се не помиње у нотицији 10, а која је настала у то време ни под једном од митрополија Цариградске патријаршије. На основу навода *Друге охридске повеље* може се закључити да је рашка епископија и у време цара Самуила припадала бугарској цркви. Остаје питање зашто се онда она не спомиње у *Првој охридској повељи* као део бугарске цркве. Рашка епископија је имала једну битну посебност у односу на све остале епископије бугарске цркве. Она се није налазила на територији бугарске државе. У време цара Петра налазила се на територији кнежевине Србије. У време Цимискијевог режима у Бугарској налазила се на територији посебног катепаната у Расу. И за све то време била је везана

[229] *Notitiae*, № 10.541, 621. Епископија Ореја се не спомиње у нотицији 10 и није јасно где се налазила, мада је истраживачи углавном смештају у североисточну Албанију, тј. на подручје Драчке митрополије, Крсмановић, *О односу*, 30, нап. 49.
[230] *Notitiae*, № 10.607–623.

за бугарску цркву. Политички положај територије коју је она обухватала крајем X века није сасвим јасан. Могуће је да је Самуило кратко заузео Србију приликом свог похода на Дукљу 997/998. г.[231] Извесно је да је након тога њоме владао дукљански кнез Владимир (крај X века – 1016), за кога Скилица изричито пише да је „владао Трибалијом и суседним пределима Србије".[232] Пошто Скилица каже да су „прилике у Драчу тада биле мирне"[233], може се поуздано закључити да се податак односи на време након повратка Драча у византијске руке 1005. г. па до Владимирове смрти 1016. г. Према томе, рашка епископија се налазила увек на територији која је претежно имала посебан политички положај у односу на Бугарску. Када је Василије II даровао прву повељу Охридској архиепископији 1019. г. он јој сасвим изричито поверава власт над *Бугарском*. Под тим термином Василије је свакако подразумевао територију оне државе коју је он уништио у победоносним походима између 1014. и 1018. г. Рашка епископија се није налазила на територији те државе, иако је била под јурисдикцијом бугарске цркве. Тек када му се охридски архиепископ Јован пожалио на повреду својих права и указао на то да власт над свим оним епископијама које су у време цара Петра и Самуила биле под управом *бугарске цркве*, а не *државе*, треба њему да припадне, цар је и Рас укључио у Охридску архиепископију, маја 1020. г.

Византијска власт и развој Охридске архиепископије

Црквена историја града Охрида одувек је била условљена политичким околностима. Позноантички Лихнид се налазио у провинцији Нови Епир и био је епископија под митрополијом Драча у периоду од IV до почетка VII века.[234] Лихнид је након словенског насељавања променио име у Охрид. Након тога, град и његова црква се први пут помињу у време одржавања такозваног Фотијевог сабора у Цариграду 879/880. г. и то под својим словениским именом. Наиме, на

[231] Ј. Ферлуга, *Драч и драчка област пред крај* X *и почетком* XI *века*, ЗРВИ 8/2 (1964) 118–119.
[232] *ВИИНЈ* III, 117 (Ј. Ферлуга).
[233] *Исто*.
[234] Parthey, *Hieroclis Synecdemus,* 653.8; E. Naxidou, *An Aspect of the Medieval History of the Archbishopric of Ohrid: its Connection with Justiniana Prima*, Byzantinoslavica 64 (2006) 155.

поменутом сабору је присуствовао и „епископ Гаврило Охридски“.[235] Није јасно под чијом јурисдикцијом се епископија Охрида тада налазила, али пошто се у нотицијама Цариградске цркве с краја IX и почетком X века, она не јавља, највероватније је била епископија у оквиру новоосноване Бугарске архиепископије. Услед пропасти Бугарског царства 971. г., Охрид се поново нашао у византијским рукама и у оквиру Драчке митрополије, како је то забележено у нотицији 10.[236] Услед избијања Самуиловог устанка Охрид се нашао у оквиру Самуилове државе и убрзо постао центар бугарске цркве, „метропола целе Бугарске“,[237] о чему је већ било речи. Након победоносног уласка цара Василија у Охрид 1015. г. град је задржао позицију важног црквеног и политичког центра. При реорганизацији Балканског полуострва од стране Василија II, Охрид је у административном смислу постао стратигида (нижа војно-управна јединица), али је зато задржао улогу главног црквеног седишта.[238] О оснивању и почетном развоју Охридске архиепископије најбоље сведоче *Охридске повеље*, више пута помињане у овој књизи.

Повеље нису сачуване у оригиналу. Њихов текст је до модерних истраживача доспео захваљујући преписима који су начињени у XVI и XVII веку. Први рукопис који садржи препис повеља је из Божигропског метоха у Цариграду и потиче из XVI века. Други је Синајски рукопис, који је због својих особености постао предложак за издавање повеља, а настао је у XVI или XVII веку. Наиме, ту су повеље сачуване у пуном тексту, али на специфичан начин. Цар Михаило VIII Палеолог (1261–1282) издао је хрисовуљу Охридској архиепископији 1272. г. и у њен оквир укључио текст трију Василијевих повеља. У њој се такође истиче, да је привилегије које је Охридској цркви доделио цар Василије II потврдио и цар Манојло I Комнин (1143–1180).[239] Дакле, повеље цара Василија II сачуване су тако што су инкорпориране у споменуту повељу цара Михаила VIII, чији је текст сачуван у наведеном Синајском рукопису. Управо је то разлог због којег се до данас води полемика о аутентичности охридских повеља.[240] Услед недостатка убедљиве аргументације

[235] Mansi, XVII, Venetiis 1772, 376 A–E; Naxidou, *Aspect*, 157; Коматина, *Црквена политика*, 250–251.
[236] *Notitiae*, № 10.619
[237] *ВИИНЈ* III, 128 (Ј. Ферлуга).
[238] Крсмановић, *О односу*, 20–22.
[239] Иванов, *Български старини*, 549–550.
[240] M. Mullett, *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Arcbishop*, Aldershot (UK) und Brookfied/Vermont 1997, 57f., 64 – 66; G. Prinzing, *Die autokephale byzantinische Kirchenprovinz Bulgarien/Ohrid*, Proceedings of the 22nd

против њихове аутентичности, ја сам им у овом раду, као и готово сви истраживачи, поклонила пуно поверење.

Прва охридска повеља цара Василија II темељни је акт Охридске архиепископије. Иако није датирана, поуздано се њен настанак везује за 1019. г. У њој се поред Охрида, који је означен као седиште архиепископије, наводи још шеснаест епископија. У питању су епископије градова: Костура, Главинице, Моглена, Битоља, Струмице, Морозвизда, Велбужда, Сердике, Ниша, Браничева, Београда, Сирмијума, Скопља, Призрена, Липљана и Сервије.[241] У оквиру сваке од њих наводе се и одређени *градови*, као и одређени број клирика и парика који припадају свакој. Тако на пример епископија града Охрида обухвата *градове* Преспу, Мокро и Кичево и укупно четрдесет клирика и тридесет парика.[242] Важно је истаћи да су поменути *градови* (κάστρα) средишта нижих нивоа црквене организације, тј. области на које се делила свака епископија, оно што би данас у православној цркви било архијерејско намесништво.

Друга охридска повеља је датирана мајем 1020. г. Њоме се у оквир Охридске архиепископије укључују друге епископије *које су припадале Бугарској цркви у време цара Петра и Самуила*: Дристра, Видин, Рас, Ореја Черник, Химера, Дринопољ, Бела, Бутринт, Јањина, Кожељ и Петра. За сваку од њих се, као и у првој повељи, наводи број клирика и парика, али не и *градови* који се налазе у оквиру сваке епископије. Такође, њоме се охридском архиепископу потчињавају и Власи у целој Бугарској и Турци Вардариоти *који се налазе унутар бугарских граница*.[243]

Трећа охридска повеља је настала током преосталих пет година Василијеве владавине, између 1020. и 1025. г. Њоме се Охридској архиепископији прикључују епископије Стаги и Верија, свака са одређеним број парика и клирика, али без припадајућих *градова*, потврђује се епископија Сервије са оним бројем парика и клирика који је за њу одређен у првој повељи.[244] Међутим, чини се да је из њеног оквира врло брзо изашао највећи број епископија које су придодате Охридској архиепископији другом и трећом охридском повељом и да су само две од њих, Рас и Видин, трајно остале у саставу Охридске архи-

International Congress of Byzantine Studies, Sofia 22–27 August 2011, I. Plenary Papers, Sofia 2011, 393–395; Prinzing, *Byzantine ecclesiastical province*, 361.

[241] Gelzer, *Ungedructe*, 42; Иванов, *Български старини*, 550–555.

[242] Gelzer, *Ungedructe*, 42; Иванов, *Български старини*, 550–551; Mullett, *Theophylact*, 64, сматра да се број *клирика* и *парика* односну на сваки *град* појединачно. Ипак, на основу текста повеља јасно је да се број *клирика* и *парика* не односи на сваки град, него на целокупну епископију.

[243] Gelzer, *Ungedructe*, 44–46; Иванов, *Български старини*, 555–561.

[244] Gelzer, *Ungedructe*, 46; Иванов, *Български старини*, 561–562.

епископије.[245] Дакле, током XI и XII века, географски је територија Охридске архиепископије обухватала простор између Саве и Дунава на северу, до Епира и Тесалије на југу. Источна граница је била линија повучена у правцу север–југ источно од Видина и Софије,[246] а на западу је обухватала Србију.

Након овог кратког прегледа садржине повеља, неопходно је истаћи какав је био њихов карактер, тј. јесу ли оне биле оснивачки акти Охридске архиепископије? Одговор је одричан. Цар Василије II у свим повељама истиче континуитет између цркве којој он дарује привилегије и цркве из времена бугарских владара Петра и Самуила – бугарске цркве.[247] Ни на једном месту у повељама, он о бугарској цркви свог времена не говори као о новој творевини. Он својим повељама само признаје њено постојање и потврђује њена права у измењеним политичким околностима. Посебно су значајна питања ранга и статуса Бугарске цркве у таквим околностима – да ли су и они остали непромењени? Што се првога тиче, да подсетим, бугарска црква је имала ранг архиепископије, никако патријаршије како се често приписивало цркви Самуиловог времена, те је у таквом положају и остала, тако да се не може говорити да је цар Василије II деградирао њен ранг. Што се тиче статуса, задржала је исти, тј. и даље је била аутокефална у односу на Цариградску патријаршију. Никаква промена се није десила ни по питању новог архиепископа. Цар је само потврдио на том положају архиепископа Јована, који је на то место постављен још последњих година постојања Самуилове државе.[248] На тај положај Јован је дошао 1015. г., а пре тога је био игуман Манастира Св. Богородице у Дебру.[249] До промена није дошло ни када је у питању црквено средиште. Охрид је постао столица бугарске цркве још у време Јовановог претходника, архиепископа Филипа, за Самуиловог живота. Мишљења сам да три охридске повеље нису оснивачки акти, оне само сведоче о континуитету црквене организације на једном географском подручју, упркос политичким променама.

---

[245] Коматина, *Појам Бугарске*, 51–53. Табеларни преглед епископија потчињених Охридској архиепископији према разним изворима од XI до XIII века, Prinzing, *Autokephale*, 407–410; Prinzing, *Byzantine ecclesiastical province*, 374–378.

[246] Важно је истаћи да Охридска архиепископија није обухватла простор подунавске Бугарске, будући да је епископија Дристре која јој је припојена другом повељом убрзо изузета из њеног састава и потчињена Цариградској патријаршији, Коматина, *Појам Бугарске*, 52–53, нап.76.

[247] Gelzer, *Ungedructe*, 42, 44–46; Иванов, *Български старини*, 550, 556, 558–560, 562. У документу се Охридска архиепископија назива *Бугарска црква*.

[248] Gelzer, *Ungedructe*, 42; Иванов, *Български старини*, 550.

[249] Б. Прокић, *Први охридски архиепископ Јован*, Глас 88 (1911) 267–303.

Дакле, у време Василија II није било великих промена у идентитету и устројству бугарске цркве. Промена је уочљива тек од времена цара Михаила IV Пафлагонца када је након смрти архиепископа Јована 1037. г., изабран Лав Пафлагонац за охридског архиепископа. Михаило Деволски пише у допунама *Кратког историји* Јована Скилице: „када је умро архиепископ Бугарске Јован цар постави другог пореклом из Пафлагоније, и који се био истакао у Великој цркви (Света Софија) и који је много година вршио дужност хартофилакса".[250] Осим тога што нас Михаило Деволски обавештава о високом достојанству које је Лав заузимао пре доласка на место архиепископа, он истиче да је на то место дошао тако што га је цар поставио. То је први случај да је лично цар поставио поглавара охридске цркве. Међутим, то није никакав преседан у историји односа византијске државе и цркве, пошто су цареви одувек имали права да се мешају у избор црквених великодостојника.[251] У случају Охридске архиепископије постављање архиепископа од стране цара постало је пракса, иако такво право цара ничим формално није било утврђено.[252] Та пракса је остављала тако велики утисак на савременике да је средином XII века, Нил Доксопатрид у *Спису о патријаршијским престолима Истока,* представља скоро као правну норму пишући како „‚Бугарска добија од цара епископе".[253] Дакле, Охридска архиепископија је била аутокефална у односу на Цариградску патријаршију, патријаршија се није мешала у унутрашња питања архиепископије, те тиме њена аутокефалност није била нарушена. Умешаност цара у црквене послове не значи и нарушавање аутокефалности одређене црквене области, пошто је аутокефалност само независност једне црквене области од друге.

Већ је напоменуто да охридске повеље Василија II нису донеле никакву промену у правном статусу бугарске цркве, него да је она задржала свој аутокефални положај који је имала у време бугарских владара. Такав став подупире и пасус поменутог трактата Нила Доксопатрида у коме пише: „Бугарска је, слично Кипру, аутокефална, непотчињена ниједном од највећих престола, већ се као самовласна води и рукополаже од сопствених епископа. Она с почетка, није била Бугарска, већ је касније, пошто су Бугари њом загосподарили, названа

---

[250] *ВИИНЈ* III, 170 (Ј. Ферлуга), 176, 186–187 (Б. Радојчић); E. Büttner, *Erzbischof*, *Leon von Ohrid (1037–1056), Leben und Werk (mit den Texten seiner bisher unedierten asketischen Schrift und seiner drei Briefe an den Papst)*, Bamberg 2007, 23–26.

[251] Ж. Дагрон, *Цар и првосвештеник*, Београд 2001; Prinzing, *Byzantine ecclesiastical province*, 359.

[252] *ВИИНЈ* III, 170, (Ј. Ферлуга).

[253] Parthey, *Hieroclis Synecdemus*, 285; *ВИИНЈ* III, 364 (Б. Ферјанчић).

Бугарском. Дакле, „она остаде (ἔμεινεν) аутокефална“, зато што је од царске власти, односно цара господина Василија Порфирородног (Василија II), била одузета из руку Бугара, а није била никада потчињена цркви Цариграда. Зато све до сада Кипар и Бугарска добијају од цара епископе, а рукополажу се они, као што је речено, од сопствених епископа и зову се архиепископије као аутокефалне“.[254] Наиме, из овог одељка јасно произилази *да аутокефалност бугарске цркве потиче из времена пре цара Василија II*, тј. из времена док је она била у политичком оквиру бугарске државе. Како у охридским повељама нема никакве назнаке о статусу бугарске цркве (Охридске архиепископије),[255] вести Нила Доксопатрида самим тим постају још драгоцениje, јер омогућавају да на исправан начин схватимо зашто је то тако. Охридске повеље нису настале да би одредиле статус бугарске цркве и даровале јој аутокефалност, као што се до сада мислило.[256] Она је задржала статус који је имала до тада.

Још једна значајна вест која се односи на бугарску цркву налази се у цитираном одељку Доксопатридовог списка. У питању је одељак у коме се каже да „она (Бугарска црква) с почетка, није била Бугарска, већ је касније, пошто су Бугари њом загосподарили, названа Бугарска.[257] Дакле, Доксопатрид јасно истиче да порекло Бугарске цркве није везано за Бугарску. Ако није везано за Бугарску, за кога онда настанак Охридске архиепископије везује Доксопатрид? Мада он Прву Јустинијану не помиње експлицитно, разуме се да је у питању, архиепископија коју је цар Јустинијан I основао да би изузео области централног Балкана из надлежности Солунског викаријата, тј. римске цркве.[258] Ипак, како је у Доксопатридово дело доспела традиција о историјском континуитету између Прве Јустинијане и Охридске архиепископије? У охридским повељама се ниједном речју не помиње архиепископија Прва Јустинијана, те стога нема речи ни о каквом континуитету између ње и Охридске архиепископије. Напротив, у све три повеље, како је већ показано,

[254] Parthey, *Hieroclis Synecdemus*, 285–286; *ВИИНЈ* III 362–364 (Б. Ферјанчић).
[255] Крсмановић, *О односу*, 28.
[256] Како у домаћој, тако и у страној историографији влада погрешно мишљење да је цар Василије II својим повељама „нову архиепископију прогласио аутокефалном, што значи независном од Цариградске патријаршије“, *ИСН* I, 176 (Б. Ферјанчић). За старију литературу која такође држи до оваквог схватања, в. *исто*, нап. 28. В. и Острогорски, *Историја*, 295–296; Д. Оболенски, *Шест византијских портрета*, Београд 1991, 50–51; Naxidou, *Aspect*, 160; Крсмановић, *О односу*, 28.
[257] Parthey, *Hieroclis Synecdemus,* 285; *ВИИНЈ* III, 363 (Б. Ферјанчић).
[258] Љубинковић, *Традиција*, 62–63.

истиче се континуитет између цркве из времена бугарских владара и Охридске архиепископије. Дакле, традиција о вези између Охридске архиепископије и Прве Јустинијане сигурно није творевина Василијевог времена. Она је настала нешто касније, а у време када Нил Доксоптарид пише *Спис о патријаршијским престолима на Истоку* четрдесетих година XII века, традиција се већ увелико била укоренила. Њу је правно уобличио Теодор Валсамон у другој половини XII века у својим коментарима уз „Фотијев Номоканон у XIV наслова".[259]

Доласком Лава из Пафлагоније на место Охридског архиепископа наступиле су велике промене унутар Охридске архиепископије. Лав је, као „први од Ромеја" (πρῶτος ἐκ Ῥωμαίων), како је то забележено у век каснијем *Диканжовом каталогу бугарских архиепископа*,[260] био постављен на чело архиепископије 1037. г. од стране свог земљака цара Михаила IV Пафлагонца. За Лава Пафлагонца сви извори бележе да је био веома образован човек, а пре но што је дошао на чело архиепископије, био је хартофилакс цркве Свете Софије у Цариграду. Такође, зна се да је цар био у пријатељским односима са Лавом.[261] Ипак, свакако да његово образовање било кључна ствар при одабиру човека који ће бити на челу важне црквене институције каква је Охридска архиепископија. Дакле, његово наименовање нимало није било случајно, већ је архиепископија постала инструмент царске политике, преко које ће западне области Царства бити чвршће везане за престоницу.[262] Такође, није занемарљива ни чињеница да је био пореклом Грк, за разлику од свог претходника Јована, Словена, та чињеница ће одредити идентитет Охридске архиепископије, о чему ће касније бити речи. У сјајном раду Б. Тодића, прецизно се образлаже теза да Лав Пафлагонац, како је истакнуто, није случајно постављен „из далеког" Цариграда на положај архиепископа Охрида. Наиме, анализирајући фрескопис Цркве Св. Софије у Охриду, чији је сам Лав, иначе, био ктитор, Б. Тодић, долази до закључка да је осликавањем римских папа Вигилија и Иноћентија I, и цариградског патријарха Јевстатија, Лав хтео да истакне *аутокефалност Охридске архиепископије*, али и да *њено порекло веже за Прву Јустинијану*.[263] Познато је да се за папу Иноћентија I везује настанак Солунског викаријата 412. г., док се за папу Вигилија везује настанак Прве Јустинијане

[259] *Исто*, 65–68; Prinzing, *Byzantine ecclesiastical province*, 363.
[260] Иванов, *Български старини*, 566.
[261] Büttner, *Erzbischof, Leon von Ohrid*, 26–40.
[262] Б. Тодић, *Архиепископ Лав – творац иконографског програма фресака у Светој Софији Охридској*, Византијски свет I, 120.
[263] Тодић, *Архиепископ Лав*, 130–133.

535. г., као аутокефалне архиепископије, независне од викарија. У време издавања повеља цара Василија II цариградски патријарх је био Јевстатије (1019–1025). Осликавање фрескописа се датира између 1052. и 1056. г.[264] То значи да је већ педесетих година XI века формирана традиција о пореклу Охридске архиепископије и њено чврсто везивање за Прву Јустинијану. Очигледно је да се у Лаву Охридском може препознати ако не главни идеолог, онда бар њен први заговорник.

Намеће се питање, зашто се јавила потреба да се Охридска архиепископија повеже са Првом Јустинијаном, дакле насупрот традицији коју доносе охридске повеље. Идеја је сигурно потекла из Цариграда, а Лавове намере вероватно је знао и сам цар, али и патријарх. Оно што није одговарало Лаву, а што се у охридским повељама истиче, јесте бугарско порекло цркве. Да ли је тада све јачем утицају Цариграда и како сам истакла јасних намера да се ојача византијска власт у западним областима, сметало варварско (бугарско) порекло Охридске архиепископије? Непосредно везивање охридске цркве за Прву Јустинијану, архиепископију коју је основао један од најзначајнијих византијских царева Јустинијан I, свакако има за циљ да истакне не само њену старину, него и њено право *ромејско порекло*. Ипак, оно што ће спојити *ромејско* и *бугарско* у једно била је титулатура охридског архиепископа. У питању је добро позната формулација „архиепископ Прве Јустинијане и целе Бугарске (ἀρχιεπίσκοπος α΄ Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας)“, коју је први пут употребио у XII веку, 1157. г., охридски архиепископ Јован (Комнин).[265] Та титулатура се нарочито користи од времена Димитрија Хоматина (1216–1235), а у употреби ће остати до укидања Охридске архиепископије 1767. г.[266]

Осим Лава Охридског, још један врхунски интелектуалац је био на челу Охридске архиепископије током XI века. У питању је Теофилакт Хефест, или према својој најпознатијој улози познат као Теофилакт Охридски. Највероватније је на архиепископску столицу Охрида дошао 1089. или 1090. г.[267] Теофилакт се родио на острву Еубеји између 1050. и 1060. г. У Цариграду је завршио *више науке* (граматика, реторика и филозофија), био је и ђакон Цркве Св. Софије, али и учитељ

[264] Тодић, *Архиепископ Лав*, 131–134.

[265] Љубинковић, *Традиција*, 63; Prinzing, *Byzantine ecclesiastical province*, 363–364.

[266] Љубинковић, *Традиција*, 61; G. Prinzinig, *Enstehung und Rezeption der Justiniana Prima–Theorie im Mittelalter*, Byzantinobulgarica 5 (1978) 269–287; А. Поповић, *Титулатура охридског архиепископа у писмима Димитрија Хоматијана*, ЗРВИ 38 (1999/2000) 279–286.

[267] Оболенски, *Шест портрета*, 50.

реторике.[268] Опет је један изузетно образован и поштован човек из престонице послат у провинцију, у Охрид, на место архиепископа. Д. Оболески сматра да је његово постављање за архиепископа била награда за његов успешан рад, а не последица царске нетрпељивости или жеље за даљом хеленизацијом Бугара.[269] Истини за вољу, таква награда очигледно није пријала самом Теофилакту, јер добар део његове обимне кореспондеције обилује или негодовањем због царских чиновника на простору архиепископије или жалом за престоницом.[270] До данас је сачувано сто тридесет и пет (како су нумерисана у збирци П. Готјеа) Теофилактових писама и већина се може прецизније датирати.[271] Учени архиепископ је путем обимне преписке, упркос чињеници да су та писма понекад тешко стизала до прималаца,[272] успевао да обавести Цариград о свему што се дешавало у његовој архидијецези, али и да упути прекор или похвалу својим епископима. Нека од њих су само пословне природе, друга пак откривају сентименталну страну Теофилактове ћуди и упућена су његовом брату, рођацима или пријатељима. Из тога се може уочити да је Теофилакт водио преписку са највећим световним фигурама свог доба, а то су царица Марија Аланска, Ирина Дукена, цареви сродници Адријан Комнин, Јован Комнин, Нићифор Мелисин; ипак не и сам цар Алексије I и његов брат севастократор Исак. Није занемарљива ни његова кореспонденција са високим црквеним великодостојницима, међу које не спадају само њему потчињени епископи него и поглавари суседних црквених области, митрополити и епископи Солуна, Навпакта, Крфа, Китре, па и сам цариградски патријарх Никола III Граматик (1084–1111) и чланови његовог клира.[273]

Поред чињенице да су као веома образовани људи дошли на чело Охридске архиепископије, Лаву и Теофилакту Охридском се приписује још једна појава: да су обојица спроводили хеленизацију становништва на подручју архиепископије. Лав Охридски је без икаквих доказа означен као зачетник процеса хеленизације словенског живља и затирања словенске културе. Једини, неосновани аргумент таквој тези

[268] Оболенски, *Шест портрета*, 47–48; M. Angold, *Church and Society in Bizantium under the Comneni*, Cambridge – New York 1995, 160–173; Mullett, *Theophylact*, 8–9.
[269] *Исто*, 50.
[270] *Theophylacti Achridensis Epistulae*, ed. P. Gautier, Thessalonique 1986, № 5, 11, 57, 88, 96, 98; *ВИИНЈ* III, 263–264, 268–269, 273–278, 281–282, 289–292 (Б. Крекић).
[271] *Theophylacti Achridensis epp.*, № 1–135, pp. 134–597.
[272] *Theophylacti Achridensis epp.*, № 18; *ВИИНЈ* III, 352–353 (Б. Крекић); Mullett, *Theophylact* 31–43.
[273] О личностима са којима је Теофилакт имао кореспонденцију види табеларни преглед у Mullett, *Theophylact*, 164–381.

била је чињеница да је он био Грк, а континуитет процеса посматрао се према томе што су и сви његови наследници били Грци. Навођење грчког порекла епископа се узимало као довољан разлог да је на неком подручју отпочео процес хеленизације.[274] Осим што је био Грк по пореклу, Теофилакт Охридски је, у оквиру своје кореспонденције, често наводио негативне ствари које се односе на Бугаре (Словене).[275] С друге стране, он је написао два хагиографска списа: *Дуго житије Климента Охридског* и *Мучеништво петнаест светих и славних мученика из Тивериопоља (Струмице)*.[276] У оба списа он, у складу са самим жанром коме припадају, на достојан начин приказује хришћанску прошлост крајева у којима је вршио црквену власт. Представљање постигнућа Климента и Наума и њихових учитеља за словенску културу на, како смо рекли, позитиван начин, а с друге стране неповерење према пастви и упркос таквим околностима остајање у Охриду, често се приписује томе да су се у Теофилакту временом изродиле две природе – цариградска и бугарска.[277] Сигурно је да се Теофилакт дивио свим културним дометима, па и словенским, а да му је насупрот томе сметала сирова природа простог народа. Ипак, однос према пастви не значи нужну хеленизацију. Како се види, он је чак написао житије словенског учитеља, а иако је грчки језик био званични језик архиепископије, не значи да словенски није био коришћен у парохијским црквама.[278] Такође, то што нема пуно сачуваних јужнословенских рукописа не значи да је то последица наводне хеленизације.[279] Штавише, млађи рукописи и документатрна грађа сведоче да је на простору централног Балкана постојао суживот словенске и грчке културе.[280] Могло би се рећи да је управо та

[274] Прокић, *Први охридски архиепископ*, 293–303; В. Н. Златарски, *История на българската държава през срѣднитѣ вѣкове II. България подъ византийско владичество (1018–1187)*, София 1934, 28–33 и даље; *ИСН* I, 177 (Љ. Максимовић).

[275] У више наврата Теофилакт даје негативне, погрдне коментаре уперене према Охрињанима, *Theophylacti Achridensis epp.*, № 5, 34, 55, 57; *ВИИНЈ* III, 263–266, 268–269, 332–333, 346–347 (Б. Крекић); Оболенски, *Шест портрета*, 67–68;

[276] *ВИИНЈ* III, 259 (Б. Крекић); Оболенски, *Шест портрета*, 70–84; Angold, *Church and Society*, 171–173.

[277] У писму царици Марији Аланској пише: „И тако се враћам Бугарима, ја који сам прави Цариградјанин, али, ма колико то чудно било, и Бугарин," *Theophylacti Achridensis epp*., № 4; Оболенски, *Шест портрета*, 87–88; Mullett, *Theophylact*, 273–274.

[278] Како истиче Трифуновић, *Ка почецима*, 121, у сачуваним историјским изворима нема вести о забрани богослужења на словенском језику. В. и Оболенски, *Шест портрета*, 86.

[279] Трифуновић, *Ка почецима*, 138–141.

[280] *Исто*, 128–135.

словенско-грчка културна симбиоза одредила идентитет Охридске архиепископије. Према томе, најистакнутијим архиепископима Охридске архиепископије погрешно је приписана незахвална улога прогонитеља словенске културе са централног Балкана.

Српске земље под Охридском архиепископијом

Охридским повељама цара Василија II потврђене су Охридској архиепископији и епископије Београда, Сирмијума, Ниша, Раса, Призрена, Липљана и Скопља.[281] Оне су од посебног значаја када је реч о црквеним приликама у српским земљама између XI и XIII века, будући да ће се све оне до краја разматраног периода наћи у оквиру српске државе и цркве и остати за њу трајно везане. Међутим, у XI веку се једино Рас налазио на територији Србије, док су остали наведени градови били на простору византијске Бугарске.

Василијевом реокупацијом Балканског полуострва, након уништења Самуилове државе 1018/1019. г. и српске земље су доспеле непосредно под византијску власт. Неке тековине Бугарског царства византијски цар Василије II је задржо попут црквене организације и пореског система. Ипак, до великих промена је дошло у административном систему, увођењем непосредне царске власти на новоосвојеном простору широм кога су основане византијске војноуправне јединице различитог ранга.[282] Тако је и на простору континенталне Србије, некадашње архонтије Србије, формирана *тема Србија*. Њен први стратег био је Константин Диоген, војсковођа цара Василија II и освајач северозападних делова Самуиловог царства.[283] Што се тиче приморских српских земаља, за Дукљу и Травунију није јасно у каквом су се положају нашле непосредно након 1018. г., док за Захумље има индиција да је задржало дотадашњу управу са домаћим владарима.[284] О

---

[281] Gelzer, *Ungedruckte*, 43, 45; Иванов, *Български старини*, 553–554, 558.

[282] Максимовић, *Организација византијске власти*, 36–42.

[283] Максимовић, *Организација византијске власти*, 38–42; П. Коматина, *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, ЗРВИ 49 (2012), 172–179, са прегледом старије литературе.

[284] Са титулом *стратега Србије и Захумља* помиње се Љутовид у повељи којом је даривао бенедиктински манастир на острву Локруму, а која је позната као један од Локрумских фалсификата. У науци још увек постоје дискусије о аутентичности ове исправе. Да је у питању фалсификат, в. Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд–Загреб 1928, 204–209; *ИСН* I, 173 (Љ. Максимовић); *ВИИНЈ* III, 157, нап. 250 (Ј. Ферлуга). Аутентичност повеље покушала је да докаже

њима се прве вести бележе тек у вези са српским устанцима против византијске власти. На основу излагања Јована Скилице у његовој *Кратској историји*, јасно се разазнаје да су два устанка вођена у Србији. Први у периоду између 1034–1036. г. и може се само претпоставити да је на његовом челу био Стефан Војислав, кога Скилица означава као главног вођу другог устанка, који је избио 1039–1040. г., а завршио се протеривањем царског намесника Теофила Еротика.[285] Осим тога „архонт Срба" Стефан Војислав је опљачкао један византијски брод који је „ударио у илирске обале", што је довело до двеју византијских експедиција. Обе су се завршиле неславно по византијску страну. То се све одиграло између 1040. и 1042. г. „Те године" тј. 1040, како је забележио Скилица, „одметну се и Бугарска".[286] На челу устанка се нашао Петар Одељан, који се издавао за унука цара Самуила. Устанак је захватио територију од Београда на северу, преко Ниша и Скопља до Солуна на југу, дакле територију византијске Бугарске. Тај устанак је био безуспешан. Не зна се у каквом су односу били Одељанови устаници са простора моравско-вардарске долине и устаници Стефана Војислава који су у исто време деловали на територији српских земаља.

Ако и нема непосредних података о заједничком деловању између покрета Стефана Војислава и Петра Одељана четрдесетих година XI века, врло је добро позната значајна улога коју су српски владари имали у једном другом устанку на простору византијске Бугарске. Ђорђе Војтех је изабран за вођу тог устанка 1072. г., а убрзо му се придружио и син српског кнеза Михаила и унук Стефана Војислава, Константин Бодин. Након што је Ђорђе Војтех предао Византинцима Скопље и пошто је Бодин претрпео пораз код места Пауни на Косову и био заробљен, устанак је доживео крах.

Поменуто је да је непосредна византијска власт над Србијом наступила одмах након Самуиловог пораза. Ипак није јасно до када се она одржала. Да ли је такво стање остало до осамдесетих година XI века, или је пољуљана већ првим устанцима који су вођени против Царства? Према новим истраживањима изнето је мишљење да се под појмовима *Србија* и *земља Срба* које користи Јован Скилица када пише о устанцима Стефана Војислава подразумева не Дукља,[287] него управо

V. v. Falkenhausen, *Eine byzantinische Beamtenurkunde aus Dubrovnik*, BZ 63 (1970) 10–23.

[285] *ВИИНЈ* III, 156–157 (Ј. Ферлуга)

[286] *Исто*, 141 (Ј. Ферлуга)

[287] *ИЦГ* I, 386–387 (Ј. Ковачевић).

земља Србија.[288] Ипак, чињеница да византијски писац Кекавмен назива Стефана Војислава Дукљанином и Травунањанином Србином и да истиче да је владао Зетом тј. Дукљом и Стоном у Захумљу,[289] као и то што Јован Скилица пише за његовог сина Михаила да је после очеве смрти постао владар Трибала и Срба као да сведоче о томе да је Стефан Војислав створио јединствену државу која је обухватила највећи део српских земаља укључујући и Србију.[290] Ипак, на једном тако великом простору српских земаља, од епископија које се наводе у охридским повељама, једино се Рас налазио на територији Србије. Црквени положај приморских крајева (Дукље, Травуније и Захумља) обавијен је тајном, како због оскудних и противуречних историјских извора, тако због посебности њиховог политичког положаја. Из наведених разлога питању припадности црквених центара Приморја биће посвећено посебно, наредно поглавље овог рада. Што се тиче рашке епископије она је, како је речено, била у саставу бугарске цркве, сигурно и у време цара Петра (927–969). Након што је цар Јован Цимискије уништио бугарску државу 971. г., остала је у оквиру аутокефалне бугарске цркве, на територији катепаната у Расу. У време цара Самуила, такође је рашка епископија припадала бугарској цркви. Њен статус у оквиру бугарске цркве (Охридске архиепископије) потврдио је цар Василије II. Ипак, да ли је она припадала Охридској архиепископији све до XIII века, када је укључена у оквир српске цркве,[291] или су можда већ политичке прилике крајем XI века условиле промену јурисдикције над њом?

У науци већ постоји теза да је положај рашке епископије током XI века чврсто везан за политичке прилике које су задесиле Дукљу и Србију осамдесетих година поменутог периода.[292] Вести о политичким догађајима тог периода налазимо у добро познатом спису, *Летопису попа Дукљанина*. Наиме, према *Летопису* у време кнеза Михаила Дукља је освојила Рашку,[293] а затим се према *Летопису*, *исти* догађај

---

[288] Према речима византијског историчара Јована Скилице, после смрти цара Романа III Аргира 1034. г. *Србија* се одметнула од царске власти, али је већ 1036. г. поново потчињена, *ВИИНЈ* III, 156 (Ј. Ферлуга). Након тога 1039–1040. г., српски вођа Стефан Војислав избегавши из Цариграда заузео је земљу Срба и из ње истерао царског намесника Теофила Еротика, *ВИИНЈ* III, 156 (Ј. Ферлуга); Коматина, *Србија и Дукља*, 161–162, 179–180.

[289] *ВИИНЈ* III, 210 (Ј. Ферлуга).

[290] *ВИИНЈ* III, 162 (Ј. Ферлуга)

[291] К. Јиречек, *Историја Срба* II, Београд 1952, 73; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия* I, София 1924, 189–192.

[292] Калић, *Црквене прилике*, 144–145.

[293] Овај догађај се датира у шесту и седму деценију XI века, Калић, *Црквене прилике*, 144.

везује и за краља Бодина, Михаиловог сина, када су освојене Србија и Босна и када су тамо постављени жупани Вукан и Марко, односно кнез Стефан, што се догодило осамдесетих година XI века у време византијско-норманских борби.[294] Према, Ј. Калић, стварање дукљанске државе је условило и настанак Барске архиепископије, а границе архиепископије су се поклапале са границама новоосноване државе. Такав став се додатно поткрепљује повељама о оснивању Барске архиепископије из 1067. и 1089. г. у којима се Србија, Босна и Травунија стављају под њену јурисдикцију.[295] На тај начин се и епископија у Расу, наводно, нашла у оквиру Барске архиепископије. То даље значи, ако се прихвати такав став, да је на неки начин, вероватно при смутним политичким збивањима, рашка епископија изашла из оквира јурисдикционог подручја Охридске архиепископије, након скоро вишевековног припадања бугарској цркви, тј. Охридској архиепископији, и то тако што су је освојили дукљански владари. Питање времена настанка Барске архиепископије и саме аутентичности докумената који о томе сведоче посебно ће бити истражени у оквиру наредног поглавља.

Но ипак, на основу до сада изнетог, може се са сигурношћу тврдити да епископија у Расу није напустила црквене границе Охридске архиепископије, приликом политичких промена на простору српских земаља. Показано је да је континентална Србија ушла у оквир државе Стефана Војислава већ у време његове борбе са Византијом 1039–1042. г. Дакле, постављање темеља независности српских земаља као и њихово окупљање догодило се већ са првим устанцима против Византије. Према томе, догађаје које Дукљанин неспретно везује прво за владавину кнеза Михаила, а потом за његовог сина краља Бодина, одиграли су се неколико деценија раније, како о томе пишу византијски писци Скилица и Кекавмен. Самим тим, неосновано је да се и оснивање Барске архиепископије доводи, временски и територијално, у везу са ширењем такозване дукљанске државе осамдесетих година XI века, пошто се очигледно тај политички догађај није тада збио.

Што се тиче епископије у Расу то значи да политичке прилике нису биле те које су могле да допринесу промени њеног статуса. Иако се рашки епископ не помиње у обимној преписци Теофилакта Охридског,

---

[294] Mošin, *Ljetopis*, 96–97; Калић, *Црквене прилике*, 144

[295] *Documenta historiae chroaticae periodum antiqam illustrantia*, ed. F. Rački, Zagrabiae 1877, 201–203; P. Kehr, *Papsturkunden in Rom* I, Nachrichten von der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 2 (1900) 148–149; Станојевић, *Борба за самосталност*, 157–160; *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* I, edd. L. Thalloczy, C. Jireček, E. Shufflay, Wien 1913, 17–19, 21–22.

постоје извори који потврђују припадање рашке епископије Охридској архиепископији у другој половини XI и првој половини XII века. Учени охридски архиепископ је упућивао велики број писама, скоро четвртину од укупног броја, разним црквеним великодостојницима. Преписка је вођена са епископима са подручија Охридске архиепископије, али и са поглаварима суседних митрополија и њима подређеним епископима.[296] Нека од писама су била упућена и цариградском патријарху Николи III и имају ноту дужног поштовања.[297] Иако сва писма нису сачувана, загонетна су и она која јесу, јер не пружају довољно података о личности или положају онога коме су упућена.[298] Ипак, њихов значај је изнад свега у томе што поред неких историјских чињеница, просопографских и топографских података откривају и личност самог охридског архиепископа Теофилакта. Након њиховог читања намеће се закључак, да су неки црквени великодостојници били врло блиски пријатељи архиепископу, јер Теофилакт њима пише о интимним догађајима. То се посебно види у писмима упућеним епископу Китра, који није био суфраган Охридске архиепископије, него Солунске митрополије.[299] Писао је Теофилакт и самом солунском митрополиту кир Теодулу, крфском митрополиту Николи, али и митрополиту Навпакта Хрисовергу, кога је имао чак намеру и да посети.[300] Посебно привлачи пажњу Теофилактова преписка са епископима суфраганима Охридске архиепископије. У њима се налазе бројне вести о немилим догађајима које су задесиле Царство на територији архиепископије, те се често помињу крсташи Првог крсташког рата, Кумани, али и монофизитски Јермени.

[296] Mullett, *Theophylact,* 293–346.

[297] *Theophylacti Achridensis epp*., № 45, 54, 64.

[298] Такав је на пр. случај са писмом упућеним једном високом црквеном великодостојнику које има пријатељски тон, али осим чињенице да је био клирик о њему за сада нема других података, cf. *Theophylacti Achridensis epp*., № 106. Такође, некада се у писму открива име епископа, али не и епископија на челу које се налази и обрнуто, *Theophylacti Achridensis epp*., № 15 (извесни Дијавологирис, чије је име познато, али не и епископија), 21, 36 (епископу Пелагоније, непознатог имена), 58, 59, 60, 81 (епископу Тријадице/Сердике, непознатог имена), 122 (епископу Дебра, непознатог имена); *ВИИНЈ* III, 272–273, 354–355 (Р. Катичић).

[299] Сва четири писма колико је упутио епископу Китре имају пријатељски тон. У њима се Теофилакт извињава епископу због тога што не пише редовно, а у некима пише о тузи и болу који су га притисли због болести, потом и смрти његовог брата Димитрија, *Theophylacti Achridensis epp*., № 14, 52, 113, 121; *ВИИНЈ* III 271–272, 321 (Р. Катичић).

[300] *Theophylacti Achridensis epp*., № 35, 72, 75, 77; *ВИИНЈ* III, 313–317, 343–344, 356 (Р. Катичић); Mullett, *Theophylact*, 351–352, 357.

Осим таквих има писама која говоре, тачније опомињу, подложне епископе да се придржавају својих пастирских дужности.[301]

Ипак, у читавој сачуваној преписци Теофилакта Охридског не спомиње се епископ Раса. Управо је тај податак, тј. непомињање Раса у Теофилактовој преписци, утицао да се у историографији додатно поткрепи теза да је рашка епископија осамдесетих година XI века изузета из оквира Охридске архиепископије. Поставља се питање да ли се такав закључак заиста може извести из Теофилактове кореспонденције. Најпре ћу навести којим суфраганима је архиепископ Теофилакт упутио писма. Најобимнија је преписка са епископом Сердике (Софије).[302] Затим следе епископи Пелагоније,[303] Видина,[304] Семне,[305] Дебра,[306] извесни Григорије Каматир, за кога се још увек не може са довољном сигурношћу тврдити да ли је био епископ Сланице или Девола,[307] као и неки Дијавологирис, иза чијег се имена највероватније крије епископ Девола.[308] Дакле, заиста, ниједно није упућено епископу Раса. Но ипак, довољно је истаћи да се међу адресатима нису нашли ни бројни други суфрагани, попут призренског, нишког, моравског-браничевског, сирмијског епископа, али и бројни други „са централног и јужног подручја" Охридске архиепископије. Неки од наведених епископа који се нису нашли међу адресатима писама охридског архиепископа на неки начин су поменути у оквиру писма упућених наведеним епископима. Такав је случај са епископима градова: Призрена, Мораве (Браничева), Београда, Костура, Канине, Главинице, Липљана, Малешева (Морозвизда) и Струмице.[309] Међутим, епископ Раса се не помиње ни на тај начин.

---

[301] *Theophylacti Achridensis epp*., № 15, 21, 22, 36, 56, 57, 58, 59, 60, 74, 87, 122; *ВИИНЈ* III, 268–269, 272–273, 295–296, 302–313, 354–355 (Р. Катичић).

[302] *Theophylacti Achridensis epp*., № 58, 59, 60, 87; *ВИИНЈ* III, 302–313 (Р. Катичић); Mullet, *Theophylact*, 366–367.

[303] *Theophylacti Achridensis epp*., № 31, 36; *ВИИНЈ* III, 354–356 (Р. Катичић); Mullet, *Theophylact*, 352.

[304] *Theophylacti Achridensis epp*., № 57; *ВИИНЈ* III, 268–269 (Р. Катичић); Mullet, *Theophylact*, 367.

[305] *Theophylacti Achridensis epp*., № 56, 74; *ВИИНЈ* III, 334–335, 344 (Р. Катичић); Mullet, *Theophylact*, 357.

[306] *Theophylacti Achridensis epp*., № 122; *ВИИНЈ* III, 322–323 (Р. Катичић); Mullet, *Theophylact*, 366.

[307] *Theophylacti Achridensis epp*., № 53, p. 79; Mullet, *Theophylact*, 313, 361.

[308] *Theophylacti Achridensis epp*., № 15, p. 53–54; *ВИИНЈ* III, 272–273 (Р. Катичић); Mullet, *Theophylact*, 298–299, 359.

[309] *Theophylacti Achridensis epp*., № 18, 35, 40, 58, 59, 87; *ВИИНЈ* III, 305, 308, 313, 353, 358 (Р. Катичић).

Међутим, ни у оваквим случајевима нису набројани ни многи други, чак врло значајни епископи, попут епископа град Ниша, Сирмијума, Скопља, Велбужда... Сем тога веома је важно обратити пажњу и на контекст у коме су на посредан начин поменути одређени епископи. Тако на пример епископ Канине се помиње узгредно у писму митрополиту Навпакта, јер је Теофилакт Охридски намеравао да га посети при једном путовању.[310] Епископ Липљана се спомиње приликом преписке архиепископа са непослушним епископом Сердике, који је упорно одбијао да дође на Синод, где се између осталог решавао и спор око липљанског епископа.[311] У једном писму упућеном Таронитопулу, скопском дуки, помињу се призренски, моравски, београдски и костурски епископ, али само са циљем истицања њихових квалитета на основу којих су доспели на тај положај. Наиме, скопски дука је желео да обезбеди епископски положај једном свом добром пријатељу. Будући да се архиепископ Теофилакт није слагао да се на такав начин долази до тако важног положаја, нити да се дука, тј. цивилна власт меша у црквене послове, морао се на учтив начин и оправдати због свог става. Најпре је навео да се „то достојанство стиче тако што се служи у цркви и што се неко покаже као побожан и честит, такав је моравски епископ и призренски", други пак, пише Теофилакт, „су се у Цариграду истакли као говорници и учитељи, такав је епископ костурски и београдски".[312] Дакле, када је у писмима Теофилакт помињао епископе суфрагане, то је увек било у вези са конкретним околностима, а не са намером да наведе све своје подложне епископе. Из неког разлога, вероватно и без неке одређене намере, место спомена у Теофилактовој преписци нису нашли многи други епископи нишки, сирмијски, скопски, па ни рашки. Међутим, то не значи да су они изузети из оквира Охридске архиепископије.

Напротив, епископске нотиције које су настале у другој половини XI и првој половини XII века сведоче да је епископија Раса остала све време у оквиру Охридске архиепископије. Нотиција бр. 13 према Дарузесовом издању, садржи и *списак епископских престола Прве Јустинијане, тј. целе Бугарске* и то у две рецензије са извесним разликама. Епископ Раса се наводи у обе.[313] Издавач Ж. Дарузес је

[310] *Theophylacti Achridensis epp*., № 35.

[311] *Theophylacti Achridensis epp*., № 58, 59; *ВИИНЈ* III, 306–308 (Р. Катичић).

[312] *Theophylacti Achridensis epp*., № 18; *ВИИНЈ* III, 352–354 (Р. Катичић). Јован призренски епископ живео највероватније у то време, а познат је као аутор коментара на Шестопсалам. В. и В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 26; К. Јиречек, *Историја Срба* I, Београд 1952, 126–127; Снегаров, *История*, 274

[313] *Notitiae*, № 13.850, 846 (col. II)

нотицију датирао другом половином XI и првом половином XII века,[314] али у њој има елемената који би омогућили њено донекле прецизније датирање. У њој се наводе митрополити Лакедемоније на Пелопонезу, Паронаксије и Анталије, које су тај ранг стекле између 1082. и 1084. г.,[315] тако да је и сама нотиција морала настати после те године.[316] На основу тога се са сигурношћу може утврдити да је рашка епископија крајем XI века била у саставу Охридске архиепископије. Поред тога, чврста православна традиција рашке епископије забележена у *Житијима св. Симеона* у вези са његовим крштењем у првој половини XII века,[317] не би могла постојати без трајне и снажне духовне власти и утицаја Охридске архиепископије.

Иако у Теофилактовој преписци нема помена о рашкој епископији, то не значи, за шта налазимо и потврду у цариградским нотицијама, да су борбе српског жупана Вукана против византијске власти утицале на промену граница Охридске архиепископије.[318] Нажалост, ни у спису византијске принцезе Ане Комнине, *Алексијади*, нема помена о рашкој епископији. Ана Комнина подробно описује ратовање „човека који је држао сву власт у Далмацији“,[319] у периоду

[314] *Notitiae*, 152.

[315] *Notitiae*, № 13.788–790, 807– 809; p.123.

[316] Такође у нотицији бр. 13 и епископ Сервије се наводи као суфраган солунског митроплита, *Notitiae*, № 13.229, 825. Према првој и трећој охридској повељи Василија II епископ тог града био је потчињен охридском архиепископу, Gelzer, *Ungedruckte*, 43, 46, док се према Кекавмену и у време влашког устанка 1066–1067. г. налазио у оквиру Бугарске, што би значило да је тада и даље припадао Охридској архиепископији, Коматина, *Појам Бугарске*, 49, 51–52, нап. 74.

[317] Оба животописца Симеона Немање, и Сава и Стефан, наводе да је Немања пошто се родио у Зети након бекства његове породице из Србије, крштен тамо по латинском обреду, јер свештеника грчког обреда коме је његова породица очигледно припадала, тамо није било. Због тога, након повратка у Рас Немања је примио и *друго крштење*, по православном обреду, „од руке епископа и архијереја посред српске земље у храму светих и свеславних и врховних апостола Петра и Павла“, Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, изд. Љ. Јухас–Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999, 18–20; слично и Свети Сава, *Сабрана дела*, изд. Т. Јовановић, Београд 1998, 188.

[318] Охридска архиепископија није морала делити судбину Византијског царства, како стоји у: Ј. Калић, *Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку*, ЗРВИ 44/1 (2007) 199, што потврђује чињеница да се Бугарска црква одржала више векова на простору где су се политичке околности често мењале. Историја односа цркве и државе показује да не постоји правило када ће се црквене и државне границе поклапати а када не.

[319] *ВИИНЈ* III, 386 (Б. Крекић).

између 1091. и 1094. г., посебно царев поход против Вукана, када је имао за циљ да Липљан поново врати у византијске руке.[320] Тада она не даје никакав наговештај ни у вези са црквом, тј. епископијом у Липљану. Само након успешне византијске борбе и закључивања мира са Србима, Ана констатује да је „цар благонаклоно примио варварина (Вукана)... јер, мада то беху Далмати, ипак беху хришћани".[321] Последње борбе Вукана и Византије бележе се у 1106. г., али ни тада нема никаквих вести о црквеним приликама.[322] Први следећи помен Раса, додуше само као утврђења, налазимо у спису византијског историчара Јована Кинама, у склопу вести о устанку Срба, при угарско-византијском рату 1127–1129. г.[323] Но, ни овог пута, осим описа побуне Срба у време великог жупана Уроша I, нема вести о рашкој епископији у Кинамовом делу, а исто тако ни у делу нешто познијег Никите Хонијата, који описује исте догађаје. Срби су тада „срушили тврђаву Рас", а Византинци су, како то сликовито приказује Кинам, главног одговорног за тај пораз, Критопла, изложили јавном сраму.[324] Каква је била судбина рашког епископа у таквим околностима није познато.

Ипак, сви ти догађаји након Вуканове смрти нису могли да услове „обнову византијске власти над подручјем рашке епископије",[325] јер би то значило да је она била изузета из оквира Охридске архиепископије, што се, као што је показано, није догодило. На челу Охридске архиепископије, према *Диканжовом каталогу*, после Теофилакта Охридског, био је архиепископ Лав Мунг, потом архиепископ Михаило, а 1139/1140. г. на место архиепископа дошао је Јован (Адријан) Комнин (1139/1140–1163).[326] Као и скоро свим осталим архиепископима бугарске цркве и њему су световна каријера, али и порекло, утрли пут ка значајном месту у духовном животу. Мирско име му је било Адријан и био је човек из најужег круга царске породице Комнина. Био је син првог севастократора Исака Комнина, тј. синовац цара Алексија I Комнина. Посебно се истакао у војним походима цара Јована II Комнина (1118–1143).[327]

---

[320] *ВИИНЈ* III, 383–389 (Б. Крекић); *ИСН* I, 198 (Ј. Калић).

[321] *ВИИНЈ* III, 388 (Б. Крекић).

[322] *ВИИНЈ* III, 389–391 (Б. Крекић); *ИСН* I, 199 (Ј. Калић).

[323] *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A Meineke, Bonnae 1836, 12–13; *Византијски извори за историју народа Југославије* IV, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1971, 14–16 (Ј. Калић).

[324] *Исто*.

[325] Калић, *Српска држава*, 200.

[326] Иванов, *Български старини*, 567; Prinzing, *Byzantine ecclesiastical province*, 380.

[327] Калић, *Српска држава*, 201; В. Станковић, *Комнини у Цариграду*, Београд 2006, 78–81.

Када су Срби за време великог жупана Уроша II (пре 1146 – после 1155), као део једне велике антивизантијске коалиције повели нове борбе против Царства, опет се Београд, Браничево, Ниш и Рас, у делима византијских писаца спомињу само као важна утврђења. У време великог жупана Уроша II, Византинци, 1149. г., нападају тврђаву Рас, која је очигледно тада била у српским рукама. Визанатинци су тада постигли велики успех. Поробили су становништво, у утврђењу су поставили свој гарнизон и спалили зграде намењене великом жупану за владарско седиште.[328] Ни у измењеним приликама у односу на оне из 1127. г., није јасно шта се догађало са епископом који је боравио у Расу, нити какав је био његов однос, као представника византијске црквене јерархије, према српском великом жупану који је столовао у истом граду. Политичка дешавања на том простору оставила су у сенци црквене прилике током XII века.

У таквим, нејасним околностима, рођен је Стефан Немања. Од самог почетка је његова личност повезана са црквеном подељеношћу српских земаља. Рођен је у породици на неки начин повезаној са великим жупанима православне Србије, али у изгнанству, у Дукљи, тада већ римокатоличкој. Стога је морао бити крштен од стране тамошњих латинских свештеника, по латинском обреду. Када се, међутим, његова породица вратила у Рас, био је он тамо поново крштен, или како Св. Сава каже, миропомазан, од стране православних свештеника и архијереја и уведен у православну веру.[329] Живећи потом у изразито православној средини, он је остао чврсто везан и посвећен православној вери, што ће одиграти веома значајну улогу и у његовом политичком деловању, но о томе подробно у једном о наредних поглавља.

Када је у питању територијални опсег оних епископија које ће се до краја XIII века наћи у оквиру српске државе и цркве – у питању су скопска, призренска, липљанска, нишка, моравска (браничевска), београдска и сремска, посматрано од југа према северу, може се само претпоставити да се он није много променио током XII века у односу на стање какво приказују охридске повеље. На основу *Прве охридске повеље* која, за разлику од друге две, једина доноси податке о обиму и простирању епархија набрајајући градове који су им припадали, може

[328] *Ioannis Cinnami epitome*, 101–103; *ВИИНЈ* IV, 22–26, 122–124 (Ј. Калић).

[329] Стефан Првовенчани, 18–20; Свети Сава, 188. Према познијим српским летописима Стефана Немању је крстио рашки епископ Леонтије, Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд–Сремски Карловци 1927, 16–19, 46, 51, 176, 279.

се утврдити опсег горе наведених епископија. Нажалост, опсег рашке епископије који је она имала у оквиру охридске цркве није познат, јер се Рас помиње у другој, а не у првој охридској повељи. Због значаја који ти подаци могу имати за развој територијалне организације касније српске цркве на њих вреди обратити пажњу.

На основу *Прве охридске повеље* види се да се у оквиру скопске епископије налазе следећи *градови*: Скопље, Бинча, Премор, Луково и Принип. Након убикације ових места излази да би скопска епархија обухватала област Скопског поља, обе стране скопске Црне Горе, врањско Поморавље и долину Пчиње.[330] За призренску епископију у повељи стоји да њој припадају осим самог Призрена и топоними Хвосно, Лесковац (Лешки) и Врет. На основу тога се може закључити да је призренска епископија обухватала целу Метохију,[331] а могуће је и област Полога са јужне стране Шар планине. За липљанску епископију се не наводе градови у њеном саставу, али је јасно да је обухватала простор Косова.[332] Нишка епископија је осим Ниша обухватала и топониме Мокро, Компло, Топлицу и Сврљиг, тако да је према томе нишка епархија обухватала пространо подручје са обе стране Јужне Мораве.[333] На ред затим долазе подунавске епархије браничевска и београдска. У саставу браничевске епископије су били градови и области: Моравиште, Смедерево, Гружа, Дивисиск, Сталаћ и Бродарско. То значи да се епископија простирала са обе стране Велике Мораве, између Хомољских планина на истоку и Рудника на западу, односно Дунава на северу и Западне Мораве на југу.[334] Београдска епископија је обухватала места: Градац, Омцон, Главентин и Белу Цркву. Убикација свих ових места није сасвим јасна, али је извесно да је београдска епархија обухватала северни део Шумадије и долину Колубаре.[335] Коначно, у оквиру сремске тј. епископије древног Сирмијума, не наводи се ниједан други град. Међутим, значење топонима Срем у средњем веку упућује на то да се територија ове епархије вероватно протезала са обе стране реке Саве, тј. у данашњем Срему и Мачви.[336] Након што су Угри заузели простор северно од Саве и сам град Сирмијум, надлежност

[330] Gelzer, *Ungedruckte*, 43, 54; Иванов, *Български старини*, 554; Новаковић, *Охридска архиепископија*, 91–92.

[331] Новаковић, *Охридска архиепископија*, 92–94.

[332] Новаковић, *Охридска архиепископија*, 94.

[333] Новаковић, *Охридска архиепископија*, 82–84.

[334] Исти, *Охридска архиепископија*, 84–88.

[335] Новаковић, *нав. дело*, 88–90.

[336] М. Динић, *Средњовековни Срем*, Српске земље у средњем веку, 270–284; Bubalo, *Jurisdikcija*, 41–42.

епархије је сведена на област јужно од реке Саве тј. данашњу Мачву, а њен центар се нашао највероватније у Мачванској Митровици.[337]

Осим што је навођење свих поменутих градова омогућило да се оцртају границе међу епархијама, оно је корисно за расветљавање још једног аспекта развоја црквене организације у српским земљама. Наиме поједини од градова и области који су наведени као припадајући одређеним епархијама у првој Василијевој повељи и сами ће постати епископије приликом оснивања Српске архиепископије 1219. г. У питању су Хвосно из призренске и Топлица из нишке епископије. Сем тога на основу свега изложеног би се могла донекле одредити и источна граница рашке епископије. Извесно је да је она обухватала простор јужно од београдске, западно од нишке и северно од призренске и липљанске. То значи да је најисточнији део рашке епископије обухватао долину реке Ибра, врхове Копаоника и горњи ток Западне Мораве. Докле се протезала на западу и југозападу остаје непознато, али се свакако дотицала подручја приморских црквених центара.

Духовни покрети на простору Охридске архиепископије – богумилство и пустињаштво

Духовни живот на простору Охридске архиепископије током XI и XII века обележила су два потпуно различита религијска феномена. У питању је појава богумилског, дуалистичког јеретичког покрета, чије учење није у сагласју са канонски признатим учењима Цркве и појава пустињачког (еремитског) монаштва, својственог хришћанској религији као посебан вид исказивања побожности и духовности.

Богумилство је било нова карика у дугом низу дуалистичких јереси присутних већ од првих векова хришћанства. Суштина дуалистичког учења је веровање да постоје два супротна начела која владају светом, добро и зло. Гностичко семе се ширило кроз источњачко манихејство из којег је потекло масалијанство и павликијанство, а из ових потоњих потекло је и богумилство.[338] Због значаја који ће оно

[337] Bubalo, *Jurisdikcija*, 40–42.

[338] У науци постоје различита мишљења о генези богумилске јереси. Спор се у суштини своди на питање од које од ранијих дуалистичких јереси потичу, да ли непосредно из гностицизма, манихејства, масалијанства, павликијанства или пак из масалијанско–павликијанске мешавине. Највише присталица има теза о павликијанском, односно масалијанско–павликијанском пореклу богумила. За исцрпан преглед литературе о том питању в. Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији* II, Београд 1982, 85–86.

имати на развој верских прилика на Балкану и у Европи током средњег века треба се укратко осврнути на почетке богумилства и његове основне одлике. Најстарији познати извор који говори о присуству ове дуалистичке јереси која ће касније понети назив богумилска на простору Бугарске, јесте писмо цариградског патријарха Теофилакта Лакапина (933–956) бугарском цару Петру (927–969). Документ је настао између 946. и 956. г.[339] Наиме, Теофилакт, иначе стриц Петрове жене Марије-Ирине, упутио је то значајно писмо цару Петру као одговор на царево писмо којим га он обавештава о присуству јеретика у Бугарској.[340] Патријарх је очигледно добро проучио наводе из Петровог писма и закључио да је „њихова нечастивост манихејство помешано са павликијанством".[341] У другом делу писма излаже листу од четрнаест анатема које треба да изговори сваки јеретик како би био примљен у православну цркву. У питању су познати текстови, који су још током IX века коришћени у Византији приликом преобраћања павликијана. Њима се проклињу они који верују да постоје два почетка, добро и зло, да је једно створило светло, а друго ноћ, једно анђеле, а друго људе; они који верују да је ђаво творац и начелник материје, целог видљивог света и људских тела; они који одбацују законити брак; они који хуле да један од Свете Тројице, једносушни Син и Слово Бога–Оца по замисли и представи, није постао уистину човек без греха; они који не верују да је крст, смрт и васкрсење Христово било стварно; они који не верују у тело и крв Христову у виду хлеба и вина приликом причешћа; такође и најзначајнији учитељи и предводници манихејске, масалијанске и павликијанске јереси.[342] На крају писма патријарх налаже да сви који изговоре те анатеме буду примљени у цркву, а они који одбију да то

---

[339] У литератури се писмо оквирно датује временом Теофилактовог патријархата (933–956), Д. Ангелов, *Богомилството в България*, София 1969, 38, Драгојловић, *Богомилство*, 35 или првим његом делом, 933–944. г., I. Dujčev, *L'epistola sui bogomili del patriarca constatinopolitano Teofilatto*, Medioevo byzantino-slavo I, Roma 1965, 310. Ипак, на основу тога што патријарх ословљава Петра титулом цара може се закључити да је писмо настало после 946. г. када је у Цариграду званично призната царска титула бугарском владару, P. Komatina, *Traduction des titres de souverains et de chefs étrangers dans le monde byzantin au Xe siècle – la forme et l'essence*, Remanier, métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, édd. S. Marjanović – Dušanić, B. Flusin, Belgrade 2011, 139, nap. 33.

[340] Dujčev, *Epistola*, 311–315; Ангелов, *Богомилството*, 38–40; Драгојловић, *Богомилство*, 35; S. Ransiman, *Srednjovekovni maniheizam*, Čačak–Beograd 2008, 70–71.

[341] Dujčev, *Epistola*, 312.

[342] *Ibidem*, 313–314.

учине да буде кажњени „законитом казном грађанских власти“. Потом бодри цара да буде „гласник благочестивости, учитељ православља и исправитељ и истребитељ јеретичке заблуде“.[343] Теофилакт дакле јерес препознаје само као манихејско-павликијанску и не даје јој никакво друго име. При набрајању предводника јереси спомиње само некадашње вође манихејског и павликијанског покрета и не спомиње попа Богумила, који је две деценије доцније означен као утемељитељ јереси у Бугарској. Према томе, у време настанка Теофилактовог писма дуалистичка јерес која се јавила у Бугарској још није посматрана независно од до тада познатих дуалистичких јереси у Византији.

Убрзо потом, бугарски писац Козма Презвитер говори о тој јереси као о богумилству и доводи је у везу са деловањем извесног попа Богумила, наводећи како се „догоди у Бугарској земљи у лета правовернога цара Петра да би поп по имену Богумил, а уистину *Богу не мио*, који први поче учити јерес у Бугарској земљи“.[344] Његова *Беседа*, прва уперена против богумила на словенском језику, настала је највероватније после смрти цара Петра 969. г., а пре његове канонизације 972. г. у Преславу тј. североисточној Бугарској.[345] *Беседа* је подељена у две или три целине и њен је циљ да се правовернима укаже ко су заправо дуалисти – богумили и која је њихова доктрина. Презвитер Козма најпре износи које су то заблуде које јеретици шире, а потом сваку оспорава захваљујући доктрини правоверне цркве, најчешће цитирајући Св. Писмо и Св. Оце. Због тога овај спис обилује подацима

---

[343] *Ibidem*, 314–315.

[344] ... ꙗкож(е) слꙋчи҆ въ болгарьстїи земли в лѣта правовѣрнааго цр҃ѧ петра. бы҆ попъ и҆менемь б҃ꙋмилъ. а҆ по и҆стинѣ рещи бг҃ꙋ не милъ. и҆же начѧ первое оучити е҆ресь въ земли болгарстѣ..., *Козма Пресвитеръ. Болгарсскій писатель X века*, изд. М. Г. Попруженко, Български старини XII, София 1936, 2. Исту вест, о попу Богумилу *који је при Петру цару бугарском примио манихејску ту јерес и у бугарској земљи расејао*, доносе и цариградски патријарх Козма (1075–1081) и, према њему, Синодик цара Борила, *Борилов синодик*, изд. И. Божилов, А. Тотоманова, И. Билярски, София 2010, 121 и сл; J. Hamilton, B. Hamilton, *Dualist heresies heresies in the Byzantine world c.650 – c. 1450*, Manchester–New York 1998, 165–166, 261.

[345] *Козма*, LX–LXIX; I. Dujčev, *Zur Datierung der Homelie des Cosmas*, Medioevo byzantino-slavo I, Roma 1965, 317–320; Hamilton and Hamilton, *Dualist heresies*, 114. У литератури постоје различита мишљења о времену али и о месту настанка Козминог дела. Већина истраживача заступа тезу да је спис настао у X веку, ипак неки истраживачи време настанка везују за XIII век. Оштрија расправа је по питању места настанка списа где се издвајају две претпоставке, тј. да је спис настао у Преславу на тлу Бугарске односно у Охриду на тлу данашње Македоније, о томе в. Драгојловић, *Богомилство*, 48–50.

који говоре како о самом „погрешном“ учењу јеретика тако и о њиховом свакодневном животу. Козма прво подсећа на дугу борбу хришћанске цркве против јереси, коју су Арије, Савелије и Македоније први објавили одбацујући учење цркве о Св. Тројици. Потом, пише Козма, биле су разне јереси на разним местима које су се односиле на питање о природи божанској, па се слично догодило и у Бугарској појавом попа Богумила и његових следбеника. Ти јеретици заправо одричу да је Бог творац свега видљивог и невидљивог, него део заслуге за то приписују и Сатани. Они такође не поштују Св. Богородицу, Јована Крститеља, Св. Оце, али ни Часни Крст ни иконе. Начин њихове молитве није у складу са литургијском праксом цркве, ни суштински ни практично, јер се, како Козма наводи, јеретици моле закључани у својим кућама четири пута дању и четири пута ноћу, упућујући молитве само Господу. Не признају ни причешће, тј. не верују у тело и крв Христову у виду хлеба и вина, не признају брак ни остале Свете Тајне, а одбацују и сваку земаљску власт. Козма на крају моли правоверне да се уколико примете јеретике постарају да се они врате на прави пут.[346]

На основу свега изложеног дâ се закључити да се опис богумилског учења које описује Козма поклапа са оним које описује патријарх Теофилакт, с тим што је Козмин опис детаљнији. Описи богумилске јереси које дају потоњи византијски писци, Јевтимије из Перивлепта из средине XI и Јевтимије Зигавин с почетка XII века, неће се битно разликовати од оног какав је дат у *Беседи* Козме Презвитера.[347] Током XI и XII века богумили су присутни на територији Византијског царства, претежно у самом Цариграду, али и у Филипопољу и Малој Азији. Податке о њима пружају поменути Јевтимије из Перивлепта и Јевтимије Зигавин, помиње их цариградски патријарх Козма (1075–1081),[348] а један од најсликовитијих приказа борбе царске власти против богумила пружа спис *Алексијада*, учене византијске принцезе Ане Комнине. Она, наиме, сведочи како су се њен отац цар Алексије I и стриц севастократор Исак на превару приближили богумилима и вођи њиховог покрета у Цариграду, извесном Василију, да би се боље упознали са њиховим веровањима. Након тога су их због јеретичког учења похватали и судили им, а на крају и спалили на ломачи, негде око

---

[346] *Козма*, 1–80.

[347] *Euthymii Zygabeni Panoplia dogmatica*, PG 130, ed. J. P. Migne, Paris 1865, coll. 1289–1332; *Euthymii monachi venerabilis coenobii Periblebtae liber invectivus contra haeresim exsecrabiliumet impiorum haereticorum qui Phundagiatae dicuntur*, PG 131, ed. J. P. Migne, Paris 1864, coll. 47–58.

[348] J. Gouillard, *Une source grecque du Sinodikon de Boril. La lettre inédite du patriarche Cosmas*, TM 4 (1970) 369−372.

1098. г. Управо том приликом је цар Алексије наложио свом главном дворском поверенику за јеретичка питања, Јевтимију Зигавину, да састави спис против те јереси.[349] Ипак борба против богумилске јереси није окончана Алексијевим мерама.[350] У време владавине цара Манојла I сазвана су два сабора против јеретика – богумила. На првом из 1143. г. осуђена су два епископа због богумилства, а затим 1144. г. и један монах, који ће бити помилован захваљујући интервенцији тадашњег патријарха Козме II, који је и сам убрзо осуђен као богумил.[351] Јерес је, дакле, била присутна у Цариграду и широм Византије током XII, па и XIII века.[352] Ширећи се Византијским царством није у јеку највеће експанзије заобишла ни простор Охридске архиепископије.

Као што смо видели јерес богумила појавила се у X веку, у време Првог бугарског царства које је тада у свом оквиру имало и територије касније Охридске архиепископије. У време владавине цара Самуила на том простору нема података о присуству богумила.[353] Богумили се не спомињу ни у обимној преписци охридског архиепископа Теофилакта (о.1089–после 1108). У његовим писмима се налазе само трагови који сведоче о присуству јерменског монофизитизма, а они су се нашли на подручју Охридске архиепископије као последица политике пресељавања коју су спроводили византијски цареви. Теофилакт је, како се из писама види, активно учествовао у њиховом преобраћењу у православље, а једно од њих доноси и теолошку расправу уперену против учења монофизита о једној природи Христа.[354] Дакле, иако му је као Цариграђанину, ерудити, било мрско поднебље, људи и живот у тадашњој Бугарској, његова посвећена брига за паству надилазила је та осећања, те се за Теофилакта може рећи да је био велики духовни предстојатељ. Тешко да би њему таквом остало непознато присуство

[349] Hamilton and Hamilton, *Dualist heresies*, 175–180.

[350] D. Obolensky, *The Bogomils*, Cambridge 1948, 168–229; M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha 1974, 67–102; Ангелов, *Богомилството*, 417–419.

[351] A. Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, Godišnjak 5 (1953) 15; Hamilton and Hamilton, *Dualist heresies*, 215–225.

[352] Obolensky, *Bogomils*, 219–229; Ангелов, *Богомилството*, 405–420; Драгојловић, *Богомилство*, 40–43; Angold, *Church and Society*, 477– 501. Интересантно је да анатеме против богумила садржи и *Синодик православља* који је био у употреби на подручју Атинске митрополије у XII веку, што сведочи да је јерес била присутна и на тој територији, J. Gouillard, *Le synodikon de l' orthodoxie*, Travaux et mémoires 2 (1967) 65, 228–237.

[353] Пириватрић, *Самуилова држава*, 160, нап.78.

[354] *Theophylacti Achridensis epp*., № 15, 59, 135; *ВИИНЈ* III, 272–273, 306, 335 (Р. Катичић).

јеретика, посебно богумила у Охридској архиепископији, него би се лично побринуо за њихово спасење.[355]

Међутим, неочекивано, први подаци о присуству извесних јеретичких скупина на простору Охридске архиепископије налазе се у два латинска извора из групе оних који описују историју првог крсташког похода и његових војски. Оба извора описују исти догађај. Војска норманских витезова предвођених Боемундом Тарентским 1096/1097. г., на путу из Валоне за Цариград наишла је у околини Битоља (Пелагонија) на јеретичко село, заузела га, спалила са све становницима, након чега је наставила пут према реци Вардар.[356] Дакле, крајем XI века потврђено је на простору источно од Охрида присуство по имену непознатих јеретика. Да су ти јеретеци са којима су се сукобили крсташи били управо богумили ничим не може бити потврђено.

Први извор који недвосмислено сведочи о присуству богумила на територији Охридске архиепископије је *Житије Св. Илариона Могленског*, које је сачувано у две редакције. Прву, која је настала непосредно после Иларионове смрти саставио је неки од његових ученика. Другу, млађу, према првобитном оригиналу, саставио је трновски патријарх Јевтимије (1375–1393).[357] Иларион Могленски је био

---

[355] Теофилакт често у својим писмима пише о моралним преступима своје паства, самим тим истиче њихове негативне особине, али оне саме по себи нису довољне да би у њима препознали јеретике – дуалисте. Тако у непослушном парику Лазару који се побунио против архиепископа и онима који су му у томе помагали, о којима се говори у писмима упућеним паниперсевасту Нићифору Вријенију и царевом брату Адријану, или у извесном бившем монаху који се помиње у писму упућеном севасту Јовану, сину царевог брата севастократора Исака, *Theophylacti Achridensis epp*., № 11, 96, 98; *ВИИНЈ* III, 273–282, 291–292 (Р. Катичић), не можемо препознати јеретике, како мисли Драгојловић, *Богомилство*, 37–38, него обичне преступнике.

[356] „.. egressi de Castoria intravimus Palagoniam in qua erat quoddam haereticorum castrum qoud undique aggressi sumus, moxque nostro succubuit imperio, accenso itaque igne combussimus castrum cum habitatoribus suis, scilicet haereticorum congregatione, *Anonymi Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*, ed. H. Hagenmeyer, Heidelberg 1890, 158–160; *Historia quae dicitur gesta dei per Francos, edita a venerabili Domno Guiberto, abbate monasterii Sanctae Mariae Novigenti*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens occidentaux IV, Paris 1879, 153;

[357] Подаци из *Житија Св. Илариона* који се тичу богумила оспоравани су у науци без довољно убедљивих аргумената, пре свих Н. Благоев*, Беседата на Презвитер Козма против богомилите*, Годишник на Софиския Университет XVIII, София 1923, 23–25; V. Glušac, *Problem bogomilstva i pravoslavlje „crkve bosanske“*, Godišnjak 5 (1953) 127 и J. Šidak*, Oko pitanja „Crkve bosanske“ i bogumilstva*, Studije o „Crkvi bosanskoj“, 35, 40–41, који сматрају да су подаци о јеретицима у

епископ Моглена у периоду 1134–1164. г.[358] Његова епископија смештена је у југоисточном делу Охридске архиепископије и граничила се на северу са Битољском, а на западу са Костурском епископијом Охридске архиепископије, док се на југоистоку граничила са епископијом Водена, која је била под јурисдикцијом Солунске митрополије. *Првом охридском повељом* цара Василија II одређено је да епископ Моглена има власт над градовима и жупама Могленом, Просеком, Мориховом, Сетином, Островом и Заодријом, а епископији је додељено и петнаест клирика и исти број парика.[359] Како се из самог *Житија* сазнаје, Иларион је као искусан монах постављен на место епископа Моглена од стране „бугарског архиепископа Јевстатија“, коме је то наводно предочила сама Богородица.[360] Како даље у *Житију* стоји, Илариону је одмах пало у дужност да многе од оних који су упали у јеретичку заблуду „преобрати и светлости богоразума приведе“.[361] Дакле, јерес је већ постојала на подручју могленске епископије, а Иларион је очигледно био најпогоднија личност за њено сузбијање. И заиста, према *Житију*, цео његов епископат је обележен искључиво борбом против јереси. Он најпре саветује својој пастви да се клоне и да проклињу Арија, Савелија, Македонија, Несторија, Павла из Самосате и остале јеретичке вође.[362] Потом њему верни саопштавају да многи Манихејци, Јермени и

Житију преузети из дела Јевтимија Зигавина *Паноплија догматика*. Насупрот томе, A. Solovjev, *Svedočanstva*, 12–15, сматра да су обе редакције *Житија*, тј. они делови који сведоче о богумилима, самостални у односу на Зигавинову *Паноплију*, уп. Драгојловић, *Богомилство*, 52–53.

[358] Ангелов, *Богомилството*, 410-412; Solovjev, *Svedočanstva*, 12–15; Obolensky, *Bogomils*, 223-226; Loos, *Heresy*, 99; Angold, *Church and Society*, 494.

[359] Gelzer, *Ungedruckte*, 42; Иванов, *Български старини*, 551.

[360] *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393),* ed. E. Kałužniacki, Wien 1901, 31. У другим изворима није потврђено име архиепископа Јевстатија, који је према *Житију* био на челу архиепископије средином XII века. У *Каталогу бугарских архиепископа*, који је настао у време архиепископа Јована (Адријана) Комнина (1139/1140–1163), на том положају се пре архиепископа Јована, а после Теофилакта Охридског помињу само архиепископ Лав Мунг и архиепископ Михаило, Иванов, *Български старини*, 567. Prinzing, *Byzantine ecclesiastical province*, 380, Јевстатијево архиепископство смешта у време после архиепископства Јована (Адријана), између 1163. и 1170. Остаје отворено питање у које време је Јевстатије био на положају охридског архиепископа односно када је Иларион Моглески рукоположен за епископа..

[361] .... **бѡ мнѡгыχ ѡт прѣльсти обратити и къ свѣтоу богоразоумїа привести**..., *Werke,* 31.

[362] *Ibidem*, 32–33.

богумили покушавају да их отргну од истините, православне вере.[363] Посебно се у *Житију* истиче расправа против манихејског учења, али и учења Јермена, монофизита којих је на простору Охридске архиепископије било и у време архиепископа Теофилакта.[364] Неке од њих је прогнао из епархије, а оне који су се покајали уврстио у своју паству. Затим је примио наредбу цара Манојла Комнина која се тицала само богумила, а која је била последица цареве противбогумилске политике. Њоме се Илариону налаже да искорени богумилску јерес, да оне који се покају прими у крило цркве, а да оне који то не учине „далеко негде одагна од првославног стада".[365] Иларион Могленски је одмах услишио заповест, а његова борба против богумила се показала веома успешном. На месту на ком су се јеретици окупљали подигао је Цркву Св. Апостола, а њихови начелници (учитељи) проклињани су и од стране самих преобраћеника.[366]

Дакле, на простору Охридске архиепископије је средином XII века вођена истрајна борба против дуалистичке, богумилске јереси. Према *Житију*, та борба је била успешна, а њен прави резултат показаће сведочанства наредног времена.

Осим тих крајњих јужних предела у Охридској архиепископији, постоје назнаке у изворима да је у то време и Софија (Средац), такође део њеног јурисдикционог подручја, постала значајно јеретичко средиште. Према *Синодику цара Борила* у њој је живео и деловао *средачки дед Петар*, богумилски старешина који је проклет на великом антијеретичком сабору у Трнову у време бугарског цара Борила 1211. г.[367]

Средина XII века је и иначе донела процват дуалистичке јереси у Европи. Тај покрет ширио се тада од Балкана, преко северне Италије до

---

[363] *Ibidem*, 33.

[364] Како је Соловјев, бранећи историјску вредност *Житија Св. Илариона*, показао да првобитно *Кратко житије* није садржало допуне према делу Јевтимија Зигавина које се налазе у дужем *Житију* које је саставио патријарх Јевтимије, Solovjev, *Svedočanstva*, 12–15, сматрам да треба истаћи да оно садржи такве допуне само у одељцима који се односе на манихејце и Јермене, али не и у одељцима који се односе на богумиле.

[365] ...**далече нѣгдѣ wтганѣти wт православнъıих стада**... *Werke*, 52– 53. Solovjev, *Svedočanstva*, 14, доноси цитат из старије верзије *Житија Илариона Могленског*, према којој је цар наредио да се богумилство искорени, јеретици приведу правоверној цркви, с тим што се каже да они који се не преобрате заточе.

[366] ...**и цр[ъ]ковь възздвиже ѕѣлw ч[ь]стиж своимь мнихwмь въ имѧ свѧтыихъ и славныχ и въсвехвалныχ апостолъ**..., **и тож начѧлники крѣпцѣ хоүлѧщте же и проклинажщте**..., *Werke,* 53–54.

[367] ...**Петра кападокїискаго дѣдца срѣдечьскаго**..., *Борилов синодик*, 141; Obolensky, *Bogomils*, 164, 244.

јужне Француске. Премда подељени на фракције и просторно удаљени, ти јужноевропски дуалисти су сачували велики степен узајамне повезаности и кохезије, упућености једних на друге. Тако су они 1167. г. одржали свој велики сабор у Сан Феликс де Караману, у Тулуској грофовији, на коме су учествовали представници свих дуалистичких цркава, а председавао му је *папа* Никита, који је за ту прилику допутовао из Цариграда.[368] Значајно је то што завршни акт тог сабора набраја поименично дуалистичке цркве у Европи, а међу њима је и неколицина оних које се налазе на Балкану. То су цркве *Романе, Драговитије, Меленгије, Бугарске и Далмације*.[369] Овај податак, дакле, сведочи да су 1167. г. постојале организоване заједнице јеретика – дуалиста у блиском суседству српских земаља. Док је прва свакако црква јеретика у Цариграду – *Ромеја*, дотле *Драговитија*, према мишљењу Д. Оболенског и М. Лооса, представља околину Филипопоља (Пловдива) у Горњој Тракији, *Меленгија* је област града Мелника, у Родопским планинама, код реке Струме, док *Бугарска* није права Бугарска коју ми познајемо, него се налазила у подручју Македоније, где је постојала византијска *тема Бугарска*, и Охридска архиепископија, која је званично носила назив *Архиепископија Бугарске*.[370] Што се тиче *Далмације*, Лоос је јасан у ставу да се под њом подразумева управо Далмација, дакле, источна јадранска обала и њени приморски градови, док у њиховом залеђу у то време још увек нема помена о јереси.[371] Управо неке од поменутих дуалистичких цркава на сабору у Сан Феликс де Караману постаће центри из којих ће мало потом почети да се шири јерес и на простор српских земаља.

Други значајни духовни покрет на територији Охридске архиепископије током XI и XII века био је појава еремитског (пустињачког) монаштва. Православна црква негује сећања на подвижнике Прохора Пчињског, Јоакима Осоговског и Гаврила Лесновског. О њима податке налазимо у житијима и службама који су им посвећени. Претеча анахоретског монаштва на простору Охридске архиепископије био је Јован Рилски, који се подвизавао у западним деловима Бугарске, током прве половине X века.[372] Податке, дакле, који

[368] A. Dondaine, *Les actes du concile albigeois de Saint – Félix de Caraman*, Miscellanea Giovanni Mercati, Studi e testi 125, Vaticano 1946, 340.

[369] *... Et ecclesiae Romanae, et Drogometiae et Melenguiae, et Bulgariae, et Dalmatiae...*, Dondaine, *Actes*, 326; Loos, *Heresy*, 128.

[370] Obolensky, *Bogomiils*, 156–157, 159–162; Loos, *Heresy*, 127–128.

[371] Loos, *Heresy*, 128, 221.

[372] Иванов, *Български старини*, 345–383; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 20–26; Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*,

говоре о Прохору Пчињском налазимо у служби и житију који су њему посвећени. Према њима Прохор је родом из Овчег поља. Своје монашке, еремитске дане, проводио је у близини Старог Нагоричина, а потом у Козјак планини. У Житију се налази и легенда о оснивању манастира Прохор Пчињски.[373] И о животу светитеља Јоакима Осоговског подаци се највише црпе из њему посвећеног житија и службе. Рођен је највероватније у околини Врања, будући да је на Осоговску планину дошао „са запада".[374] У близини данашње Криве Паланке налази се диван манастир посвећен овом светитељу, који је према житију подигао Теодор (Теофан) из Овчег поља. Последње године живота Прохора Пчињског и Јоакима Осоговског смештају се у XI век. Поменутој двојици се придружује још један преподобни – Свети монах Гаврило Лесновски. Житија која сведоче о њему су опречна.[375] Рођен је у Осечком пољу (Крива Паланка), а подвизавао се у близини, где је по једној верзији основао Манастир Лесново, а по другој је тај манастир већ постојао, те се ту Гаврило замонашио. Умро је највероватније крајем XI или почетком XII века. Овој групи подвижника, односно као настављач традиције еремитства на простору потоњих српских земаља могао би се придодати и преподобни Петар Коришки у зависности од тога у који хронолошки оквир се смешта његов живот и деловање. Поједини истраживачи смештају његов животни пут у средину XIII века,[376] мада има врло примамљивих аргумената који такву хронолошку границу померају у средину XII и сам почетак XIII века.[377] У случају прихватања ниже

Београд 1991, 354; Т. Суботин-Голубовић, *Служба Светом Ивану Рилском у српском рукописном наслеђу*, Прилози за КЈИФ 68–69 (2002–2003) 135–145.

[373] Иванов, *Български старини*, 400–404; Павловић, *Култови лица*, 26–28.

[374] Иванов, *Български старини*, 404–418; Павловић, *Култови лица*, 29, 31.

[375] Иванов, *Български старини*, 394–400; Павловић, *Култови лица*, 31–33.

[376] М. Бојчевић, *Свети Петар Коришки и његов манастир*, Скопље 1940, 17–20; Павловић, *Култови лица*, 81.

[377] Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008, 217–220, сматра да податак из *Житија* овог светог у коме стоји да су његове мошти пренете у Константинов град указује да се тај догађај збио највероватније у време када је Призрен, у чијој се околини подвизавао Петар Коришки, био под византијском влашћу, дакле пре почетка XIII века. Сем тога и натписе у испосници овог светог он смешта у крај XII века, насупрот до сада устаљеног мишљења по коме се сликарство Коришке испоснице датује у време након стицања аутокефалности српске цркве, Миљковић, *Исто*, 219, нап. 12.Обазриво изнету тезу Б. Миљковића, чини ми се додатно поткрепљује новији рад И. Шпадијер, *Хронолошки оквири књижевног рада Теодосија Хиландарца*, Прилози за КЈИФ 76 (2010) 3–16, у коме ауторка излаже убедљиве аргументе у прилог тези да је време деловања хагиографа Теодосија,

хронолошке границе Петар Коришки би дакле био непосредан следбеник већ приказаних подвижника – светих монаха. На основу житија и службе који су му посвећени зна се да се родио у селу Уњемир, у близини Пећи, а пустињачке дане проводио је на планини Кориши, у једној пећини (околина Призрена). Изразито је био везан за култ Св. Петра по коме је и добио монашко име. Као велики подвижник имао је доста ученика, или

творца Житија Св. Саве и Житија Св. Петра Коришког, ипак припада другој половини XIII века, насупрот тези да је деловао крајем истог и почетком првих деценија XIV века, о томе, Шпадијер, *Хронолошки оквири*, 5–6 (са старијом литературом). На тај начин се и деловање самог Петра Коришког сигурније смешта у крај XII века, јер је Теодосије за његово Житије прикупљао податке од „ од следбеника Петрових непосредних ученика“, дакле између Теодосија и Петра Коришког стоје најмање две генерације, Шпадијер, *Хронолошки оквири*, 11.

боље рећи следбеника. Српски владари Стефан Урош II Милутин и Стефан Душан изражавали су према овом светитељу велики пијетет.[378]

Сећање на прве анахорете са подручја касније српске средњовековне државе подједнако је живо и данас, у народу и кроз обележавање њиховог помена у календару Српске православне цркве. Испосници, самотњаци, њих неколико представника правоверне заједнице на подручју Охридске архиепископије надживело је покрет јеретичке заједнице – богумила на том простору кроз све касније векове.

Приморски црквени центри у условима византијске власти, српске борбе за самосталност и збивања на Западу

Период IX и прве половине X века на Балкану политички је обележен стварањем првих српских држава и борбом Византијског царства и Бугарске око превласти над том територијом како у политичком тако и у црквеном смислу. Српске земље су, дакле, биле под врховном византијском и непосредном влашћу српских архоната, изузев периода између 924. и 927. г., када су биле под непосредном влашћу Бугарске. У црквеном погледу су током IX и прве половине X века биле подељене на следећи начин: Србија је потпадала под бугарску цркву, Паганија, Захумље и Травунија под Сплитску архиепископију, док положај Дукље још увек није јасан. Положај Босне, која је у то време неоспорно политички била интегрални део Србије, у црквеном је погледу посебно питање, с обзиром на то да први поуздани подаци потичу тек из XII века. Због тога ће црквеним и политичким приликама у Босни од IX до XII века бити посвећено посебно поглавље.

Оснивањем Дубровачке архиепископије средином X века промениле су се црквене прилике у Приморју. У њеном територијалном опсегу нашли су се византијски градови Дубровник и Котор, а од приморских српских земаља Захумље и Травунија. Тиме је смањен опсег Сплитске архиепископије, те се под њеном јурисдикцијом од српских земаља налазила једино Паганија. У овом периоду, према нотицији 10, која је

[378] Теодосије Хиландарац, *Житије Петра Коришког*, изд. Т. Јовановић, Књижевна историја 12/48 (1980) 635–681; Теодосије Хиландарац, *Служба Светом Петру Коришком*, Србљак I, 467–507; Павловић, *Култови лица*, 81–85; Миљковић, *Житија Светог Саве*, 217–218.

настала у другој половини X века, наилази се и на прве поуздане податке о положају Дукље. Њени градови: Дукља, Скадар, Дриваст, Пулат и Бар, наведени су као суфрагани Драчке митрополије у време када је забележен њен највећи опсег. Није познато како су политичке околности које су наступиле након појаве комитопула и Самуилових освајања, утицале на промену опсега Драчке митрополије на простору Дукље. Оно што је извесно јесте да је пре краја XI века она сведена на четири потчињене епископије које је имала у IX и првој половини X века и да је изгубила све дукљанске градове.[379] За простор осталих приморских кнежевина Травунију, Захумље и Паганију већ је показано да Самуилове борбе нису утицале на промену црквених прилика у њима. Дакле, Паганија је и даље била у оквиру Сплитске архиепископије, а Дубровачка је обухватала поред Дубровника и Котора и области Захумља и Травуније. Тај простор је био њено територијално језгро, које ће се у наредном периоду проширити. Ипак, дошло је и до политичких промена у византијској Далмацији крајем X и почетком XI века. Јужни део Далмације тзв. Горња Далмација, на челу са Дубровником почиње да чини самосталну целину.[380] Византија, да би заштитила сопствене интересе у северној Далмацији од напада локалних хрватских архоната, позива Млечане у помоћ. Након млетачке интервенције „у корист“ Царства, острва Крк, Раб и Осор су почела да плаћају данак Млечанима. Задар и Сплит, су чинили посебну целину, али нису плаћали никакав данак. Додуше, Млечани су и даље формално признавали врховну власт Царства над читавом Далмацијом.[381] Дакле, Далмација више није била јединствена ни у политичком смислу.

На почетку XI века уништена је Самуилова држава и Византијско царство се учврстило на целој територији Балкана. Српске земље су се заједно поново нашле под византијском влашћу, но ипак подељене у црквеном погледу између Рима и Цариграда. У Горњој Далмацији је у потпуности успоставила своју власт Византија, са седиштем у Дубровнику, али ни моћна рука Василија II није успела да обједини читаву Далмацију. Сплит и Задар су и даље уживали самоуправу, острва и даље исплаћивала порез Млечанима, те је Доња Далмација била само формално потчињена Царству.[382]

У таквим околностима у Приморју ситуација се додатно компликује када црквени центри због територијалнх претензија долазе

[379] *Notitiae*, № 13.661– 666.
[380] Ферлуга, *Византиска управа*, 91.
[381] *Исто*, 92–94.
[382] *Исто*, 94.

у сукоб. Извори XI и XII века сведоче о вишеструким споровима између различитих црквених седишта. Сведочанства постоје о спору Дубровника и Сплита, Дубровника и Котора, који је довео Дубровник и у спор са Баријем у јужној Италији. Сукоб који је настао последњи, али је оставио најдубљи траг у историји био је онај између Дубровника и Бара. Тај спор је изродио бројне фалсификоване повеље римских папа у корист једног, односно другог центра. Иако оне нису то оно за шта се издају па према томе не одсликавају реално стање ствари током XI и XII века, ипак ће свакој од њих бити посвећена одређена пажња и биће посматране у контексту оног времена коме би према својој датацији припадале. Свака од њих, разуме се, изазвала је велике полемике у историографији.

Прва у низу повеља која је због свог значаја привукла пажњу бројних истраживача јесте повеља папе Бенедикта VIII (1012–1024) Дубровачкој архиепископији из 1022. г. Она је с намером споменута прва, а не повеља папе Захарије дубровачкој цркви из 743. г . Наиме, већина истраживача усагласила се по питању аутентичности повеље папе Захарије, те је повеља означена као фалсификат.[383] Поред палеографске и дипломатичке мањкавости,[384] и историјска анализа текста повеље показује да није реч о оригиналу. У самој инскрипцији папа Захарија се „Андреји архиепископу" обраћа са „dilecto in Christo filio", што није одговарајући начин обраћања епископима.[385] Поред тога, врло је интересантна чињеница да се међу епископима присутним на једном помесном сабору у Риму баш 743. г. који је водио папа Захарија помиње и епископ Andreas Pisaurensis, тј. Андреја Пезарски.[386] Да ли је тај податак због сличности облика Pisaurensis и (E)Pitaurensis, инспирисао Дубровчане у јеку њиховог спора са Барском архиепископијом да створе личност Андреје Дубровачког и њему издату повељу папе Захарије? Најзад, да је којим случајем ова повеља ипак била оригинална сигурно би била употребљена од стране дубровачког епископа на добро познатим сплитским саборима 925. и 928. г.[387] Из наведених разлога, ова повеља није нашла своје место у одељку који би јој хронолошки одговарао, због тога што нема никакав значај за питање настака дубровачке цркве и прилике у VII, VIII и IX веку.

---

[383] *Acta Albaniae* I, 11–12; Станојевић, *Борба за самосталност,* 163, 165; *CD* I, 1 (са прегледом ранијих мишљења о томе да је у питању фалсификат); R. Harris, *Dubrovnik: A history*, London 2003, 41; С друге стране, Живковић, *Црквена организација*, 139–149, 156, сматра да је она фалсификат заснован на аутентичној повељи папе Захарија.

[384] *Acta Albaniae* I, 11–12; *CD* I, 1–3.

[385] Калић*, Црквене прилике*, 132.

[386] Mansi, XII, Florentiae 1766, 384; *Acta Albaniae* I, 12.

[387] Puljić, *Uspostava*, 26; Harris, *Dubrovnik*, 41.

То није случај са повељом папе Бенедикта VIII о чијој је аутентичности у досадашњој историографији изречено доста различитих судова. Због тога је изузетно важно правилно се одредити према њој.[388] Најпре је велика група научника упорно бранила став да је реч о фалсификату, а након објаве регеста повеље од стране М. Шуфлаја у *Acta Albaniae*, са опширним коментаром у коме се изриче суд да је реч о оригиналној исправи, такво мишљење је убрзо нашло своје место у историографији.[389] Њена оригиналност се доказивала најпре на основу палеографских и дипломатичких карактеристика.[390] Међутим, повеља, која је написана на пергаменту, има и својих очигледних палеографских и дипломатичких пропуста. Писана је мешавином два писма, куријале и минускуле. Такав случај мешавине писама у папским повељама забележен је и у једној повељи папе Јована XVIII (1003–1009), али је и питање њене аутентичности предмет полемике.[391] На неодговарајућем месту је написан и поздрав Bene valete.[392] Ипак, као најубедљивији аргумент са дипломатичке стране чини се тај да се папа обраћа архиепископу са „dilecto in Christo filio Vitali archiepiscopo...", наместо „venerabilis frater", дакле ословљава га са „сине", а не са „брате". Исти начин обраћања папе архиепископу забележен је и у фалсификованој повељи папе Захарије за дубровачку цркву из 743. г. Како је то уочио већ Д. Фарлати, још је папа Иноћентије III (1198–1216) изражавао чуђење како се документи у којима се високи црквени достојанственик ословљава са „filius" наместо „frater" могу сматрати за оригинале.[393] Сем тога сумњиво је и име и звање писара који је саставио повељу „Gregorii yprocancellarii", будући да

[388] *Acta Albaniae* I, 16–17; *CD* I, 61–62.

[389] Ф. Рачки истиче оригиналност була за барску цркву насупрот дубровачкој, Rački, *Documenta*, 201–202; Исти, *Борба Јужних Словена за државну неодвисност у XI виеку*, Глас СКА (1931) 175–17. Да је реч о фалсификату уп. Станојевић, *Борба за самосталност*, 163, 165. Мишљењу да је у питању фалсификат најзад се приклонио и J. v. Pflugk – Harttung, *Die Bullen der Papste bis zum Ende des XII Jahrhunderts*, Gotha 1901, 74, 150. Са друге стране да се ради и оригиналу уп. М. Шуфлај, *Acta Albaniae* I, 16–17; Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, 69–71, као и приређивачи последњег издања повеље М. Костенчић, Ј. Стипишић, и М. Шамшаловић, *CD* I, 61–62. Подробан преглед ових и других ранијих истраживања овог питања уп. Калић, *Црквене прилике*, 126–141.

[390] В. претходну фусноту.

[391] Калић, *Црквене прилике*, 131.

[392] *Исто*, 131–132 .

[393] D. Farlati, *Illiricum Sacrum* VI, Venetiis 1800, 43; Калић, *Црквене прилике*, 132; Puljić, *Uspostava*, 28–29.

се не налази у другим докуметима папе Бенедикта VIII.[394] Ипак, што се тиче унутрашње историјске анализе, прво у очи пада име архиепископа коме се наводно потврђује архиепископски ранг. У питању је архиепископ Витал, који се помиње и у једном од тзв. Локрумских фалсификата.[395] Како у тој фалсификованој повељи стоји, дубровачки архиепископ Витал и градски кнез Лампридије оснивају бенедиктински манастир на острву Локруму, не друге до 1023. г. Појава имена архиепископа у једном фалсификованом документу наравно не значи да он није посведочен на том положају, већ је напротив могуће да су баш због тога његово име и ранг и употребљени при стварању фалсификата. У недостатку некаквог поузданог каталога дубровачких архиепископа преурањено је било шта закључити на основу изнетих чињеница.

Најзад, треба рећи и какав је садржај саме повеље. Њом се потврђују права дубровачком архиепископу, додељује му се палиј и одређују области над којима има јурисдикцију. У питању су Захумље, Србија, Травунија, Котор, Бар и Улцињ.[396] Истиче се веза између Дубровника и древног Епидаура тако што се црква града Дубровника назива „светом епидаурском столицом" (sancta Pitabritana sedes). Име самог града Дубровника је искварено – уместо Ragusa пише Labusedi, а то је случај и са називима Захумља и Србије (Lachomis, Sorbulia). Овом повељом би се, уколико би она била аутентична, знатно увећао опсег Дубровачке архиепископије у односу на онај који је она имала крајем X и почетком XI века. Дакле, поред Дубровника, Захумља, Травуније и Котора према повељи из 1022. г. у оквиру дубровачке цркве нашли би се Србија, Бар, и Улцињ. Одмах треба напоменути да се термин Србија у овом случају односи по мом мишљењу на Босну,[397] а не на рашку епископију, једину у тадашњој Србији, која је баш у то време потврђена као део Охридске архиепископије.[398] Иако се ово не може искористити као аргумент против аутентичности повеље, горе изнети палеографски и дипломатички аргументи убедљиво говоре у прилог томе. Према томе, повеља Бенедиката VIII за дубровачку цркву из 1022. г не може се искористити као сведочанство о територијалном проширењу Дубровачке архиепископије у то време.

---

[394] I. Marković, *Dukljansko–barska metropolija*, Zagreb 1902, 64–65; *Acta Albaniae* I, 16–17; Калић, *Црквене прилике*, 133.

[395] Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, 185–188. Да није реч о фалсифиакту него о аутентичном препису, в. Калић, *Црквене прилике*, 134, нап. 92.

[396] *CD* I, 61–62.

[397] В. и Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, 70–71, нап. 47.

[398] Насупрот овде изнетом мишљењу в., Калић, *Црквене прилике*, 139–140.

Цар Василије II одлучио је да 1024. г., након избијања нереда у Венецији, покрене офанзиву да би поново успоставио чвршћу власт у Доњој Далмацији и сукобио се са Хрватима. Ипак, за тај подухват он није ангажовао војску јужне Далмације него трупе Василија Војоана, катепана Лангобардије, тј. византијских поседа у Италији, чији је центар био град Бари.[399] С тим у вези ваља поменути једну фалсификовану повељу која је датирана 1025. г. То је повеља папе Јована XIX архиепископу Барија Бизанцију, којом он цркви Барија додељује власт над дванаест епископија. На последњем месту се налази епископија Котора, једина која није на италијанском тлу.[400] Будући да се ради о фалсификованој повељи, на основу њених података није могуће изводити поуздане закључке. Међутим, повеља папе Александра II издата 1063. г. архиепископу Барија Андреји, која је оригинална, такође спомиње Котор као једну од епископија потчињених архиепископу Барија.[401] Пошто није у питању оснивачка була, јасно је да је пре 1063. г. Котор некако доспео под црквену власт архијереја Барија у јужној Италији. Разлози за тај чин апсолутно нису познати. Може се само претпоставити да је у првој половини XI века дошло до извесног црквеног спора између епископа Котора и архиепископа Дубровника, који је првог навео да потражи црквеног поглавара преко мора. Да ли је на избор Барија, а не неког другог црквеног центра, утицала већа политичка улога заповедника византијске Италије у систему византијске власти на Јадрану успостављена последњих година владавине Василија II, а манифестована акцијом катепана Василија Војоана, или неке друге околности, остаје непознато.[402]

Што се тиче Дукље, њен положај после 1018. г. није довољно расветљен ни у политичком ни у црквеном погледу. Према Летопису попа Дукљанина цар Василије II је у Дукљи оставио домаћу управу под

---

[399] *Lupi Protospatharii annales a. 855–1102*, ed. G. H. Pertz, *MGH SS* V, Hannoverae 1844, 57; Ферлуга, *Византиска управа*, 94.

[400] *Codice diplomatico Barese* I, edd. G. B. Nitto de Rossi, F. Nitti di Vito, Bari 1897, 21–23. О расправи о питању аутентичности ове повеље cf. F. Sforca, *Bari e Kotor. Un singolare caso di rapporti fra le due sponde adriatiche*, Barii 1975, 48. нар. 6.

[401] „…simul et Ecatera et aliarum civitatum atque castrorum …," *Codice Barese* I, 42–44. Неоправдано се сумња у исправно читање наведеног места. Наиме, поједини истраживачи сматрају да ту не пише „et Ecatera", него „et caetera", v. K. Mitrović, *Mletački episkopi Kotora*, Beograd 2007, 18, нап. 3. Међутим, у том случају поставља се питање има ли смисла реченица ...simul et caetera et aliarum civitatum atque castrorum...!

[402] Поједини италијански историчари сматрали су чак да је Котор у XI веку био део катепаната Лангобардија тј. Италије, Sforca, *Bari e Kotor*, 57.

кнезом Стефаном Војиславом.[403] Међутим, како је већ речено делатност Стефана Војислава је првобитно била везана за Србију, где је он у два устанка 1034–1036. г и 1039–1040. г., рушио непосредну византијску власт која је тамо постојала. Тек у време борби 1039–1040. он је проширио своју делатност и на приморске пределе, где је ступио у борбу са царским снагама. Томе су уследиле две византијске експедиције. Прву је предводио царски намесник Георгије Проватас, под царем Михаилом IV Пафлагонацем (1034–1041), а завршила се неславно по византијску страну 1040/1041. г. Следеће године је цар Константин IX Мономах (1042–1055) покренуо нови поход против Срба, а на челу похода је био заповедник, тј. катепан Драча „патрикије Михаило, син логотета Анастасија".[404] Јован Скилица наводи да је њему била поверна велика војска не само из Драчке теме, већ и из суседних подређених области.[405] Упркос војној надмоћи византијска војска је претрпела још један пораз од војске предвођене Стефаном Војиславом.[406] Изнето је мишљење да је кнежевина Дукља дошла под непосреднији политички утицај Драчке теме још у време Цимискијеве реконкисте седамдесетих година X века. Такво политичко стање би објаснило и проширење јурисдикције Драчке митрополије на дукљанске градове у то време. Да ли је можда и реконкиста Василија II донела сличан развој ситуације? Будући да је главни предводник локалне византијске власти у борби против Стефана Војислава био драчки катепан, могуће је да је управо преко њега цар спроводио непосреднију власт у Дукљи. За последњи поход против Стефана Војислава, тај катепан је прикупио војску и из околних, њему подређених тема.[407] Није невероватно да се међу првима у борби против Срба драчком катепану Михаилу придружила војска стационирана у оближњој Дукљи или бар у појединим значајнијим градовима. Да није тако, тешко би се могао протумачити Скиличин исказ на које подређене области је могао да се ослони драчки заповедник, с обзиром на то да су се источно и јужно од његове налазиле добро организоване војне области Бугарске и Никопоља. Такве политичке околности остављају могућност да је Драчка митрополија још увек имала власт над епископијама дукљанских градова које је стекла у другој половини X века.[408]

---

[403] Mošin, *Ljetopis*, 87–88.

[404] *ВИИНЈ* III, 159, 210–211 (Ј. Ферлуга).

[405] *Исто.*

[406] *ВИИНЈ* III, 160–161 (Ј. Ферлуга).

[407] О композитном карактеру војне области Драча у првој половини XI века, v. Krsmanović, *Province in Change*, 196–197.

[408] Сличну могућност допушта и Калић, *Црквене прилике*, 119–123, али је темељи на погрешном датирању настанка *нотиције 10* у XI веку.

Стефан Војислав је након победе створио јединствену државу која је обухватала како приморске тако и загорске српске области: Србију, Дукљу, Травунију и Захумље.[409] У византијским изворима се наводи да је господарио „у градовима Далмације, Зети и Стону.[410] Премда нема непосредних података извесно је да су се под његовом влашћу нашли и Скадар, Бар, Будва и Улцињ, док је за његовог сина Михаила познато да је владао и Котором.[411] Након свега, треба испитати како је стварање нове државе утицало на црквене прилике у приморским српским областима. У претходном поглављу је већ образложено да те нове политичке околности нису утицале на статус српских територија у оквиру Охридске архиепископије. Међутим, ситуација у Приморју је била нешто комплекснија с обзиром на то да је тамо постојало више снажних црквених центара.

Савремених извора везаних за црквену историју из тог периода готово да и нема. Обрисе тих дешавања покушао је да дочара два века касније сплитски хроничар Тома Архиђакон. Он, наиме, преноси легенду о настанку Барске архиепископије чији се подаци хронолошки везују за време деловања Стефана Војислава. Због недостатка извора Томина легенда постаје значајнија, те јој се придаје незаслужена пажња. Ипак, пре него што се овакав став поткрепи, најпре се треба подсетити те легенде. У време архиепископа Дабрала, између 1030 и 1050. г., сазван је сабор у Сплиту. Том сабору је, наводно, требало да присуствују, као суфрагани сплитског архиепископа, и епископи из Горње Далмације тј. епископи Котора, Бара, Улциња и Свача. Како Тома наводи, они су се упутили у Сплит на једној лађи.[412] Међутим, услед бродолома, настрадали су сви епископи, па је народ поменутих градова упутио молбу папи да оснује посебну архиепископију за те градове „јер им је било опасно посећивати тако далеку цркву“.[413] Папа се одазвао позиву, те је због тога установио нову архиепископију са центром у Бару.[414] Тако је, према Томи Архиђакону настала Барска архиепископија.[415] На основу свега досада разматраног у вези са приморским црквеним центрима, јасно је да ова прича нема историјску позадину. Најпре,

[409] Коматина, *Србија и Дукља*, 180, нап. 105.
[410] *ВИИНЈ* III, 212 (Ј. Ферлуга).
[411] *ВИИНЈ* III, 179 (Б. Радојчић).
[412] *Thomae archidiaconi Historia*, 64, 66.
[413] „…quia periculosum illis erat tam remotam ecclesiam visitare...“, *Thomae archidiaconi Historia*, 66.
[414] *Thomae archidiaconi Historia*, 66; Станојевић, *Борба за самосталност*, 36–37.
[415] Калић, *Црквене прилике*, 138, поклања поверење тези о настанку Барске архиепископије одвајањем од Сплитске архиепископије.

јурисдикција Сплитске архиепископије већ од средине X века и оснивања Дубровачке архиепископије није се простирала јужније од ушћа Нервете, тј. већ тада је била ограничена на тзв. Доњу Далмацију. Такође, простор Дукље је у црквеном погледу највероватније припадао и у првој половини XI века Драчкој митрополији. Сем тога, као делове новоосноване архиепископије Тома наводи Бар, Котор, Свач и Улцињ. Међутим, према нотицији 10 познато је да су и други оближњи градови имали епископије, Скадар, Дриваст, Пулат и Будва (Градац). Такође, показано је да је Котор свакако пре 1063. г. био под архиепископијом Барија у Италији.

Коначно Томина прича потпуно занемарује постојање Дубровачке архиепископије, чак и сам град Дубровник као епископско седиште, јер га не сврстава ни међу епископије под новом архиепископијом у Бару, нити међу оне које су остале под Сплитском архиепископијом.[416]

Дакле, тешко је рећи на основу Томине легенде да су успешна ратовања Стефана Војислава условила неке веће црквене промене, нпр. настанак новог архиепископског центра. И даље су приморске територије биле подељене између сплитске, дубровачке, драчке и цркве Барија, односно између Рима и Цариграда.

Оно што свакако јесте утицало на црквене центре у Приморју у то време јесте један догађај светског историјског значаја – велики раскол између цркве Рима и цркве Цариграда, који се догодио 1054. г. Оштри сукоби око различитих црквених питања између Рима и Цариграда били су чести још током претходних столећа, а обично су се завршавали међусобним опаскама.[417] Међутим, тада је сукоб ипак оставио дубљи траг у црквеним односима Истока и Запада. Најпре је отпочео на територији јужне Италије, где су се јурисдикциони интереси једне и друге цркве највише преклапали. Цар Константин IX Мономах, свакако није подржавао никакве универзалистичке тежње цариградске цркве и њеног патријарха Михаила Керуларија, нарочито не у тренутку када је Царство трпело све учесталије нападе Нормана на тој територији.[418] Затим су покренута и традиционална црквена питања спора две цркве: о употреби бесквасног или квасног хлеба за причешће, о целибату, о посту у римској цркви и питање о „Filioque“, тј. о происхођењу Св. Духа. Убрзо након доласка кардинала Хумберта од

[416] У наставку текста Тома Архиђакон наводи епископије које су остале под Сплитском архиепископијом: крчка, осорска, рапска, задарска, нинска, биоградска, трогирска, макарска, стонска и хрватска, *Thomae archidiaconi Historia*, 66, 68, 70.
[417] Острогорски, *Историја*, 317–318.
[418] Острогорски, *Историја*, 318–319.

Силве Кандиде у име римске цркве у Цариград, постало је јасно да нема места компромису између Рима и Цариграда, упркос царевој жељи. Подела (раскол, шизма) на источну (православну) и западну (римокатоличку) цркву у хришћанству наступила је након неславних бацања анатема од стране кардинала Хумберта у име римске цркве и патријарха Михаила Керуларија у име византијске цркве током јула 1054. г.[419] Рим и Цариград су наставили борбу око јурисдикције над територијама, као делови подељене хришћанске васељене.

Околности налик онима у јужној Италији биле су и на источној обали Јадранског мора. И ту су се дотицала јурисдикциона подручја цариградске и римске цркве, преплитали грчки и латински црквени обреди, користили грчки и латински као богослужбени језици. Након раскола све то се постепено претворило у непремостиве разлике. Сплит и Дубровник, два најзначајнија града византијске Далмације, постали су два најистуренија центра сада већ *римокатоличке цркве*. Дукљански градови су имали у сваком погледу специфичан положај. Њима су владали Срби, који су и даље били под неспорним византијским политичким утицајем. У црквеном погледу су били под Драчком митроплијом, *православне* цариградске цркве, дакле, грчког обреда и богослужбеног језика. Међутим, становништво дукљанских градова било је, као и оно у Дубровнику, Сплиту и другим далматинским градовима, романско.[420] Та чињеница неминовно је управљала њихов поглед према Риму, али можда још и више поглед Рима према њима. Деловање Драчке митрополије на простору Дукље престало је свакако пре краја XI века, када се према нотицији 13, поново у саставу Драчке митрополије налазе поред Драчке само још четири епископије: Стефанијака, Хунавија, Кроја и Љеш.[421] Не постоји извор који изричито говори о разлозима због којих је обим Драчке митрополије прилично умањен, нити под којим околностима се то догодило. Након великог раскола, римокатоличка црква је на простору Дукље имала све већи утицај. Питање је да ли је он настао деловањем суседне Дубровачке архиепископије или је нека од епископија у Дукљи успела да обједини преостале епископије, насељене како је већ поменуто претежно Романима, и да стекне архиепископски ранг.

У прилог овој последњој тези ишла би повеља за барску цркву датирана 1067. годином. Папа Александар II, према њеном садржају, даје архиепископу Петру Барском, палијум и потчињава му области

[419] Острогорски, *Историја*, 319–320.

[420] *Романи у градовима Далмације током средњега века*, Зборник Константина Јиречека II, прир. Г. Острогорски, Београд 1962, 51–68.

[421] *Notitiae*, № 13.661– 666.

једанаест епископија: Дукље, Бара, Котора, Улциња, Свача, Скадра, Дриваста, Пулата, Србије, Босне и Травуније.[422] Међутим, невоља је у томе што је ова повеља означена као фалсификат, а за то постоје и бројни аргументи. Најпре, са дипломатичког аспекта, повеља је датирана шестом годином понтификата папе Александра II (1061–1073), што је била 1067. година и XII индиктом. Међутим, 1067. година није била XII, већ V индикт.[423] Историјска анализа открива још један недостатак, који иде у прилог томе да повеља није аутентична. То је тзв. право crux gestatoria, које се веома ретко додељивало пре XIII века, а које је у поменутој повељи додељено барском „архиепископу" Петру.[424] Такође, да је реч о грубом фалсификату види се и из тога што се међу суфраганима барског архиепископа јавља и епископија Котора, за коју је већ наглашено да је током XI века признала примат архиепископије у Барију, што потврђује повеља истог папе Александра II за архиепископију у Барију из 1063. г.[425] Сем тога, она није никакав оснивачки акт, него се њом *потврђују* права раније успостављене архиепископије, која, наравно, није постојала.

Барска архиепископија, дакле, није основана 1067. године. То значи да нема говора о оснивању независне црквене организације у Дукљи у време кнеза Михаила.[426] Михаило се, као и његов отац Стефан Војислав, борио против византијске власти за независност српских земаља, али, као што је показано, то није довело до црквене независности. Почетком седамдесетих година Михаило је заједно са својим сином Константином Бодином наставио политичку борбу против византијске власти активно помажући устанике Ђорђа Војтеха. Цео тај покрет је доживео неуспех, а Михаилов син Бодин је пао у византијско заробљеништво и послат је у Антиохију, одакле је ослобођен захваљујући млетачким трговцима које

---

[422] Rački, *Documenta*, 201–203.

[423] Rački, *Documenta*, 201–203; Калић, *Црквене прилике*, 142.

[424] ... „ crux etiam ante te sicut ante praedecessores tuos per Dalmatiam et Slavoniam ubique geratur"..., Rački, *Documeta*, 202. Право crux gestatoria, заправо значи да он може да носи крст у одређеним приликама унутар митрополитског подручја сем у присуству папског легата, М. Фабер, *Право барских надбискупа на наслов „примас Србије"* ГЗМ 17 (1905) 459; Калић, *Црквене прилике*, 142.

[425] *Codice Barese* I, 42–44; Калић, *Црквене прилике*, 143.

[426] Бројни истраживачи сматрали су повељу за барску цркву датирану 1067. г. аутентичном те стварање Барске архиепископије везивали управо за ту годину, v. Marković, *Dukljansko–barska metropolija*, 22–26; Фабер, *Право барских надбискупа*, 456–459; Рачки, *Борба Јужних Словена*, 175–178; Станојевић, *Борба за самосталност*, 23–27, такође указује поверење исправи, а заслугу за настанак архиепископије приписује кнезу Михаилу.

је за то ангажовао његов отац.[427] Победа над словенским устаницима била је тек само један светли тренутак у туробној деценији која је наступила у Византијском царству након битке код Манцикерта 1071. г. Поменута битка из 1071. г. против новог непријатеља Царства – Турака Селџука, лишила је Византију поседа Мале Азије, вековног центра и извора њене моћи. Истовремено Нормани су заузели последње византијско упориште у Јужној Италији, град Бари. Опште стање у Царству је условило економску и политичку нестабилност, која је окончана доласком Алексија I Комнина на престо 1081. г.[428]

На Западу су седамдесете године обележене борбом за примат између папе и немачког цара. Кардинал римске цркве Хилдебранд постао је 1073. г. папа, под именом Гргур VII (1073–1085). Његов понтификат је обележен великим црквеним реформама инспирисаним клинијевским покретом. Због жеље да црквену власт учини што независнијом од световне, али и због идеологије по којој црква стоји изнад државе, дошао је у сукоб са носиоцем највише световне власти на Западу, царем Хенриком IV.[429] Папа је најпре имао успеха у борби са царем, а његов тријумф је био 1076. г. када је цара Хенрика IV лишио власти и екскомуницирао. Освета је убрзо уследила, цар је заузео Рим, протерао папу и на његово место поставио свог човека Виберта под именом папе Климента III (1080. и 1084–1100). У таквим околностима папа Гргур VII је окончао свој живот, али је његов реформаторски дух оставио дубок траг у потоњој историји римокатоличке цркве.[430] Његова преданост сређивању црквених прилика широм латинске Европе, разуме се, није заобишла ни источну обалу Јадрана. Сачувана преписка сведочи да је папа интензивно пратио и црквене и световне прилике, што свакако показује и природу његове власти у том периоду. Слао је писма дубровачкој општини 1074. г. и српском краљу Михаилу 1078. г., а преко својих легата непосредно утицао и на црквене и политичке прилике у српском Приморју и Хрватској.

Писмо папе Гргура VII из 1074. упућено је Дубровчанима поводом црквеног спора који је тамо настао. Наиме, Дубровчани су заробили свог епископа Витала и наместо њега изабрали новог. Пошто је та ствар како се у писму наводи „колико нерегуларна толико и непожељна, злочиначка и божанским и људским законима противна“, папа је одлучио да пошаље као легата сипонтског архиепископа

[427] *ВИИНЈ* III, 177–186 (Б. Радојчић).
[428] Острогорски, *Историја*, 325–330.
[429] Ц. Линч, *Историја средњовековне цркве*, Београд 1999, 186–190.
[430] *Исто*, 189–190.

Гирарда да посредује у решавању тог спора. Уколико ипак, како папа пише, „случај код вас не буде могао да се истражи и разреши, желимо да обојицу, дакле, заробљеног епископа и оног којег сте нерегуларно изабрали, у наше присуство доведете", тј. сам папа ће разрешити случај.[431] Разлог за ову папину интервенцију је јасан, али пада у очи то што папа дубровачког архијереја назива *епископом*. Дубровачка архиепикопија је основана средином X века. Ако изузмемо повељу папе Бенедикта из 1022. г. која је означена као фалсификат и ону из 1023. г., једну од тзв. Локрумских фалсификата,[432] не постоји извор који сведочи о рангу дубровачког архијереја у првој половини XI века. То што папа Гргур VII у поменутом писму дубровачког архијереја назива *епископом* могло би да наведе на помисао да је Дубровачка архиепископија тај ранг у неком тренутку изгубила. Ипак, да до тога није дошло јасно се види већ из наредног писма из 1078. г. упућеног од стране истог папе српском краљу Михаилу у коме се дубровачки архијерej назива *архиепископом*.[433] Но, ако је папа свестан постојања Дубровачке архиепископије, зашто дубровачког архијереја назива епископом?

Одговор је у томе што он на првом месту и јесте *епископ града Дубровника*, а потом архиепископ целе митрополије дубровачке. Спор је очигледно локалног нивоа, тј. на нивоу самог града Дубровника, а не целе архиепископије. Папа је реаговао да заштити епископа града Дубровника, првог међу епископима Дубровачке архиепископије. Да је регуларан избор дубровачког епископа за папу имао велики значај показује чињеница да је папа као легата послао архиепископа Сипонта и запретио да ће, уколико се случај ни тада не реши, у Риму добити епилог. Одређена запажања сведоче у прилог томе да је дубровачки *епископ* у ствари архиепископ. Најпре, уобичајена је пракса да спорове који се тичу одређене епископије решава надлежни архиепископ. У овом случају, међутим, то чини непосредно папа преко свог легата. Поред тога, Апостолска столица никада није упућивала своје легате у неку епископију мимоилазећи архиепископа који је за њу надлежан, нити се у било ком извештају о сличним споровима заобилази спомињање надлежног архиепископа.[434] У овом случају не спомиње се никакав архиепископ чији би дубровачки

---

[431] *Gregorii VII registrum* I, ed. E. Caspar, *MGH Epp. sel.* II/1, Berolini 1920, 94–95.

[432] *CD* I, 61–65.

[433] *Gregorii VII registrum* II, ed. E. Caspar, *MGH Epp. sel.* II/2, Berolini 1923, 365.

[434] Такви примери су чести нарочито током XII века на простору Далмације, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II, ed. T. Smičiklas, Zagrabiae 1904, 11–12, 72–73, 108–109, 144–149, 178–179, 261, 347–348.

епископ био суфраган.[435] У вези са тим треба подсетити да сваки епископ може да ступи на положај тек када га рукоположи надлежни архиепископ. Дакле, Дубровчани не би могли да изаберу новог епископа без дозволе надлежног архиепископа. На основу свега реченог очигледно је да је у питању био сукоб два претендета на место епископа града Дубровника који је уједно био и архиепископ целе Дубровачке архиепископије.

Следећи документ који помиње дубровачког архиепископа била би једна папска повеља из 1076. г., којом папа Гргур VII додељује палијум дубровачком архиепископу Петру. Она је, међутим, означена као фалсификат.[436] Овакав став је несумњиво исправан. Текст повеље из 1076. г. скоро се у потпуности подудара са текстом фалсификоване повеље папе Бенедикта VIII из 1022. г. због чега је унутрашња критика њеног текста излишна.[437] Гледано из дипломатичког угла поново су неспретно употребљени термини „filius“ наместо „frater“, као и термин „bene valete“ који није исписан у два реда како налажу правила.[438] Занимљива је чињеница да се јављају имена два писара, Јована и Петра. Не само да они нису посведочени као писари Свете Столице у време Гргура VII, него се чак у актима истог папе никада и не наводе имена писара, него само место и датум настанка акта.[439] На крају, можда и најзначајнија чињеница у прилог томе да је реч о грубом фалсификату јесте та што ове повеље нема у регистру папе Гргура VII, који садржи више стотина његових аката.[440]

Међутим, у поменутом регистру се чува једно драгоцено писмо које је папа Гргур VII упутио „Михаилу словенском краљу“ 9. јануара 1078. г.[441] Писмо је значајно јер доноси вести о црквеним и политичким збивањима тога времена у Приморју. Најпре папа обавештава српског

[435] Уколико се постави питање чији суфраган је могао бити дубровачки епископ, логичан одговор би био сплитског архиепископа. Међутим, дубровачки епископ није забележен као присутан ни на једном од сабора сплитске цркве одржаних током XI века, нити у било ком акту у вези са Сплитском архиепископијом, Rački, *Documenta*, 66, 106, 113, 199–200, 210–211, 213–214.

[436] *CD* I, 143–145. В. и Marković, *Dukljansko–barska metropolija*, 65–66. Л. Талоци, М. Шуфлај и К. Јиречек означавају документ као фалсификат који је настао по узору на повељу папе Бенедикта VIII из 1022.г., а чији је препис начињен сигурно пре 1197. г., *Acta Albaniae* I, 20. Такво мишљење понављају и Ј. Стипишић и М. Шамшаловић, *CD* I, 143.

[437] *CD* I, 61–62, 143–145.

[438] Калић, *Црквене прилике*, 132–133.

[439] *MGH Epp. sel*. II/1–2.

[440] *Ibidem*.

[441] *MGH Epp. sel.* II/2, 365.

краља Михаила да се легат Петар, кога је он упутио да реши спор, још није вратио у Рим, али и да је отпослао писма „која су тако вашима несагласна, да ваш случај или случај дубровачке цркве не можемо сасвим разлучити“.[442] Дакле, јасно је да је у питању црквени спор који легат није могао лако да реши и да је дубровачка црква једна од сукобљених страна. Такође, то што папа овај спор назива „Михаиловим“, односно „спором дубровачке цркве“, очито показује да је Михаило на тој страни тј. да штити права дубровачке цркве. Из даљег текста писма се сазнаје да је спор вођен „између сплитског архиепископа и дубровачког“.[443] Но, како су писма легата била папи нејасна, папа позива краља да у Рим пошаље посланике „Петра барског епископа и дубровачког или друге подобне посланике“,[444] наравно све у циљу да се истражи спор и донесе праведна, канонски исправна одлука. Дакле, папа истиче да се пошаљу подобни посланици да би се спор између Дубровачке и Сплитске архиепископије разрешио. Посебно од њих истиче Петра, барског епископа, и самог дубровачког епископа, тј. архиепископа. Очито је спор био такав да су поменута два архијереја могла имати кључну улогу у његовом разрешењу.

Та чињеница можда открива и могући узрок сукоба две архиепископије. У питању би могао бити спор око црквене припадности дукљанских градова након повлачења Драчке митрополије, а на које је Дубровачка архиепископија свакако желела или већ успела да прошири свој утицај. Такво проширење свакако не би ишло у прилог сплитској цркви јер би значај дубровачке цркве веома порастао. Такође, то што се барски епископ помиње као један од могућих изасланика и заступника дубровачке стране показује да је барски епископ највероватније био суфраган дубровачке цркве. Осим тога, то значи и да још увек нема трагова који би говорили о постојању спора између цркве Бара и цркве Дубровника, који је, како је познато, обележио потоњи период. Поставља се питање зашто Михаило стаје на страну дубровачког архиепископа. Свакако, разлог је тај што је велики део Михаилове државе у црквеном погледу потпадао под дубровачку цркву.[445] Дубровачка архиепископија, као што је већ изложено, обухватала је Захумље и Травунију, а од средине XI века вероватно и градове у Дукљи, који су у то време били под непосредном влашћу српског владара.[446]

---

[442] *Ibidem*.

[443] *Ibidem*.

[444] *Ibidem*.

[445] *ИСН* I, 189 (С. Ћирковић).

[446] Према допунама Михаила Деволског историјском спису Скиличиног настављача чак је и Котор био под влашћу Михаила који је у њему имао свој двор, *ВИИНЈ* III, 179; *ИСН* I, 187 (С.Ћирковић).

У вези са решавањем поменутог спора, папа наводи и потребу да призна *част краљевства* („honor regni“) Михаиловог. У литератури постоје два схватања о значењу тог израза. Према првом он означава краљевско достојанство оличено у виду краљевске титуле,[447] а по другом, означава црквени ранг Михаилове државе, тј. њен ранг у црквеној хијерархији.[448] Израз „honor regni“, међутим, употребљен је на више места у документима папе Гргура VII и ниједном приликом не означава ништа слично томе. Тако у писму архиепископу Ремса од 8. децембра 1074. г. папа оптужује француског краља Филипа I да је тиранин, непријатељ Бога и вере свете цркве, да је начино зло трговцима из Италије и других земаља „против Бога и части свога краљевства“ („contra Deum et regni sui honorem“).[449] У писму данском краљу Харалду од 6. новембра 1077. г. папа напомиње како је поменутог краља његов отац „оставио као наследника свог телесног и световног краљевства или части“ („sui corporalis et secularis regni seu honoris heredem... reliquit“).[450] У писму лотариншком војводи Готфриду од 6. маја 1073. г., на самом почетку свог понтификата, папа Гргур VII пише како је послао посланике краљу Хенрику IV да среде прилике које ће довести „до напретка цркве и части његовог краљевског достојанства“ („ad profectum ecclesiae et honorem regiae dignitatis suae“).[451] Све наведено јасно показује да за папу Гргура VII израз „honor regni“ означава искључиво *углед* државе и онога који је представља. То је случај и са писмом упућеним краљу Михаилу. Папа само жели да ода признање његовој држави и њему као владару.

Истакнуто је да писмо носи вести и о политичким збивањима тог времена. Наведено писмо је најстарији извор у коме се један српски владар званично назива краљем. Ту титулу он је стекао свакако пре настанка писма 9. јануара 1078. г., али је непознато тачно када и под којим околностима.[452] Како је горе објашњено, синтагма „honor regni“ која се у писму помиње не сведочи о томе да је папа баш том приликом признао Михаилу краљевску титулу, пошто га у адреси писма већ ословљава краљем,[453] већ означава

[447] Рачки, *Борба Јужних Словена*, 225–226.
[448] *ИСН* I, 189, нап. 15 (С. Ћирковић).
[449] *MGH Epp*. *sel*. II/1, 168.
[450] *MGH Epp*. *sel*. II/2, 362.
[451] *MGH Epp*. *sel*. II/1, 15.
[452] П. Коматина, *Византијска титула Константина Бодина*, ЗРВИ 48 (2011) 69–70.
[453] У повељи издатој поводом крунисања Димитрија Звонимира за краља Хрватске и Далмације од стране Гебизона легата истог папе Гргура VII од 9. октобра 1075. г., Звонимир се на почетку акта назива Croatie Dalmatieque dux, а затим се истиче да је он након примања заставе, скиптра и круне investitus atque constitutus rex, Rački, *Documenta*, 103.

уопштено углед државе. У вези с тим од посебног су значаја завршне реченице писма. Папа је обећао да ће пошто праведно буде решио спор између дубровачке и сплитске цркве, послати заставу Св. Петра и палиј, које је Михаило претходно затражио, што би представљало истинско признање угледа Михаилове државе.

Неспорно је да је Михаило носио краљевку титулу која је била призната на Западу и која је допринела стварању појма *Дукљанско краљевство* чију су традицију истицали како животописци првих Немањића, тако и појединци који су желели да тиме истакну свој положај и самосталност.[454] Ипак, у византијским изворима је Михаило забележен само као *архиг* са дворским достојанством *протоспатара*, које је добио од византијског цара Константина IX Мономаха око 1052. год.[455] Добијање краљевске круне из Рима, сигурно пре 1078. г. уследило је вероватно након неуспешног устанка Ђорђа Војтеха против Византије 1072. г. где је неславно учешће узео и Михаилов син Конастантин Бодин.

Следећи помен Михаила и Бодина у византијским изворима је 1081. г., у спису Ане Комнине *Алексијади* у вези са догађајима око превртљивог дрчког дуке Константина Мономахата. Ана том приликом истиче да их је Мономахат зарад сопствене користи учинио пријатељима, а назива их једноставно „Бодин и Михаило, егзарси Далмата".[456] Затим пише да је након постављања новог дрчког дуке Георгија Палеолога 1081. г., Мономахат „на брзину отишао код Бодина и Михаила".[457] Заједничко помињање Михаила и Бодина може да сведочи о њиховој заједничкој владавини.[458] То је уједно и последњи помен Михаила у изворима. Већ када пише о бици под Драчем с краја 1081. г. Ана Комнина помиње само Бодина.[459]

Након што је преузео сву власт од оца, Бодин је склопио споразум са новим царем Алексијем I Комнином (1081–1118), који му је доделио високо дворско достојанство *протосеваста*, а највероватније

---

[454] Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, ур. Б. Тодић, Беране–Београд 2011, 79–94.

[455] *ВИИНЈ* III, 162 (Ј. Ферлуга).

[456] *ВИИНЈ* III, 376–378 (Б. Крекић).

[457] *Исто*, 378.

[458] О томе да су они делили власт постоје назнаке у делу Скиличиног настављача у вези са догађајима из седамдесетих година XI века где стоји да је, након што га је уз помоћ млетачких трговаца избавио из заробљеништва у Антиохији у коју је одведен после пропасти устанка Ђорђа Војтеха, Михаило „поново поверио ранију власт" Бодину, *ВИИНЈ* III, 185 (Б. Радојчић).

[459] *ВИИНЈ* III, 379 (Б. Крекић).

му је признао и краљевску титулу у форми византијске титуле *ексусијастис*.[460] И поред тога, у бици под Драчем се Бодин у одлучујућем тренутку борбе Византинаца и Нормана држао по страни.[461] У наредном периоду он ће деловати и против Нормана и против Византинаца. Јован Дука, тадашњи византијски управник Драча, водио је борбе против „Далмата", преотео многе тврђаве од Вукана, а самог Бодина је заробио и послао у Цариград након жестоке битке.[462] Ово тзв. друго Бодиново заробљеништво се обично датује у 1085–1090. г.[463] Након тога, терет борби против византијске власти преузео је Вукан, за кога византијски извори кажу да је „држао сву власт у Далмацији".[464] Бодин се до 1091. свакако избавио из заробљеништа, али његова улога у борби против Византије више није била одлучујућа. Последњи пут се помиње крајем 1096. г. када је у Скадру дочекао крсташе, и једног од најзначајнијих вођа Првог крсташког похода, Рајмунда Тулуског.[465]

Поред важне политичке улоге, коју је засигурно имао на простору српских земаља, Бодину се у науци приписује и велики утицај на пољу црквене политике. Ово последње је проистекло на основу повеље за барску цркву од 8. јануара 1089. г. којом антипапа Климент III Виберт даје барском „архиепископу" Петру архиепископски плашт и потврђује митрополитска права.[466] Була је први пут објављена тек на самом крају XIX века, јер је тада и пронађена.[467] Иако је последња у низу откривених аката који могу бити од користи за боље сагледавање црквених прилика у Приморју, у науци, чини ми се, није довољно сагледана с аспекта критике извора, те стога не постоји јасан суд о њеној аутентичности.[468] Управо због тога, је важно изложити све њене особености које би могле помоћи у тражењу одговора на то питање.

---

[460] Коматина, *Византијска титула*, 71–72.
[461] *Исто*, 379.
[462] *Исто*, 382–383.
[463] *ВИИНЈ* III, 383, нап. 28; *ИСН* I, 196 (С. Ћирковић).
[464] *ВИИНЈ* III, 384–390 (Б. Крекић).
[465] *ИСН* I, 196 (С. Ћирковић).
[466] Kehr, *Papsturkunden in Rom*, 148–149; Станојевић, *Борба за самосталност*, 159–160.
[467] Kehr, *Papsturkunden in Rom*, 148–149.
[468] Први издавач П. Кер, без икакавих аргумената повељу је означио као аутентичну, Kehr, *Papsturkunden in Rom*, 148. Такође и бројни други научници не доводе у сумњу аутеничност исправе: Фабер, *Право барских надбискупа*, 464; Станојевић, *Борба за самосталност*, 34–37, 163; M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, Beograd–Zagreb 1991, 72, 82. Са друге стране М. Шуфлај је претходно у својој збирци повељу означио као фалсификат, *Acta Albaniae* I, 21–22.

Повеља је сачувана у препису који је начинио Анђело Масарели у XVI веку.[469] У прилог њене аутентичности најпре се истиче то што је папа њу наводно издао „наведен молбама Бодина најславнијег краља Словена".[470] Такође, у датацији исправе наводе се имена подђакона Сервусдеија, писара, Алберта епископа Св. Руфине и кардинала Анастасија и Варина, који су познати и из других докумената истог папе.[471] Осим ових дипломатичких особености, са тачке гледишта историјске анализе простор епископија које се наводе у повељи као подложне Барској архиепископији (Дукља, Бар, Котор, Улцињ, Свач, Скадар, Дриваст, Пулат, Србија, Босна и Травунија) подударао се са простором тадашње Бодинове државе.[472] Осим тога, право crux gestatoria, које папа додељује барском архиепископу у овој повељи, односи се на „omne regnum Diocliae", што је формулација која је веродостојнија од оне „per Dalmatiam et Slavoniam", која се среће у фалсификованој повељи папе Александра II из 1067. г.[473]

С друге стране формулација, у којој се помиње краљ Бодин у повељи од 8. јануара 1089. г. веома подсећа на помињање Вукана Немањића у писму папе Иноћентија III од 8. јануара 1199. г.[474] Та сличност није занемарљива, као ни чињеница да је повеља датирана 1089. г., а да хронологија Бодиновог избављења из заробљеништва у Цариграду није најјаснија, тј. тај догађај се ставља у шири оквир између 1085. г. и 1090. г. Повеља, такође, има доста сличности са фалсификованом повељом Александра II из 1067. г. Једанаест епископија, које се додељују *барском и дукљанском архиепископу* Петру из 1067. г., у потпуности су исте као оне које се додељују *барском архиепископу* Петру из 1089. г., чак је и редослед навођења идентичан. На тај начин се с правом намећу иста питања у вези са помињањем Котора, Србије и Босне у оквиру такве црквене организације.

---

[469] Масарели је тврдио да је повељу преписао са оригинала „који је написан у редовима међусобно раздвојеним празнином од два прста", Kehr, *Papsturkunden in Rom*, 148.

[470] Kehr, *Papsturkunden in Rom*, 148.

[471] *Ibidem*, 149; *Regesta pontificum Romanorum*, ed. Ph. Jaffé, Lipsiae 1885, 54, № 5339; *Acta Albaniae* I, 21.

[472] Kehr, *Papsturkunden in Rom*, 149. Станојевић, *Борба за самосталност*, 34–36; Калић, *Црквене прилике*, 145.

[473] Rački, *Documenta*, 201–203; Kehr, *Papsturkunden in Rom*, 149;

[474] У повељи из 1089. г. стоји „Hac igitur communi cura inducti precibusque fillii nostri Bodini regis Sclavorum gloriosissimi inclinati...", Kehr, *Papsturkunden in Rom*, 148–149, а у писму Иноћентија III Вукану „Hac itaque consideratione diligenter inducti et charissimi in Christo filii (Vulcani) illustris regis Dalmatiae et Dioclie precibus inclinati... " *CD* II, 311.

Наиме, како је истакнуто помињање Котора у повељи из 1067. г., у време када је он посведочен као суфраган архиепископије у Барију, било је један од главних аргумената за одбацивање њене аутентичности. Положај которске епископије у оквиру баријске цркве у међувремену није промењен, напротив, потврђен је оригиналном папском булом управо из 1089. г.[475] Чињеница да се епископија Котора поново среће у једном оригиналном документу за цркву Барија, свакако доводи у сумњу саму аутентичност повеље за барску цркву из 1089. г. Никако не треба пренебрегнути историјске околности настанка обе исправе тј. за барску и за баријску цркву. Повељу Барију је издао папа Урбан II, док се повеља за барску цркву приписује антипапи Клименту III. То би могло да наведе на помисао да је Климент III као антипапа, можда, удовољавао одређеним црквеним тежњама које су се јавиле од стране Бара, насупрот регуларно изабраном папи Урбану II (1088–1099).[476] Ипак, познато је да папа Урбан II није издао повељу за баријску цркву да би потврдио њена права насупрот оној која би могла да их узурпира,[477] већ из много једноставнијег повода. Архиепископ Барија Урсон је умро 1089. г., а на његово место постављен је Илија, те му папа повељом потврђује митрополитско право.[478] Годину дана касније, 1090., на положају епископа Котора срећемо извесног Гримоалда, чије име сведочи да је био лангобардског порекла, дакле из Јужне Италије.[479] За Србију, тј. рашку епископију већ је у претходном поглављу показано и образложено да је у то време била део Охридске архиепископије, о чему недвосмислено сведочи епископска нотиција бр. 13.[480] Босни нема спомена у повељама које се тичу XI века изузев у овој и оној фалсификованој папе Александра II барској цркви из 1067. г. Због тога је незахвално тумачити њено навођење, док се она не сагледа у светлу података које доноси наредно столеће.

Следећа сличност повеље из 1089. г. са повељом из 1067. г. такође не иде у прилог њеној аутентичности. У питању је додељивање права crux gestatoria „у целом Краљевству Дукље“, тј. право ношења

---

[475] Овог пута папа, у односу на исправу из 1063. г., још прецизније наводи которску епископију „....simul et Catera que in trasmarrini litoris ora sita...“ *Codice Barese* I, 61– 63; Sforca, *Bari e Kotor*, 75–77.

[476] Sforca, *Bari e Kotor*, 74.

[477] *ИСН* I,195 (С. Ћирковић), сматра да се Котор сам потчинио Барију, а да је повеља папе Урбана II издата да то потврди.

[478] Sforca, *Bari e Kotor*, 73–77.

[479] *Писци средњовјековног латинитета*, 40–43; Sforca, *Bari e Kotor*, 77–78, сматра чак и да је Гримоалд био из самог Барија.

[480] *Notitiae*, № 13.850, уп. и претходно поглавље.

крста које се ретко додељивало архиепископима пре XIII века.[481] Када је у питању Далмација то право немају ни архиепископи Сплита ни Дубровника, а касније ни Задра. Први пут се о том праву говори 1186. г. у повељи папе Урбана III сплитском архиепископу.[482] Такође, две повеље се у потпуности подударају и у одељку који говори о томе о којим празницима архиепископ има право да носи палиј.[483]

Најзад, постоје и извесне особености ове повеље, које када се упореде са осталим сачуваним исправама антипапе Климента III додатно оспоравају њену аутентичност. У тим исправама се Климент III епископима и архиепископима увек обраћа формулацијом „confratri et coepiscopo", а не „dilecto in Christo fratri".[484] Друга особеност се тиче датације. Датација повеље од 8. јануара 1089. г. и иначе је због кана, али се у једној појединости битно разликује од праксе канцеларије Климента III. Она је наиме датирана даном, индиктом и годином понтификата реченог папе, али не и годином од рођења Христовог („anno dominicae incarrnationis"), што је неизоставни елемент у датирању свих осталих повеља Климента III Виберта.[485]

Много је разлога који доводе у сумњу аутентичност и веродостојност исправе од 8. јануара 1089. г. Претензије барске цркве, које се у њој сусрећу оправдаване су границама и територијом државе

---

[481] Фабер, *Право барских надбискупа*, 459.

[482] *CD* II, 198.

[483] У повељи из 1067. г. одређује се време ношења палија о следећим празницима: „..in natali domini, epiphania, coena domini, pascha, ascensione, pentecoste, in natali S. Joannis baptistae, apostolorum Petri et Pauli et quatuor festivitatibus S. Mariae, scilicet nativitate, annuntiatione, purificatione, assumptione et duobus festis S. Angeli sic pro nataliciis quoque duodecim apostolorum, natali S. Georgii et sanctorum Sergii et Bacchi et festivitate omnium sanctorum atque natali tuo et quoties ordinationem vel consecrationem ecclesiarum celebraueris..", Rački, *Documenta*, 201–202. На *исти* начин то је написано и у повељи из 1089. „...in natale nanque domini et in epiphania, in cena domini, in pascha, ascensione domini, penthecoste, natali sancti Joannis baptistae, natale apostolorum P. et P. et quatuor festiuitatibus sanctae Mariae et duobus festis sancti Angeli et festo sancti Georgii et sanctorum Sergii et Bachi et Omnium sanctorum atque natale tuo et quoties ordinationem uel consecrationem ecclesiarum celebr[au]eris, duodecim quoque festis apostolorum...", Kehr, *Papsturkunden in Rom*, 148–149.

[484] Формулација dilecto in Christo fratri није сама по себи неисправна, она се јавља у неким актима Гргура VII, Epp.sel. I, 285, 298; II, 414, 421, 469, 510, 521, 546–547, 573, 579, 587, 594, 598–599, 609, 611, али никада у повељама антипапе Климента III Виберта, Wiberti antipapae epistolae et privilegia, PL 148, 827B–842D.

[485] PL, 148, 828C, 831B–C, 839B, 840D.

краља Михаила и краља Бодина.[486] Међутим, такво становиште је погрешно, не само зато што је Србија (Рашка) била део друге црквене организације, Охридске архиепископије, него и зато што се Захумље не наводи међу епископијама на које она претендује, а свакако је било интегрални део Бодинове државе. Штавише, потоња поуздана историја барске цркве сведочи да је она полагала право на далеко мањи територијални оквир.[487] На основу свега изложеног о повељи из 1089. г., незахвално је износити далекосежне закључке за историју барске цркве и градити их на тако нејаким основама.[488] По мом мишљењу, настанак Барске архиепископије ипак припада неком потоњем периоду.[489]

---

[486] О томе видети, С. Станојевић, *Борба за самосталност*, 23–29, 34–36; Калић, *Црквене прилике*, 144–145; *ИСН* I, 195 (С. Ћирковић).

[487] Први поуздани подаци који говоре о постојању Барске архиепископије сведоче да је она имала јурисдикцију само над подручјем градова у дукљанском Приморју (Бар, Улцињ, Дриваст, Пулат, Скадар, Арбан/Кроја, Сард), тј. да није претендовала на територије у унутрашњости, Станојевић, *Борба за самосталност*, 164. О томе види подробно даље у тексту.

[488] Не доводећи у сумњу аутентичност повеље, али не пружајући ниједан аргумент у прилог томе неки модерни истраживачи једноставно, упркос контроверзи које су одувек постојале у вези са њом, узимају повељу као сигуран податак који сведочи о оснивању Барске архиепископије, Puljić, *Uspostava*, 37, 54; M. Matijević-Sokol, *Toma arhiđakon i uspostava Dubrovačke nabiskupije*, Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije, 122; B. Šekularac, *Povelje dukljanskih vladara*, Hrvatsko-crnogorski dodiri, 60; A. Gulin, *Srednjovekovna barska (nad)biskupija i Kaptol*, Hrvatsko-crnogorski dodiri, 124.

[489] У прилог тези да је Барска архиепископија основана 1089. г. често се наводи и податак који је забележио историчар крсташа и крсташких држава у Светој земљи, Виљем Тирски. Говорећи о проласку једног дела крсташа првог крсташког похода који је предводио гроф Рајмунд Тулуски кроз Далмацију, Виљем наводи да у њој постоје четири митрополије: Задар, Сплит, Бар и Дубровник, *Willermi Tyrensis archiepiscopi Historia rerum in partibus transmarinis gestarum a tempore successorum Mahumeti usque ad annum domini MCLXXXIV*, edd. A.-A. Beugnot, A. Le Prévost, Recueil des historiens des croisades, Historiens occidentaux I, Paris 1844, 97; Станојевић, *Борба за самосталност*, 36, нап. 3. Међутим, Виљем није био савременик тих догађаја. Он те редове записује готово век касније између 1170. и 1184. г. користећи се списима савременика и очевидаца Првог крсташког рата. Тако и опис похода Рајмунда Тулуског преузима из дела Рајмунда из Агилера који је био учесник догађаја, у чијем се излагању не спомињу митрополије у Далмацији, *Raimundi de Aguilers, Canonici Podiensis, Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, Recueil des historiens des Croisades, Historiens occidentaux III, Paris 1866, 235–236. Штавише, да податак није могао настати у време Првог крсташког рата недвосмислено сведочи помињање Задарске митрополије, јер је она настала тек 1154. г. Податак се односи

Након Бодинове смрти, вероватно почетком XII века, прилике у Дукљи су се знатно промениле. Терет борби против Византије у наредном периоду преузели су рашки велики жупани. О Дукљи у византијским изворима тог времена готово и нема помена. Према Летопису попа Дукљанина, Дукљом су и даље владали краљеви из Бодинове породице све док средином XII века нису изгубили краљевску титулу и заменили је кнежевском под притиском византијског цара Манојла I Комнина (1143–1180).[490] У складу са непотпуним обавештењима о политичким догађајима у Дукљи из прве половине XII века, стоје исто тако незнатни подаци о црквеним приликама у њој. Вести које сведоче о великим црквеним центрима на јадранској обали, Сплиту и Дубровнику, могу расветлити оквир у који треба сместити епископије дукљанских градова.

У сам почетак XII века датирана је једна повеља папе Паскала II, којом дубровачком архиепископу Доминику шаље архиепископски

на време Виљема Тирског тј. другу половину XII века, те ће бити разматран у том хронолошком оквиру.

Више натписа који се налазе у Бару помињу барске предстојатеље. Они се према издавачима, *Писци средњовјековног латинитета*, 37–40, смештају у XI век, уз напомене да неке од њих други издавачи смештају у знатно позније период. Само један од тих натписа помиње барског *архиепископа* Сергија (Sergius archiepiscopus), *Исто*, 37, док се на свим осталим натписима користи термин барски пастор (Antibari pastor Petrus, односно Georgius), или предстојатељ, епископ (praesul Ioannes), *Исто*, 37–40. Ђ. Бошковић, *Стари Бар*, Београд 1962, 17–19, последња три смешта у период од почетка XIII до XV века, док се за датацију првог у коме се се помиње архиепископ Сергије не опредељује наводећи да га је И. Марковић датирао у XI век само зато што се у Фарлатијевој листи барских архиепископа не спомиње ниједан архиепископ под тим именом те га је И. Марковић означио као „једног од најранијих", Бошковић, *Стари Бар*, 18. Сем тога сам Бошковић, *нав. дело*, 19, тврди да црква Св. Ђорђа где су се налазила сва четири натписа по свом типу базилике хронолошки припада крају XII и почетку XIII века. Дакле, барски натписи не могу се узети као релеватни докази у прилог постојања Барске архиепископије, због тога што не постоје чврсти аргументи за датирање истих у XI век, нарочито оног у коме се помиње архиепископ Бара.

[490] У питању су краљеви Доброслав, Владимир, Ђорђе, Грубеша, Градихна и кнез Радослав, Mošin, *Ljetopis*, 99–105; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX–XII век)*, Београд 2006, 105 и даље; Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 79. Од њих је из других извора познат једино Ђорђе са једног печата на коме се међутим не назива краљем, него само „сином краља Бодина" (Georgius regis Bodini filius), Т. Gerasimov, *Un sceau en plombe de Georges fils du roi Bodine*, Studia historico–philological Serdicensia I, Serdicae 1938, 217–218; С. Ћирковић, *Преци Немањини и њихова постојбина*, Стефан Немања – Свети Симеон, 22. нап. 8.

палијум, али је она оправдано означена као фалсификат.[491] Ипак, архиепископ Доминик је посведочен у једном оригиналаном документу и то домаће провенијенције из 1108. г. У питању је акт којим он потврђује монахињама право коришћења Цркве Св. Симеона у Дубровнику.[492] Временом понтификата папе Каликста II (1119–1124) датује се више сумњивих повеља, како за дубровачку, тако и за барску цркву. Иако, су означене као сумњиве, занимљиво је да се њима додељују исте епископије и барској и дубровачкој цркви, као што је био случај и у раније спомињаним фалсификатима. Тако у повељи која је датирана 1120. г., а која је упућена дубровачком архиепископу Гирарду, папа потврђује архиепископски плашт и право над црквама у Захумљу, Србији, Травунији, Котору (тј. Росама), Будви, Бару, Улцињу, Скадру, Дривасту и Пулату.[493] У повељи за барску цркву, која се оквирно датује временом понтификата Каликста II (1119–1124), папа наводно потврђује плашт барском архиепископу Илији и додељује му права над свим дукљанским градовима, као и у повељи Гирарду, из 1120. г., с тим што додаје Дукљу, а изоставља Котор; такође изоставља Захумље, али додаје Босну. Постоји још један сумњив акт, настао тобоже истог дана када и поменута повеља архиепископу Гирарду којим папа позива епископе Горње Далмације или Дукље да признају Гирарда Дубровачког за свог архиепископа.[494] Да су у питању аутентични акти, то би значило да спор између дубровачке и барске цркве већ постоји, да дубровачки архиепископ има власт над епископима дукљанских градова, али да се они буне против те власти, те да их папа присиљава на потчињеност. Међутим, поставља се питање смислености папине политике да једнака права додели двема супротстављеним столицама. Проблеми нестају с чињеницом да су сва три акта очигледни фалсификати. За повељу папе Каликста II дубровачком архиепископу Гирарду јасно је да је фалсификат већ по томе што се у њој помињу повеље дубровачкој цркви папе Захарије (743), Бенедикта VIII (1022) и Паскала II (1102), а за све њих је показано да су фалсификати. Акт којим папа заповеда епископима Горње Далмације или Дукље да се потчине истом дубровачком архиепископу датиран је истим даном којим и споменута фалсификована повеља,

[491] М. Шуфлај је за њу изрекао да је очевидни фалсификат, *Acta Albaniae* I, 25–26; *CD* II, 3–4.

[492] *CD* II, 20–21. Документ је значајан и због тога што се у њему помиње каноник *архипрезвитер* извесни А. и каноник примицерије Петар што указује на почетке настајања дубровачког Каптола, A. Gulin, *Srednjovjekovni dubrovački kaptol*, Tisuću godina Dubrovačke (Nad)biskupije, 178–179.

[493] *CD* II, 33–35.

[494] *CD* II, 36–37.

стога је и он фалсификат сачињен истом приликом којом и та повеља. Најзад, велика сличност између повеље Каликста II Илији Барском и већ помињаних фалсификата начињених за барску цркву Александра II (1067) и Климента III Виберта (1089) говори у прилог томе да је и она фалсификат. Дакле, евидентно је да су све наведене исправе и до сада проучавани фалсификати настали као продукт спора око јурисдикционих подручја, који је постојао између Дубровника и Бара, тј. последица су спора који се јавио када је на делу подручја једне архиепископије формирана нова. Почетак тог сукоба још увек се не назире.

У првој половини XII века постојање Дубровачке архиепископије није било спорно. У вези са тим треба објаснити један акт папе Иноћентија II из 1139. г. У њему поменути папа додељује палијум сплитском архиепископу Гаудију и потврђује статус Сплита као јединог митрополитског центра у целој Далмацији те да се једино у њему могу одржавати провинцијски црквени сабори. Акт папа издаје на молбу угарског краља Беле II (1131–1141) и као одговор на писмо које му је послао сплитски архиепископ жалећи се да се сви његови суфрагани нису одазвали позиву да учествују на провинцијском сабору који је он био сазвао.[495] Навођење Сплита као јединог митрополитског центра у Далмацији на први поглед може изазвати недоумице у вези са црквеним статусом Дубровника у то време.[496] Међутим, право значење тог акта постаје сасвим јасно и очигледно када се обрати пажња на политичку позадину његовог настанка. Наиме, у првим деценијама XII века Млечани и Угри су водили честе ратове за власт над Далмацијом. У тим борбама су Угри успели да 1133. г. заузму Сплит, Шибеник, Трогир, Биоград и сву обалу до Неретве. Под млетачком влашћу су остали Задар и острва Раб, Црес, Осор и Крк.[497] Сви поменути градови и острва потпадали су тада под Сплитску архиепископију. Сплитска архиепископија нашла се подељена између две сукобљене државе. Стога се Бела II заузима код папе за сплитског архиепископа, како би овај потврдио његову власт над целом његовом дотадашњом територијом – и у угарском и у млетачком делу Далмације – што је у перспективи могло имати користи и за угарске политичке интересе.[498] Исто тако, то је

[495] *CD* II, 48.

[496] У овој монографији акт се посматра само кроз однос Сплита и Дубровника. Насупрот томе, присталице тезе да је Барска архиепископија настала у XI веку приликом разматрања овог акта постављају и питање њеног статуса, Станојевић, *Борба за самосталност*, 47–49.

[497] Ферлуга, *Византиска управа*, 129.

[498] Иначе, у то време угарски краљеви додељују бројне повластице Сплиту и сплитској цркви, *CD* II, 47–50, 54.

несумњиво одговарало и сплитском архиепископу, који се, како се из писма види, већ жалио папи како поједини епископи не долазе на провинцијски сабор. Мислим да у њима треба препознати управо епископе Задра и севернодалматинских острва (Раб, Осор, Црес и Крк). То је био почетак процеса дезинтеграције Сплитске архиепископије који ће кулминирати оснивањем посебне архиепископије за млетачки део Далмације, са седиштем у Задру, 1154. г.[499]

Од средине XII века статус Дубровачке архиепископије је потврђен на посредан или непосредан начин низом папских була. Тако већ 1142. г. папа Иноћентије II булом од 11. јуна потврђује архиепископски ранг дубровачком архиепископу Андреји и додељује му архиепископски плашт, а дубровачком кнезу и целој општини налаже да га прихвате и да му укажу почаст. Аутентичност тог документа се не доводи у сумњу будући да је сачуван у оригиналу и са печатом.[500] Једна сумњива повеља је издата истог дана као поменута була, с тим што овога пута папа Иноћентије II шаље Андреји архиепископски плашт и потврђује повластице дубровачке архиепископије. Овим актом је прецизно означен и јурисдикциони простор архиепископије, који је обухватао Захумље, *Србију*, Травунију, Котор тј. Росе, Будву, Бар, Улцињ, Скадар, Дриваст и Пулат. Повеља нема сумњивих унутрашњих обележја, но будући да печат није сачуван, сврстава се међу сумњиве буле.[501] Ипак, да је реч о аутентичном документу сведочи то што се управо тај документ наводи први у каснијим папским повељама дубровачким епископима, којима се потврђује њихово право на архиепископски плашт, а чија се аутентичност не доводи у сумњу.[502]

Да су папе биле добро упућене у то шта се дешава с друге стране Јадрана сведочи писмо које је дубровачком архиепископу упутио папа Евгеније III (1145–1153). У акту само стоји почетно слово архиепископовог имена (А.), но с обзиром на време када документ настаје, с правом се у њему препознаје личност поменутог архиепископа Андреје. Писмом, које се иначе датира временом понтификата поменутог папе, дубро-

[499] *CD* II, 76–79.

[500] *CD* II, 50–51.

[501] *CD* II, 51–53. Занимљиво је да се у првој були Иноћентија II од 11. јуна 1142. г. наводи како је дубровачки архиепископ Андреја боравио у Риму и од папе примио палијум и *писма*. То може да значи да се међу њима налазила и друга споменута була, у чију се оригиналност сумња.

[502] *CD* II, 70–72, 84 –86, 111–113, 206 –208, 226–229; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* III, ed. T. Smičiklas, Zagrabiae 1905, 274; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* IV, ed. T. Smičiklas, Zagrabiae 1906, 54.

вачки архиепископ се ослобађа обавезе доласка у Рим због „болести срца“, о којој је папа обавештен.[503] Такође, папа Анастасије IV (1153–1154) упутио је 1153. г. веома опширно и подацима обилато писмо дубровачком архиепископу Андреји, дубровачком кнезу и свем свештенству и народу. О свим детаљима који се у писму наводе папу је известио легат кога је он нешто раније послао у Дубровник. Наиме, чињеница да је папа отпослао у град Св. Влаха свог подђакона Хенрика одмах указује на то да је дошло до некаквог црквеног спора који је легат морао да реши. Како из писма сазнајемо, по среди је била непослушност суфрагана дубровачког архиепископа. Догодило се да је подђакон Хенрик сазвао сабор у сарадњи са архиепископом Андрејом, а да се епископи Дриваста и Улциња нису одазвали позиву. Због тога је тада донета одлука да се свргну епископи поменутих градова, али и да се екскомуницира которски кнез. Папа је ове вести примио к знању и похвалио истрајност у правој вери дубровачког архиепископа, те је у свом писму још једном нагласио њихову дужност као суфрагана да се потчињавају дубровачком архиепископу као своме митрополиту.[504] Писмо папе Анастасија IV је драгоцено јер се у њему бележе прве поуздане вести о непослушности епископа два дукљанска града према Дубровачкој архиепископији. То је уједно и неоспорно сведочанство о простирању јурисдикције дубровачког архиепископа и на дукљанске градове. И једна вест сплитског хроничара Томе Архиђакона потврђује наведено. Он, наиме, бележи да је 1147. г. први хварски и брачки епископ Мартин, не желећи да прими посвећење у Задру, отишао у Дубровник, где га је посветио дубровачки архиепископ Андреја заједно са епископима Улциња и Свача.[505]

Иако је из каснијих докумената јасно да ће се сукоб епископа дукљанских градова и Дубровачке архиепископије продубљивати док не доведе до коначног раздора, спорна ситуација у овом периоду наизглед се примирила, а о томе сведочи була новог папе Хадријана IV (1154–1159). Он том повељом из 1158. г. додељује новом дубровачком архиепископу Трибуну архиепископски палијум и потврђује права дубровачке цркве над *Србијом*, Захумљем, Травунијом и градовима Котором тј. Росама, Будвом, Баром, Улциње̂м, Скадром, Дривастом и Пулатом.[506] Тиме су још једном потврђена стара права Дубровачкој архиепископији.

---

[503] *CD* II, 59.
[504] *CD* II, 72–73.
[505] *Thomae Archidiaconi Historia*, 110.
[506] *CD* II, 84–86.

Босна на Истоку и Западу

Византијска власт се учврстила у областима *римске провинције Далмације* након успешне борбе цара Јустинијана (527–565) против Источних Гота, током четврте деценије VI века. Иако су се, како се из Прокопијевог дела *О ратовима* сазнаје, борбе против Острогота водиле претежно у јужном делу поменуте провинције, Готи су, као и романско становништво, оставили незнатне трагове на територији на којој ће се у потоњим вековима развити босанска држава.[507] Одлазак Германа са подручја Далмације није значио крај византијског ратовања са варварским скупинама. Некадашњи савезници против Гота, Словени, постали су озбиљна претња Царству на Балканском полуострву.[508] Тако, већ с јесени 550. и почетком 551. г., Прокопије бележи нове упаде Словена на простору префектуре Илирик и дијецезе Тракије, али и доноси прву вест о словенском нападу на простору Далмације. Наиме, пошто су из страха од одмазде тамошњег царског заповеника Германа одустали од напада на Солун, Словени „прешавши редом све илирске планине створише се у Далмацији".[509] Податак је, дакле, врло значајн, јер говори о упаду Словена на простор који ће касније у свом пуном обиму обухватити и босанска држава.[510] Иста територија је 597. г., како је у *Историји* Теофилакта Симокате забележено, поново била на удару Авара и вероватно њима делом потчињених Словена. Те године је хаган напао град Вонке и порушио у провинцији Далмацији четрдесет утврђења.[511] Као и остали делови Царства на Балкану, тако и простор провинције Далмације није успео да се одбрани од варварских упада, чији је највећи и коначни успех на том простору био освајање Салоне после 612. г. Разарање Салоне је имало за последицу и урушавање црквене организације на простору римске Далмације пошто је Салона била њена митрополија. Како се римска Далмација простирала од Јадранског мора до Саве и Дрине, то је јурисдикција Салонитанске архиепископије обухватала управо тај простор. На том простору се

[507] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 32–33.
[508] *ВИИНЈ* I, 34–35, 37 (Ф. Баришић).
[509] *ВИИНЈ* I, 46 (Ф. Баришић). Ћирковић, *Историја*, 33.
[510] Овај податак се обично узима као почетак словенске колонизације на простору југоисточне Босне, *ВИИНЈ* I, 46, нап. 92 (Ф. Баришић).
[511] *ВИИНЈ* I, 46 (Ф. Баришић); Ћирковић, *Историја*, 33–34. О граду Вонки cf. Šišić, *Povjest Hrvata*, 225; *ВИИНЈ* I, 46, нап. 74 (Ф. Баришић).

налазило језгро средњовековне босанске државе и територија на којој ће се она развијати. Једна од епископија Салонитанске архиепископије налазила се у VI веку у долини реке Босне, на њеној левој притоци Лашви, у граду Бистуе (Bistue), у близини данашње Зенице. Епископ тог града Андреја имао је запажену улогу на оба Салонитанска црквена сабора, 530. и 533. г.[512] Ипак, и она је као и остале епископије древне салонитанске цркве ишчезла услед досељавања Словена.

Дакле, Словени су за кратко време у потпуности загосподарили читавим подручјем западног и централног Балкана. Након тога је на тој територији, уследило насељавање Срба и Хрвата. О тим догађајима најречитије говори византијски цар Константин VII Порфирогенит у делу *О управљању царством*. Према Пофрирогенитовом излагању, Срби су населили територију на којој су формирали кнежевине Србију, Травунију, Захумље, Паганију и Дукљу. У оквиру кнежевине Србије налазила се и „земљица Босна", а у њој два насељена града, Котор и Десник.[513] Порфирогенит наводи још један град западно од Дрине, Соли, али за њега не каже да се налази у „земљици Босни". Босна је била само географска целина у оквиру Србије и захватала је само горњи ток реке Босне. Према томе, Босну су у VII веку населили Срби и она је у почетку била саставни део њихове државе. То потврђују подаци који доноси франачки летописац Ајнхард, описујући како је 822. г. панонски кнез Људевит, пошто је пред доласком франачке војске морао да напусти свој град Сисак, побегао Србима, „народу за који се каже да држи велики део Далмације.[514] Далмација која се у овом одељку помиње јесте римска провинција Далмација, а онај њен део који су држали Срби, где

---

[512] *Historia Salonitana Maior*, 76–85; Đ. Basler, *Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća*, Kršćanstvo srednjovekovne Bosne. Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije (1089–1989), prir. Ž. Puljić, F. Topić, Sarajevo 1991 (Studia Vrhbosnensia 4), 2; Basić, *Pristupna razmatranja*, 65.

[513] *ВИИНЈ* II, 49, 58 (Б. Ферјанчић). Познији извор, Летопис попа Дукљанина доноси податак да се Србија (Загорје) дели на Рашку и Босну, а да се Босна простире од Дрине на истоку до Борове главе или Борове планине на западу, Mošin, *Ljetopis*, 54–55; В. Ћоровић, *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, ГЛАС СКА 167 (1935) 11–13; Ћирковић, *Историја*, 40; Ј. Мргић –Радојчић, *Доњи Краји*: *Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 34–35. Без обзира који од наведених топонима се узме као западна граница Босне, Борова планина или Борова глава, територија коју је она обухватала према Летопису је она која се може препознати из Порфирогенитових вести, јер обухвата цео српски простор западно од Дрине.

[514] *MGH SS* I, 209.

је побегао Људевит, била је управо Босна.[515] Када пак Константин Порфирогенит описује сукобе унутар српског владарског дома у другој половини IX века, он наводи како су појединии његови чланови бежали или били протеривани из Србије, било у Хрватску било у Бугарску.[516] Најзад, исти Порфирогенит, описујући границе јужнословенских кнежевина у своје време, изричито напомиње да се Србија граничи са Хрватском код Цетине и Ливна.[517] Још и средином XII века била је жива успомена да је Босна била део Србије. Тада византијски историчар Јован Кинам пише како „река Дрина дели Босну од остале Србије". Међутим, истом приликом он помиње да она више не припада Србији у политичком смислу, већ „народ у њој има посебан начин живота и управљања".[518] На другом месту Кинам назива босанског владара бана Борића „егзархом далматске земље Босне", а назив Далмати иначе користи када говори о Србима.[519] Почеци политичке посебности Босне обично се везују за време краља Бодина, који је, према *Летопису попа Дукљанина*, јединомизвору који доноси податке о догађајима у Босни за период између Порфирогенитових и Кинамових вести, доделио власт над Рашком браћи Вукану и Марку, а власт над Босном извесном кнезу Стефану.[520] Дакле, у раном средњем веку Босна је у политичком погледу била саставни део Србије. Да ли то значи да је она и у црквеном погледу делила судбину осталог дела земље Србије?

Нема наративних извора који говоре о црквеним приликама у Босни након насељавања Словена тј. Срба до XII века. Одређени археолошки налази потврђују присуство хришћанства на подручју језгра средњовековне Босне, у периоду од VIII до XII века. У питању су скулптуре које имају хришћанске елементе, а пронађене су у остацима цркава са подручја долине реке Босне. То су локалитети у Дабравини, Зеници, Брези, Лепеници (у близини Фојнице) и Рогачићима (у близини Сарајева). Њихов настанак се у почетку везивао за рановизантијски период, али се подробнијом анализом дошло до закључка да они припадају периоду између IX и XII века.[521]

---

[515] Ћирковић, *Историја*, 39.

[516] *ВИИНЈ* II, 52–53 (Б. Ферјанчић).

[517] *ВИИНЈ* II, 36 (Б. Ферјанчић).

[518] *Ioannis Cinnami epitome*, 104; *ВИИНЈ* IV, 28 (Ј. Калић).

[519] *Ioannis Cinnami epitome*, 131; *ВИИНЈ* IV, 51 (Ј. Калић); Мргић–Радојчић, *Доњи Краји*, 35.

[520] Mošin, *Ljetopis*, 96–97; Мргић–Радојчић, *Доњи Краји*, 32–33, сматра, на основу података које такође доноси Летопис попа Дукљанина, да се Босна издвојила из Србије већ после смрти кнеза Часлава.

[521] И. Николајевић–Стојковић, *Скулптура средњовековних цркава Босне и Херцеговине*, ЗРВИ 5 (1958) 111–123; Eadem, *La sculpture ornamentale au XIIe siècle, en Bosnie et an*

Осим тога пронађени су остаци на којима се налазе латински натписи који се неосновано доводе у везу са црквеним приликама у Босни, а приписују се наводном франачком утицају. У питању је натпис на копчи која је пронађена у Врбљанима (у близини Кључа) и датује се у другу половину VIII века и натписи у Ливну и околини, који се датују у IX–X век. На истом простору, у Гламочком пољу, пронађени су и остаци архитектуре који се датују у исто време и такође приписују франачком утицају.[522] Ипак, важно је истаћи да ниједан од ових извора није пронађен на географском простору Порфирогенитове „земљице Босне". Наиме, област Кључа, која ће се наћи у саставу Доњих краја, налази се западно од жупе Пливе, коју Порфирогенит наводи као једну од жупа у Хрватској.[523] Област Ливна цар писац такође помиње као једну од жупа у Хрватској, а град Ливно као један од њених *насељених градова*. Простор Ливањског, Дувањског и Гламочког поља наћи ће се у саставу босанске државе тек почетком XIV века.[524] Према томе, наведени извори који сведоче о франачком утицају односе се пре на црквене прилике у раносредњовековној Хрватској него у Босни.

Нема конкретних података ни о словенском културном утицају на простору раносредњовековне Босне. Најстарији споменици писани српскословенским језиком и ћириличким писмом потичу с краја XII века, тј. из времена владавине бана Кулина. У питању је његова повеља Дубровчанима из 1189. г., која је најстарија ћириличка повеља писана српским народним језиком, као и два ктиторска натписа, бана Кулина и његовог судије Грдеше.[525] Међутим, нема места сумњи да се словенска писменост јавила у Босни већ у првој половини X века, пошто се за тај период, тј. за владавину кнеза Часлава, према мишљењу Ђорђа Трифуновића, везује појава словенске писмености у Србији, а Босна је тада била саставни део Србије.[526] Да ли несумњиво постојање словенске писмености у Босни подразумева и да је она била у вези са црквеном организацији у Србији, тј. са бугарском црквом, а потом и Охридском архиепископијом? Да то не мора бити случај сведочи чињеница да из дванаестог века потичу и српски глагољски споменици који су настали

Herzégovine, ZRVI 8/2 (1964) 295–309; Иста, *Рељефи из Билимишћа, Зеница*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 245–252.

[522] Basler, *Arheološki spomenici kršćanstva*, 4–5; Живковић, *Црквена организација*, 138–139.

[523] *ВИИНЈ* II, 33 (Б. Ферјанчић);

[524] *ВИИНЈ* II, 33, 44 (Б. Ферјанчић); Ћирковић, *Историја*, 88.

[525] *CD* II, 271; Г. Томовић, *Морфологија ћириличних натписа на Балкану*, Београд 1974, 35–36.

[526] Трифуновић, *Ка почецима*, 82–88.

на подручју Захумља, Травуније и Дукље,[527] а које су у то време неоспорно биле део римске цркве тј. Дубровачке архиепископије. Слично је и у Хрватској, где је богослужење на словенском језику у X и XI веку било заступљено упркос томе што је забрањивано на сплитским саборима 925. г. и 1061. г.[528]

Први сигуран податак о црквеној припадности Босне потиче управо из XII века и везује је такође за Дубровачку архиепископију. У питању је повеља папе Иноћентија II дубровачком архиепископу Андреји из 1142. г., у којој се међу областима под јурисдикцијом дубровачког архиепископа наводи и *regnum Serviliae*, за шта ће се показати да означава Босну.[529] Иста формулација се налази и у неким каснијим оригиналним документима дубровачке цркве – у питању су папске повеље из 1153. г., 1158. г. и 1167. г., да би се коначно у повељи Урбана III од 28. марта 1187. г. појавило објашњење да regnum Serviliae значи Босна – „regnum Serviliae qoud est Bosna".[530] Након ове, све наредне папске повеље дубровачкој цркви до 1238. г. садржаће управо такву формулацију. Без обзира на то што је значење појма „Краљевство Србија" објашњено, он је остао неизоставни део у навођењу суфрагана Дубровачке архиепископије.[531] Ипак, зна се да је Србија, тј. епископија у Расу била у XII веку била саставни део Охридске архиепископије, те нема сумње да се под regnum Serviliae и пре 1187. г. подразумевала Босна. Дакле, из XII века постоји низ података који сведоче о томе да је Босна била под јурисдикцијом Дубровачке архиепископије. Пошто је навођење regnum Zachulmiae и regnum Tribuniae у папским повељама за дубровачку цркву подразумевало постојање стонске и требињске епископије у саставу Дубровачке архиепископије,[532] то је највероватније и regnum Serviliae подразумевало постојање епископије у Босни.[533] Главно питање остаје када је и на који начин она настала и нашла се у оквиру Дубровачке архиепископије.

На основу аката Сплитских сабора из 925. и 928. г. јасно је да је Сплитска архиепископија у то време обухватала епископије Дубровника,

---

[527] У питању су Гршковићев и Михановићев одломак, Трифуновић, *Ка почецима*, 24–32. Према Ђ. Трифуновићу „глагољица је давнашње писмо српских богослужбених књига", *Исто*, 23.

[528] *CD* I, 32 ; *CD* I, 95–96; *Thomae archidiaconi Historia*, 78.

[529] *CD* II, 52.

[530] *CD* II, 85, 111, 207.

[531] *CD* II, 226; *CD* III, 274; *CD* IV 54.

[532] *CD* II, 52, 85, 111, 207, 226; *CD* III, 274; *CD* IV 54.

[533] Босански епископ помиње се као суфраган дубровачке цркве у следећим актима: *CD* II, 51–53, 70–72, 84 –86, 111–113, 206 –208, 226–229; *CD* III, 274; *CD* IV, 54.

Котора и Стона и подручје српских кнежевина Захумља и Травуније.[534] У тим актима нема индиција да се њена духовна власт ширила и на један део тадашње кнежевине Србије, тј. потоњу Босну.[535] Самим тим ни Дубровачка архиепископија приликом оснивања средином X века на једном делу доташње територије Сплитске архиепископије, није имала

[534] Помен српских великаша који су били присутни на сабору из 925. г., *CD* I, 32–33, односи се свакако на захумског кнеза Михаила који је био на сабору и његову пратњу, а можда и неке друге приморске кнежеве.

[535] У историографији, нарочито хрватској, постоји теза да је босанска епископија до XII века била у саставу Сплитске архиепископије, уп. P. Babić, *Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Bosni*, Kršćanstvo srednjovekovne Bosne, 97–98. Такаво мишљење се темељи на једном податку из списа познатог као *Provinciale vetus*, који је, у ствари, епископска нотиција римске цркве. У трећој глави тог списа набрајају се митрополије и епископије у Угарској и Хрватској и Далмацији. У овој потоњој набрајају се следеће митрополије и епископије: митрополија Салона, Задар, Скрадин, Трогир, Биоград, Раб, Осор, Крк, Сисак, Дубровник, Котор, Стон, Макарска, Босна, Улцињ, Свач, Бар, Дувно и Нин, *Provinciale vetus sive ecclesiae universae provinciarum notitia*, PL 98, 465 B–466 A. Након што се у IV глави поменутог списа набрајају митрополије и епископије у Шпанији, а у V оне у Пољској, Немачкој, Енглеској, Шкотској, Норвешкој, Данској, Шведској и Ирској, *Provinciale vetus*, PL 98, 466 A–470 B, у VI глави се наводе митрополије и епископије у „Далмацији изнад мора", „Истри изнад мора" и „Склавонији". У прву спада митрополија Аквилеје, у другу митрополије Града, Задра и Сплита, под којим се наводе само епископије Сиња и Трогира, док у трећу, тј. „Склавонију", спада митрополија Дубровника са следећим суфраганима: Стон, Босна, Требиње, Котор, Росе, Будва, Бар, Улцињ, Свач, Дриваст, Пулат, Скадар и Арбан (Кроја), *Provinciale vetus*, PL 98, 470 B–471 A. Спис је по свој прилици настао у другој половини XII века јер се у њему спомињу митрополије Норвешке и Шведске које су настале 1152. г. односно, 1164. г. Одељак о Хрватској и Далмацији у трећој глави наводи под Сплитском архиепископијом не само Босну него и све оне епископије које су у то време потпадале под Дубровачку архиепископију, док одељци у шестој глави приказују реално стање у другој половини XII века. Нема разлога за претпоставку да одељак из треће главе потиче из неког ранијег периода у односу на одељак из шесте главе јер је у питању епископска нотиција која приказује стање римске цркве у једном тачно одређеном периоду, у којој је грађа распоређена по географском принципу, а не хронолошки. Одељак о Далмацији из треће главе и иначе садржи мањкавости (сисачка епископија више не постоји у то време, скрадинска и биоградска епископија је у ствари у то време иста, дувањска епископија још увек не постоји). У сваком случају, могло би се рећи да одељак у трећој глави не приказује реално стање црквене организације у Далмацији и јужнословенским земљама између X и XII века, већ се у њему једноставно набрајају епископије које су у разна времена постојале на том простору.

простор Босне у свом саставу. То је сасвим очекивано будући да је у то време Босна била део кнежевине Србије, те је свакако делила њену судбину у политичком и црквеном погледу. Упркос повременим сукобима унутар српског владарског дома, слика Србије IX и X века јесте слика једне јединствене политичке целине, те је мало вероватно да такве прилике нису владале и на пољу црквене организације.

У ком се тренутку, дакле, и под којим околностима Босна у црквеном погледу одвојила од Србије и нашла у опсегу Дубровачке архиепископије? Почеци самосталности Босне у политичком смислу могли би уједно бити показатељ времена њеног црквеног одвајања од остале Србије. Широк временски оквир у коме је дошло до развоја такве политичке ситуације размиче и хронолошке границе црквеног одвајања Босне. Политичку самосталност од Србије Босна је могла стећи било када у времену између смрти кнеза Часлава, средином X века, и 1137. г., када се први пут она помиње као посебна територија под угарском влашћу.[536] Управо у том периоду Босна је могла потпасти под јурисдикцију Дубровачке архиепископије – чињеница је да је током XI века Дубровачка архиепископија била у експанзији и да се њен територијални опсег повећавао укључивањем епископија на подручју Дукље. Сличан развој ситуације могао је бити и са Босном. Да укључење Босне у састав Дубровачке архиепископије и настанак босанске епископије стоји у вези са политичким осамостаљивањем Босне сведочи и то што се босанска епископија никада не помиње поред рашке међу епископијама Охридске архиепископије. Разлози због којих се од Србије политички осамостаљена Босна окренула римској цркви и Дубровачкој архиепископији остају само на нивоу претпоставки.

Почетак XII века доноси нове промене у политичкој ситуацији на подручју западног Балкана. Један од најзначнијих чинилаца на њему постаје Угарска. Године 1102. угарски владар осваја Хрватску и Далмацију, а из 1137. г. потиче и први податак о угарској власти на Босном. Већ 1138. г. Босна се први пут појављује у угарској краљевској титули под именом Рама.[537] Те нове политичке околности нису, међутим, утицале на црквени положај Босне. Она тада није потпала под угарску цркву, него је остала у саставу Дубровачке архиепископије.

Босна тако у XII веку остаје на размеђу Истока и Запада, као земља словенске културе и римског обреда.

[536] *CD* II, 46.
[537] *CD* II, 46–47.

Верске размирице и (не)моћ државе (друга половина XII и почетак XIII века)

Православље и јерес у држави Стефана Немање

Историја Балканског полуострва средином XII века обележена је апсолутном доминацијом Византијског царства и јаке личности његовог господара, цара Манојла Комнина. Друга велика сила, Угарска, која се од краја XI века, преко Хрватске, Далмације и Босне, почела спуштати на јадранске обале, морала је са њих привремено одступити, притиснута одлучном политиком моћног источног цара. Венеција, будућа господарица Јадрана, није тада још увек ширила свој утицај на југ даље од Задра.[538]

Манојло Комнин је принудио 1163. г. угарског краља Стефана III да му преда свог млађег брата Белу и његову баштину, која је обухватала Хрватску и Далмацију.[539] Ипак, како се Угри нису придржавали првобитног договора, тај чин цара Манојла постао је повод за вишегодишњи сукоб између Византинаца и Угара. Након тешких борби, нарочито на дунавској граници, Византијско царство је 1167. г. успело да у своје границе укључи Хрватску, Далмацију и Срем. Свакако, тада је под његову врховну власт морала доћи и Босна, до тада такође угарски вазал. [540]

За то време Србија и српско Приморје су већ од раније били под чврстом византијском влашћу, која је само ојачана након борби из педесетих година XII века. Византијски цар је тај који по својој вољи поставља и смењује српске велике жупане, нарочито у време ратова са Угарском, између 1162. и 1167. г: прво је то Урош II, затим Белош, па Деса, и коначно, од око 1165. г. породица Стефана Немање, предвођена најстаријим братом Тихомиром.[541]

---

[538] Ферлуга, *Византиска управа*,129.

[539] *Ioannis Cinnami epitome*, 215; *ВИИНЈ* IV, 66 (Ј. Калић); Ферлуга, *Византиска управа*, 130.

[540] *ВИИНЈ* IV, 60–101, 130–148 (Ј. Калић); Ферлуга, *Византиска управа*, 130–137; *ИСН* I, 204 (Ј. Калић).

[541] *Ioannis Cinnami epitome* 101–113, 203–204, 212–215; *ВИИНЈ* IV, 22–38, 56–66, 122–130, 138–139 (Ј. Калић); *ИСН* I, 202–208 (Ј. Калић).

Немања је већ, према речима његовог сина и животописца Стефана, примио део свога отачаства „када је узрастао до младићства“, тј. добио је на управу источне крајеве Србије – Топлицу, Ибар, Расину и Реке.[542] У то време, док је био господар једног дела Србије, добио је у посед од византијског цара Манојла I Комнина Дубочицу (крај око Лесковца), али и једно, за сада непознато, високо византијско достојанство.[543] То што је добио „део отачаства“ и што је стекао милост цара Манојла, као и његова самостална црквена делатност на територији којом је управљао изазвало је гнев његове старије браће, која су га за казну заточила у пећини, у близини Раса.[544] Након што се према опису тог догађаја, на чудесан начин избавио из тамнице, поново је узурпирао власт од своје старије браће, негде средином 1166. г. Тиме је почела његова владавина,[545] иако се први пут у византијским изворима помиње као владар Србије у јесен 1168. г. Његова браћа су побегла пред њим у Византију, а он је већ развио своју акцију према суседним областима, заузимао је Котор и нападао чак и Хрватску.[546] Због свега тога, цар Манојло, његов врховни господар одлучио је да га казни. Заједничка војска царевог војсковође Теодора Падијата и Немањине прогнане браће сукобила се са њим на његовој територији, код места по имену Пантин, на Ситници, на Косову, али је претрпела пораз, негде у септембру 1168. г. Након тога и сам цар, који је тада боравио у Филипопољу, према причању Никите Хонијата, креће у поход против „топарха Немање“. То казивање потврђује и један извор западне провенијенције, Виљем Тирски, у својој *Историји о делима у прекоморским пределима*, који се сусрео са царем по завршетку поменутог похода.[547]

Немања је, дакле, победом код Пантина, чини се, само за кратко време осигурао свој положај. Чести цареви походи, односно, како

[542] Стефан Првовенчани, 20. Слично, ослањајући се на податке Стефана Првовенчаног пише и Доментијан, *Живот Св. Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 4.

[543] Стефан Првовенчани, 20–22; *ИСН* I, 208–209 (Ј. Калић); С. Пириватрић, *Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодршци области српског престола“*, ЗРВИ 48 (2011) 89–96, 102–103.

[544] Стефан Првовенчани, 24, 26; *ИСН* I, 209 (Ј. Калић).

[545] *ВИИНЈ* IV, 144–148, и нап. 131–140 (Ј. Калић); Стефан Првовенчани, 28; С. Пириватрић, *Прилог хронологији почетка Немањине власти*, ЗРВИ 29–30 (1991) 130–131.

[546] *ВИИНЈ* IV, 146, и нап. 137 (Ј. Калић); Ј. Калић, *Српско-византијски сукоб 1168. године*, ЗФФБ 11/1 (1970) 196–198.

[547] *Willermi Tyrensis Historia*, 946; Стефан Првовенчани, 30–32; *ВИИНЈ* IV, 147, и нап. 138 (Ј. Калић); Калић, *Сукоб*, 194–202; Пириватрић, *Прилог*, 132–134.

Хонијат приповеда, „кад год би запазио да он (Немања) скреће са правога пута и тежи слободи...“, чинили су, упркос победе код Пантина, његов положај на месту великог жупана несгурним.[548] Нови поход цара Манојла против Срба био је условљен чињеницом да су потоњи узели учешће у млетачко-византијском рату, који је отпочео 1171. г. Након њега, Немања је коначно 1172. г. био принуђен да се, како га Кинам описује, „откривене главе и голих руку до лаката, босих ногу, са везаним конопцем око врата, са мачем у руци...“, потпуно покори цару и да својим присуством увелича његову тријумфалну поворку у Цариграду.[549] Када се отуда вратио, његов је положај био сасвим утврђен, фактички и формално, јер је добио и признање од цара. То је са собом носило и вазалске обавезе. Немања је њих, како из извора дознајемо, верно испуњавао, те је тако Кинам забележио да је одред српских ратника 1176. г. учествовао уз Византинце у бици код Мириокефалона у Малој Азији против Турака Селџука. Његови односи са царем Манојлом остали су добри и мирољубиви све до цареве смрти 1180. г.

Врховна власт византијског цара над целим простором западног дела Балканског полуострва није истовремено значила и доминацију византијске цркве и православне вере на овим просторима. Једино је у Србији деловала православна црква, док су остале српске земље припадале римској цркви. Из *Друге охридске повеље*, настале 1020. г., сазнајемо да је рашка епископија била једна од епископија Охридске архиепископије. То је уједно и једина њена епископија чије се седиште, као и цела територија, налазило на простору ондашње Србије. Ипак, границе Србије почетком друге половине XII века, свакако су прелазиле границе рашке епископије и обухватале и делове неких других епископија Охридске цркве, о чему ће у наредном тексту бити више речи.

Рас је, дакле, био главно црквено седиште у Србији, као важно византијско утврђење првих деценија XII века, а током истог столећа је постао и седиште и потом и главни политички центар српских великих жупана.[550] Око утврђења Раса вођене су тешке борбе српске и

[548] *ВИИНЈ* IV, 147–148 (Ј. Калић); Калић, *Сукоб*, 202.

[549] *Ioannis Cinnami epitome*, 286–288; *ВИИНЈ* IV, 101–104, 147–148 (Ј. Калић), 209–214, 218–220 (Б. Ферјанчић); А. Поповић, *Четири портрета Стефана Немање*, Стефан Немања – Свети Симеон, 121–128. Стефан Првовенчани не помиње овај очев пораз и његов боравак у Цариграду.

[550] Да је у Расу средином XII века било архижупаново седиште сведочи Кинам описујући поход цара Манојла против Срба 1149. г., *Ioannis Cinnami epitome*, 102–103; *ВИИНЈ* IV, 23–26 (Ј. Калић); Ј. Калић, *Престо Стефана Немање*, Европа и Срби, 183.

византијске војске, но чини се да је поприште дипломатског деловања Срба и Византинаца педесетих и шездесетих година XII века, ипак био Ниш. То најпре због чињенице што је Ниш био најближе византијско упориште ка Србији. Он је и значајна тачка на путу Via Militaris, а његов значај у комнинској Византији најбоље осликавају речи Јована Кинама који бележи да „кроз ово место (Ниш) води пут у обе земље, пеонску (угарску) и српску, а овуда је потребно проћи путујући у обе".[551] Управо, је Ниш, тј. нишевски крај, према казивању Стефана Првовенчаног у житију посвећеном Стефану Немањи, био место сусрета цара Манојла и Немање 1163. г.[552] Разлог том сусрету била је жеља цара Манојла да види човека о чијим је врлинама доста тога чуо. Будући да се ради о епитетима попут „изврсна чистота", „смерност" и „кроткост", својствених хришћанској терминологији, јасно је да је циљ набрајања његових врлина заправо указивање на његову неизмерну побожност.[553] У науци је већ запажено, да је обавештења о Немањиним особинама могао цару Манојлу пренети охридски архиепископ Јован (Адријан) Комнин (1139/1140–1163). Он је био у царевој пратњи када је цар из Београда. водио преговоре 1163. г. са угарским двором о питању брака између његове ћерке Марије и Беле, брата актуелног краља Стефана III (1162–1172). На путу до Београда, Манојло и Јован су свакако прошли кроз Ниш, те се на томе заснива претпоставка да је архиепископ Јован присуствовао састанку Немање и цара, односно да је он цара обавестио о Немањиним врлинама.[554] Нема разлога за сумњу да је архиепископ Јован присуствовао том сусрету, али је мало вероватно да је особине које Стефан Првовенчани помиње у вези са Немањом изрекао управо он. Пре ће бити да је разлог за тај сусрет била чињеница да је Немања управљао значајним областима на истоку Србије, Топлицом, Ибром, Расином и Рекама, а не његова лична побожност, о којој нас, чини се, Првовенчани обавештава захваљујући свом личном утиску о оцу или пак повинујући се захтевима хагиографског жанра. У сваком случају, Немања је том приликом био обдарен делом царске земље, Дубочицом и високим достојанством.

Убрзо након овог догађаја отпочела је и његова црквена градитељска делатност. За такав подухват му је била потребна дозвола

---

[551] *Ioannis Cinnami epitome*, 213; *ВИИНЈ* IV, 62 (Ј. Калић); Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, Европа и Срби, 381.

[552] Ј. Калић, *Српска држава и Охридска архиепископија у XII* веку, ЗРВИ 44/1 (2007) 197–208; И. Стевовић, *Историјски извор и историјско–уметничко тумачење: Богородичина црква у Топлици*, Зограф 35 (2011) 75.

[553] Стефан Првовенчани, 20.

[554] Калић, *Српска држава*, 203–204.

надлежног архијереја, коју је он могао добити од нишког епископа, или од самог охридског архиепископа, можда и од архиепископа Јована приликом сусрета.[555] Дакле, Немања „ни мало не задоцнивши, почео је са журбом да подиже у отачаству своме, у Топлици, храм Пресвете Богородице", а у близини тог манастира је подигао и Манастир Светог Николе наспрам ушћа реке Бањске.[556] Оба храма, како се види, саграђена су у Топличком крају, на делу Немањиног отачаства, у Србији. Ипак, у јурисдикционом погледу оба се налазе на територији која је, према одредбама охридских повеља Василија II, припадала нишком епископу, као и области Мокро (Бела Паланка), Компл и Сврљиг.[557] У то време, док је био локални господар источних делова Србије, Немања је био упућен на епископа у Нишу, или директно на охридског архиепископа. Рашки епископ је тек по његовом потпуном преузимању власти добио улогу „дворског епископа", будући да је био једини чије се седиште епископије налазило на тлу Србије и то у њеном стоном месту.[558]

Сви Немањини биографи наводе да је пре него што су га браћа заточила у пећини, Немања подигао Манастир Свете Богородице и Манастир Светог Николе у Топлици и да је „установио монашко правило у њима".[559] Међутим, Немањини животописци се не слажу у редоследу подизања поменутих храмова. Код Стефана Првовенчаног и Доментијана се наводи да је прво подигнута Црква Св. Богородици, док Сава као прву наводи Цркву Св. Николе. Археолошка истраживања су показала да је Црква Св. Богородице, у ствари обновљена затечена византијска црква, док је Црква Св. Николе самостални Немањин подухват. Због тога се предност даје Стефановом, односно Доментијановом казивању, а не Савином.[560] Такође, уочено је да Црква Св. Николе архитектонски неодољиво подсећа на средњу цркву Манастира Христа Пантократора, која се налази у Цариграду.[561] Иначе, тај цариградски манастир је био

---

[555] В. и Калић, *Српска држава*, 204.

[556] Стефан Првовенчани, 22; *Архитектура Немањићког доба* I, прир. М. Чанак–Медић, Ђ. Бошковић, Београд 1986, 16.

[557] Иванов, *Български старини*, 553; Стевовић, *Историјски извор*, 78.

[558] Калић, *Српска држава*, 206; Јиречек, *Историја* I, 127.

[559] „... **и чрьньскоѥ правило оустави оу нѣмь**…", Стефан Првовенчани, 24; Свети Сава, 150, пише како Стефан Немања и **въсѣмь тѣмь мѡнастъıремь сътвори оуправоу ꙗкоже подобаѥть**…"; Доментијан, *Живот Св. Симеуна*, 7–8 .

[560] М. Шупут, *Цариградски извори архитектуре цркве Св. Николе у Куршумлији*, Стефан Немања – Свети Симеон, 178; Ј. Нешковић, *Нека отворена питања о црквеном градитељству у доба Стефана Немање*, Стефан Немања – Свети Симеон, 201.

[561] Шупут, *Цариградски извори*, 175.

маузолеј комнинске династије, а задужбина је цара Јована II Комнина, брата од стрица охридског архиепископа Јована (Адријана).[562] Намеће се питање како је дошло до тога да баш та црква послужи Немањи као узор за његову задужбину. Његови неимари имали су свакако непосредне везе са цариградском уметношћу тог доба, а да ли је томе посредовао и архиепископ Јован остаје непознато. Постоје јасне индиције да је Немања Цркву Св. Николе градио за свој маузолеј, премда је то истакнуто место историја доделила неким другим светињама.[563] Својој супрузи Ани Немања је препустио бригу о Манастиру Пресвете Богородице у Топлици, а према речима Стефана Првовенчаног, Ана се о њему *усрдно бринула*.[564] Из самог текста *Житија* може се закључити да је реч о манастиру у коме је боравило женско монаштво.[565]

Оба манастира су подигнута пре 1166.[566] Немањина браћа су била незадовољна због његовог самосталног неимарства, али овога пута га кажњавају на суров начин, заточењем у пећини.[567] Епилог тог заточења је познат на основу *Житија*: Немања је избављен захваљујући молитвама које је упутио Св. Ђорђу.[568] Одмах по овом догађају и након преузимања врховне власти средином 1166. г., а пре битке код Пантина 1168, Немања започиње изградњу Манастира Ђурђеви Ступови у близини Раса. Манастирску цркву је посветио Св. Ђорђу „који га је сачувао и укрепио ничим неповређеног од противника", како Стефан пише, алудирајући на Немањину браћу као главне противнике. Манастир је, према делимично сачуваном натпису, довршен 1171. г.[569] И

---

[562] Angold, *Church and Society*, 78, 173–175; Стевовић, *Историјски извор*, 88, нап. 99. О добрим односима између цара Јована Комнина и Јована-Адријана Комнина и тзв. *филаделфији* (братољубље) која се неговала у царском роду Комнина, в. В. Станковић, *Комнини у Цариграду (1057–1185)*, Београд 2006, 173–176, 266–267.

[563] У северном делу анекса цркве Св. Николе, који није накнадно дозидан, пронађена је гробница без назнака да је неко био у њој сахрањен, Шупут, *Цариградски извори*, 177.

[564] Стефан Првовенчани, 22.

[565] В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 33, 214.

[566] Марковић, *Православно монаштво*, 59–60; Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, Краљево 1984, 6–7; *ИСН* I, 273–276 (В. Ј. Ђурић).

[567] Према вестима Стефана Првовенчаног нетрпељивост старије браће према Немањи потиче од времена када је он примио део отачаства на управу, а продубљује се због његовог доброг односа са царем Манојлом и коначно због његовог црквеног деловања, Стефан Првовенчани, 20–27.

[568] Стефан Првовенчани, 24–29.

[569] Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 12; *Архитектура* I, 55.

у њему је, као и у Манастиру Св. Николе и Св. Богородице, установљено „монашко правило".[570] Свакако, у питању је манастирски устав, тј. типик којим се одређује свеукупни живот у манастиру. Осим тога, Немањи се приписује и оснивање манастирâ Св. Николе у Ибру и Пресвете Богородице на реци Бистрици.[571]

Несумњиво је одмах по оснивању ових манастира заживео и свакодневни и литургијски живот. Ипак, намеће се питање по ком типику се он спроводио. Важно је пре свега нагласти да су сви поменути манастири били на тлу Охридске архиепископије. Ипак, није познато који су типици били у употреби на њеној територији. Зна се да су српски манастирски ктитори преузимали уметничке обрасце из Византије, и да су осим тога, вероватно прихватали и одређене црквене прописе који су важили у одређеном манастиру, градитељском узору. То значи да би у Манастиру Св. Николе могао да заживи типик за Манастир Пантократор, чији је ктитор Јован II Комнин.[572] Можда је пак у српској средини био употребљиван Евергетидски типик, неколико деценија пре но што за то имамо реалне потврде у виду типика за Карејy, Студеницу и Хиландар, а који је у то време био широко заступљен у цариградској црквеној средини. Евергетидски или Типик Тимотеја за Манастир Богородице Добротворке, настао је између 1054. и 1070. г., а коначно је уобличен између 1098. и 1118. г.[573] Типик за Манастир Пантократор настао је 1136. г. и текстуално се битно разликује од Евергетидског типика, док са друге стране, у великој мери подражава правила и обичаје који се њиме прописују.[574] У сваком случају, изгледа да су манастири у Србији били уређени према цариградској евергетидској традицији.

Пошто је средио односе са царем, након неуспешног устанка Срба 1172. г., и вратио се из заробљеништва у Цариграду у своју земљу, Немања је могао да се посвети у пуној мери унутрашњим питањима у њој, међу којима су верске прилике заузимале истакнуто место. Јачање и неговање православља као и очување чисте вере задатак је свих

[570] Свети Сава, 150; Стефан Првовенчани, 28–32; Дометијан, *Живот Св. Симеуна* 16–17; Р. Маринковић, *Немањина дворска канцеларија*, Стефан Немања – Свети Симеон, 133.

[571] *ИСН*, I, 281 (В. Ј.Ђурић). Црква посвећена Пресветој Богородици налази се у области доњег Полимља касније је названа и „Вољавац", Петковић, *Преглед црквених споменика*, 33, 214.

[572] *Byzantine monastic foundation documents* II, edd. J. Thomas, A. Constantinides Hero, Washington, D. C. 2000, 725–726.

[573] *Byzantine monastic*, 454.

[574] *Ibid*.,456, 725.

Немањића и њихова одлика, а родоначелник Стефан Немања је ту обавезу преузео на себе по угледу на византијске самодршце. Ктиторство је било један од видљивијих начина за испуњење тог задатка, а посебно је питање да ли је стицајем околности у Немањино време то постала и борба против јереси.

Борба Стефана Немање против богумила

Присуство јеретика богумила је посведочено на подручју Повардарја средином XII века, у епископији Св. Илариона Могленског. Софија је, такође, како је показано, постала значајно јеретичко средиште, јер је у њој живео и деловао *средачки дед Петар*. Да је јерес у то време постала потпуно институционализована и организована заједница на простору Царства сведочи и поменути сабор у Сен-Феликс де Караману из 1167. г., који доноси и попис њених епископија. Међу њима се наводи и *црква Далмације*, те се тако сазнаје за присуство јеретичке заједнице и у далматинским градовима. Јерес је, дакле, посведочена и на православном простору Охридске архиепископије и у латинској Далмацији. То значи да су српске земље на почетку владавине Стефана Немање биле окружене утицајем јеретичких заједница са три стране, источне, западне и јужне. Поставља се питање да ли се јерес могла проширити и на подручје српских земаља и уколико јесте, одакле се проширила. Извори, нарочито култни списи посвећени Стефану Немањи, али и ликовни споменици, можда пружају одговор.

Непосредне вести о присуству јеретика на територији Немањине државе налазе се у *Житију Св. Симеона* које је написао његов син и наследник Стефан Првовенчани (1196–1227), између 1208. и 1216. г.[575] Према *Житију*, управо је против те јереси сазван први од два велика државна сабора из Немањиног времена. Сабор је био на највишем нивоу уз учешће самог владара Стефана Немање, рашког епископа Јевтимија, монаха, игумана, свештеника и властеле, а одржан је у Расу, код Цркве Св. Апостола Петра и Павла (Петрове цркве).[576] Време његовог одржавања није ближе познато. Стефан га у тексту *Житија* ставља у време између Немањине победе код Пантина из 1168. г. и успињања на царски престо Андроника Комнина 1183. г., или можда 1182. г., када је

[575] Стефан Првовенчани, VIII, XXV; Д. Поповић, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 52–53.

[576] Стефан Првовенчани, 32; Ј. Калић, *Српски државни сабори у Расу*, Европа и Срби, 187.

Андроник, две године после смрти цара Манојла Комнина, преузео регентство у име новог цара, малог Алексија II, и као такав преузео сву власт у Царству.[577] Ипак, чини се да би се доња граница могла померити на после 1172. г., тј. после Немањиног повратка из Цариграда,[578] те би први рашки сабор могао да се смести у хронолошки оквир после 1172. г. односно пре 1182/1183. г.

Сумарни приказ Немањиног сабора против јеретика изгледао би овако: сабор је сазван да би се разобличила *триклета јерес*, на чије су присуство владара упозорили један православни војник и жена удата за *јеретика*. После велике расправе, *јерес* је на највишем месту осуђена и донета је одлука да се њени следбеници казне.[579] Према одељку из Стефановог *Житија* у коме се подробно описује сабор, модерни историографи су се различито односили. Предмет спорења било је питање природе и идентификације *јереси* која се описује, будући да се она у самом тексту нити именује нити ближе одређује, али и питање историчности Стефановог *Житија*, тј. да ли се у одељку уопште говори о јеретицима.

Један од првих модерних научника који се бавио питањем јереси на Балкану, Ф. Рачки, био је склон да ову *јерес* идентификује са

---

[577] Стефан Првовенчани, 30–36; Острогорски, *Историја*, 370–372.

[578] Познато је да Стефан Првовенчани не помиње очев боравак у Цариграду. Међутим, он сасвим случајно одаје да му је та чињеница била позната. Наиме, Стефан описује догађаје око битке код Пантина, а у следећем одељку говори о антијеретичком сабору, из чега се стиче утисак да овај сабор треба датирати само битком, тј. после 1168. г. Ипак, када почиње опис битке, Стефан каже како је непријатељ *ушао на Немањину територију, код места званог Пантин*, (...**и оүлѣзоше оү wт(ь)чьствиѥ кго на мѣсто рекомоѥ пантино**..., Стефан Првовенчани, 30). Међутим, по завршетку описа битке, пре него што ће почети да прича о сабору против јеретика, Стефан каже како се Немања *вратио у државу своју, на престо отачаства свога*, (**Вьзвращьшоү же сѧ свѣтомоү вь владꙑчьствиѥ своѥ на столь wт(ь)чьствиа кго**..., Исти, 32). Из тога се јасно види да ова реченица нема везе са описом битке, која се, по Стефану, одиграла *у Немањином отачаству*, те да није имао потребу да се после ње у њега враћа. Јасно је, стога, да између завршетка описа битке код Пантина и реченице да се Немања вратио у своју земљу, Стефан свесно изоставља неке догађаје за које је знао да су се одиграли после битке, а међу њима је и Немањин боравак у Цариграду. Уп. и Калић, *Државни сабори*, 189, која се такође ослања на Стефанове податке из *Житија*, помен битке код Пантина и долазак на власт Андроника I Комнина, ради датирања сабора, али из њих изводи да је сабор одржан за време Манојла, те га произвољно на основу познатих чињеница о Немањином заточеништву из византијских извора смешта у период после 1172. г., а пре 1180. г.

[579] Исти, 32–36.

богумилством.[580] Теза Рачког била је преовлађујућа у науци. За њом су се повели и највећи светски ауторитети за питање средњовековне дуалистичке јереси.[581] Ова теза преовладавала је такође и у југословенској историографији.[582] Посебно ју је бранио Александар Соловјев, који је анализом описа јереси коју *Житије* пружа утврдио да догматика те јереси не може бити друга до дуалистичка богумилска, а бранио је и саму историчност дела Стефана Првовенчаног.[583]

Као последица недоречености извора јавило се, наравно, и супротно мишљење да јерес која је описана није била богумилска. Први је ово мишљење изнео и доследно бранио В. Глушац.[584] Његово схватање почива на одбацивању Стефанових података као уопштених и *препуних фраза*. Закључује стога да се они не могу узимати као веродостојно сведочанство о присуству богумилске јереси у Немањиној средини. Главни аргумент присталица таквог мишљења остаје притом чињеница да сам Стефан ниједном речју не помиње име *богумила*, као и то да се ништа од Немањине антијеретичке активности не спомиње и не описује у другом његовом житију, оном које је саставио његов најмлађи син Сава.[585] Поред тога, Глушац сматра да је време од два и по века сувише дуг период да би се јерес проширила из Бугарске у Србију.[586] Доводећи у питање историчност Стефановог казивања, ово гледиште сматра *јеретике* просто Немањиним политичким противницима.[587] У новије време се јавило и једно другачије гледиште које не одбацује то да Стефан говори о јеретицима, али те јеретике сматра римокатолицима.[588]

Основни извор за питање јереси у доба Стефана Немање јесте његово *Житије* које је саставио његов син Стефан Првовенчани. Због тога је неопходно доказати његову веродостојност и детаљном анализом његовог исказа показати да оно није само пуко приповедање у циљу уздизања и величања владара – борца за православље, већ да

---

[580] F. Rački, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI vieku. Bogomili i patareni*, Beograd 1931, 376–378.

[581] S. Runciman, *The Medieval Manichee*, Cambridge 1947, 99–100; D. Obolensky, *Bogomils*, 229, 283–285; Ангелов, *Богомилството*, 420–421.

[582] Почев од К. Јиречека, *Историја* I, 128–129.

[583] Solovjev, *Svedočanstva*, 15–24.

[584] Glušac, *Problem*, 128–129.

[585] Glušac, *Problem*, 128–129;

[586] Glušac, op. cit.

[587] В. Solovjev, *Svedočanstva*, 15–16.

[588] М. Петровић, *Св. Сава на Жичком сабору 1221. године и латинска јерес*, ИЧ 45–46 (1998–1999) 22–25.

садржи конкретне податке који откривају природу и појаву јереси којом се сабор бавио. Поређењем тих података са подацима других извора из тог и блиског времена, моћи ће да се утврди и идентитет јереси, толико споран у нашој историјској науци.

За *Житије Св. Симеона* од Стефана Немањића може се рећи да се надовезује на култне списе Саве Немањића посвећене Св. Симеону, пре свега *Житије и Службу*, настале 1207/1208, одн. између 1207. и 1213. г.[589] Оно је један од најобимнијих текстова о Стефану Немањи, те нам доноси највише историјских података о његовом животу и владавини као и о првом делу владавине самог Стефана, писца. У њему чак ни прикази чудеса након Немањине смрти нису лишени историјске подлоге.[590] Тако и опис Немањине борбе против јереси, који Стефан даје у VI глави (према модерној подели) свога списа одише историчношћу, и оставља утисак стварности, што ће се у даљем тексту детаљније образложити.

Сабор против јеретика Стефан описује тако сликовито, готово као да је и сам на њему присуствовао. За то, наравно, треба захвалити његовом списатељском таленту. Поново је, као на многим местима у *Житију* „жива историјска материја добила свој књижевни облик“.[591] Он почиње сценом војника који долази Стефану Немањи да би га обавестио да се „већ“ у његовој држави укорењује „њему немила и триклета јерес“.[592] Стефан даље наводи како је Немања благовремено реаговао, сазвавши сабор на коме је окупио, уз епископа Јевтимија, сва виђенија световна и свештена лица. Пошто су се они окупили, Немања и њих обавештава о јереси. То Стефан описује врло поетично и драматично. Немањи је поверена улога браниоца вере, православља. Он сада треба да заштити лик Богородице и Господа, недељиво Божанство које је њему помогло да победи много непријатеља још од битке код Пантина, лик оних који су чували и штитили њега и његову земљу. Стефан такође наводи „да је била велика расправа“ све време док је Немања говорио. И онда без обавештења о тематици расправе, он прекида Немањин говор, чини се, вешћу важнијом од пуке расправе,

---

[589] Р. Маринковић, *Историја настанка Живота господина Симеона од светога Саве*, Сава Немањић – Свети Сава, 201–213; Ђ. Трифуновић, *О настанку списа Светога Саве у светлости неких агиолошких појединости*, Студеница у црквеном животу и историји српског народа, Богословље 31/1 (1987) 65–70; Стефан Првовенчани, XXV (Љ. Јухас–Георгиевска); Поповић, *Под окриљем светости*, 52.

[590] *ИСН* I, 335 (Д. Богдановић).

[591] Стефан Првовенчани, XXVI (Љ. Јухас–Георгиевска).

[592] „...др̀ зноухь вьзвѣстити дрьжавѣ твоеи ѥже нелюбещаꙗ ти вѣра. и трьклєтаꙗ ѥресь. юже оукорѣнꙗѥт̀се вь владъıчьстви твоѥмь...“, Стефан Првовенчани, 32.

о жени-потказивачу, која доноси вести о недостојном животу у јеретичкој средини и о свом мужу који је такође јеретик. Саслушавши све оптужбе, Немања се посаветовао са учесницима сабора и осудио јеретике на сурове казне.[593]

Најпре нас у свет реалног историјског збивања уводе његове временске и просторне димензије. Војник који долази Немањи и који га обавештава о јереси истиче да се она „већ укорењује у држави његовој“. Потакнут тиме, Немања на отварању сабора истиче исто: како није очекивао да се „злолукави (ђаво) за кратко време укоренио“. Немања се током своје владавине непрестано старао да се „кукољ злолукавог“ не посеје у његовој држави, и није веровао да се то могло догодити („...и никако нисам мислио да је он у области мојој...“).[594] Из овог се намећу одређени закључци. Прво, јерес је у Србији тек однедавно. Друго, то што Немања истиче како се он трудио да своје *стадо* од те јереси сачува, и што се чуди да се и поред тога она ипак укоренила, показује да је он знао за ову јерес и њену погубну природу. То нас упућује на одређену јерес, која је представљала конкретну опасност по Немањину Србију у то време. То би значило да је она постојала тада у суседству Немањине Србије, одакле се проширила и на њу. Исходиште јереси могла је бити било која од околних земаља тј., како је показано, јерес се на самом почетку Немањине владе могла проширити у Србију са истока, запада или југа.

Међутим, питање одакле се јерес проширила у Србију јесте важно, и свакако ћу се на њега осврнути, али није пресудно за питање одређивања њеног идентитета. Други подаци у самом Стефановом тексту доносе нам термине који се и у другим изворима јављају као одредница за једну исту јерес – богумилску. Она се спомиње као „триклета јерес“, „мрска“ и „зла вера“, „проклета вера“, чије је „триклето име“. Најпре треба обратити пажњу на придев *триклет*, уз јерес и њено име.[595] Још презвитер Козма, први који, у другој половини X века, говори о богумилској јереси, истиче како она следи учења тројице јересијараха, *проклетих* на саборима IV века – Арија, Савелија и Македонија – који су говорили против веровања у Св. Тројицу.[596] Такође, бугарски *Синодик*

---

[593] Стефан Првовенчани, 32–36.

[594] „... **и трьклетаꙗ ѥресь юже оукорѣнꙗѥтъ се вь владычьстви твоѥм..и никако же мнѣти ми ѥже быти томоу вь ѡбласти моѥи**...“, Стефан Првовенчани, 32, 34.

[595] Стефан Првовенчани, 32, 34.

[596] *Козма*, 1.15–2.9. Превод овог одељка Козминог текста гласи: „Ђаво... уђе најпре у Арија, који поче хулити Сина Божја, не чинећи њега равним Оцу него као анђела, и потчињеног Богу, заборавивши да је Христос говорио: Ја и Отац

цара Борила, који говори о осуди богумилске јереси у Бугарској, на сабору у Трнову 1211. г., означава ову јерес као „триокајану богомилску јерес“, док други препис истог извора на овом месту има „триокајана богомрска јерес“.[597] Када знамо да је у старословенском *окајани* синоним за *проклети*, јасно нам је да су употребљени идентични термини које користи и Стефан, с тим што бугарски *Синодик* даје и одговор на питање која је то јерес – богумилска. Најзад, и српска редакција *Синодика православља*, састављена у време архиепископа Јакова (1286–1292), осуђује „јеретике трипроклете бабуне“.[598] Треба истаћи и то да и српски и бугарски *Синодик* помињу и осуђују многе јереси, али само за *богумилску*, односно *бабунску* користе епитет *триклета*.

Ово упућује на једну од главних одлика богумилске јереси, а то је њено одбацивање Св. Тројице. Козма Презвитер почиње спис против богумила осудом тог њиховог учења, и казује да они следе тројицу проклетих, Арија, Савелија и Македонија.[599] Византијски писац Јевтимије Зигавин у одељку *Против богумила* свог списа *Panoplia Dogmatica*, посвећеног цару Алексију Комнину, почетком XII века такође истиче одбацивање Св. Тројице као једну од главних одлика богумила.[600] Њихово дељење Свете Тројице потврђује и *Синодик цара Борила*.[601] Из овога нам се чини да средњовековни православни писци увек истичу

једно јесмо. Такође у Савелија, који поче сливати божанство, говорећи како је телом Христос пострадао на крсту. Македоније пак што је Светог Духа хулио и худио и чинио божанством само Оца и Сина, а не и Духа Светога. Њихова учења проклели су Свети Оци на сабору у Никеји и истребили их из хришћана као кукољ из њиве, уз помоћ блаженог цара Константина.“

[597] „... **сїю трьокаанижѧ богомил҃скжѧ ересь...сїю тръокаанѳ҃ю ересь**“, *Борилов синодик*, 125–126, 151.

[598] „...**з҃ли кретици трьпрок҃летии бабоу҆нъе**...“, В. Мошин, *Сербская редакция синодика в неделю православия*. *Тексты*, Византийский временик 17 (1960) 301 и даље. Да је *бабунска* синоним за *богумилска* сведочи нам једно поглавље Савиног *Номоканона*, које говори о *јереси масалијанској, сада званих богумила, бабуна*..., *Законоправило Светога Саве*, прир. М. Петровић, Љ. Штављанин–Ђорђевић, Београд 2005, 602–603; о овоме подробније види М. Петровић, *Помен богомила – бабуна у Законоправилу светога Саве и ,,црква босанска“*, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 263–270.

[599] *Козма*, нав. место.

[600] Euth. Zyg, PG 130, coll. 1291 D – 1294 D;

[601] *Борилов синодик*, 127, (...**тѣмже ради таковъıхъ, единого х҃а г҃а нашего раздѣлѣти дръзѫщихъ съставнѣ, анафема ѓ**); 141 („...**иже правѣ и бл҃гоуьстивѣ не вѣроу҆щихъ въ с҃тѫѧ и единосщинѫѧ и живѡтворѫщѫѧ и нераздѣлнѫѧ трцѫ въ единого истиннаго б҃а**...“).

најпре њихово порицање Тројице, а тек онда њихов дуализам. То њихово учење јасно осуђује и Стефан Немања, у свом говору пред сабором, говорећи „да хулу наносе на Светога Духа и деле недељиво божанство...пресецајући јединосушну Тројицу“, по чему су подобни *безумном Арију*.[602] Управо због овог помена Арија, неки су научници долазили на помисао да је Стефанов сабор фиктиван у циљу величања Немање – Христољупца, подобног Константину Великом, јер је Арије живео у IV веку, а да богумили који су поменути немају никакве везе са јереси коју је Константин на Првом Никејском сабору осудио.[603] Наравно да немају у строго физичком погледу, али као што је показано, имају у филозофско-религијском. Немања, уосталом, не каже да су они аријанци. Тамо где помиње Арија, он заправо цитира Свете Оце из IV века.[604] Чини се да је Арије споменут као синоним за јерес уопште, а нарочито овом приликом када је у питању јерес која садржи и елементе његовог учења.[605]

С друге стране, има још аргумената који иду у прилог тези да је Немања прогонио богумиле. Као што је познато, њихово учење, поред неверовања у Свету Тројицу, одликује се дуализмом, тј. уздизањем сотоне на ниво раван Богу.[606] Видимо да су и јеретици против којих се Немања борио следили то учење, јер жена која против њих сведочи каже како је видела „како служе ономе који је отпао од славе Божје, самоме Сотони“.[607] На овом месту треба се подсетити да и патријарх Теофилакт Цариградски у писму бугарском цару Петру, првој од четрнаест анатема против припадника тада нове, богумилске јереси

---

[602] „...злокьзньомоу и хоулоу приносеща на свети доухь и раздѣꙗша недѣлимоѥ божьство ѥже глаголаше безоумны арии прѣсѣкаѥ ѥдиносоущ҆ноу троицоу....“, Стефан Првовенчани, 34.

[603] Најбоље је ова мишљења, којима су се одликовали нарочито Ј. Шидак и В. Глушац, сабрао и изнео Solovjev, *Svedočanstva*, 15–18.

[604] Стефан Првовенчани, 34, 150, нап. 5.

[605] И остали списи који говоре против богумлске јереси, Козма Презвитер, Јевтимије Зигавин, Иларион Могленски, не пропуштају да спомену Арија при описивању њених почетака.

[606] *Козма*, 22.19–23 (... дїавола творца нарицающе чл҃ѡм и всеи твари бж҃їи...); 23.6–14 (... властелина и кн҃зѧ прозваша дїаволю твари бж҃їи...); 24.6-11 (...да сѧ ꙗвѫть творѧще волю бж҃їю и дїаволю...); *Борилов синодик*, 122–123 (...Иже сатанѫ видимѣи твари творца наричѧщихь быти и икѡнѡма нарицаѫщтих дъждеви и градоу и въсемоу исходѧщтомоу ѿ земѧ..Гл҃ѧщїихь Адама и Еввѫ сатана сазда....); 142 (...Прилагаѫщтихь къ бж҃ствоу четврътаго ба҃ и того оутѣшителѣ наричѧщтихь...), 143 (...Наричѧщтихь миродръжца быти дїавола...); Euth. Zyg, coll. 1294 D – 1310 A;

[607] „...и видѣхь истиною господи слоужеще ихь отьпадшоумоу славы божиѥ ...“, Стефан Првовенчани, 34.

подвргава њихово веровање у Сотону као равног Богу.[608] Можда овде припада и разлог због којег и Немања и *Синодик цара Борила* ову јерес називају „кукољем који је ђаво посејао“.[609]

Уз све ово, ту су још и наводи о њиховом крстоборству, идолопоклонству, који се подударају са оним што богумилима приписују патријарх Теофилакт, Козма и *Синодик*.[610] Занимљива су и нимало занемарљива два податка из оног дела *Житија* када расправу на сабору прекида једна жена која је дознала да власт испитује чињенице против богумилства, тј. *мрске и зле вере*. Први се односи на њену жалбу владару да је била испрошена по „брачном закону“, а други када она каже да је њен отац удао мислећи да у Немањиној држави влада „једноверје“.[611] Дакле, постојао је закон у средњовековној Србији који регулише породичне односе, а жена истиче његову важност тиме што наглашава да је њена породица учинила све што је по закону, тј. да је она у складу са њим ступила у брак. Јасно је да је закон на почетку поштовала и друга страна, али га је временом одбацила, јер она излаже на сабору да је боравила међу тим „законопреступницима“, дакле међу онима који су закон одбацили. Непоштовање брачне институције и те како је позната одлика богумилства.[612] Другим податком се истиче да ју је отац удао мислећи да *једноверство* влада у држави Немањиној, што очигледно више није тако.[613] То потврђују раније изложене вести да се јерес за кратко време укоренила у Србији.

Како, дакле, из свега наведеног излази, Стефан Немања је на сабору осудио *богумилску јерес*. Одлуку да се она осуди, а њени

---

[608] Dujčev, *Epistola*, 313.

[609] „...ꙗко не вьсѣꙗти се плѣвелоу злокьзньаго и неприꙗзньаго диꙗвола ...“, Стефан Првовенчани, 34; „...понеже въселѫкавъıи нашь врагь. по въсеи блъгарстѣи земли. манихеискѫѧ ересь разсѣа ...“, *Борилов синодик* 121;

[610] Dujčev, *Epistola*, 313; Стефан Првовенчани, 34, 36 (и не могоущти трьпѣти смрада глоухихь коумирь. и мрьз҆кѥ ѥреси истрьг҃ши се из роукъı ихь); „...горше бо стоуть кȣмиръ глȣхъıихь и слѣпъıихь. кȣмири бо камени и древѧни сȣште. вештию не видѧть ни слъıшть...“, *Козма*, 5.8–10, 18.25; „...коумиръı нѣкогда прїѫть ...“, *Борилов синодик*, 113; Euth. Zyg, coll. 1310 D – 1311 A;

[611] „...испрошена быхь по законоу брачномоу ѡть ѡтьца моѥго раба твоѥго. мнещоу ѥдиновѣрьство соущтоу владычьствию твоѥмоу...“, Стефан Првовенчани, 34.

[612] Dujčev, *Epistola*, 313; „...въ лицемѣрїи лжесловесникъ несъздравъıхь своею съвѣстию. възбранѧющиихь женитис и оудалѧтис ѡть брашенъ...“, *Козма*, 27.1–8; „...Глѧщтеи ꙗко жена зачинаеть въ чрѣвѣ съдѣлованїемь сатанином...“, *Борилов синодик*, 123–124; Euth. Zyg, coll. 1326 D.

[613] „...мнещоу ѥдиновѣрьство соущоу владъıчствию твоѥмоу....“, Стефан Првовенчани, 34.

следбеници казне, донео је после саборског саветовања са епископом Јевтимијем, монасима и велможама. Одлуке сабора имала је да спроведе у дело ништа мање него наоружана сила Немањиних војника. Казна је била сурова: јеретици су или спаљивани или на друге начине кажњавани, земља, домови и имања су им одузета и раздељена сиротињи. Сам њихов вођа (*учитељ и начелник*) претрпео је страшну казну: ишчупан му је језик, а затим је протеран из Србије, а његове јеретичке књиге и списи су спаљени да од њих не остане трага.[614] Сличне описе прогона и страдања богумила налазимо и код патријарха Теофилакта, Ане Комнине и Илариона Могленског. Сада, када је јасно да је јерес коју је Немања прогонио била богумилска, није тешко ни одговорити на питање одакле се она проширила на Србију. У питању је византијска територија, простор Охридске архиепископије, где је присуство богумилске јереси средином XII века потврђено на подручју Моглена и Сердике.

Дакле, Немања је био чврсто решен да ту *проклету веру* искорени и ту решеност је и показао на делу, најодлучнијим и најефикаснијим методама. Резултат је био видљив: јерес је била потпуно искорењена, толико да од ње у Србији више није остало ни име. Немања је изричито заповедио да се убудуће у његовој држави не помиње ни њено *триклето име*.[615] Тако је у Србији у осмој деценији XII века, одлучношћу Стефана Немање сачувана чиста и неповређена Христова православна вера. Приређивач и коментатор *Сабраних дела* Стефана Првовенчаног, Т. Јовановић, судећи према свечаном завршетку овог одељка његовог текста, допушта могућност да је Стефан у своје *Житије* унео већ постојећу, написану, посебну причу о прогону јеретика.[616] У прилог аутентичности Стефановог исказа говори и помен рашког епископа Јевтимија, иначе непознатог из других извора, па га и Стефан помиње само у вези са противјеретичким сабором. Он је свакако знао ко је био рашки епископ пре Калиника, његовог савременика, можда је Јевтимија и лично познавао, али је чињеница да је Јевтимијево име повезано са противјеретичким сабором. Рашка црква је свакако памтила, можда је имала и записано, како је јерес осуђена у време

[614] „... **оучителю же и начелникоу ихь ѥзьикь оурѣза оу грьтани ѥго...и книгь ѥго нечьстивъıиѥ иждег҃**...“, Стефан Првовенчани, 36.

[615] „...**и ѡтьноудь искорѣнии проклетоую тоу вѣроу ꙗкоже ни поменовати се ѥи ѡтьноудь вь владъıчьствѣ ѥго**...“, Стефан Првовенчани, 36; Solovjev, *Svedočanstva*, 23, сматра да је ова Немањина наредба да искорењена јерес остане *непоменита* управо разлог због кога ни Сава, а ни сам Стефан, нити било ко после њих, не помињу њено име.

[616] Стефан Првовенчани, 151, нап. 11.

епископа Јевтимија, исто онако како се памте у Васељенској цркви имена оних светих патријараха под којима је православље побеђивало јерес (Тарасије 787, Методије 843. г). Црква је припаднике јереси свакако анатемисала, и та анатема је могла бити записана у списима рашке епископије. Такође, записана је морала бити и Немањина заповест о непомињању *триклетог имена* ове јереси, иначе би остала без правне важности. Поред тога, треба помислити и на то да се прича о кривици и кажњавању јеретика могла брзо проширити земљом и остати добро упамћена. Дакле, и поред тога што ништа од тих раних списа за које верујем да су могли постојати о јереси у Немањино време није сачувано, сматрам да је Стефан могао имати довољно релевантног материјала на основу којег је саставио свој опис Немањиног противјеретичког сабора, чиме бих још једном истакла своју веру у његову аутентичност.

Међутим, треба се подсетити да Стефаново *Житије* није једини, а вероватно ни најстарији култни спис посвећен Стефану Немањи у коме се помиње јерес у Немањиној држави. Податак о томе се налази и у *Служби Св. Симеону* од Св. Саве. Ова служба је настала, према модерним истраживачима, након преношења свечевих моштију из Хиландара у Студеницу 1207. г., а завршена је до 1213. г.[617] У Осмој песми *Службе Св. Симеону*, описује се како је Немања, заштитник праве вере, *вернима лице просветљавао* и „православном вером таму јеретичку прогонио", и како је таму неверја прогнао, „држећи цркви православну веру".[618] И поред тога што је *Служба* спис изразито култног карактера и има један једини циљ, да прослави светитеља о коме пише, и није релевантана као историјски извор, сматрам да ипак не би требало у потпуности одбацивати овај податак о Немањи као прогонитељу јереси, јер нам је, услед оскудице изворног материјала, сваки податак користан. Примећено је, такође, да се Сава, састављајући

[617] Д. Поповић, *Гроб Светог Симеона у Студеници*, Осам векова, 158–159; Иста, *Под окриљем светости*, 52. Први је ово гледиште изнео Д. Костић, *Учешће Св. Саве у канонизацији Св. Симеона*, Светосавски зборник 1, Београд 1936, 39. Са друге стране, поклањајући извесно поверење исказу Доментијана, према коме је ова служба састављена као део тобожње Симеонове канонизације у Хиландару, на прву годишњицу његове смрти, 1200. г., в. Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Љ. Јухас–Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 2001, 138. Д. Богдановић је сматрао да је *Служба* састављена између 1200. и 1207. г., в. *ИСН* I, 333–334 (Д. Богдановић).

[618] „...**вѣрнихъ лице просвѣщающе. православною вѣрою тьмоу еретичьскоую прогоне....тьмоу невѣриа прогнавь црькви православноуою вѣроою съдрьже**…", Свети Сава, 214.

Службу, користио *Службом Св. Симеону Столпнику*, чији је светачки завет Немања следио. Међутим, ова зависност се огледа само у химнографским карактеристикама и то у малом делу *Службе*, док је све остало Савино, оригинално.[619] Стога сматрам да овај податак ипак не би требало сасвим одбацити, макар као назнаку да је и Сава могао знати за борбу свог оца против јереси.[620]

На крају остаје неизоставно питање зашто нема података о Немањиној борби против јеретика у Савином *Житију Св. Симеона*, састављеном као уводна глава за *Студенички типик*, 1207/1208. г.[621] Одговор изгледа јасан. Поменуто *Житије* је једно кратко, ктиторско житије, па му је стога главни акценат на Немањином монашком животу и смрти, а не на периоду његове владавине, препуне *земаљске таштине*. Стога се може рећи да овај период Немањиног живота Сава занемарује, тако да целу његову, како сам каже, *тридесетседмогодишњу* владавину, приказује сасвим сумарно на почетку дела. Он то и сам признаје, када каже: „О владавини његовој и држави не исписасмо по реду, што слушасмо и видесмо, да се не умноже речи“.[622] За разлику од Стефана, који у наслову свог *Житија* јасно каже да ће описати *живот и деловање Св. Симеона,* „који је раније био наставник и учитељ“, али и „господар и самодржац отачаства свога“, Сава у наслову свог текста каже само да он пише о *Симеону ктитору манастира* (Студенице) и његовом животу пред Богом и људима.[623] Јасно је већ из овога зашто је Стефанов текст потпунији, зашто он подробније описује Немањину владавину. Стефан описује Немању као владаоца, док Сава описује Симеона монаха. У

---

[619] Свети Сава, XXIII–XXIV; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 152; *ИСН*, I, 334 (Д. Богдановић);.

[620] Светог Симеона као борца против јереси прославља и Теодосије, в. Теодосије Хиландарац, *Служба Светоме Симеону*, Србљак I, 140; Исти, *Служба Светоме Сави*, исто, 222; исти, *Заједнички канон Спасу Христу, Светом Симеону и Светоме Сави*, исто, 298–300; Исти, *Заједнички канон Светоме Симеону и Светоме Сави на осам гласова*, исто, 320, 322, 324.

[621] Свети Сава, XIX, XXI–XXII.

[622] „...**О владъıчьствѣ бо ѥго не исписахѡмь его по редоу ꙗже слъıшахѡмь и видѣхѡмь оумнѡженꙗ ради слѡвесъ**“ Свети Сава, 154.

[623] „**житиѥ и жиз҆нь светаго и блаженаго и прѣподобньнаго ѡтьца нашего Симеона прѣжде бъıв҆шаго настав҆ника оучителꙗ господина же и самодрж҆ца ѡтьчьствиꙗ си в҆се ср҆б҆скъıѥ зем҆ле и помор҆скъıѥ** “, Стефан Првовенчани, 14; „**О наслѣдовани светаго монастіра сего прѣподобьнъıмь ѡтьцемь нашимь и ктиторомь господиномь Сімеѡномь и ѡ житіи его каково бъıсть прѣдь богомь чловѣкъı**”, Свети Сава, 148.

таквом Савином спису сувишно је тражити детаљније вести о Немањиној владавини.[624]

Само на једном месту у Савином *Житију* може се наслутити алузија на Немањину борбу против јереси, али увијена у општа места, тамо где истиче његову улогу *наставника* праве вере: „Јер како овога да назовем? Владарем ли, или више учитељем? Јер утврди нас и уразуми срца свих и поведе нас како треба правоверни хришћани да држе праву веру према Богу“.[625]

Остаје сада само да се укаже на однос између Стефановог *Житија* и Савине *Службе*. Да ли је Стефана податак у њој потакао да пише о Немањиној борби против јереси? То не изгледа вероватно, јер је Стефанов исказ далеко опширнији, конкретнији и потпунији, док се у *Служби* спомиње само на једном месту сасвим концизно, у мору других похвала Св. Симеону. Пре ће бити да су оба податка независна један од другог. То потврђује аутентичност Стефановог казивања и његову добру обавештеност.

Расправа о овом питању, ипак, не би била потпуна ако се не би узели у обзир подаци из једног другог извора, који такође чува успомену на први Немањин сабор, а око чије вредности и природе такође постоје бројна неслагања у науци. У питању је чувена фреска из Цркве Св. Ахилија у Ариљу, насликана у време краља Стефана Драгутина, 1295–1296. г. Она се налази у припрати цркве у оквиру циклуса фресака које илуструју васељенске саборе. Према истраживањима Д. Војводића, а на основу натписа на њима, као и иконографских одлика, насликане су представе Четвртог, Петог и Првог васељенског сабора, као и визије *Св. Петра Александријског*.[626] На крају циклуса налази се управо представа

---

[624] Сава не спомиње ни мироточење из Симеоновог гроба у Хиландару, као ни чуда на њему, о којима говори Доментијан, 128–136, али о чему има и других података, в. Поповић, *Под окриљем светости*, 48–51. Посебно је питање где је потекло миро из гроба Св. Симеона, у Хиландару, или тек у Студеници. Познато је да и Стефан на једном месту алудира на мироточење у Хиландару, када каже како је писао Сави на Свету Гору да донесе **благооуханꙑнꙑѥ мощти светаго**, Стефан Првовенчани, 74, али и да исти термин користи и за Симеонов мироточиви гроб у Студеници, в. Стефан Првовенчани, 76, где стоји „...**и источи и рака ѥго миро чюдноѥ и благооуханноѥ**...“.

[625] „...**что бо нар(е)чем, вл(а)д(ы)кꙋ ли паче и оучителꙗ оутвръди бо и въразоуми въсѣхь срьдьца и настави ны како подобаеть правовѣрнымь хр(и)стїанѡмь дръжати правоую вѣроу къ б(ог)оу. собою пръвѣе благовѣрїе показа. потом же и инѣхь настави**...“, Свети Сава, 150.

[626] Д. Војводић, *Зидно сликарство у цркви Св. Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 142–144.

коју натпис уз њу идентификује као **Зборь Светагѡ Симеѡна**.[627] Она у свему подражава иконографију остатка циклуса. На њој је Стефан Немања представљен у царској одећи, попут старих ромејских царева са осталих делова циклуса, док изнад њега стоји натпис **Светы Симѣѡнь Немание краль**. Са његове леве и десне стране седи по један представник православне, правоверне цркве, одевен у архијерејску одежду, са по књигом у руци. У подножју се налазе две групе архијереја. Прва група, са владареве десне стране, представља групу правоверних, јер уз њих стоји натпис **светьи правовѣрни**. Насупрот њима стоји група означена као **половѣрници**. Први су у архијерејској одежди на којој су изображени крстови, имају ореоле, које такође имају владар и два архијереја поред њега, и држе књиге у рукама. Други су у обичним хаљинама, без атрибута светости, управо као и јеретици на осталим фрескама циклуса.[628]

Различита су тумачења ове фреске, како модерних историчара уметности тако и историчара, и тичу се управо питања поменутих *полуверника*. М. Кашанин је први у овој фресци видео ликовни приказ Немањиног противјеретичког сабора описаног у његовом *Житију од Стефана Првовенчаног*, те је водећи се тезом Рачког у *полуверцима* видео *богумиле*.[629] Насупрот њему Св. Радојчић сматра да никако то не могу бити богумили, образлажући то натписом **половѣрници**, који, према његовом мишљењу, у српским средњовековним изворима искључиво означава римокатолике.[630] В. Ђурић сматра, међутим, ослањајући се на једну старословенску легенду о пореклу народа, да појам *полуверници* не мора означавати искључиво римокатолике него и хришћанске секте истока – Јаковите и Јермене.[631] С друге стране, Ј. Калић и Б. Тодић су прихватили мишљење да фреска под *полуверницима* приказује римокатолике, премда то не доводе у директну везу са податком из *Житија*, те стога и не мисле да су Стефанови неименовани јеретици које је Немања прогонио римокатолици. Они сматрају да фреска одражава стварност времена у коме је настала, тј. краја XIII века, у којем се српска

[627] *Исто*, 208.

[628] *Исто*, 144, 208, табла 30; в. и D. Vojvodić, *Un regard nouveau sur la représentation du Concile de saint-Syméon-Nemanja à Arilje*, Cahiers Balkaniques 31 (2000) 11–13.

[629] Војводић, *Ариље*, 144.

[630] При овој тврдњи он се позива на Душанов законик, чл. 9, где се користи термин **полоѵвѣр҆ціи**, Св. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 33.

[631] Р. Грујић, *Легенда из времена цара Самуила о пореклу народа*, Гласник СНД 13 (1933) 1–3; В. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле II*, ЗРВИ 10 (1967) 138–139; *ЛССВ*, 549 (Ђ. Бубало).

црква, након Лионске уније из 1274. године, осетила угроженом од стране римске цркве. Фреска наглашава традицију чувања праве вере, коју одржавају и древни ромејски цареви и Стефан Немања и тадашњи краљеви Милутин и Драгутин, док се природа њених противника мења. Тако су аријанци из Константиновог врмена, као и *јеретици* из Немањиног времена, постали римокатолици у време сликања фреске.[632]

Ова тумачења ипак захтевају детаљнију проверу. Што се тиче питања да су на фресци приказани римокатолици, Д. Војводић је подробном анализом утврдио да то не може бити исправно мишљење. Начин на који су они представљени једноставно се не уклапа у строге иконографске форме помоћу којих су живописани ликови римокатоличких прелата како на западу тако и на истоку. Такође, односи римске цркве и српске државе били су у то време веома добри, захваљујући краљици Јелени Анжујској и династичкој политици краља Стефана Драгутина.[634] Не стоји ни аргумент живе опасности од латинског прозелитизма након Лионске уније из 1274. године, коју српска црква иначе није признавала. Једноставно, у време сликања ариљског фрескописа она више није била на снази. Након смрти унионистичког цара Михаила VIII Палеолога 1282. године, његов син и наследник Андроник II свечано се одрекао уније већ прве године своје владавине.[634]

Што се тиче видљивих крстозначних ознака на хаљинама *полуверника*, који се подударају са крстовима на хаљинама јеретика приказаних на представи Првог васељенског сабора у оквиру истог циклуса, то не искључује могућност да су њихови носиоци богумили.[635] Уосталом, тај иконографски детаљ не би требало узимати као значајан податак, јер он је ту, по свему судећи, само као допуна иконографског обрасца према осталим фрескама у циклусу.

Поменута легенда о пореклу народа чини се не искључује могућност да се под *полуверцима* разумеју и богумили. Наиме ова легенда, била она из времена цара Самуила, како сматра Р. Грујић,[636] или не, народе дели на правоверне, полуверне и неверне. *Правоверни* су православни хришћани, *неверни* су муслимани, а у *полуверне* спадају

---

[632] Калић, *Државни сабори*, 190–193; Б. Тодић, *Представе Св. Симеона Немање, наставника праве вере и добре владе, у средњовековном сликарству*, Стефан Немања – Свети Симеон, 300–301.

[633] Војводић, *Ариље*, 145–147; Idem, *Représentation*, 15-17.

[634] Острогорски, *Историја*, 454.

[635] Сада се сматра да су и они можда поштовали крст, Војводић, *Ариље*, 146; Д. Драгојловић, *Крстјани и јеретичка црква босанска*, Београд 1987, 182–184.

[636] Грујић, *Легенда*, 2. Иста легенда, али свакако у старијем облику, налази се и у Й. Иванов, *Богомилски книги и легенди*, София 1925, 268.

све неправославне хришћанске заједнице. Тако се тамо међу полуверним народима, поред Аламана, Франака, Мађара, Саксонаца, Леха (Пољака), Арбанаса, Хрвата и Немаца, који су римокатолици, помињу и Индијци, Јаковити и Јермени, припадници хришћанских источњачких, са православног становишта такође јеретичких заједница.[637] Према томе *полуверници* могу бити било који неправославни хришћани. Тако исто и богумили који су, премда дуалисти, били хришћанска секта. То што се они не помињу у легенди међу полуверним народима мора бити стога што је то легенда о пореклу народа, а богумили нису били организован политички народ, него верска групација која се ширила међу свим народима. Дакле сматрамо да не треба одбацити могућност да се под полуверницима на представи Немањиног сабора у ариљском живопису мисли на њих.

На основу свега наведеног, могло би се рећи да ариљска фреска представља историјски догађај какав је био сабор против јеретика у Немањино време, али по угледу на васељенске саборе византијских владара. Представа је свакако у сагласју и у уметничком смислу са остатком живописа у Цркви Св. Ахилија. Видели смо да *полуверници* могу бити и богумили. У сваком случају, јасно је да овај живопис слави Немању као заштитника правоверја, у рангу са васељенским царевима чијим га наследником представља. Податак о оваквом Немањином деловању живописци су могли наћи у његовом житију од Стефана Првовенчаног.[638] Пошто се у овом тексту не наводи име јеретика, то га ни аутори живописа нису могли знати, па су употребили општи појам *полуверници*, који је, у ствари, могло би се рећи, синоним за појам јеретик. Стога фреску из ариљског живописа не бисмо смели посматрати као независан извор о Немањином сабору,[639] пошто је, уз све то, још и скоро век и по млађа. Она само приказује један историјски догађај из Немањине владавине, али на начин на који, у иконографском смислу, приказује васељенске саборе. Јасно је да је циљ ктитора и живописца био да представи васељенске саборе, па зашто онда међу њима не приказати и допринос српске светородне династије борби за праву веру, посебно зато што је податак о томе био забележен у историји, у Стефановом *Житију Св. Симеона*.

[637] Грујић, *Легенда*, 1.
[638] Тодић, *Представе*, 300; Ђурић, *Историјске композиције*, 140–141.
[639] В. и Vojvodić, *Représentation*, 14.

Немањина црквена политика у условима територијалне експанзије према истоку и југу

Византијско царство је нагло почело да слаби након смрти цара Манојла I Комнина 1180. г. Власт у Цариграду је припала регентству на челу са царицом Маријом, мајком престолонаследника, тада дванестогодишњег Алексија Комнина. Убрзо потом Царство се нашло на мети како унутрашњих тако и спољних непријатеља.[640] Најпре је посинак и несуђени наследник Манојла I, Бела III (Алексије) 1181. г. напао византијске територије и вратио своју баштину Хрватску, Далмацију и Срем у састав Угарског краљевства.[641] Изгубљена су, дакле, важна упоришта византијске моћи на Балкану. Затим је у Цариграду дошло до крупних промена. Наместо царице-мајке, регентство је 1182. г. преузео Андроник Комнин, брат од стрица и за живота љути непријатељ цара Манојла I Комнина.[642] Он је, наводно, штитио права цара Алексија II, те је 1183. г. постао његов савладар, а неколико месеци касније и цар након суровог убиства Алексија II.

У време успона на власт Андроника I Комнина, Немањин син и животописац Стефан Првовенчани смешта почетак нагле територијалне експанзије родоначелника Немањића. Стефан наводи како је у Константиновом граду на власт дошао други цар, „љут и крвопролитник“ који „разруши мир са преподобним и Светим“.[643] Дакле, према Стефану, десетогодишњи мирољубиви односи са Царством прекинути су доласком на власт Андроника I Комнина. Штавише, као разлог за Немањино одметање он наводи да је Андроник желео да покори суседне земље.[644] Околности под којима су почела непријатељства између Србије и Византије ипак су биле другачије, него што их Стефан представља. Наиме, још 1182. г., под изговором да помаже својој свастици царици Марији, Бела III је напао области Београда и Браничева. У тим борбама се Бели придружио и босански бан Кулин, а када је угарска војска кренула долином Мораве ка југу 1183. г., и Стефан

---

[640] Острогорски, *Историја,* 370–375.

[641] *ИСН* I, 251 (Ј. Калић).

[642] Непријатељство севастократора Андроника Комнина против накадашњег пријатеља цара Манојла Комнина према Јовану Кинаму потиче још из средине XII века. Његове завереничке подухвате на Балкану у том периоду описују Ј. Кинам и Никита Хонијат, *ВИИНЈ* IV, 46–49, 129–130 (Ј. Калић).

[643] Стефан Првовенчани, 36.

[644] Исто.

Немања је узео учешћа у борби против Византије.[645] У *Житију* се описује да су српски велики жупан и угарски краљ предузели поход у дубину византијске територије све до Средца (Софије).[646] Након овог похода, Бела III се вратио у Угарску, док је Немања наставио самостални поход у коме је разрушио и опустошио бројне градове, које је потом са њиховом околином припојио својој држави.[647] Код Стефана се набрајају следећи градови: Перник, Стоб, Земен (Землн), Велбужд (Ћустендил), Житомитски, Скопље, Лешки (Лешак), Градац, Призрен, Ниш, Сврљиг, Равно (Ћуприја) и Козли (Кожељ).[648] О освајањима на том простору, према Ансберту, Стефан Немања и његов брат Страцимир обавестили су и немачког цара Фридриха Барбаросу приликом сусрета у Нишу 27. јула 1189. г. рекавши да су заједно са трећим братом Мирославом „заузели мачем и луком својим град Ниш и околину и све до Средца и сву ту земљу из потчињености Грцима за себе присвојили".[649] Хронологија Немањиног ратовања у Поморављу није најјаснија. На основу података Стефана Првовенчаног и Ансберта те борбе и освајања се могу сместити у време између 1182/1183. и 1189. г.[650]

---

[645] В. Ћоровић, *Бан Кулин*, ГНЧ 34 (1921) 30–32; С. Ћирковић, *Један прилог о бану Кулину*, ИЧ 9/10 (1959) 76; *ИСН* I, 252 (Ј. Калић).

[646] Стефан Првовенчани, 38. Историчар крсташког похода цара Фридриха Барбаросе Ансберт, описујући долазак крсташа у Ниш, пише како је град лежао у рушевинама од времена кад је угарски краљ Бела ратовао против „грчког тиранина Андроника", *Historia de expeditione Friderici Imperatoris (Der sogenannte Ansbert)*, *Quellen zur geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.*, ed. A. Chroust, *MGH SS rer. Germ. N. S. V*, Berolini 1928, 29–30. В. и у *Житију Јована Рилског*, *Български старини из Македония*, 381.

[647] Немања је заједно са браћом предузео поход у то време и у Приморју, где је нападао градове у Дукљи, а затим и Дубровник. О тим догађајима биће више речи у наредном поглављу.

[648] Стефан Првовенчани, 38. Посебно се у западним изворима помиње град Равно када се описују пролази крсташких војски кроз Поморавље. Иако, седамдесетих година XII века Равно, тј. област данашњег Поморавља, још није било у Немањиним рукама, западни извори јасно наглашавају да су ту област насељавали Срби, А. Узелац, *„Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!" - Поморавље у другој половини XII века*, Стефан Немања и Топлица, 97–107.

[649] *MGH SS rer. Germ. N. S.* V, 30.

[650] Византија и Угарска склопиле су мир 1185. г. који је потврђен браком између цара Исака II и Маргарите, ћерке краља Беле III. Исте године, Византија је морала да се помири са обнављањем бугарске државе између Дунава и Балкана. Стефан Немања је окончао рат и склопио мир 27. септембра 1186. г. са Дубровником, који је до тада већ из византијских прешао у руке Нормана. Могуће је да су тада обустављене и борбе у Дукљи, будући да је град Бар разорен 1183/1184. г., а у

Међутим, 1190. г. у бици на Морави Византија је нанела велики пораз Стефану Немањи и присилила га да већи део територија врати.[651] Само део онога што је освојио у претходној деценији остало је трајно у оквиру српске државе. О тим трајним тековинама Немањине експанзије поред Стефана Првовенчаног податке садрже и две оснивачке повеље за манастир Хиландар и *Житије Св. Симеона* које је саставио Стефанов брат Сава. Према повељама су следеће територије тј. жупе ушле у састав Немањине државе: Лаб са Липљаном, Дубочица, Реке, Загрлата, Левче, Белица и Лепеница.[652] Савино *Житије Св. Симеона* је у сагласју са повељама што се тиче простора, с тим што је детаљније у набрајању жупа.[653] Међутим, Стефан у *Житију* даје другачију слику. Наиме, он изричито наводи да је Немања „приложио к земљи отачаства свога" Ниш са околином, Липљан, Мораву, Врање, призренску област и оба Полога.[654] Изузев Липљана, све наведене области се налазе међу онима које је Стефан Немања морао да врати Византији након битке на Морави, а које је тек сам Стефан Немањић трајно припојио српској држави.[655]

Немањино име се издају исправе у Котору већ 1186. г., Острогорски, *Историја*, 377–380; И. Божилов, *Иван I Асен и Стефан Немања – Свети Симеон: Родоначелници две породице – две династије*, Стефан Немања – Свети Симеон, 50–51; И. Равић, *Писмо барског епископа Гргура сплитском канонику Гвалтерију*, ССА 10 (2011) 183–190. Свеобухватно смиривање ситуације на Балкану наводи на помисао да је тада могло доћи до прекида Немањиних борби против Византије на простору Поморавља. Тај мир је такође могао бити потврђен уговором о браку, како је предложио Б. Ферјанчић, који је изнео хипотезу да је брак Немањиног сина Стефана и цареве синовице Евдокије склопљен 1186/1187. г., а не 1190. г. како се у науци обично сматра, Б. Ферјанчић, *Када се Евдокија удала за Стевана Немањића?*, ЗФФ 8/1 (1964) 217–224; Б. Ферјанчић, *Стефан Немања у византијској политици друге половине XII века*, Стефан Немања–Свети Симеон, 40–41.

[651] *ИСН* I, 259 (Ј. Калић).

[652] *Хиландарска оснивачка повеља Светога Симеона и Светога Саве*, Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрлић, И. Брајовић, Осам векова, 54; Стефан Првовенчани, 2; М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983) 69.

[653] Сава детаљније набраја жупе у Метохији: Патково, Хвосно, Подримље као и жупе на Косову: Кострц, Дршковину, Ситницу и томе прибраја и жупу Ушку, која се налазила између жупа Реке и Загрлате, Свети Сава, 148; Благојевић, *Преглед историјске географије,* 69; С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, Свети Сава у српској историји, 96.

[654] Стефан Првовенчани, 38; Благојевић, *Преглед историјске географије*, 69.

[655] Дакле, осим Липљана који је остао у оквиру Немањине Србије, Стефан Првовенчани помиње, као и његов отац и брат Дукљу са градовима, но у овом делу свог рада посматрам само простор Србије, а не Приморја, Мишић, *Историјска географија*, 96–100.

Дакле, као резултат бурне деценије ратовања са Византијом 1190. г. држава српског великог жупана стекла је значајно територијално проширење у правцу североистока и југа, обухвативши простор горњег тока Велике Мораве и данашњих Косова и Метохије. Ипак, од великих градских и црквених центара припао јој је само Липљан, док су Призрен, Скопље, Врање и Ниш остали изван њених граница.

Иако је неким областима краткотрајно управљао, између 1183. и 1190. г., Немања је на том простору према Стефановом сведочењу, остављао значајан црквени траг. У Нишу је подигао храм посвећен Св. Пантелејмону, а у граду Скопљу храм посвећен Арханђелу Михаилу.[656] Археолошка истраживања сведоче да је наведене манастире Немања само обновио,[657] но ипак тај подухват говори не само о његовој политичкој власти на том простору него и о његовој црквеној делатности, која очигледно није наилазила на осуду локалних епископа, а вероватно ни самог охридског архиепископа Јована Каматира (после 1183–1216). Треба, међутим, нагласити да ни у једном од наведених случајева црква коју је Немања обновио није била саборна црква дотичне епископије, пошто из једног писма које су представници тадашње бугарске цркве упутили папи Иноћентију III 1204. г. сазнајемо да је саборна црква скопске епископије била посвећена Богородици, а нишке епископије Св. Прокопију.[658]

У сваком случају, освајањем града Ниша, града Сврљига и града *Козли*,[659] нишка епископија, са Нишом као епископским центром, нашла се привремено скоро у целини у саставу Немањине државе, будући да је један њен део, Топлица, још од раније припадао Србији. Исто тако, након освајања Скопља, и скопска епископија се нашла у саставу Немањине државе. Међутим, осим заузимања епископског центра, града Скопља, извори не спомињу Немањино освајање других градова те епархије, мада се као делови скопске могу препознати Морава и Врање, које Првовенчани прибраја освајањима његовог оца. Осим нишке и скопске, Немањина политичка власт се протегла и на подручје призренске, липљанске, велбуждске, средачке, земенске и браничевске епископије. Како је Немања освојио Призрен, у саставу његове државе се нашла и

[656] Стефан Првовенчани, 42; В. Корać, *Свети Пантелејмон у Нишу, задужбина Стефана Немање*, Стефан Немања – Свети Симеон, 163–169.

[657] Марковић, *Православно монаштво*, 22, 48–49; В. и Петковић, *Преглед црквених споменика*, 241, 298–299.

[658] A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia* I, Romae 1863, 29; *Innocentii III Romani pontificis regestorum sive epistolarum* II, PL 215, 289; Снегаров, *История*, 90, нап. 3.

[659] Није најјасније да ли је припао нишкој или видинској епископији.

призренска епископија, и то по свој прилици у целини, јер је према *Житију* Првовенчаног, осим самог града Призрена, као столног места епископа, освојио и град Лешки и град Градац у Пологу, односно земљу Хвосно и њене жупе, како изричито наводи Сава у очевом *Житију* када говори о његовим освајањима.[660] Освајањем Липљана и жупа у његовом суседству, Лаба и Ситнице, и *липљанска епископија* се такође нашла у Немањиној држави.[661] Такође, освајањем Велбужда и Стоба, делови *велбуждске епископије* ушли су у састав Србије, као и делови средачке епископије након освајања Средца и Перника.[662] Уколико се у Земену (Землн) препозна *епископија Семне*,[663] коју спомиње још у својој преписци охридски архиепископ Теофилакт, то би значило да се она највероватније цела нашла у оквиру српске државе. Освајање града Равни и жупа Поморавље и Загрлата у његовој околини, као и Левча и Белице, донели су Немањиној држави и део *браничевске епископије*, али доста мали и удаљен од њеног епископског центра на обали Дунава. Иако у политичком погледу на Немањиној територији, све поменуте епископије су биле под непосредном јурисдикцијом Охридске архиепископије у црквеном смислу. Нема података да је Стефан Немања на било који начин нарушавао тај црквени поредак, који је у својој основи био византијски. Целокупна Немањина делатност није ишла на штету Охридске архиепископије.

Насупрот томе, у исто време, Охридску архиепископију су снашле неприлике са друге стране. Наиме, крајем 1185. г. у подунавској Бугарској су браћа Петар и Асен подигли устанак против византијске власти и повели свој народ у борбу за обнављање бугарске државе. Та борба је резуртирала стварањем такозваног *Другог бугарског царства* са центром у граду Трнову.[664] Нова држава је добила и своју посебну црквену организацију. У Трнову је основана самостална архиепископија која је обухватила целокупну територију поменуте државе. На самом почетку се држава простирала између реке Дунав и Старе планине, те је и њена црква у почетку обухватала тај простор. Он је, међутим, канонски био подељен између Цариградске патријаршије, којој је припадао већи, источни део и Охридске архиепископије, којој је припадао мањи,

[660] У топониму Лешак сматрам да треба препознати „Лесковац" прве Охридске повеље, Gelzer, *Ungedruckte*, 43; Иванов, *Български старини*, 554.

[661] У обе *Хиландарске повеље* Лаб се увек доводи у непосредну територијалну везу са Липљаном, *Хиландарска повеља*, 54; Стефан Првовенчани, 2.

[662] Град Житомитски могао се наћи у средачкој, велбуждској или земенској епископији.

[663] Коматина, *Појам Бугарске*, 52, нап. 73.

[664] Острогорски, *Историја*, 378–380.

западни део, на коме се налазила видинска епископија. Према речима каснијег охридског архиепископа Димитрија Хоматина (1216–1235), управо је видински епископ заједно са два епископа Дрстарске митрополије Цариградске патријаршије учествовао у чину рукополагања првог архиепископа новоосноване, самосталне Трновске архиепископије, Василија.[665] Како се ширила нова бугарска држава, тако се ширило и јурисдикционо подручје Трновске архиепископије и то на рачун цариградаске и охридске цркве. Видин је, дакле, био први град, а видинска епископија прва која је отпала од Охридске архиепикопије и постала део нове бугарске цркве. До 1195. г. Бугари су успели да освоје и Средац, који је Стефан Немања морао вратити Византинцима 1190. г., па је тако и средачка епископија изузета из састава Охридске архиепископије. Даље ширење бугарске државе, и самим тим цркве, на простор епископија под духовном влашћу Охрида припада времену цара Калојана (1197–1207).[666]

Дакле, стварање бугарске државе је условило и настанак нове бугарске цркве, а њено ширење је утицало и на ширење граница Трновске архиепископије, како на рачун Цариградске патријаршије тако и Охридске архиепископије. У Србији у време Стефана Немање није био случај да стварање државе прати и стварање цркве. Разлог није тај што је велики део освојених територија Немања морао да врати Византинцима, јер и када је неке од њих трајно заузео његов наследник Стефан Немањић, то није утицало на промене у црквеној организацији. Српски владари, без обзира на своје спољнополитичке успехе, нису се усудили да наруше законити поредак црквене организације који је успоставио још цар Василије II све до оснивања Српске архиепископије 1219. г.

Од тренутка када је велики део новоосвојених територија Немања морао да преда византијском цару, после битке на Морави у јесен 1190. г., стање црквене организације у оквиру српске државе у оном њеном делу који је потпадао под Охридску архиепископију није се много изменило у односу на почетак Немањине владавине. Посебно место је и даље припадало *рашкој епископији*, где се уједно налазило и столно место великог жупана. Рас више није био једини епископски центар на територији Србије. То је сада био и *Липљан са целом својом епископијом*.[667] Такође, у

[665] Снегаров, *История*, 88–89; *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, ed. G. Prinzing, Berlin – New York 2002, № 8, p. 50, № 146, p. 424.

[666] Снегаров, *История*, 89–93.

[667] Да је липљанска епископија остала у целини у саставу српске државе после 1190. г. сведочи и писмо бугарских епископа папи Иноћентију III из 1204. г., у коме се међу епископима на тлу бугарске државе помињу велбуждски, скопски, призренски, нишки, али не и липљански епископ, Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 29; *Innocentii III epp.* II, PL 215, 289; Снегаров, *История*, 90, нап. 3.

границама Немањине Србије је остао део *браничевске епископије* (град Равни, жупе Поморавље, Загрлата), велики део *призренске* (земља Хвосно), део *нишке* (земља Топлица), док су се оне које су остале на византијској територији (*скопска, средачка, велбуждска*, *земенска*), неколико година тј. деценију доцније, нашле у оквиру бугарске државе и бугарске цркве.

И за време освајачких подухвата и након њих, Немања се усрдно старао да остави траг у верском животу своје земље. Речено је да је Немања био ктитор тј. да је обновио манастире у Скопљу и Нишу које је током рата освојио. Он, међутим, у том смислу није запоставио ни своју матичну територију. У жупи Ибар, у срцу српске земље, на реци чије ће име понети, Немања гради велики Манастир Студеницу, са храмом посвећеним Пресветој Богородици. Стефан у *Житију* свога оца изградњу величанствене задужбине смешта у време после разорења Софије,[668] дакле *после* 1183. г. Завршена је свакако до пролећа 1196. г., када се сам Немања замонашен уселио у свој манастир.[669] Живопис цркве је завршен нешто касније, између септембра 1208. и августа 1209. г., што је утврђено према натпису.[670]

Опис подизања Студенице заузима посебно место и простор у *Житијима* Немањиним од Стефана Првовенчаног и Св. Саве. Стефан Првовенчани детаљно описује градњу манастира, као Немањину духовну потребу, која је свој израз нашла кроз његове дуге и усрдне молитве да се тај посао успешно и брзо заврши. И не само то, исто место открива и разлоге због којих је Немања одлучио да подигне тај манастир. Није то била само потреба за вечним коначиштем већ, пре свега, жеља да се у манастиру који је посвећен Пресветој Богородици Добротворки он и замонаши. Стефан детаљно описује како се након великих војних успеха из 1183. г. Немања заветовао Христу како ће се „одрећи славе овог света", и како ће подићи храм „у коме ће испунити завете своје". Као јемац *овог* обећања пред Христом он узима Богородицу Добротворку.[671]

---

[668] Стефан Првовенчани, 38, 42; Симеоново *Житије* од Саве део је Студеничког типика, те се Студеница помиње одмах на почетку Савиног излагања што онемогућује да градњу ставимо у неки хронолошки оквир, на другом месту он помиње грађење после подизања Ђурђевих Ступова, Свети Сава, 148–150; Доментијан се води за Стефном Првовенчаним па и он градњу ставља у време после рата са Византијом из 1183. г., в. Доментијан, *Живот Св. Симеуна*, 23–25.
[669] Г. Бабић, В. Корać, С. Ћирковић, *Студеница*, Београд 1986, 12; *ИСН* I, 275–277 (В. Ј. Ђурић).
[670] Бабић, *Студеница*, 13.
[671] Стефан Првовенчани, 42.

Судећи по том месту, Немања је већ тада намерио да се замонаши и управо је та намера била повод да подигне манастир посвећен Богородици Добротворки. Он се, дакле, заветује Христу да ће поћи монашким путем, а Пресвету узима *као јемство* свог „чврстог заступства“.[672] И тек по том завету, он каже да ће подићи манастир, њој посвећен, и да ће „ту испунити завете“.[673] Он своје најзначајније ктиторско дело подиже не само као место вечног коначишта, или из захвалности Богородици због окончаних борби, како се у литератури сматра,[674] већ пре свега као место на коме ће провести своје монашке дане, када они дођу.[675] Штавише, исто то, чини се, сведочи и текст Хиландарске повеље. У њој Немања, управо након описа својих освајања, изјављује како се онда, пошто је његова „држава одасвуд стекла мир и тишину“, у њему јавила мисао о могућности да прими „анђеоски и апостолски лик“. Ова мисао је у њему сазревала „дуго времена“, и остварила се тек „пошто се указало погодно време“,[676] тј. у пролеће 1196. г., када је и највећи део студеничког манастира био завршен и спреман да га као свог станара прими.

Податак да се Стефан Немања заветује Христу у име Богородице Добротворке утолико је интересантији пошто говори о Немањиној привржености култу Богородице Добротворке још из времена пре градње Студенице. То упућује на неизоставно питање о везама Стефана Немање и цариградског Манастира Богородице Евергетиде (Добротворке), који је основан у XI веку, а према којем је српска династија имала посебан однос. Претпоставља се да је Стефан Немања дошао у додир са овим манастиром под околностима које још нису довољно познате.[677]

---

[672] „...**И азь грѣшыи пороучницоу моѥго застоуплѥниꙗ**...“ Стефан Првовенчани, 42.

[673] „...**паче же и сьиждоу храмь пр(ѣ)ч(и)стыиѥ и прѣнепорочныие м(а)тере твоѥѥ бл(а)годател҆нице и тоу вьздам тебѣ ѡбѣты моѥ ѥже изрекоста оуст҆не мои. И начеть зидати храм прѣс(ве)тиѥ оу Иброу на рѣцѣ рекомѣи Стоуденици** ...“, Стефан Првовенчани, 42.

[674] Маринковић, *Немањина дворска канцеларија*, 133; Поповић, *Гроб Светог Симеона*, 157.

[675] Марковић, *Православно монаштво*, 61. М. Живојиновић, *Стефан Немања као монах Симеон*, Стефан Немања – Свети Симеон, 101, примећује да је код Немање склоност као замонашењу била видљива већ током градње Студенице. Међутим, из Стефановог текста се види да је та склоност већ и пре почетка градње овог манастира постојала код Немање, и да је управо она била разлог за то.

[676] *Хиландарска повеља*, 54.

[677] То је могло бити приликом његовог заробљеништва у Цариграду 1172. г. Из Стефановог текста се види да је Немања на различите начине исказивао поштовање према Богородици, Стефан Првовенчани, 42.

Из Стефановог *Житија* сазнајемо да га је богато даривао,[678] такође се поуздано зна и да га је Св. Сава најмање три пута обилазио приликом свог поклоничког путовања у Света места.[679] О тој вези сведочи и чињеница да је манастирска црква Студенице посвећена празнику Успенија Пресвете Богородице, управо као и црква у Евергетидском манастиру.[680] У Студеници се примењивао и прилагођени Евергетидски типик, који је Сава Немањић израдио 1207. г., по свом повратку у Србију.[681] По узору на Евергетидски, Сава је саставио нешто раније и Хиландарски типик. Међутим, како су новија истраживања показала, Студенички није прерада Хиландарског, већ је самостални превод са Евергетидског оригинала.[682] Овде можемо да се подсетимо чињенице да Стефан помиње како је Немања подарио типике Св. Николи и Св. Ђорђу, које је подигао давно пре Студенице. Ти типици су, како је показано, такође били инспирисани Евергетидским.

Оснивачка повеља за Манастир Студеницу је изгубљена,[683] као и документ којим Немања препушта ктиторско право Стефану Немањићу.[684]

Но, осим градитељства, Стефан Немања је био и велики дародавац и доброчинитељ многих цркава и манастира. Поред поменутог Манастира Богородице Евергетиде, то су Црква Гроба Господњег и Црква Св. Јована Претече у Јерусалиму, Црква Св. Петра и Црква Св. Павла у Риму, Црква Св. Николе у Барију, Св. Теодосија у Витлејему, Св. Димитрија у Солуну.[685]

---

[678] Исто.

[679] В. П. К. Христу, *Манастир Пресвете Богородице Евергетидске у Цариграду*, Осам векова, 69.

[680] Студенички типик, гл. 11: „...**а светаго еи преставланїа праз(дьни)кь, еже света светымь праздьникомь и трьжьствомь**...“, Свети Сава, 134.

[681] Свети Сава, *Сабрани списи*, прев. Д. Богдановић, Београд 1986, 17, 20.

[682] Христу, *Манастир Пресвете Богородице*, 70.

[683] Оснивачка повеља је свакако постојала, и *на папиру* и у виду натписа на зиду манастирске цркве, о чему говори Свети Сава, 150–152, „... **и ꙗже соут҄ писана въ златопечат҄нѣи повели его, паче ж(е) и въ цр(ь)к(ь)ви написано на стѣнѣ**...“; о покушају реконструкције њених одредаба в. С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, ЗФФБ 12/1 (1974) 311–319, где се одбацује и аутентичност једног позног текста из XVIII века, који се издавао за Немањину Студеничку повељу.

[684] Свети Сава, 168, каже како Симеон: „...**вл[а]д[ы]цѣ же с(ы)ноу его ѡставишоу въ б(о)годанѣи емоу ѡбласти къ всѣмь запов[ѣ]дѣмь и о семь нашемь монастири повелѣ емоу пещи се и под[ь]вигноути се на пристроенїе его**...“; исто и Стефан Првовенчани, 56, преноси Симеонове речи: „...**ꙗкоже и прѣжде писаниѥм прѣдах҄ ти вь вл[а]д[ы]чьстви твоѥмь прѣс(ве)тыѥ б(огороди)це бл(а)годателнице оу стоуденици**...“, в. и коментар, *исто*, 163.

[685] Стефан Првовенчани, 42.

Са тако великим бројем манастира, који су добили и своја монашка правила, монаштво је у Србији морало цветати већ у Немањино време. Јасно је и да се он бринуо и о већем напретку монаштва и богословља и чвршћем њиховом везивању за византијске изворе. Срби тада још нису имали свој манастир на Светој Гори, али има података који говоре о присуству неких српских монаха или богослова у солунском саборном Храму Св. Димитрија, у време норманског напада на овај град 1185. г.[686] То се може довести у везу са управо наведеним податком Стефана Немањића да је и солунска Базилика Св. Димитрија била међу храмовима које је Стефан Немања богато даривао.

Православље је у Србији доживело, дакле, у време Стефана Немање, свој прави процват.

Поред Стефана Немање, велику заслугу за учвршћење православља у Србији имала је и његова жена Ана, потоња монахиња Анастасија. Њој је Немања препустио бригу о Манастиру Пресвете Богородице у Топлици.[687] Док је Немања својим ктиторством желео да испуни своје завете и створи дом за искушенике и монахе, те тако угоди Христу и Богородици, његов најмлађи син Растко је „узео крст свој“ и сам приступио једној монашкој заједници на Светој Гори. Тако је и Немања, пошто је утабао стазе правој вери и обезбедио спокојство у држави, кренуо путем свог најмлађег сина, те се замонашио, истовремено са својом супругом Аном, на Благовести 25. марта 1196. г. Немања је на замонашењу добио име Симеон, а Ана – Анастасија. Као монах, проживео је неко време у Студеници, а потом отишао на Свету Гору, ујесен 1197. г., где је заједно са сином, тада већ монахом Савом, обновио запустели манастир Хиландар. То је био последњи драгуљ Немањиног (Симеоновог) неимарства.

И Немањина браћа су оставила трага у сакралној архитектури Србије, и тако допринела да доба Немањине владавине остане златним словима уписано у историји српске хришћанске архитектуре. Страцимиру се приписује изградња Манастира *Богородице Градачке*, крај Западне Мораве, што је данас саборна Црква у Чачку, док се за Мирослава зна да је ктитор Манастира Св. Апостола Петра и Павла у Бијелом Пољу, на Лиму, о чему ће бити речи.[688]

---

[686] Ови Срби су се истакли приликом одбране града од Нормана, в. *ВИИНЈ*, IV, 223 (Б. Ферјанчић).

[687] Стефан Првовенчани, 22; Петковић, *Преглед црквених споменика*, 33.

[688] Петковић, *Преглед црквених споменика*, 243; *ИСН* I, 261 (Ј. Калић).

Монах Симеон

На великом сабору у Расу, на Благовести 1196. г., Стефан Немања не само да се одрекао власти већ је „учинио себе заједничарем неизреченог, и часног, светог анђелског и апостолског лика, малог и великог".[689] Постао је, дакле, монах, великосхимник по имену *Симеон*. Заједно са њим замонашена је и његова супруга Ана, која је постала монахиња *Анастасија*. После тог светог чина, који је извршио рашки епископ Калиник, двоје нових монаха је закорачило у своје монашке дане, раздвојивши се тако заувек – Анастасија је отишла у женски Манастир Богородице у Расу, а Симеон у своју велику задужбину, Манастир Богородице Добротворке у Студеници.[690] Коначно, дакле, Стефан Немања је испунио свој давни завет, постао монах и дошао под скуте своје заштитинице Пресвете Богородице Добротворке, у дому који јој је подигао.

И сада, лишен земаљске таштине, Стефан Немања је, као монах Симеон, наставио пастирску бригу за своје стадо. У Студеници је провео негде око годину и по дана, и за то време повећао број монаха у њој.[691] Међутим, тај његов манастир није био предодређен и да буде његово коначно одредиште. Наиме, убрзо по замонашењу, писао је Симеон свом најмлађем сину, светогорском монаху Сави, о том свом чину. Сава му је писмено одговорио и позвао га да дође код њега на Свету Гору.[692] Припремајући се за полазак, Симеон је поново сазвао своје синове и властелу, поново их благословио, оставио новог игумана у Студеници, и кренуо пут Свете Горе 8. октобра 1197. г., у пратњи неких својих велможа, који су такође одлучили да се замонаше.[693]

У светогорски Манастир Ватопед, где је као монах живео његов син Сава, и који је, као место где су долазили да као монаси живе припадници византијске аристократије, уживао известан престиж на

---

[689] *Хиландарска повеља*, 54; Свети Сава, 164. Како сведочи Хиландарска повеља, која је најстарији извор о овоме, чин замонашења извршен је пре него што је објављено препуштање престола Стефану, *Хиландарска повеља*, 54.

[690] Свети Сава, 164–166; Стефан Првовенчани, 50–52; Живојиновић, *Монах Симеон*, 103–106; Иста, *Историја Хиландара I (од оснивања манастира 1198. до 1335. г)*, Београд 1998, 46–47.

[691] Живојиновић, *Монах Симеон*, 106–107.

[692] Ова писма наводи Стефан Првовенчани, 52.

[693] Свети Сава, 166–168; Живојиновић, *Монах Симеон*, 107.

[694] М. Живојиновић, *Историја Хиландара I (од оснивања манастира 1198. до 1335. г)*, Београд 1998, 48.

Светој Гори,[694] Симеон је стигао 2. новембра 1197. г.[695] Два српска монаха, отац и син, уживали су велики углед у Ватопеду. Потом су кренули у обилазак Свете Горе, и њених најзначајнијих манастира. Већ том приликом запазили су опустели грчки манастир Хиландар и зажелели да га обнове. Зато је Сава почетком 1198. г. отишао у Цариград и добио сигилион од цара Алексија, према коме се манастир Хиландар и подручје Милеја изузима из власти прота Свете Горе и потчињава Ватопеду.[696] Међутим, тада се код њих јавила жеља да тај манастир обнове и устроје као посебан, српски манастир, у коме би живели монаси из Србије који дођу на Свету Гору, слично као што су и Грузини, Бугари, Руси и остали имали своје манастире. То је било и у интересу осталих светогорских манастира који су се бринули да Манастир Ватопед сувише не ојача добијањем Хиландара. Од цара је затражена нова сагласност,[697] и Алексије III је јуна 1198. г. издао хрисовуљу којом се Хиландар и његова околина – Милеје, одузимају од Ватопеда, те предају под власт и управу српских монаха, Симеона и Саве, да у њему установе манастир за боравак монаха из Србије.[698] За обнову запустелог манастира била су потребна велика материјална средства, и њих је Симеон затражио из Србије, од тадашњег владара, свог сина великог жупана Стефана, истовремено преносећи на њега и његове потомке, будуће српске владаре, ктиторска права над манастиром.[699]

Не треба посебно наглашавати значај који је оснивање Хиландара, посвећеног Ваведењу Пресвете Богородице, имало за православље у Србији. Тај манастир је тада постао и кроз све векове остао врело духовног битисања и непосредна веза Србије са њеним изворима и узорима у византијском православљу. Материјалну основу за манастир обезбедио је Симеон поседима дарованим својом оснивачком повељом, 1198. г., који су се налазили у околини тада још увек византијског

[695] Свети Сава, 170; Живојиновић, *Монах Симеон*, 107; Иста, *Историја*, 51–52.

[696] Царев сигилион, највероватније с почетка 1198. г. није сачуван, али се помиње у акту од пре јуна 1198. г. у коме светогорски Протат моли цара да додели Хиландар и Милеје Сави и Симеону, *Actes de Chilandar* I. *Des origines à 1319*, édd. M. Živojinović, V. Kravari, Ch. Giros, Archives de l' Athos 20, Paris 1998, № 3, као и у другој царевој хрисовуљи из јуна 1198. г., у којој излази у сусрет молби Протата и српски монаха, *Actes de Chilandar* I, № 4; Живојиновић, *Историја*, 57.

[697] *Actes de Chilandar* I, № 3.

[698] *Actes de Chilandar* I, № 4; Живојиновић, *Историја* 58–59.

[699] Стефан Првовенчани, 56; Живојиновић, *Монах Симеон*, 107–111; Иста, *Историја*, 53–54, 57–65.

Призрена.[700] Такође, приходи за манастир су обезбеђени новим царевим сигилионом из јуна 1199. г., који је Сава добио после очеве смрти, када се манастиру Хиландару, између осталог уступа и опустели манастир Зиг.[701] Савини животописци су изричити у томе да је Хиландар царевим сигилионом уврштен у ред *царских манастира*.[702]

Монах Симеон је умро у својој новој задужбини, Хиландару, 13. фебруара 1199. г.[703] Бригу о манастиру је оставио свом сину Сави.[704] И као што је Стефан наставио његово дело државника у Србији, тако је и Сава у потпуности наставио дело свога оца просветитеља, и на Светој Гори и у Србији. Сава је организовао манастирски живот у Хиландару увођењем типика по угледу на типик Манастира Богородице Евергетиде у Цариграду, који ће применити и као основу за типик Манастира Студенице,[705] када се са Свете Горе пресели у Србију, заједно са очевим моштима, 1207. г. Ту, у Симеоновој Студеници, крај његовог гроба из којег је потекло свето миро, Сава ће написати Симеоново *Житије* и *Службу*, створити и уобличити култ Св. Симеона Мироточивог, божанског наставника и небеског покровитеља српске земље, светог родоначелника светородне династије, светог корена на коме ће почивати православна црква и држава у Србији.

Кратак закључак о верској политици Стефана Немање био би следећи. Немања је Србе научио како треба држати *праву веру*, био им је у томе *учитељ* и заштитник, као што је и сам био узор у монашком животу. Очистио је православље од јереси и уредио црквени и монашки живот. Након свега што је учинио за своју државу, његовим наследницима није било тешко да наставе и негују пут православља, те су и створили култ Св. Симеона Мироточивог.[706]

---

[700] „....пошто испросих парике од цара у Призрену.... Тетивљу, Трње, Ретивштицу, Трновац, Хоча, и друга Хоча... и планину Богачу...“ , Хиландарска повеља, 55. Сем тога, Симеон је приложио Хиландару и бројне винограде, пчелињаке у области Хвосна, одређене приходе из Зете (кобиле и со) као и стоку и влахе њих, 170, *Хиландарска повеља*, 55. Касније ће се на подручју побројаних села развити Хотачка метохија, С. Ћирковић, *Хиландарски метоху Зети*, ХЗ 10 (1998) 145–146; М. Благојевић, *Хиландарски поседи на Косову и Метохији (XII –XV века)*, ХЗ 12 (2008) 16–19.
Живојиновић, *Монах Симеон*, 111; Иста, *Историја*, 65.

[701] *Actes de Chilandar* I, № 5; Живојиновић, *Историја*, 69–71.

[702] Живојиновић, *Историја*, 69–71.

[703] Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, ХЗ 2 (1971) 31–58.

[704] Живојиновић, *Монах Симеон*, 111; Иста, *Историја*, 65–66.

[705] Христу, *Манастир Пресвете Богородице*, 70.

[706] О стварању култа Св. Симеона и његовом светитељском прослављању види две посебне и пажње вредне студије Д. Поповић у: Поповић, *Под окриљем светости*, 27–75.

Римокатоличанство у приморским градовима између Дубровника и Бара

Прилике на источној обали Јадрана знатно су се промениле шездесетих година XII века. Наиме, Византија је још на почетку Манојлове владавине имала спорадичне сукобе са Угарском, у којима су учествовали и Срби, додуше, као угарски савезници. Борбе су се додатно распламсале након смрти Гејзе II 1162. г., када је дошло и до сукоба око престола у самој Угарској. Борба за власт у држави „Круне Св. Стефана" водила се између Гејзиног сина Стефана III на једној страни и Гејзине браће Ладислава II и Стефана IV на другој. Цар Манојло је подржао последњу, очигледно погрешну, јер је Стефан IV поражен 1163. г. од свог синовца Стефана III. Но ипак, према договору који је нови краљ склопио са византијским царем, Хрватска и Далмација требало је да припадну Византији, као баштина краљевог брата Беле, који је одређен за будућег зета и наследника византијског цара. Међутим, како те области нису предате Византији, отпочео је рат, који се завршио Манојловом победом 1167. Како се од 1165. г. и Босна налази у византијској царској титули, у литератури се с правом те године означавају као период Манојлове апсолутне доминације на источној обали Јадрана и у њеном залеђу.[707] Таква ситуација се одржала све до смрти цара Манојла 1180. г.

У време борби Византије и Угарске за власт над Хрватском и Далмацијом још једна важна област, Дукља, такође је била у византијским рукама. Наиме, у једном которском документу, који говори о посвећењу олтара у Цркви Св. Трифуна, забележено је да је настао 19. јуна 1166. г., у време папе Александра III, царевања „најпобожнијег и увек победника Манојла", „док је дука Далмације и Дукље" био извесни *кир Исанације* (Isanacius) који је и присуствовао догађају.[708] Документ, дакле сведочи о постојању непосредне византијске власти у Котору. Међутим, он такође сведочи и о непосредној византијској власти у Дукљи, јер је поменути Исак био дука Далмације и Дукље. Ипак, оно што Дукљу издваја у

[707] Јиречек, *Историја* I, 144–146; Острогорски, *Историја*, 364; Ћирковић, *Историја*, 43;

[708] "... imperante piissimo et semper triumphatore Hemanuhele, duce exixtente Dalmacie atque Dioclie kyr Isanacio, qui in eadem dedicatione sua gratuita voluntate et benignitate affuit...", *CD* II, 102.

односу на друге области које је цар Манојло у то време освајао, јесте то што није познато на који начин је он њоме завладао.

Историја Дукље у првих шест деценија XII века прилично је опскурна. О Дукљи после смрти краља Бодина говори мали број извора. Изузев једног печата Бодиновог сина Ђорђа и успутних података неких византијских ретора, тај период дукљанске историје описује једино Летопис попа Дукљанина, чија је изворна вредност дискутабилна. Према попу Дукљанину, после смрти краља Бодина, Дукљом је владао низ краљева, што из Бодинове, што из лозе његовог стрица Радослава.[709] Њихове владавине су махом протицале у међусобним сукобима и у сенци утицаја Србије и Византије.[710] Последњи од њих, такође Радослав, носио је, за разлику од својих претходника, титулу кнеза. Осим што се спомиње са нижом титулом, за њега у *Летопису* стоји да је био „љубазно примљен" од цара Манојла када је дошао к њему, вероватно у Цариград, и да му је он „дао да влада и управља целом земљом, „како је држао и његов отац".[711] На основу овог исказа могло би се претпоставити следеће: да је Радослав, будући да је једини био кнез, за разлику од својих претходника, морао ићи код цара да потврди власт коју је наследио од оца,[712] или пак да су сви пређашњи дукљански владари морали да чине исто, тј. да добију царску потврду своје власти. У сваком случају, средином XII века, домаћи владари Дукље су признавали врховну власт византијског цара. Питање је само да ли су у тај положај доспели за време кнеза Радослава, или већ за време неког од његових претходника. Цареве речи, по Дукљанину, да даје Радославу да влада у Дукљи како је владао и његов отац, могу се односити не само на владарски положај већ и на природу тог положаја као нечег што је даровано од цара, премда сам Дукљанин у поглављу о Радослављевом оцу Градихи не спомиње његову потчињеност цару.[713] У прилог тези да су дукљански владари признавали врховну власт цара и пре Радослава сведочи и један кратак податак византијског песника Теодора Продрома. Наиме, док је, према

---

[709] Најпре је власт у Дукљи, према *Летопису*, након Бодинове смрти преузео његов брат Доброслав, кога је потом наследио Кочопар син Бодиновог стрица Радослава. Потом је на власт дошао Владимир, који је био син Бодиновог брата Владимира, а затим Бодинов син Ђорђе, затим Кочопаров синовац Грубеша, па поново Ђорђе, а онда Грубешин брат Градихна. Последњи кога Дукљанин помиње био је Градихнин син Радослав, Mošin, *Ljetopis*, 99–105.

[710] Т. Живковић, *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, ЗРВИ 43 (2006) 454–461.

[711] Mošin, *Ljetopis*, 104.

[712] Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 79.

[713] Mošin, *Ljetopis*, 103–104.

Дукљанину, Радослав признао власт цара Манојла, Теодор Продром наводи како су племена Дукљана плаћала данак већ његовом оцу цару Јовану II (1118–1143).[714] Да је врховна власт Византијског царства над Дукљанима у време цара Манојла била чврста говори други податак истог писца, где се Дукљани прибрајају другим народима који су били потчињени цару – Србима и Угрима.[715]

Као што се види, Дукља је средином XII века била под врховном влашћу Византије, али је задржала домаће владаре. Ипак, наведени которски документ из 1166. г., сведочи о постојању непосредне византијске власти оличене у *дукату Далмације и Дукље*.[716] Дакле, у неком је тренутку Византија преузела директну власт у Дукљи. Будући да је документ датиран 1166. г., с правом се може претпоставити да је до такве промене дошло управо у склопу византијско-угарских борби које су почеле 1163. г., а које су у Далмацији највећи интензитет достигле 1165/1166. г.

Приступајући проблему на шта се односила синтагма *дукат Далмације и Дукље*, J. Ферлуга је изнео тезу да је реч о остатку некадашњег *дуката Далмације и Хрватске* и да је то био *привремени назив* за остатак тог дуката у време обнове угарске власти у Хрватској и северној Далмацији 1166/1167. г., те да се са његовом употребом престало након поновног византијског освајања тих области и враћањем центра дуката у Сплит.[717] П. Шрајнер је својим открићем и објављивањем једног раније непознатог извора потврдио Ферлугину тезу о постојању једног јединственог византијског дуката дуж целе источне јадранске обале. Наиме, у запису који се налази у једном грчком рукописном минеју за месец април у Националној библиотеци у Паризу, забележена је смрт севаста Константина Дуке 8. априла 1179. г., али се уједно наводе и најзначајнији догађаји из његовог живота, међу којима је и то да га је цар Манојло поставио за *дуку и управитеља целе Дукље, Далмације, Хрватске*, *Арбаније и Сплита*.[718] Титула, дакле, јасно потврђује постојање једног дуката, али и оспорава Ферлугину тезу да је наслов *дука Далмације и Дукље* био нека ad hoc појава у једној

[714] *ВИИНЈ* IV, 177, нап. 15 (Б. Ферјанчић).
[715] *ВИИНЈ* IV, 177 (Б. Ферјанчић).
[716] Живковић, *Дукља између Рашке и Византије*, 460–461.
[717] Ферлуга, *Византиска управа*, 134–137.
[718] P. Scheiner*, Der Dux von Dalmatien und die Belagerund Anconas im Jahre 1173. Zur Italien- und Balkanpolitik Manuels I.,* Byzantion 41 (1971), 286–287, 296–299. Севаст Константин помиње се као византијски заповедник у Сплиту и источнојадранској обали у три документа из 1171. и 1174. г., *CD* II, 129–130, 138.

јавно–правној исправи.[719] Успомена на њега је сачувана и у немањићкој Србији, где се појам Дукља и Далмација често користи као назив за једну од српских приморских области како у владарској титули, тако и у наративним изворима.[720]

Посебно је питање да ли је византијски цар укључивањем Дукље у оквир свог великог источнојадранског дуката имао за циљ да одузме власт домаћој династији или, што је вероватније само да оснажи византијско присуство у Дукљи у односу на околне области, захваћене ратом. То се показало као сврсисходно када је 1168. г. српски велики жупан Стефан Немања „потчињавао Хрватску и присвајао власт над Котором" како је забележио Никита Хонијат, што је заправо био Немањин напад на византијску власт у дукљанском Приморју.[721] Да је домаћа династија задржала извесну улогу у Дукљи сведочи то што се њен представник Михаило помиње 1183. г. са титулом кнеза, а грађани Бара од њега очекују заштиту пред нападима Стефана Немање.[722] С друге стране, да је византијска власт у Дукљи била неспорна и непосредна сведоче речи Стефана Првовенчаног, који каже да се Дукља „прозвала грчка област" јер се у њој толико била укоренила византијска власт, и да је његов отац приликом освајања 1182/3–1186. г. у њој „истребљивао грчко име".[723] Тај систем византијске власти који је очигледно уведен средином шездесетих година XII века, нарушен је тек освајањима Стефана Немање, која су започела 1182/1183. г.

Исти документ који нам говори о власти цара Манојла у Дукљи и његовом намеснику Исаку, о чему сам говорила горе, датиран је према

---

[719] *CD* II, 102.

[720] Стефан Првовенчани, 18, 38, 88, 110, 124; Доментијан, *Живот Св. Симеуна*, 23; Доментијан, 2; Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1973, 3; Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 79–88.

[721] *ВИИНЈ* IV, 146 (Ј. Калић). Тај податак Никите Хонијата различито је тумачен у домаћој историографији, в. *ВИИНЈ* IV, 146, нап. 137, (Ј. Калић), али се најисправнијим чини мишљење које је изнео Ферлуга, *Византиска управа*, 137, нап. 96, да Хонијатове вести сведоче о томе да су се Котор и Хрватска налазили у оквиру једног византијског дуката. Немањин напад би, дакле, био напад на тај дукат.

[722] *CD* II, 170; Помиње га и познати натпис требињског жупана Грда, на коме стоји да је исклесан, „...**вь дни кнеза велиега міхоіла**…", Томовић, *Морфологија*, 34; Равић, *Писмо*, 189.

[723] Стефан Првовенчани, 40.

овој двојици и према понтификату папе Александра III (1159–1181),[724] и најбоље осликава положај источне обале Јадрана у то време – политичка власт цариградског цара, црквена власт римског папе. У име римског папе, старешина над свим епископима јужног дела јадранског Приморја и његовог залеђа у то време био је већ неоспорно *дубровачки архиепископ*. Тако је овај простор у територијалној организацији римског патријархата био је јединствена дијецеза, чији је митрополит био архиепископ Дубровника. Потврдна писма римских папа дубровачким архиепископима, из 1142, 1153, 1158. г., показују које су епископије биле под њиховом влашћу и које је територије, осим Дубровника, ова дијецеза обухватала. У питању су *земље* Захумље, Србија и Травунија, и градови Котор, тј. Росе, Будва, Бар, Скадар, Дриваст и Пулат.[725] У свакој од њих се јасно наглашава да се под Котором подразумева град Росе на источној обали Боке Которске, а не сам град Котор. То је потпуно у складу са чињеницом да је епископ Котора од почетка XI века потчињен архиепископији у Барију, у јужној Италији, што је потврђено и повељом папе Евгенија III из 1151. г.[726] Дакле Котор је био једини јужнодалматински град који није припадао дијецези дубровачког архиепископа.

Дубровачки архиепископи тог времена били су одани папини „намесници“, и римска столица је штитила њихова митрополитска права над епископима њихове дијецезе, који често нису имали намеру да поштују права свог митрополита. Први такав случај када је по среди била непослушност суфрагана дубровачког архиепископа догодио се, како је показано 1153. г. Наиме, када су подђакон Хенрик, папски изасланик и дубровачки архиепископ Андреја сазвали сабор, епископи Дриваста и Улциња нису се одазвали позиву. Због тога је сабор донео одлуку да се они свргну, што је затим папа Анастасије IV (1153–1154) потврдио. Тиме је Св. Столица ставила до знања да ће штитити митрополитска права дубровачког архиепископа. У изворима наредних четрнаест година нема речи о одбацивању власти дубровачког архиепископа од стране његових подручних епископа. Да је постојао склад у црквеним приликама сведочи добро познати документ од 19. јуна 1166. г. Наиме, на посвећивању три нова олтара у Храму Св.

[724] „...in sede apostolica residente papa Alexandro, imperante piissimo et semper triumphatore Hemanuhele“..., *CD* II, 102.

[725] „... scilicet Zachlumie regnum, et regnum Seruilie, Tribunieque regnum, civitatem quoque Catharinensem seu Rose, atque Buduanensem Auarorum, Liciniatensem atque Scodrensem, nec non Driuastensem et Polatensem... “, *CD* II, 52, 70, 85.

[726] *Codice Barese* I, 95.

Трифуна у Котору окупили су се разни епископи и свештеници. Присутни су били клирици *два обреда и три архиепископије*. Осим Маја, који је био которски епископ и суфраган архиепископа Барија, том чину је присуствовао и Лазар, епископ Арбана, тј. Кроје, тада још увек као подручни епископ Драчког митрополита, самим тим Цариградске патријаршије, дакле грчког обреда. Место на овој церемонији имали су епископи два града који су раније први ускратили послушност дубровачком архиепископу, Мартин епископ Дриваста, и Јован епископ Улциња,[727] а присутан је био и новоизабрани епископ Свача Петар, сви под јурисдикцијом дубровачког архиепископа. Поред наведених епископа, нашли су се и опати најзначајнијих дукљанских манастира: Св. Сергија и Вакха у Скадру, Св. Спаса у Бару, Св. Михаила у Котору, Пресвете Богородице у Будви, затим опат Св. Спаса у Арбану (Кроји) и неки други. Од представника грађанске власти осим дуке Исанација (Исака) помињу се и которски приор Вита и арбански приор Андреја.[728] Пада у очи да се не помиње присуство дубровачког архиепископа, што опет ништа не показује будући да су се у Котору нашли неки његови подложни епископи.[729] Дâ се приметити да су окупљени клирици били различитог обреда и да су признавали различите митрополите, али их повезивала чврста византијска власт на том простору, што потврђује присуство царевог намесника Исака на свечаности.[730]

Међутим, већ наредне 1167. г. дипломатичка грађа сведочи о великим променама на подручју Дубровачке архиепископије. Четири папске исправе датиране 29. децембром 1167. откривју узроке тих промена. По среди је било то што су неки од дукљанских суфрагана дубровачког архиепископа, барски и улцињски епископ, одбацили његову власт. У писму барском и улцињском свештенству, папа Александар III позива их да не слушају своје епископе док се они не покоре архиепископу дубровачком. Из писма се види да је папу сам дубровачки архиепископ Трибун обавестио о томе да су се поменути епископи побунили против њега, те да их је он због тога екскомуницирао. Папа даље у писму наводи како је грех непокорности један од највећих грехова, због чега је наредио епископима да понизно затраже милост

---

[727] Реч је о догађају из 1153. г., и иступању дривастанског и улцињског епископа, али се не може са сигурношћу тврдити да су у питању исте личности.

[728] *CD* II, 102.

[729] Одсуство дубровачког архиепископа приметио је и Станојевић, *Борба за самосталност*, 59–60, али он не помињање дубровачког архиепископа правда неслагањем архиепископа са намерама византијске државне политике.

[730] *CD* II, 102; Станојевић, *Борба за самосталност*, 59–60.

од дубровачког архиепископа уз признавање митрополитских права дубровачке цркве. Уколико се то не догоди, папски легат ће потврдити казну екскомуникације, коју је изрекао архиепископ Трибун. Док не затраже опроштај, папа налаже свештенству и народу да не указују никакву почаст епископима Улиција и Бара.[731]

Истом приликом папа шаље и писмо самом дубровачком архиепископу Трибуну, којим потврђује сва његова митрополитска права и повластице на подручју целе дијецезе, тј. потврђује му права над *земљом* Захумљем, Србијом и Травунијом и над градовима Котором тј. Росама, Будвом, Баром, Улцињем, Скадром, Дривастом и Пулатом.[732] Будући да је архиепископ Трибун постављен на то место раније (1158)[733] и да папа Александар III отпчео свој понтификат још 1159. г., јасно је да је издавање ове буле имало за циљ да учврсти права дубровачког поглавара у околностима новонастале побуне.

У исто време папа је упутио и писмо клиру епископија које му по праву припадају, наређујући им да се без поговора потчињавају дубровачком архиепископу. Папа се у писму обраћа епископима Пулата, Свача и Дриваста, и клирицима стонске тј. хумске, скадарске и требињске тј. травунске цркве и подсећа их да је покорност своме архиепископу највећа врлина. Папа, такође, епископе подсећа да је њих још папа Хадријан IV својим писмима обавезао да буду покорни свом архиепископу Трибуну, када је овог поставио за архиепископа дубровачког. Нажалост, писмо је у завршном делу прилично оштећено те се самим тим губи и важна историјска нит. Оно што се може прочитати, упркос лакунама у тексту јесте то да папа поменуте клирике упозорава да истрају у верности свом митрополиту, јер ће их у супротном легат кога тамо шаље казнити на одговарајући начин.[734]

---

[731] „... Alexander episcopus servus servorum dei dilectis filiis universis clericis et laicis per Dulchinenesem et Antivarensem episcopatus constitutis... sicut ex insinuatione venerabilis fratris nostri Tribunii Ragusini archiepiscopi nuper nobis innotuit, Dulchinenesis et Antivarensis episcopi ita contra eum et ecclesiam suam corna elationis et superbie calcaneum erexerunt, et per inobedientie vitium adeo graviter deliquerunt, quod auctoritate romane ecclesie et sua ipsos excomunicationi subiecit... *CD* II, 109–110.

[732] *CD* II, 111–113; Станојевић, *Борба за самосталност*, 60.

[733] Прва повеља упућена архиепископу Трибуну датирана је 1158. г., *CD* II, 84–86.

[734] "... Alexander episcopus servus servorum dei venerabilibus fratribus Polatinensi, Svacensi et Drivastensi episcopis, et dillectis fillis universis clericis Staniensis, Scutariensis et Tribuniensis ecclesiarum... proposuimus... ut venerabili fratri nostro Tribuno Ragusinensi archiepiscopo... debitam obedientiam et reverentiam impenderetis...", *CD* II, 113–114; Станојевић, *Борба за самосталност*, 61.

Штавише, папа истовремено, дакле 29. децембра 1167. г. шаље писмо и Лазару епископу „Арбаније“ тј. Кроје, до тада православном поданику дрaчког митрополита. Папа пише да су се вратили његови посланици из тих крајева, тројица кардинала, који су га известили о томе да арбански епископ „има предлог и вољу да грчки обред, који изгледа да се од обичаја римске цркве умногоме разликује, напусти“, и да жели да се обавести о обичајима римске цркве. То папа Александар III сматра врло пожељним и прихватљивим. Стога, наређује епископу да „ако буде могао да то потпуно спроведе у дело и обред жртвовања и осталих светих тајни чврсто према римском обичају буде могао да држи“, укаже дужну покорност и поштовање Трибуну дубровачком архиепископу као свом митрополиту и да не одлаже да своју цркву њему и митрополитском праву његове цркве потчини, јер ће на тај начин он и њему поверено стадо најбоље исказати покорност папи и Св. Петру.[735] Није јасно да ли је Лазарево присуство на посвећењу олтара Цркве Св. Трифуна у Котору, као јединог прелата цариградске цркве средином 1166. г. могло да утиче на његову одлуку да промени обред годину и по дана касније. У сваком случају, овај је представља прво сачувано сведочанство о одбацивању православног и прихватању римског обреда на простору јужног дела источне обале Јадрана. Ипак, изнела сам претпоставку да су и епископи дукљанских градова (Бара, Улциња, Дриваста, Скадара и Пулата) средином XI века, убрзо након великог раскола, напустили оданост грчком обреду и Драчкој митрополији и сврстали се под јурисдикцију римске цркве, која их је упутила на Дубровачку архиепископију. Као могући разлог изнела сам то да је становништво дукљанских градова претежно било романско, па је у околностима насталим након великог раскола осећало већу повезаност са римском, него са грчком црквом. Век касније, и Лазар, епископ града Кроје, такође напушта грчки обред. Тадашње становништво Кроје чинили су свакако Романи, Грци и Словени, али су бројни били Албанци, по којима је област око града и почела да се назива Арбанијом.[736] Стога није извесно да је баш романски елемент био

[735] “...Alexander episcopus... venerabili fratri L. episcopo de Arbania... sicut accepimus, propositum et voluntatem habes (ritum) Grecorum... in quibus potes vitare et nostris te vellis moribus informare... quatinus T(ribuno) Ragusinensi archiepiscopo, tamquam metropolitano tuo, promptam obedientiam et reverentiam impendas et ecclesiam tuam illi ecclesie sue iure metropolitico subiicere non postponas...“, *CD* II, 110–111; Станојевић, *Борба за самосталност*, 61–62.

[736] Scheiner, *Dux von Dalmatien*, 299–302. Иначе, аутор читав догађај из 1166. г. смешта потпуно неосновано у Кроју, јер сматра да се црква Св. Трифуна налазила тамо, а не у Котору.

пресудан за промену црквене оријентације целе епископије. Шта год био узрок том догађају свакако изузетног историјског значаја, којим се римска црква проширила на једну потпуно нову земљу, ипак се из контекста у коме је папино писмо настало и његовог садржаја намеће утисак да је чак и тај догађај стављен у службу додатне папске подршке Дубровачкој архиепископији, услед побуне дукљанских епископа. Из истих разлога настало је и неколико дана касније, 4. јануара 1168. г., писмо папе Александра III становницима Драча римског обреда („Латинима“) да укажу поштовање дубровачком архиепископу Трибуну и да га приме као папиног легата када буде дошао код њих. Истовремено их упозорава да никакав однос не смеју имати према екскомуницираним епископима, барском и улцињском, докле год та казна буде на снази.[737]

Из свега се јасно види колико је поверење имао папа у дубровачког архиепископа. Могло би се рећи да је дубровачки архиепископ не само обезбеђивао папи стабилне црквене прилике на подручју своје дијецезе него је имао активну улогу и у даљем ширењу римског обреда на рачун православне вере дуж источне обале Јадрана. Када се зна да је дубровачки архиепископ био заправо најистуренији римокатолички прелат на истоку, на самој граници са подручјем православне цркве, јасно је и зашто је папа тако одлучно штитио његова права.

На основу буле коју је 1172. г. папа Александар III упутио новом архиепископу Барија, Рајналду, да би потврдио његова митроплитска права, дознаје се о спору који је Дубровачка архиепископија имала са баријском архиепископијом око припадности которске епископије. Наиме, папа је потврђујући епископије које по праву припадају Баријском архиепископу, направио већи екскурс да би објаснио због чега је, ипак, которска епископија и у овој као и у ранијим повељама из XI и XII века прибројана цркви Барија.[738] Он притом наводи да је „већ раније покренуто питање о припадности епископије Котора и да је одржано суђење пред апостолском столицом“ између дубровачког архиепископа и претходног архиепископа Барија.[739] Будући да је Рајналдов претходник био Јован, а време његове службе је трајало од 1151. до 1172. г., то је уједно и период у коме је дошло до поменутог спора. Тада су пред папом оба епископа чврсто тврдила да је которска епископија управо њихов суфраган. Међутим, спор је убрзо добио епилог сведочењем самог которског епископа који је потврдио да је

[737] *CD* II, 118–119.

[738] *Codice Barese* I, 42–44, 61–63, 94–95, 99–101.

[739] „... super episcopatu Chatarino ulta mare in Dalmatie maritimis constituto gravis fuit in apostolice sedis audientia iam pridem question mota...“, *Codice Barese* I, 99.

њега у чин епископа рукоположио архиепископ Барија, што је папи било довољно да потврди да је которска епископија суфраган архиепископије Барија. На основу тога папа Александар III потврђује булом из 1172. право и новоизабраном архиепископу Рајналду на ту епископију. Но, и ако забрањује да било ко лиши цркву Барија тог права папа истовремено допушта могућност да дубровачки архиепископ и његови наследници поново покрену тај спор против ње, ако буду желели.[740] Дубровачка црква није успела да прошири своју јурисдикцију на епископију града Котора, под њеном влашћу биле су само Росе које доследно замењују Котор у папским повељама дубровачкој цркви.[741] Без обзира на то што су чињенице ишле у прилог баријској цркви, папа је ипак оставио могућност дубровачком архиепископу да поново покрене спор и тиме је још једном показао у то време толико пута потврђену наклоност дубровачкој цркви.

Шта је, међутим, стајало иза одбацивања његове власти од стране неколико дукљанских епископа те 1167. г.? Била је то жеља барске цркве да добије митрополитска права над неколико епископија у Дукљи, тј. тежња тих епископија за одвајањем од дубровачке, мајке-цркве. Првобитно су непослушност дубровачкој цркви исказали 1153. г. епископ Дриваста и епископ Улциња, а потом 1167. епископ Бара и поново улцињски епископ. Исте године папа опомиње неке од епископа Горње Далмације да поштују права Дубровачке архиепископије.[742] Настаје низ фалсификованих папских повеља, са привилегијама упућеним барској цркви, јер је барски епископ желео да се ослободи власти дубровачког архиепископа и да сам постане архиепископ и митрополит, а у томе је очигледно имао и свесрдну подршку других епископа са подручја Дукље. Те повеље датиране 1067, 1089. и 1119–1124. годином имале су за циљ да покажу права и старину барске цркве у односу на дубровачку. Њима се барском епископу редовно „од стране папе“ додељује архиепископски плашт и право на следеће земље и градове: Бар, Будву, Котор, Улцињ, Свач, Скадар, Дриваст, Пулат, Србију, Босну и Травунију.[743] Наравно, реч је о грубим фалсификатима јер је већина ових епископија, у време када се поменуте повеље датирају, била у саставу дубровачке цркве, Котор пак под јурисдикцијом

---

[740] *Codice Barese* I, 99–100.

[741] „...civitatem quoque Catharinensem seu Rose....”, *CD* II, 52, 70, 85, 111, 207, 226.

[742] *CD* II, 113–114.

[743] Редослед набрајања и број суфрагана варирају од повеље до повеље: Rački, *Documenta,* 201–202; Kehr, *Papsturkunden in Rom*, 148–149; Станојевић, *Борба за самосталност*, 157–162; *Acta Albaniae* I, 17, 21, 27;

Баријске архиепископије, а Србија под црквеном влашћу Охридске архиепископије. Током прве половине XII века дубровачком архиепископу су папским булама из 1142, 1153, 1158, 1167. г., поново потврђена јурисдикциона права над земљама Захумљем, Србијом и Травунијом и над градовима Котором тј. Росама, Будвом, Баром, Улцињем, Скадром, Дривастом и Пулатом. Штавише, исправа из 1172. г., која сведочи о спору око Котора који је дубровачка црква имала са црквом Барија, у исто време обесмишљава тврдњу о постојању Барске архиепископије и њено право над том епископијом.

Папа је шездесетих година успео да очува митрополитска права дубровачког архиепископа и тиме обезбеди његову победу у односу на побуњенички настројене подручне епископе дукљанских градова, но она ће по свој прилици бити привремена. Већ крајем седамдесетих година XII века, барски епископ Гргур ће се свим силама трудити да одбаци власт дубровачког архиепископа, до те мере да је био спреман да, уколико већ не буде могао сам да постане архиепископ, призна власт архиепископа сплитског, само не дубровачког. Тако већ у писму „оцу", сплитском архиепископу Рајнерију, из 1179. г. барски епископ Гргур пише да је из „древних списа и споменика" дознао како је „салонитанска црква некад држала доминат и примат целе Далмације, и да је дукљанска црква, чије је место барска црква на себе исправним саветом пренела, у митрополију себе уврстила сагласношћу речене салонитанске цркве".[744] Дакле, барска црква је наследница дукљанске цркве, која је постала архиепископија одвајањем од Сплитске архиепископије и уз њену дозволу. Но, будући да је лишена тог положаја Гргур је, како се из писма види, желео да пошаље посланике, вероватно у Сплит или пред папу, који би се залагали за права барске цркве. Пре него што је до тога дошло, посланици сплитског архиепископа Рајнерија, магистри Феро и Рајнерије, појавили су се у Бару, где су боравили ради неког посла за свог архиепископа.[745] Њима је „слуга Гргур" указао поштовање и поновио да барска црква признаје Сплитску архиепископију „за мајку и господарицу". Ипак, на крају писма Гргур износи веома важну молбу, у име оданости архиепископији, да се за њега затражи „палијум од Римске курије". Осим тога Гргур се узда у вечну помоћ и сарадњу Сплитске архиепископије, али изражава и жељу да буде папи лично представљен.[746]

[744] „... quod Salonitana ecclesia totius Dalmatie dominatum et primatum quondam obtinuit et quod Dioclitiana ecclesia, cuius vices Antibarensis ecclesia in se recto transtulit consilio, in metropolim predicte Salonitane ecclesie consensu se ordinavit, reverentia sue matrici servata..." *CD* II, 159; Станојевић, *Борба за самосталност*, 64.
[745] *CD* II, 159.
[746] *Isto*.

Ово је прво писмо у којем се помиње Гргур Задранин и из којег се јасно види његова црквена политика и њен крајњи циљ, а то је успостављање Барске архиепископије. Да је Бар још увек само епископија, сведочи то што Гргур тек треба да затражи палијум од папе до кога очигледно не може сам да допре. Он жели да то у његово име учини сплитски архиепископ. Управо због тога он ствара идеологију по којој је салонитанска тј. сплитска црква одувек била глава целе Далмације, а Дукљанска митрополија је тобоже некада давно настала њеном дозволом, али је из неког разлога изгубила тај статус. Како би осигурао сарадњу сплитског архиепископа он се обавезује да ће га увек признавати за свог старешину, а сплитску цркву за своју мајку-цркву. На тај начин он директно оспорава права себи надређеног дубровачког архиепископа. Изванредна прилика да свој план спроведе у дело био је Трећи латерански сабор, 1179. г., о чијем је одржавању Гргур очигледно био обавештен, а на коме је требало да учествује и сплитски архиепископ, те је у тим околностима видео могућност да његов глас допре до папе. Последњи корак на том путу требало је да буде појављивање самог Гргура пред папом.

Највероватније у исто време Гргур шаље и писмо посланицима сплитског архиепископа, магистру Феру и Рајнерију, у којем још једном понавља оданост Сплитској архиепископији, али и своју наду да ће ускоро зарад својих тежњи да се појави пред папом. Из овог писма се дознаје и да Гргур своје горепоменуто писмо архиепископу Рајнерију шаље преко свог посланика кога упућује у Сплит заједно са Фером и Рајнеријем и поверава га њиховом старању, да га не би каква невоља задесила уз пут и да би га они представили свом архиепископу.[747]

Гргурове намере су јасне, он жели да уз помоћ Сплитске архиепископије добије палијум од папе и тиме уздигне своју епископију на ранг архиепископије. Цео његов план за тај чин представљен је у писму сплитском архиепископу Рајнерију. Наклоност Сплитске архиепископије осигурао је свакако тврдњом да је Дукљанска тј. њена наследница Барска архиепископија, настала *одвајањем од Сплитске цркве*. Време када се то догодило епископ Гргур у писму не спомиње, као ни време када је она изгубила тај ранг, што се засигурно догодило будући да тражи палијум, само се у редовима писма може прочитати да је Барска архиепископија „одавно лишена своје племенитости“.[748]

У вези са Гргуровом идеологијом неопходно је осврнути се и на податке које о црквеним приликама доноси *Летопис попа Дукљанина*,

[747] *CD* II, 163.
[748] *CD* II, 159.

будући да се ауторство тог списа неретко приписује Гргуру барском, тј. у његовој личности се препознаје загонетно свештено лице „поп Дукљанин“.[749] Неоспорно је да је аутор свештено лице и да је спис писан тендециозно, јер се ни једном речју не спомиње Дубровачка архиепископија, премда се град Дубровник често спомиње. Ипак да ли је та личност био Гргур барски? Аргументи којима се доказује да је баш он био аутор Барског родослова нису убедљиви. Полази се од претпоставке да је 1167. г. екскомуниciран барски епископ, и да је укинута Барска архиепископија, те да је на његово место морао доћи неки странац, а то је управо по жељи сплитског архиепископа Герарда (1167–1175), био Гргур Задранин.[750] Одмах треба указати да се ниједним актом из 1167. г., што се види из њиховог текста, не екскомуницира „барски архиепископ“, нити да се њима укида Барска архиепископија, него се кажњава барски епископ.[751] Ипак, пошто је Гргур личност која је живела у XII веку логично би било да он као аутор списа изложи значајне догађаје из црквене историје „Барске архиепископије“, из XI и XII века. Ти догађаји су, према присталицама тезе о постојању Барске архиепископије, помињање була из 1067. и 1089. г., којима папа Александар II односно Климент III „потврђује архиепископска права барској цркви“, и она папе Каликста II (1119–1124) „о поновној потврди Барске архиепископије“, а чије се изостављање правда спомињањем архиепископа Петра из Бодиновог времена као „човека добре успомене“.[752] Јасно је зашто у *Летопису* нема помена ових була које би биле врло значајне за састављача овог списа чија је тенденција прослављање дукљанске цркве,

---

[749] Из уводних реченица списа које глаце: „Rogatus a vobis dilectis in Christo fratribus ac venerabilis sacerdotibus sancte sedis arhchiepiscopatus Dioclitanae ecclesiae, nec non et pluribus senioribus qui non solum in audiendo seu legend, sed etiam in exercendo bella ut iuvenum moris est delectantur ut Liberum Gothorum….”, историографи су изводили закључак да је састављач списа свештено лице из Дукље, највероватније из самог Бара, Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, 82–113; Mošin, *Ljetopis*, 18–35; Јиречек, *Историја* I, 130–131. С друге стране неки научници ауторство приписују Гргуру Барском, Е. Peričić, *Sclavorum regnum Grgura barskog*, Bar 1998, 190–214.

Новија истраживања доводе у питање датирање настанка Летописа попа Дукљанина у другу половину XII века. Тако Т. Живковић, *Gesta Regum Sclavorum* II, Београд 2009, 339–378, сматра да је спис настао између 1295. и 1301. г., док S. Bujan, *La Chronique du prêtre de Dioclée. Un faux document historique*, REB 66 (2008) 5–38, држи да је спис фалсификат који је начинио Мавро Орбин.

[750] Peričić, *Sclavorum regnum*, 214.

[751] *CD* II, 109–114; Peričić, *Sclavorum regnum*,193.

[752] Mošin, *Ljetopis*, 96.

ко год он био. Наравно, зато што су оне фалсификати познијег времена. Ипак, њихово изостављање, као и пређуткивање настанка Задарске архиепископије 1154. г. нису једини разлози због којих се ауторство Гргура Барског доводи у питање. На првом месту ту је разлика у црквеној идеологији која је изложена у Летопису попа Дукљанина у односу на ону коју у својим писмима отворено заступа Гргур Барски. Наиме, према деветом поглављу *Летописа* током IX века је, за време владавине тобожњег краља Светопелека, извршено покрштавање Јужних Словена и након тога одржан је сабор на пољу Далми,[753] који је трајао дванаест дана, од којих је чак осам било посвећено расправи о закону Божјем, Светом Писму и црквеном уређењу.[754] Након што је Светопелек посвећен за краља, издао је заповест „да се посвете архиепископи један у Салони, а други у Дукљи". Првог је учинио митрополитом Доње Далмације и подредио му следеће градове: Сплит, Трогир, Скрадин, Задар, Нин, Раб, Осор, Крк и Дубровник. Другог је учинио митрополитом Горње Далмације „по старом праву" и подредио му следеће градове и области: Бар, Будву, Котор, Улцињ, Свач, Скадар, Дриваст, Пулат, Србију, Босну, Травунију и Захумље.[755] Према писцу *Летописа*, у време краља Светопелека, након што је извршено покрштавање Јужних Словена, истовремено су створене две архиепископије Салонитанско-сплитска и Дукљанско-барска. Прва је добила јурисдикцију над Хрватском и градовима и острвима северне Далмације, а друга над дукљанским градовима и српским земљама у залеђу. Епископија града Дубровника је припала сплитској цркви и била је њена гранична тачка са барском црквом. Насупрот томе, Гргур Барски у писмима из 1179. г. наводи како је дукљанска црква, чија је барска црква наследница постала митрополија одвајањем од салонитске тј. сплитске цркве, која је првобитно била једина митрополија надлежна за читаву Далмацију, али да је и након издвајања из ње и даље признавала примат сплитске цркве. Идеологија изложена у писмима полазна је тачка Гргуровог деловања, и очигледно је да је она различита од оне која је изложена у *Летопису* од стране непознатог аутора, који засигурно није био Гргур Барски. Штавише ауторство се не може приписати нити било коме из епископовог окружења, јер би се тешко могло објаснити одступање од Гргурове идеологије.

[753] У литератури се топос „planitie Dalmae" најчешће поистовећује са Дувањским пољем, али има и мишљења да је у питању Омиш, Mošin, *Ljetopis*, 51, нап. 54. Т. Живковић, *О такозваном Дувањском сабору*, Зборник за историју БиХ 4 (2004) 45–66, сматра да је Далма место у близини Сплита.

[754] Mošin, *Ljetopis*, 52.

[755] *Isto*, 53–54.

Са Гргуровом идеологијом у се основи подудара она коју нешто касније у свом делу излаже сплитски историчар Тома Архиђакон. Према приповедању Томе Архиђакона, које је већ у претходном делу анализирано и означено као легендарно, Барска архиепископија је настала управо одвајањем од Сплитске и уз њену дозволу. Тома тај догађај смешта у одређен хронолошки оквир у време сплитског архиепископа Дабрала (1030–1050), а новостворена архиепископија је обухватала четири дукљанска града: Бар, Улцињ, Котор и Свач.[756] Са друге стране, у својим писмима Гргур не прецизира када се Дукљанска архиепископија одвојила од Сплитске, нити се из њих може разазнати, што је такође важно, коју би територију она тада обухватала, а на коју он сада претендује.

Легитимитет Барској архиепископији Гргур обезбеђује позивањем на права некадашње Дукљанске митрополије. Црквену организацију источне обале Јадрана, какву описује Гргур, у којој постоје само две митрополије Салонитанска и Дукљанска могуће је препознати једино у римском времену, тј. периоду пре доласка Словена и разарања Салоне и Дукље почетком VII века. Ипак, тадашња Дукљанска митрополија није била подређена Салонитанској, нити је настала одвајањем од ње. Гргур, очигледно, утемељење за своје претензије проналази у древној Дукљанској митрополији, али тезу о њеној потчињености Салонитанској цркви користи како би добио подршку сплитског архиепископа у намери да обезбеди палијум, тј. архиепископски ранг за барску цркву.

Гргур је, дакле, био први који је изнео тезу да је барска црква наследница древне дукљанске цркве. Та теза ће постати неприкосновена међу његовим наследницима у наредним деценијама, као и тврдња да су у стара времена само две митрополије постојале у Далмацији – Салонитанска и Дукљанска. Важно је истаћи да он утемељење за своје претензије проналази у Дукљанској митрополији из давног, римског времена, а не у тобожњим актима папа Александра II, Климента III и Каликста II о успостављању дукљанско-барске цркве. То сасвим недвосмислено сведочи да у XI и XII веку до његовог времена није постојала никаква Дукљанска или Барска архиепископија. Премда није извесно да ли је управо Гргур био онај барски епископ који се заједно за улцињским епископом 1167. године побунио против дубровачког архиепископа и због тога од њега и папе био екскомуницира, ипак се може рећи да је он нашао начин да обједини и искористи већ одраније присутно и испољавано незадовољство

[756] *Thomae archidiaconi Historia*, 64–66.

дукљанских градова црквеном управом Дубровачке архиепископије, и да њиховој тежњи за самосталношћу и посебној митрополитској организацији дâ историјско упориште и легитимитет. Тим чином је и своју, барску столицу претворио у неприкосновени центар покрета за црквену самосталност дукљанских градова. Може се, дакле, закључити да управо са њим почиње црквени спор Дубровника и Бара, који ће обележити крај XII и прву половину XIII века.

Није познато да ли се Рајнерије сплитски архиепископ заложио за права барске цркве пред папом, за шта је био замољен од стране епископа Гргура. Прилику за то је имао на Латеранском сабору, који је одржан у марту 1179. г. , а на којем је он заиста присуствовао, јер се његово име налази међу потписима осталих учесника.[757] Међутим, саборска акта ни на који начин не спомињу барску цркву, нити је забележено да је сплитски архиепископ Рајнерије покренуо то питање. Саборским седницама је присуствовала и једна изузетна личност те епохе – Виљем архиепископ Тира, у тадашњем Јерусалимском краљевству. Овај црквени велкодостојник, дипломата и ерудита, оставио је иза себе обимно дело *Историја о делима у прекоморским пределима* препуно података не само за историју крсташких држава у Светој земљи него и за прилике широм Европе у XII веку. Тако се у његовом делу налази занимљив податак да „ Далмација има четири митрополије: Задар, Салону, која се другим именом зове Сплит, Бар и Дубровник“.[758] Дакле, Виљем у време када пише своје дело, између 1170. и 1184. г., зна за четири митрополије на источној обали Јадрана. Поред старих Дубровника и Сплита позната му је и Задарска архиепископија скоријег постања из 1154. г. Он је, међутим, и први писац који овим трима митрополијама прибраја и Барску архиепископију. Није јасно на којим подацима Виљем Тирски заснива такву тврдњу. Није у питању сећање на некадашњу древну Дукљанску митрополију, јер он на поменутом месту изричито говори о Барској архиепископији, и не доводи Бар у везу са древном Дукљом као што то чини у случају Салоне

[757] “... Renerius spaletensis archiepiscopus...., Mansi, XXII, Venetiis 1778, 216, 464. Међу учесницима Латеранског сабора помињу се још поред сплитског архиепископа и двојица његових суфрагана, Матеј Нински и Михаило Скрадински, као и двојица суфрагана задарског архиепископа, loc. cit. Интересантно је да међу три стотине два епископа из латинске Европе присутних на сабору није било представника Дубровачке архиепископије, Mansi, XXII, 213–217, 239–240, 457–468.

[758] “...Dalmatia...quatuor habens metropoles: Jazaram, Salonam quae alio nomine dicitur Spaletum, Antibarim et Ragusam...“ *Willermi Tyrensis Historia*, 97; Јиречек, *Романи*, 52.

и Сплита, али није у питању, као што је показано, ни некакав документ који би потврдио постојање Барске архиепископије. Стога је, он по свој прилици заснива на вестима о барској епископији и њеним претензијама, које су у време када он пише своју *Историју* између 1170. и 1184. г. очигледно биле добро познате. Наравно, у питању је време Гргура Барског и његовог агитовања. Виљем Тирски је био врло добро обавештен човек, који је доста путовао па је посећивао балканске крајеве баш тих шездесетих и седамдесетих година XII века.[759] Да ли је Гргурова делатност у вези са успостављањем Барске архиепископије била толико снажна да је на савременике остављала утисак готове чињенице?

Чини се да је Гргурова делатност била ограничена само на дукљанске градове, који су Гргуровим тежњама, зарад својих интереса, пружали свесрдну подршку. С друге стране, нема података колико су остали српски предели под Дубровачком архиепископијом били у сфери Гргурове црквене политике. Травунија и Захумље су имали посебан положај у односу на Дукљу и у црквеном и у политичком погледу. У литератури се сматра да је у овим двема областима средином XII века власт држао Деса, потоњи српски велики жупан, што се заснива искључиво на подацима из *Летописа попа Дукљанина* и на тзв. Локрумским повељама.[760] Након стварања темата у Дукљи и Далмацији шездесетих година XII века, нема података да су Захумље и Травунија улазиле у његов састав. На познатом надгробном натпису требињског жупана Грда стоји да је умро „у време великог кнеза Михаила“,[761] што сведочи о власти овог припадника дукљанске династије над Травунијом. Узима се да је у то време, шездесетих година XII века, власт у Захумљу већ припадала кнезу Мирославу, брату Стефана Немање и да ју је он добио на управу исто када и Стефан Немања источне делове Србије.[762]

---

[759] Он сам бележи да се 1168. г. као изасланик јерусалимског краља сусрео у Битољу са царем Манојлом који се враћао из похода против Срба. Такође, 1179. г., након сабора у Латерану папа Александар III послао га је као свог изасланика своме цару, *Willermi Tyrensis Historia*, 946–947, 1066.

[760] *CD* II, 68–70; Mošin, *Ljetopis*, 104; Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, 242–255; М. Динић, *Повеље кнеза Десе о Мљету*, Прилози за КЈИФ 28 (1962) 5–16; Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 55–58.

[761] Томовић, *Морфолигија*, 34. Личност жупана Грда се најчешће поистовећује са жупаном Грдешом, који је био одважан ратник великог жупана Уроша II и који се борио у бици на Тари 1150. г. Такође, на основу те претпоставке се изводи да је Травунија имала чврсте везе са Србијом, В.Ћоровић, *Један српски натпис из XII вијека*, ГЗМ 23 (1911) 549–551; Ђ. Сп. Радојичић, *Кинамов Гоурбέσης*, ЗРВИ 8/1 (1964) 255–259.

[762] *ИСН* I, 261 (С. Ћирковић); Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, 58.

Када је у питању црква, у једном папском акту из 1167. г. папа упућује молбу клиру епископија Стона (Захумља) и Травуније да искажу покорност дубровачком архиепископу, али не спомиње евентуалну нелојалност поменутом архиепископу што је био случај када се обраћа епископима дукљанских градова.[763] Захумље и Травунија дакле не представљају у то време предмет тежње ни Гргура Барског ни византијских власти. Стога, ни Дубровачкој архиепископији, а ни домаћим кнежевима, није било тешко да остваре чвршћу и непосреднију власт у тим пределима. Управо су те околности дале домаћим српским кнежевима одлучујућу улогу у обликовању црквених прилика на том подручју. Први сигурни подаци који сведоче о власти кнеза Мирослава у Захумљу тичу се управо црквених послова. Наиме, два папска писма из 1181. г. откривају две битне ствари у вези са његовом црквеном политиком. Прво писмо папе Александра III од 6. јула 1181. г. упућено је угарском краљу Бели III. У њему папа позива угарског краља да се у случају потребе постара својом *краљевском силом* да сплитској цркви врати новац који је припадао почившем сплитском архиепископу Рајнерију и да дозволи да се посвећују „она места у којима се зна да су некада биле катедралне столице.[764] Друго писмо папа упућује непосредно Мирославу 7. јула 1181. г. У њему папа кори Мирослава да нема поштовања ни према цркви ни према творцу јер није жело да прими његовог легата нити његова писма у којима га је позивао да врати новац који је припадао сплитском архиепископу. Такође му замера, као што наводи у писму угарском краљу, то што не дозвољава да се посвете „она места у којима се зна да су некада биле катедралне столице", због чега га је његов изасланик подђакон Теобалд екскомуницирао. Стога га позива да омогући посвећивање цркава Божјих и црквених људи како не би довео у опасност своју душу.[765]

Како се десило да је кнез Мирослав сасвим свесно дошао у сукоб са сплитском црквом, који му је донео проблеме и пред самом

---

[763] *CD* II, 113–114.

[764] „...quod loca illa, in quibus cathedrales sedes olim fuisse noscuntur, ordinari libere non permitas...", *CD* II, 175.

[765] *CD* II, 176. Колико је папа био огорчен због Мирослављевих поступака сведочи и то што Александар III том приликом одступа од устаљеног ословљавања хришћанских верника са „dilecto filio", и поздрава „salutem et apostolicam benedictionem", а како је приметила и J. Нералић, која је имала увид у сам документ у Ватикану, акт има и обичну врпцу од конопље, наместо свилене, а разлог за такву форму акта види у томе што је Мирослав изопштен од стране папе, J. Neralić, *Srednjovjekovna Bosna u diplomatičkim spisima Rimske kurije*, Fenomen „krstjani", 373–374.

Апостолском столицом? Наиме, према Томи Архиђакону, сплитског архиепископа Рајнерија, убили су, у августу 1180. г., припадници племена Качића у Пољицама, док је покушавао да одреди границе имања сплитске цркве на њиховој територији у гори Мосор, источно од Сплита. Архиепископ се тамо нашао јер је дознао да су одређене црквене поседе тамо присвојили извесни *Словени.*[766] Дакле, Качићи су убили свог архиепископа јер нису хтели да плаћају цркви данак са своје земље, али остаје питање откуда се новац сплитске цркве нашао у рукама кнеза Мирослава?[767] Зна се да је Хумска земља, чији је епископ столовао у Стону, спадала у надлежност Дубровачке архиепископије. Новац који је Мирослав узурпирао могао је долазити само са територија којима је он загосподарио ван Хумске земље, а на простору Сплитске архиепископије. Да ли ово значи да је и Мирослав предузимао одређене освајачке акције према Далмацији и Хрватској око 1180. г? Остаје отворено и питање да ли се код Томе Архиђакона под *Словенима* који су заузели архиепископску земљу на гори Мосор мисли само на Качиће, као и то да ли су постојале одређене везе у деловању Качића и самог Мирослава. Чињеница остаје да Качићи нису хтели да плаћају дажбине сплитској цркви са земље коју су сматрали својом, као и то да су се одређене дажбине на које је она имала право на неки начин нашле у Мирослављевим рукама.

Друга ствар због којих у писмима папа прекорава Мирослава можда је још значајнија. Наиме, из писама се види да Мирослав није дозвољавао да се посвете она места за која се зна да су некада биле катедралне столице (cathedrales sedes). Није јасно да ли се под тим термином мисли на епископије, како је сматрао А. Соловјев.[768] Уколико је то случај онда се папина брига најпре односила на Хумску земљу, тј. стонску епископију у њој, која је била саставни део Дубровачке архиепископије, јер је мало вероватно да је Мирослав успео да освоји неки епископски град потчињен Сплитској архиепископији. У Дубровнику је у каснијим временима забележена традиција да је Мирослав протерао стонског епископа Доната и да није дао да се посвети други.[769] Савремених потврда за ово нема, постоје тек писма папе Мартина IV и Хонорија IV из 1284. и 1286. г., која говоре да је столица стонског епископа већ толико времена упражњена да је право

[766] *Thomae archidiaconi Historia*, 124–126.

[767] Solovjev, *Svedočanstva*, 71, сматра да је Мирослав свакако на неки начин био умешан у овај сукоб.

[768] Solovjev, *Svedočanstva*, 71.

[769] *Chronica Ragusina*, 66.

именовања новог епископа прешло са надлежне дубровачке на саму римску столицу.[770] Из истих писма се сазнаје и да је иста судбина задесила и требињску епископију. Будући да су наведена писма знатно познији извори не може се рећи да ли је такво стање у тим епископијама било последица Мирослављеве политике.

Немањина акција у Приморју

Почетак осамдесетих година XII века означиће период великих промена на подручју Дукље. Те промене су биле последица исте оне освајачке политике Стефана Немање која је донела Србији територијална проширења на истоку. Најпотпуније вести о дешавањима у Дукљи и Немањиној политици у Приморју налазе се у *Житију Св. Симеона* од Стефана Првовенчаног. Стефан наводи како је у својој борби против *Грка*, тј. Византије, Стефан Немања, поред градова на источној страни, заузео и „Диоклитију и Далмацију, отачаство и рожденије своје, истовују дедину своју", коју је „силом држао грчки народ", и њене градове разорио и опустошио, међу њима: Дањ, Сард, Дриваст, Росаф-Скадар, Свач, Улцињ, Бар. Једино је оставио Котор, и у њему наместио свој двор.[771] Стефан не даје прецизне хронолошке податке о тим збивањима. У *Житију* он те догађаје смешта у време по преузимању власти у Цариграду од стране Андроника Комнина, што значи 1182. или 1183. г.,[772] и не доводи их у непосредну везу са Немањиним ратовањем у Поморављу. У сваком случају, сигурно је да 1181. г. још увек нема трага о Немањиној власти на том простору, јер уговор који је у Котору склопљен 20. септембра те године између

[770] „...Lecta coram nobis tua petitio continebat..., quod Tribuniensis et Stagniensis ecclesie cathedrales tue provincie metropolitico tibi iure subiecte tanto tempore pastoribus iam vacarunt, quod earum provisio est ad sedem apostolicam secundum generalis statuta concilii legitime devoluta...", Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 100, 103. Наведено писмо Хонорија IV из 1286, T. Smičiklas, *CD* III, 142–143, погрешно приписује Хонорију III и датира га у 1216. г. Ова заблуда довела је до тога да су многи научници то писмо користили као извор за прилике из времена Хонорија III, Solovjev, *Svedočanstva*, 71–72; V. B. Lupis, *Pregled povjesti stonske biskupije od osnutka do 1541. godine*, Tisuću godina Dubrovačke (Nad)biskupije, 205.

[771] Стефан Првовенчани, 38-40.

[772] Није јасно да ли Стефан под „преузимањем власти Андроника" Комнина подразумева тренутак када је постао регент малолетног Алексија II, маја 1182. г., или сам чин његовог крунисања за цара септембра 1183. године, Острогорски, *Историја*, 371; Равић, *Писмо*, 184, 189.

Котора и Дубровника не спомиње присуство власти српског великог жупана.[773] Ипак, већ у јануару 1186. г., Немањини представници су заједно са локалним великашима вршили власт у Котору, што сведочи да је до тада, највећим делом, успостављена власт српског великог жупана у Приморју.[774]

Међутим, могу се пронаћи назнаке да је Немањино деловање против Грка у Дукљи почело скоро у исто време када се придружио угарском краљу у борбама против Византије. То омогућује писмо добро нам познатог барског епископа Гргура упућено сплитском канонику Гвалтерију, а за које је утврђено да је настало 1183. или 1184.[775] Барски епископ Гргур, пише сплитском канонику и папином легату, магистру Гвалтерију и жали се на то како његов његов град трпи притиске од *великог жупана*, Стефана Немање.[776] Гргур, такође, наводи да је Немања још „претходне године", дакле 1182. или 1183. г., наметнуо грађанима Бара данак у износу од 800 перепера. Пошто грађани Бара тај данак нису могли да плате јер је њихова поља поново опљачкао Немања, он га сада силом наплаћује.[777] Гргур пише канонику Гвалтерију како се у таквим околностима „у којима сви трпе и болују" не узда ни у помоћ дукљанског кнеза Михаила, који се бринуо за добробит барске цркве, јер су и њега „притискали ујаци",[778] под којима подразумева Стефана Немању и његову браћу.

Осим што представља једини савремени извор који описује нападе на град Бар у оквиру Немањиних освајања у Приморју, писмо је значајно и због тога што доноси врло важне податке за црквену историју Дукље, јер је на основу њега могуће пратити даље деловање Гргура Барског. Најпре треба разјаснити зашто се Гргур обраћа сплитском

[773] *CD* II, 179.

[774] „...anno 1186, mense ianuario, tempore domini nostri Nemanne iupani Rasse...", *CD* II, 198–199.

[775] *CD* II, 170; Равић, *Писмо*, 183–190.

[776] „Magistro Gualterio inclito Spalati canonico et sancte romane ecclesie legato..." *велика невоља која је наишла на наш град од великог жупана*... („...itaque magna controversia superveniente civitati nostre a magno iupano factum..."), *CD* II, 170.

[777] „...Itaque magna controversia superveniente civitati nostre a magno iupano factum... Octingentos namque perperos, quos in preterito anno coacti sibi dari promisimus, nunc cum violentia exigit, et quia quia persolvendi facultas non adest, agrorum nostrorum red(d)itibus amissis..." *CD* II, 170; I. Kukuljević, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Slavonije I Dalmacije* II, Zagreb 1875, 115; *ИЦГ* I, 409 (Ј. Ковачевић).

[778] „...ab avunculis molestatus...", Kukuljević, *Diplomatički zbornik* II, 115. Овај ред је изостављен у Смичикласовом издању, *CD* II, 170.

канонику, магистру Гвалтерију, а не као раније, сплитском архиепископу. У то је време, дакле 1183/1184. г. сплитска архиепископска столица била упражњена, након смрти архиепископа Рајнерија 1180. г., па је зато управљање црквом до избора новог архиепископа прешло на каптол каноника, чији је Гвалтерије био водећи члан.[779] Због тога му се и обраћа као „понизни слуга дукљанске и барске цркве". Из писма се види да је оно део дуже преписке између Гргура и Гвалтерија, јер се у њему помињу Гвалтеријева писма која је Гргур примио („dignitatis vestrae litteras, quas nobis direxistis") као и Гргурово претходно обраћање сплитској цркви за помоћ поводом новонастале ситуације („quod vobiscum locuti fuimus"). Гргур се овим писмом обраћа за помоћ сплитској цркви и притом понавља свој став о примату сплитске цркве наводећи да барска црква и он на њеном челу „не заборављају да је сплитска црква, имала примат у целој провинцији Далмацији и да је била матица наше цркве" и наглашавајући да са њом није дошло „ни до каквог размимоилажења".[780] На крају писма, након што је изложио какве су недаће задесиле Бар, Гргур још једном истиче да не сумња у помоћ и савет сплитске цркве.[781]

Дакле, јасно је да Гргур не одуступа од своје раније формулисане идеологије ни у промењеним политичким оклоностима. Он и даље признаје за своју мајку-цркву Сплитску архиепископију и одриче права свог надређеног, дубровачког митрополита.[782] Такође, види се и да барска црква има подршку дукљанског кнеза Михаила, иако, као што је напоменуто, он није могао да је заштити, али и, како Гргур наводи, да је она стекла наклоност сплитског кнеза и племића посредством сплитске цркве.[783]

Из података које доноси Стефан Првовенчани и наведеног писма Гргура Барског, видљиво је следеће: Немањин рат против *Грка* у дукљанским градовима од 1182/1183. г. до 1186. г., имао је и своје логичне последице по становнике ових градова. На примеру Бара видимо да су они били подвргнути наметима и да су њихови усеви страдали услед ратних дејстава. Међутим, нема података да је Немањино деловање у Дукљи било уперено директно против римокатоличке цркве, тј. против епископија дукљанских градова. Он је нападао пре свега градове, и оне који су у њима владали – *Грке*, као и

[779] Равић, *Писмо*, 186–189.
[780] *CD* II, 170.
[781] *Isto.*
[782] Што је покушавао већ и 1178–1179. г., в. *CD* II, 159.
[783] *CD* II, 170.

представнике локалне власти, попут кнеза Михаила. Немања се бори против *Грка*, својих православних једноверника, тако да заиста није имао разлога да напада и локалну римокатоличку заједницу на верској основи. Барска црква је трпела од Немањиних напада само онолико колико је могла трпети као истакнути део локалних структура града Бара. Јасно је, према томе, да Стефан Немања у почетној фази своје експанзије на простору Дукље, приликом борбе против власти својих једноверника, православних *Грка*, није имао намеру да прогони њихове римокатоличке поданике. То потврђују речи из Стефановог *Житија*: „ а људе своје који су у њима (тј. градовима) неповређене сачува, да служе држави његовој са страхом и са уреченим делом од Светога".[784] У градовима које је он нападао да у њима „истреби име грчко",[785] страдала је, само услед ратних збивања, локална, стицајем прилика, римокатоличка црква и сасвим је нормално да ако је нпр. *град славни Бар* нападан, последице тога претрпи и његова црква, због чега Гргур тражи помоћ. У земљи у којој се родио, а у којој много деценија раније није могао да буде крштен по православном обреду, јер у њој онда, као и ни тада, није било православних свештеника,[786] Немања није спроводио изразито православну политику и није уводио православну црквену организацију.

Немањино ратовање у Приморју није било уперено само против градова у Дукљи. Наиме, Стефан Немања је у сарадњи са својом браћом Мирославом и Страцимиром нападао и град Дубровник и његову непосредну околину. Опис тог рата пружају дела познијих дубровачких писаца. По њима је већ 1184. г. Мирослав водио поморску битку у којој је победу однела дубровачка флота, а истовремено била поражена и флота кнеза Страцимира.[787] Следеће године су борбе настављене на копну, опет безуспешно по српску страну. У таквим оклоностима, дакле, Дубровник је 1185. г. признао врховну власт сицилијанског краља Виљема II (1166–1189) из норманске династије Отвил.[788] Како нису успели да заузму град, Немања и браћа су окончали непријатељства. Након тога је потписан уговор између града Дубровника, са једне, и *великог жупана Немање и његове браће Страцимира и Мирослава*, са

[784] Стефан Првовенчани, 40.
[785] Стефан Првовенчани, 40.
[786] Стефан Првовенчани, 18.
[787] *ИСН* I, 253–254 (Ј. Калић); М. Орбин, *Краљевство Словена*, прир. С. Ћирковић, Зрењанин 2006, 18–19 и коментари 302–304; *Annales Ragusini*, 218–219; *Chronica Ragusina*, 60.
[788] *ИСН* I, 254 (Ј. Калић); Нормани 1185. г. освајају Драч и Солун и нека Јонска острва, Острогорски, *Историја*, 375.

друге стране, 27. септембра 1186. г., у Дубровнику. Уговор је разрешио све „спорове који су у прошло време бивали између Дубровчана и Словена“ и регулисао права дубровачких трговаца у Србији и Хумској земљи, као и права Дубровчана на земљу у околини њиховог града.[789] Од тада је наступило доба мира и просперитета у међусобним односима Дубровника и његових српских суседа.

Споразум из 1186. г. ипак не садржи никакве одредбе верске природе. Као што је познато, римокатолици са подручја Немањине и Мирослављеве власти још увек су били под јурисдикцијом дубровачког архиепископа, упркос свеприсутних тежњи барског епископа Гругура да од барске цркве створи посебну архиепископију и издејствује њено признање. Нема сумње да је тадашњи дубровачки архиепископ Трибун заузимао истакнуто место приликом склапања овог уговора, јер се његово име помиње одмах након имена тадашњег сицилијанског краља Виљема II, номиналног врховног господара Дубровника, а испред имена краљевог представника Тасилгарда и градског кнеза Гервасија (у словенском облику *Крваш*).[790] Тек у годинама које су уследиле склапању овог уговора виде се праве последице које су добри политички односи између Дубровника и српских господара у његовом залеђу имали на стање организације римокатоличке цркве у српским земљама. Већ, дакле, 28. марта 1187. г., папа Урбан III потврђује, први пут након 1167. г., истом архиепископу Трибуну, права Дубровачке архиепископије на јурисдикцију над *земљама* Захумљем, Србијом, *што је Босна*, и Травунијом, и над дукљанским градовима Котором тј. Росама, Будвом, Баром, Улцињом, Скадром, Дривастом и Пулатом.[791]

На овом месту треба истаћи веома важну чињеницу. Управо овај папски акт омогућава и разрешење дилеме коју изазива доследно навођење *Србије* у папским повељама дубровачкој цркви.[792] Зна се да је Србија, тј. њена епископија у Расу, била саставни део Охридске архиепископије, те би стога свако њено помињање у повељама о

---

[789] *CD* II, 201–202; *Зборник средњовековних ћириличних повеља и писама Србије*, *Босне и Дубровника* I *(1186–1321)*, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 45–48; V. Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina,* Rad JAZU 283(1951) 51–72.

[790] „...in civitate Ragusii, in curia domini gloriosissimi regis W(ilhelmi), et domini Tribuni archiepiscopi in presentia et Tasilgardi regis camerarii ac Gervasii comitis cunctorumque nobilium et populi universi...“, *CD* II, 201–202; *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 45–48. За словенски облик имена кнеза Гервасија (*Крваш*) в. повељу Дубровчанима бана Кулина из 1189. г., *CD*, II, 237.

[791] *CD* II, 206–207.

[792] *CD* II, 52, 70, 85, 111.

правима дубровачке цркве било неутемељено. Међутим, у овој се папиној повељи дубровачком архиепископу први пут јавља додатак, ради објашњења, да је „regnum Seruilie quod est Bosna“,[793] тј. да је *земља Србија* папиних повеља Дубровнику заправо Босна, која још од прве половине XII века више није саставни део Србије, па тако ни њене епископије, него има своју посебну епископију. Та епископија је ипак, очувала назив земље којој је њен простор првобитно припадао. Ипак, неопходно је објаснити зашто се баш након склапања српско-дубровачког уговора од 27. септембра 1186. г. у папској повељи дубровачкој цркви од 28. марта 1187. г. први пут уз појам *regnum Seruilie* јавља и објашњење *quod est Bosna*.[794] То је могло бити резултат нових, пријатељских односа Србије и Дубровника после 1186. г., али и потреба српских владара да се ово место у привилегијама дубровачке цркве прецизира, тј. да се јасно истакне да она нема претензије на саму Србију, већ да јој припада само онај њен некадашњи, а сада одвојени део, познат под именом *Босна*. То објашњење понавља и наследник папе Урбана III, папа Климент III, у својим потврдама привилегија дубровачкој цркви од 21. јуна 1188. г., али и потоњи поглавари римске цркве.[795] Исте године, октобра месеца, Дубровчани склапају уговор са истарским градом Ровињом, а новембра са италијанском Равеном.[796]

Свакако постоји ваљани разлог због чега је очувана тако богата дипломатичка грађа која се односи на Дубровник у време између 1186. и 1190. г., и њега треба видети у великом значају који је Дубровник завредио тих година. Уколико уговоре са Ровињом, Равеном и Качићима дугује пре свега моћној заштити сицилијанских краљева, дотле су повољне прилике које су за Дубровник настале на црквеном плану, везане за питање признавања јурисдикционог подручја његовог архиепископа 1187. и 1188. г., могле бити резултат добрих односа са суседним српским владарима, Стефаном Немањом и његовом браћом.

Већ током, маја месеца, 1189. г., улцињски епископ Павле и фактички признаје дубровачког архиепископа за митрополита свог и целе *Горње Далмације*, пошто је, како сам каже, „чуо и видео привилегије од Свете римске цркве“.[797] Дакле у мају 1189. г., улцињски

[793] „...regnum Seruilie quod est Bosna...“, в. *CD* II, 206–207, 226–227; Калић, *Црквене прилике*, 147–148.

[794] *CD* II, 207, 226; в. Калић, *Црквене прилике*, 148–149, за тамо понуђено објашњење овог податка.

[795] *CD* II, 226–227; *CD* III, 274; *CD* IV, 54.

[796] *CD* II, 231–232.

[797] „...Ego Paulus Dulcinii episcopus relatione et antiquorum hominum et idem per me sciens, Ragusinam metropolitanam ecclesiam fore matrem et dominam cunctarum

епископ уверен папским привилегијама, признаје права дубровачке цркве чиме је задат озбиљан ударац претензијама барске цркве и епископа Гргура. Сам Гргур очигледно није прихватио новонастало стање тј. јачање дубровачке цркве, али му није преостало ништа друго него да напусти своју столицу и град Бар. Већ 20. августа 1189. г., он се нашао у Дубровнику, у проласку на путу за Задар, свој завичај. Упечатљиво је да он том приликом не користи назив *архиепископ*, већ се назива скромно „Gregorius Antiuarensis antistes", тј. *барски предстојатељ*.[798] Гргур је, дакле, док је стицајем прилика био у Дубровнику, морао да прихвати фактичко стање. Са њим из Бара одлази и последња представница старе дукљанске династије, Десислава, удовица кнеза Михаила, којег је Гргур сматрао за савезника барске цркве.[799] Будући да је Бар освојен раније, још 1183/1184. г. излази да Немања није имао ништа против барског епископа и његовог деловања у које можда и није био довољно упућен све до склапања пријатељског уговора са Дубровником. Након тога долази до учвршћивања позиције дубровачке цркве у српским земљама, које је прописано папским повељама, што није наишло на противљење српских власти. У таквим околностима је идеологија Гргура Барског изгубила изгледе за успех, због чега он одлази из Бара. Коначно, 25. новембра 1189. г. папа Климент III шаље два одвојена писма истог садржаја. Прво кнезу и општини дубровачкој, а друго „великом жупану, Страцимиру и Мирославу", којима им представља и препоручује новог дубровачког архиепископа Бернарда.[800]

---

ecclesiarum superioris Dalmatie, et inspectis privilegiis a sancta romana ecclesia sibi traditis, quid audivi et vidi confirmo... obedientiam... Ragusine ecclesie stricte tenere..." , *CD* II, 235. Иначе улцињски епископ био је највернији помагач барског епископа током 1167. г., *CD* II, 109–110.

[798] *Acta Albaniae* I, 35; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 4–5; Архиепископски наслов у претходним актима користио је само у при свом обраћању магистрима Феру и Рајнерију, *CD* II, 163, док је сплитског архиепископа ословљавао са *оче*, а себе представљао само као „понизног слугу", *CD* II, 159, 170. Касније, међутим, у изгнанству у Задру, он ће наставити да истиче своје претензије и да користи архиепископски наслов, *CD* II, 270, 282. Последњи његов помен налазимо у Задру око 1196. г., *CD* II, 282.

[799] *Acta Albaniae* I, исто место; Kukuljević, *Diplomatički zbornik* II, 115; *CD* II, 170; *ИЦГ* I, 409 (Ј. Ковачевић); *Историја Црне Горе* II/1, Титоград 1970, 3 (С. Ћирковић).

[800] *CD* II, 237–238. Папа овом приликом не шаље Бернарда ни у какву *мисију* у српске земље, како се то обично сматра, в. Калић, *Црквене прилике*, 151, већ га једноставно препоручује као новог архипастира за римокатоличке поданике Немање и његове браће, на потпуно исти начин на који га истом приликом представља као новог архипастира становницима града Дубровника, након што му је у Риму уручио архиепископски палиј („...Cum venerabilis frater noster Ber(nardus)

Усрдно представљање новог дубровачког архиепископа Стефану Немањи и његовој браћи означило је још једну победу дубровачке цркве и њених права над непокорним епископима дукљанских градова. Јасно је, ипак, да она није била могућа без подршке великог жупана Стефана Немање. И епископи улцињски и барски били су његови поданици, а у крајњој линији и породица кнеза Михаила. Истовремено, дакле, сломиле су се претензије барске цркве и традиције старе дукљанске династије. Гргур Барски је био поражен, али не и његова визија.

Немањина политика према римокатолицима била је миролубива. Он није угрожавао права те заједнице ни приликом напада на Дукљу, нити током рата са Дубровником. Његова тако упечатљива православана личност није дошла до изражаја на том простору. Штавише, чини се да је до 1186. г. његово деловање имало само освајачки карактер у погледу територија. Мир са Дубровником је пре свега имао међудржавни карактер, али се одразио и на поштовање права Дубровачке архиепископије, на територијама које су биле у власти српског великог жупана. Немања није имао ништа против законитог црквеног поретка, потврђеног и папским булама. Могло би се закључити да успостављање српске власти у Дукљи није довело ни до каквих темељних промена у црквеним приликама. Дубровачка црква је и даље била неприкосновена на том простору, а барској цркви је остало да чека повољнији тренутак.

Као потписник уговора са Дубровником јавља се и Немањин брат Мирослав, господар Хумске земље. У оквиру уговора се посебно регулишу права дубровачких трговаца у Хуму, а истовремено се гарантују права Хумљана у граду Дубровнику.[801] Дакле, нормални трговачки и пословни односи између Дубровника и Хума не би требало да искључују права Дубровачке архиепископије на том простору. Такође, папа Климент III препоручује 1189. г. новог архиепископа Бернарда не само великом жупану Стефану Немањи него и кнезу Мирославу. С друге стране указано је да претходни папа Александар III кори 1181. г. Мирослава јер не дозвољава посвећење свештеника, а познија традиција бележи чак и да је из Стона протерао епископа. Зашто се Мирослав опирао присуству епископа у Стону, односно зашто није

Ragusinus archiepiscopus ad sedem apostolicam accessisset... eique pallium, scilicet pontificalis officii plenitudinem, clementer curavimus impertiri. Ipsum igitur... ad vos cum gratia sedis apostolice remittentes, nobilitatem vestram monemus et per apostolica scripta mandamus... ei reverentiam debitam exhibentes...“). Такође ово је уједно и последњи пут да се у историјским изворима помиње Немањин брат Страцимир.

[801] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 45–48; *ИСН* I, 254 (Ј. Калић).

дозвољавао деловање римокатоличке цркве на простору Хума, као што је то Немања чинио у Дукљи? Одговор би могао да лежи у чињеници да је становништво Захумља било искључиво словенско, за разлику од оног у дукљанским градовима. Управо ће у Стону бити основана једна од првих православних епископија деловањем Саве Немањића, док, римокатоличка стонска епископија никада није била обновљена. Међутим, изгледа да поступци кнеза Мирослава према римокатолицима у дубровачком залеђу нису нарушавали односе између њега и града Дубровника, наравно због обостраних интереса. Тако је већ 17. јуна 1190. г. Мирослав склопио нови, свечани уговор са Дубровником којим му се обезбеђује слобода кретања и право азила у том граду.[802]

Ипак, остају недовољно јасни разлози његовог неблагонаклоног поступања према римокатоличком клиру, а он се свакако не може тумачити тиме да је Мирослав био веома одан свом православном пореклу и наслеђу. Познато је да је Мирослав био ктитор Цркве Светог Петра и Павла на Лиму,[803] и да је за њега написано чувено *Мирослављево јеванђеље*, у претпоследњој деценији XII века (1180–1191).[804] С друге стране, његова задужбина се не налази у Хумској земљи, главној области његове управе, него у средњем Полимљу, у делу Србије тј. Рашке који је њему припао при подели очевине. Ипак, нема података да је он сам подизао православне храмове у самој Хумској земљи, мада један натпис из Благаја, града у Хумској земљи, сведочи да је један по имену непознати жупан тамо подигао цркву „у дане славног Немање“, што је и Мирослављево време.[805]

У сваком случају, не може се рећи да је његова православна делатност израженија у односу на Немањину, који је у то време већ био посведочени борац за православље, а који, ипак, није угрожавао права римокатолика у Дукљи.

У једном писму из 1199. г., које је Вукан упутио папи оптужује се Мирослављева жена за јерес, након његове смрти,[806] док за живота кнеза Мирослава нема података који говоре о присуству јереси у Хуму осамдесетих и деведестих година XII века, након што се Стефан Немања обрачунао са богумилима у Србији.

---

[802] *CD* II, 245–247; И. Равић, *Уговор хумског кнеза Мирослава и Дубровчана*, ССА 11 (2012) 11–23.

[803] Подизање цркве се датира између 1170. и 1190. г., Томовић, *Морфологија*, 37, премда се у *ИСН* I, 282 (В. Ј. Ђурић), наводи да је то било између 1195. и 1199. г.

[804] *Мирослављево јеванђеље*, прир. Н. Родић, Г. Јовановић, Београд 1986, 1; в. и *запис Глигорија дијака*, *исто*, 288.

[805] Томовић, *Морфологија*, 36–37.

[806] *CD* II, 333–334.

Последња деценија политичког деловања кнеза Мирослава обавијена је велом тајне. Његов положај после 1190. није јасан. Поменути уговор са Дубровчанима из 1190. г., који обезбеђује Мирославу слободу кретања и трговине, али и право азила у том граду открива више појединости. Најпре то да је Мирослав само годину дана након успешног ратовања против Византије заједно са својим братом, Стефаном Немањом, био у опасности, због чега је затражио уточиште у Дубровнику. Друго, да он у време склапања уговора није био у Хуму, јер привилегије које је обећао Дубровачнима каже да ће испунити када се буде вратио у своју земљу.[807] Да ли се и када у њу вратио, није нам познато. Његову Хумску земљу је највероватније заузео његов брат, велики жупан Немања из чије се недатиране повеље о слободној трговини, коју је издао Сплићанима, закључује да ју је предао на управу свом најмлађем сину Растку.[808] Ко је управљао у Хумској земљи када је Растко већ 1191/92. г. отишао да постане монах на Светој Гори – није познато.[809] Следећи податак који имамо о Хумској земљи потиче тек из маја 1198. г., када у једној својој повељи син угарског краља Беле III, Андрија, херцег Хрватске и Далмације, каже како је *задобио славну победу над Хумом и Рашком*.[810] До ове победе је ипак дошло пре 31. марта исте 1198. г., када се Андрија већ јавља са титулом *војводе хумског*, коју је придружио својој првобитној титули *војводе Далмације и Хрватске*.[811]

[807] М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, ЗФФБ 3 (1955) 76–77.

[808] У Немањиној повељи Сплићанима стоји да они могу слободно долазити у његову земљу „и у Хумску земљу сина му Растка и у Зету сина му Вука", Динић, *Три повеље*, 69–70.

[809] Сачувани натпис у Благају на Буни, у средишту Хумске земље, на несрећу је непотпун, Томовић, *Морфологија*, 36–37, али је из њега видљиво да је настао *у дане славног Немање*. Овај се натпис углавном датира оквирно целокупном Немањином владавином, али би можда могао да сведочи управо о Немањиној непосредној власти над Хумском земљом, када тамо није било ни Мирослава, ни Растка. Ипак, треба имати у виду да оштећени део натписа покрива и простор између речи ѡ҃ д[ьни] и речи [сл]авьнаго немане, тако да је овај део натписа могао садржати још неке речи и одреднице, можда име Растка, као *сина славног Немање*.

[810] „...atque post habitam tam Chulme quam Rasse laudabilem victoriam...", *CD* II, 296.

[811] „...tocius Dalmacie et Chroacie Chulmeque dux...", *CD* II, 293.

Настанак Барске архиепископије

Стефан Немања је, како се види из повеље Сплићанима, вероватно око 1190–92. г. поверио управу над Дукљом (Зетом) свом најстаријем сину Вукану,[812] најмлађем сину Растку је препустио на управу Хумску

[812] Динић, *Три повеље*, 69–88.

земљу, док је средњег сина Стефана, чија се посебна област у овој повељи не помиње, нешто касније одредио за наследника у самој Србији. Вукан је посведочен као господар Дукље, и то са титулом *краља Дукље, Далмације, Травуније, Топлице и Хвосна* и на једном натпису из Котора из 1195. г.[813] Када се Немања повукао са престола 25. марта 1196. г., да би се посветио монашком животу на који се заветовао, према његовој вољи је врховни владар српских земаља требало да буде велики жупан Стефан, док је за Вукана краља Дукље и Далмације било резервисано друго место.

Међутим, Вукан се није задовољавао таквим положајем. Три которска документа из 1197, 1199. и 1200. г. састављена су само у његово име без помињања великог жупана Стефана,[814] за разлику од натписа из 1195. г., који поред краља Вукана помиње и великог жупана Немању. Ово може да сведочи о Вукановој тежњи за пуном самосталношћу после очеве смрти. Та тежња је утицала и на његову верску политику, која ће се као што ће се видети у потпуности разликовати од верске политике његовог оца у Приморју. Како нешто богатија сачувана изворна грађа показује, за разлику од Стефана Немање, Вукан је пружио подршку барској цркви у наставку њене борбе за независност од Дубровника и стицању архиепископског ранга. У ту сврху је већ негде током 1198. г. ступио везу са новим папом Иноћентијем III (папа од 8. јануара 1198). Наиме, писмо истог папе од 8. јануара 1199. г. упућено Вукану говори о легатима које је Вукан први послао папи што је морало бити током 1198. г. Преко тих посланика је Вукан затражио од папе да му пошаље своје легате који ће утврдити црквене прилике у Вукановом краљевству и донети архиепископски плашт барском архијереју. У одговор на ову молбу папа шаље 8. јануара 1199. г. Јована и Симеона, капелана и подђакона Свете Столице као легате у Вуканову земљу.[815]

---

[813] На натпису стоји, између осталог: „...Anno ab incarnatione Domini nostri Ihesu Christi milessimo centesimo nonagesimo quinto, indictione tertia decima... sub tempore domini Nemane magni iupani et filii sui Velcani regi Dioclie, Dalmatie, Tribunie, Toplize et Cosne...“, *Писци средњовјековног латинитета*, 160; Г. Томовић, *Натпис на цркви Св. Луке у Котору из 1195. године*, Црква Св. Луке кроз вјекове, ур. В. Корађ, Котор 1997, 23–32.

[814] *CD* II, 287 („...Anno ab incarnatione domini 1197., sub tempore domini nostri Velcanni Dioclie, Dalmacie, Tribunie atque Toplizze inclyti regis...), 324 („...Anno ab incarnatione domini nostri MCXCIX, indictione II, mense iulio, sub tempore regis Velcanni...“), 341–342 („...anno MCC., in mense januarii die 3... Hoc fuit factum sub tempore domini nostri regis Velcanni...“). Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 80–81.

[815] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 5; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 480–482; *CD* II, 311–313. Поменути капелан је Јован из Каземарија, који ће као папски легат значајну

Интересантно је да овом приликом папа не шаље само писмо Вукану већ „на готово исти начин писано", и Вукановој жени, али и великом жупану Стефану и његовој жени, Евдокији као и „дукљанском архиепископу".[816] Из тога се види да Света Столица познаје легитимне односе у српској држави и уважава Стефанова права у решавању црквених прилика на територији којом Вукан управља. Сачуван је и Стефанов одговор на то писмо у коме он каже да је писмо примио и проучио и да је упознат са делатношћу легата Јована и Симеона, а такође користи прилику и да истакне добре односе које је са Апостолском столицом одржавао његов отац, Стефан Немања.[817]

Папа је своје легате послао 8. јануара 1199. г. и ставио им у задатак да, између осталог, предају архиепископски плашт барском епископу, чиме ће потврдити његову власт над епископима *Дукље и Далмације*. Међутим, након неколико дана по њиховом одласку, у Риму је спроведена мала истрага да се утврде права барске цркве, и она је показала, увидом у стара документа, како се барска црква налазила међу суфраганима Дубровачке архиепископије.[818] Стога је папа 26. јануара упутио ново писмо истим легатима у коме их обавештава о томе и заповеда да не дају барском епископу архиепископски плашт док не испитају да ли су његови претходници заиста ову привилегију имали и да ли су били надређени осталим епископима Дукље и Далмације.[819]

Када су папини посланици стигли код Вукана и када је он прочитао папина писма сазван је велики црквени сабор, „на месту где су

улогу имати и у решавању верских прилика у Босни 1202–1203. г. О његовој богатој каријери и деловању в. I. Majnarić, *Papinski kapelan Ivan od Casamarija i Bilinopoljska abjuracija 1203. Papinski legat koji to u Bosni nije bio?*, Radovi Zavoda za povijesne znanosi Hrvatske akademije znanosi i umjetnosti u Zadru 50 (2008) 1–13.

[816] „...Scriptum est super hoc in eundem fere modum uxori eiusdem regis. In eundem fere modum nobili viro S. magno jupano et uxori eiusdem S. magni jupani. In eundem fere modum Docliensi …archiepiscopo", Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 6; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 482; *CD* II 313; *S.* је свакако од *Stephanus*; J. Moore, *Pope Innocent III (1160/61–1216)*, Leiden–Boston, 74.

[817] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 6; *Innocentii III epp.* I, PL 214, 726–727.

[818] „...Post dies aliquos ex quo a nostra presentia recessistis, ex relatione quorumdam et inspectione libri censualis camere nostre nobis innotuit, quod Antibarensis ecclesia inter suffraganeos Ragusane metropolis numeretur...", *Innocentii III epp.* I, PL 214, 490; *CD* II, 313.

[819] „...Quia vero non est nostre intentionis statum ecclesiarum evertere, devotioni vestre auctoritate presencium districtius inhibemus, ne Antibarensi electo palleum aliquatenus concedatis, nisi vobis constiterit eius predecessores fuisse palleis decoratos et dignitatem metropoliticam habuisse...", *Innocentii III epp.* I, PL 214, 490; *CD* II, 313–314.

се од старине одржавали сабори“,[820] како изгледа, негде у Бару.[821] Када се то тачно догодило током 1199. г. није познато, али можемо претпоставити да је било у рано пролеће, у марту или почетком априла.[822] Наиме, како у уводу писма, које сведочи о збивањима на *Барском сабору* стоји, папски посланици капелан Јован и подђакон Симон „видећи много тога што треба исправити у свештенству и народу Далмације и Дукље“, скупа са учесницима сабора донели су следеће одредбе којих они треба да се придржавају.[823]

Најпре се, на поменутом сабору, одређује да епископ не сме за новац да унапређује „било кога“ у црквене чинове. Уколико се пак то догоди, епископу се мора одузети свако црквено достојанство, а кажњен ће бити и онај ко се усудио да на тај начин прими чин. Посебно се заповеда целибат онима који су се прихватили свештеничке дужности, а ако пак поменути остану са својим женама, мораће да напусте цркву, осим у случају да се и њихове жене заветују на уздржавање. Осим тога, тачно је утврђено да епископ може рукополагати четири пута годишње, а уколико се буде уздржавао од додељивања чинова биће искључен из цркве све док папа не одлучи супротно. Десетак односно дарови верника деле се на четири дела и то: један епископу, други за цркву, трећи за сиротињу и четврти за свештенике. Свештеник никако не сме одати исповест, а ако се то ипак догоди треба да изгуби свој положај, такође, свештеник се најстроже осуђује у случају тешких преступа, убиства, прељубе, кривоклетства... Одређује се, између осталог, да свештенику може да суди једино црквено лице и посебно се штити личност самог свештеног лица. Изричито се забрањује да се узимају сродници до седмог степена сродства. Црквеним лицима се одлукама сабора заповеда да морају да се бријy и да носе тонзуру. Свештеник не сме да прими службовање у цркви или црквена добра од стране лаика. Екскомуникација се прописује за све оне који су отели црквена имања, за оне који Латине (римокатолике) држе у ропству и за оне који узму новац за њих, а не пусте их на слободу. Такође, изопштење се прописује за оне који су отерали своје жене, и за оне који то буду учинили. Последња одредба сабора налаже да свештеник не може бити син

[820] „ ...Accedentes itaque ad locum, ubi antiquitus concilium celebrari solitum fuit...“, Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 6; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 725–726; *CD* II, 333.
[821] Калић, *Црквене прилике*, 151–152. Папино писмо упућено 7. септембра 1199. г. барском архиепископу Јовану јасно каже да је сабор био *под Баром* (...*in concilio apud Antibarum*...), Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 10; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 731; *Acta Albaniae* I, 39. О сабору в. и *ИЦГ* II/1, 15–18.
[822] Станојевић, *Борба за самосталност*, 84.
[823] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 7; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 727; *CD* II, 335.

презвитера, нити неко ко није рођен у законитом браку. Свештеник не може постати нико ко има мање од тридесет година. Потписници ових саборских одредби били су архиепископ дукљански и барски Јован, архипрезвитер Арбана, епископи: Скадра, Пилота, Дриваста, Свача, Улциња и Сарда.[824]

Дакле, поред тога што је до детаља одредио правила за римокатоличку цркву у Вукановој држави, сабор је ипак признао архиепископски ранг барском прелату и папини легати су му доделили архиепископски плашт. Том приликом је њему призната власт над епископима дукљанских градова: Арбана (Кроја), Скадра, Пулата, Дриваста, Свача, Улциња и Сарда.[825] Упркос папиној опомени да права над Баром припадају Дубровнику, његови легати су пресудили у корист Бара. Свакако да су на сабору били изложени јаком политичком притиску краља Вукана, његове властеле и локалних епископа, али има основа помислити и на то да су они спровели истрагу о правима барске цркве, коју им је наложио папа, али су том приликом били обманути фалсификованим повељама које им је барска страна предочила. На ово упућује један акт о боравку дривастанског епископа Јована у Дубровнику.

---

[824] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 7–8; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 727–729; *CD* II, 335–338; Marković, *Dukljansko-barska metropolija*, 90–95; Станојевић, *Борба за самосталност*, 85; Moore, *Pope Innocent III*, 74–75.

[825] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 7–8; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 727–729; *CD* II, 335–338. Сви поменути градови наводе се као подложни барском архиепископу у тзв. *Нотицији цркава из времена папе Целестина III* (1191–1198), ипак тај списак налази се на маргини нотиције, уз одељак у којем се као једина архиепископија у Србији („in Sclauonia"), наводи Дубровачка архиепископија и као њени суфрагани епископи стонски, босански, требињски, которски тј. Роса (са стране дописано да је суфраган Барија), будвански, барски, улцињски, свачки, дривастански, пилотски, скадарски и арбански, E. Schelstrate, *Antiquitas ecclesiae* II, Romae 1697, 751. Ово, најпре, истичем због тога што се у Станојевић, *Борба за самосталност*, 164 (у прилогу), наводи ова нотиција из времена Целестина III, али без напомене да је списак суфрагана барске цркве додатак основном делу нотиције који доноси листу суфрагана дубровачке цркве. Дакле, основни део нотиције у одељку „in Sclauonia" приказује суфрагане Дубровачке архиепископије и то припада времену папе Целестина III, односно времену пре одржавања Барског сабора 1199. г. и одражава стварно стање тог времена. Вероватно убрзо по одржавању сабора долази и до допуне поменуте нотиције, те се тако на њеној маргини јавља попис суфрагана барског архиепископа и то следећим редом: улцињски, дривастански пулатски, скадарски, арбански, свачки и сардски (дакле управо они који су одређени за суфрагане новоосноване Барске архиепископије на сабору из 1199. г.). Истакла бих још једном да ни на овом месту није придодата ниједна епископија на коју је барска црква полагала право у својим фалсификованим повељама.

Наиме епископ града Дриваста Јован је 14. априла 1199. г. дошао у Дубровник и тамо признао права дубровачког архиепископа.[826] Како изгледа, он се није сложио са саборским одлукама управо сумњајући да су засноване на фалсификатима, пошто у поменутом акту стоји како је он дошао у Дубровник „и сопственим очима видео потврђене аутентичне привилегије римске апостолске столице", које поседује дубровачка црква. На основу тог увида, он се заклео на верност дубровачком архиепископу.[827] То га је очигледно коштало положаја, пошто је епископ Дриваста, који је својим потписом признао завршни акт о саборским одлукама, носио име Петар, дакле био је то нови епископ, постављен на сабору уместо бунтовног Јована.[828]

Након свега тога, краљ Вукан је упутио писмо којим папу обавештава о току и о одлукама сабора и обавезује се на верност власти римске цркве. Ово писмо носи и додатну вредност јер је утицало на целокупну потоњу историју ових крајева, пошто се у њему налазе и реченице у којима Вукан пред папом оптужује босанског бана Кулина, његову жену и сестру, удовицу

---

[826] *CD* II, 315.

[827] „Ego Johannes Drivastine ecclesie episcopus huic metropolitane Ragusine ecclesie supersancta dei evangelia iuro, secundum quod propriis oculis illius brivilegia authentica romane ecclesie apostolice confirmata inspexi, sine fraude diebus vite mee debitam observare reverentiam...", *CD* II, 315. Ово подсећа на случај из 1189. г., када је улцињски епископ такође дошао у Дубровник да се својим очима увери у аутентичност папских привилегија за дубровачку цркву и након тога признао власт дубровачког архиепископа.

[828] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 8; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 729; *CD* II, 338. На сабору је, како изгледа, покренуто и питање недисциплине свачког епископа Доминика оптуженог за убиство. Он се додуше јавља као потписник одлука Барског сабора. Међутим, папа у поменутом писму барском архиепископу од 7. септембра 1199. г. говори како је Доминик оптужен на сабору за убиство и како је одлучено да буде послат пред Свету Столицу где је његова кривица коначно утврђена, Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 9–10; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 731–732. Ипак, прича о свачком епископу Доминику се не завршава том папском одлуком. Папа Иноћентије III, у писму од 9. децембра 1200. г., којим се обраћа барском архиепископу Јовану, говори како је Доминик сачинио лажна писма, наводно издата од Апостолске столице и како их је предао архиепископу, уз коментар да архиепископ није смео тако неопрезно да прихвата та писма, нарочито, истиче Иноћентије, што је очигледно да су у питању фалсификати. Затим папа још једном разложно образлаже случај свачког епископа Доминика са закључком да се свачки епископ због таквих злодела заветовао да ће отићи у Угарску, а уколико се случајно буде вратио да га архиепископ заточи у неки манастир и казни, Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 13–14; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 919–921.

покојног Мирослава Хумског, као присталице и припаднике јереси,[829] али о томе ће још бити речи у овој књизи.

Такође је и нови барски архиепископ Јован послао папи извештај о томе шта се збило на сабору. Папски легати су, пише архиепископ Јован, обавили и уредили све како им је било наложено. Том приликом је Јован изразио захвалност за архиепископски положај, али и најавио да ће ускоро послати папи посланике који ће још једном пренети његову оданост Светој Столици и римској цркви.[830] Та писма су морала бити упућена пре месеца септембра 1199. г., јер од 7. септембра датира папино ново писмо барском архиепископу Јовану, из којег се види да је папа упознат са извештајима са сабора.[831]

Коначно је римска столица признала архиепскопски ранг барској цркви, њену независност од Дубровника и старешинство над осталим дукљанским градовима. Вишедеценијски спор је привремено решен 1199. г. у корист Бара. Он ће се поново јавити средином XIII века, када ће исход бити исти, тј. завршити се великом победом барске цркве.

Успон Бара не би био постигнут без снажне подршке краља Вукана. Истакнуто је да његов отац ту подршку Бару није пружио, већ је поштовао стара права дубровачке цркве. Поставља се питање зашто Вукан није следио верску политику свога оца у Дукљи. Наиме, може се наслутити да је Вукан овим чином изразио незадовољство због тога што није именован за наследника, он нема разлога да шири православље, напротив, он далеко више може да добије уколико буде неговао добре односе са локалним становништвом, које је претежно римокатоличко, и са њиховим клиром. Вукану је одговарало да у својој држави има јак римокатолички центар, јер је његова област била претежно римокатоличка, а стварање јаког црквеног центра могло је допринети његовој већој самосталности.

Поред тих објективних политичких околности, требало би поставити и питање о његовим личним верским убеђењима. Да ли је он био римокатолик или православни? Познато је да он није следио ктиторску традицију своје породице и није подигао ниједан православни манастир ни цркву, такође није занемарљива ни чињеница да он при једном обраћању папи Иноћентију III истиче да је са њим у

[829] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 6; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 725–726; *CD* II, 333–334.

[830] Иако се у саборским актима то изричито не помиње, ово писмо сведочи да је Света Столица посредством легата признала епископу Јовану архиепископски ранг, Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 7; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 727; *CD* II, 334–335.

[831] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 9–10; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 731–732.

сродству.[832] С друге стране његово име је забележено у запису на тзв. *Вукановом јеванђељу*,[833] а зна се и за његово учешће на церемонији преноса моштију Св. Симеона, 1207. г., која је била православна.[834] Ипак, да би се дошло до прецизнијег одговора о његовој верској оријентацији требало би размотрити неке друге његове кораке из времена када је био велики жупан Србије 1202–1204. г., но о томе у једном од наредних поглавља.

Правоверје и појава јереси у Босни

Босна је током XII века била под врховном влашћу Угарске. У титули угарског краља се први пут јавља титула *краљ Раме*, која је заменила име Босна, 1138. г., а годину дана раније се угарском принцу Ладиславу додељује титула *војводе Босне*.[835] Негде око 1150–1163. г. појављује се бан Борић који делује под угарским патронатом.[836] Међутим, последица Манојлових победоносних ратова са Угарском (1163–1167) јесте и потчињавање Босне. Убрзо након смрти Манојла Комнина 1180. г. први пут се у изворима јавља бан Кулин који ће у наредне две деценије поставити темељ босанској државности.[837]

У црквеном погледу је Босна била под јурисдикцијом Дубровачке архиепископије, што потврђују папска акта из 1142 г., 1153. г., 1158. г., 1167. г., док се у чувеном акту из 1187. г. и први пут јавља појашњење да је Србија ранијих папских повеља Босна.[838] Треба нагласити да барска црква кроз борбу за самосталност у односу на дубровачку никада није имала за циљ да територију босанске епископије стави под своју јурисдикцију. С друге стране, таква ситуација није обезбедила овој земљи верски мир, јер управо крајем XII века у њој настају крупне промене на верском пољу, када се наилази на прве

[832] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 6; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 726; *CD* II, 333; Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 81, нап. 14.
[833] Ђ. Трифуновић, *Запис старца Симеона на Вукановом јеванђељу*, Прилози за КЈИФ 67 (2001) 69–74.
[834] *ИСН* I, 270–271(С. Ћирковић).
[835] *CD* II, 46–47.
[836] Бан Борић је учествовао 1153–1154. г. у угарско–византијском рату као угарски савезник, *Ioannis Cinnami epitome*, 131–132; *ВИИНЈ* IV, 51–52 (Ј. Калић); Ћирковић, *Историја* 42–43.
[837] Ћирковић, *Историја*, 46–47.
[838] *CD* II, 52, 70, 85, 111, 207, 226.

недвосмислене податке о присуству јереси у њој. Они су управо навели научнике да појаву јереси у Босни повежу са почетком владавине бана Кулина и чињеницом да их је Стефан Немања непосредно пре тога искоренио из Србије.

Ипак, на основу оно мало података које имамо о Босни из тог периода, који су махом епиграфске природе, дâ се видети да на почетку владавине бана Кулина и касније, током њеног већег дела, још увек нема података о јереси у Босни. Наиме, зна се да је бан подизао у Босни цркве, и да је у томе био веома ревностан. За његово име је везано више цркава него што се помиње у целој потоњој босанској историји. Познато је да је у време када је као вазал угарског краља ратовао против Византије у Поморављу, 1183. г., подигао у Високом, у средишњој Босни, једну цркву, чији је ктиторски натпис сачуван, у коме се још и моли Богу за здравље бана Кулина и супруге му, *бане* Војиславе.[839] Сачуван је такође и један ктиторско-надгробни натпис Кулиновог судије Грдеше, који може бити датиран било кад током Кулинове владавине (1180–1204), и који обавештава о томе како је овај достојанственик сазидао цркву *Св. Јурија* (Ђорђа) „у дане бана великога Кулина", и како је сам натпис уклесао „поп Продан".[840] Јасно је, дакле, да у Босни бана Кулина постоји сасвим уобичајено поштовање хришћанских традиција, подизање цркава, како од самог бана и његове супруге, тако и од великаша, у тим црквама постоје *попови* и ништа још не упућује на присуство јереси.

И позната повеља бана Кулина Дубровчанима, од 29. августа 1189. г., може бити од помоћи за сагледавање његових верских опредељења у то време. Осим што се на крају повеље истиче да је она састављена на празник Усековања главе Св. Јована Крститеља (29. август), у инвокацији бан призива Св. Тројицу – Оца, Сина и Св. Духа. Да ће држати до својих обавеза које овим актом преузима, бан се заклиње Богом и Светим Јеванђељем, при чему се види да је у тој прилици и имао Јеванђеље при руци, јер каже „тако ми Бог помогао и ово Свето Јеванђеље".[841] Све је ово неспојиво са учењима тада у Европи присутних дуалистичких јереси, међу њима и оне која је у време Стефана Немање, пре 1182. г. искорењена из Србије. Године 1189, дакле, босански бан је био правоверан, и свакако одани следбеник римске цркве и

---

[839] „...сиж цркъвь, банъ коулинь зида егда плѣни коучевъско загорие…", Томовић, *Морфологија*, 35.

[840] „.. бь дьни бана великаго кѳлина бѣше градеша сѳдие ѳ нега и сазида цркъвь светаго юриѣ азь писахъ продань попь...", Томовић, *Морфологија*, 35–36.

[841] „...тако ми богъ помагаи и сие свето еваньѣелие...", *CD* II, 237.

Дубровачке архиепископије. Још и 1195. г. босански новоизабрани епископ одлази регуларно на посвећење у Дубровник.[842] Према томе, нема доказа да је јерес, која је протерана из Србије пре 1182. г. нашла уточиште у Босни током девете деценије XII века.

То, међутим, није случај са Далмацијом и Хрватском, где је током маја 1185. г. одржан у Сплиту велики црквени сабор, на коме су учествовали сви епископи из Далмације и Хрватске, са подручја Сплитске архиепископије. Међу одлукама овог сабора налази се и једна обредба којом се „анатемишу све секте јеретика и њихове тужбе против свете римске цркве и они који се придржавају њихове доктрине", у једној општој анатеми заједно са свима онима који узурпирају црквене поседе и привилегије.[843] То је једини податак о јереси у Далмацији у деветој деценији XII века, а ни он није баш издашан. Ипак, довољан је као доказ да је јерес у Далмацији макар била позната у то време. Ако се сада сетимо да је непуних двадесет година раније, 1167. г., посведочено постојање организоване јеретичке заједнице у Далмацији (*ecclesia Dalmatiae*), чији је представник присуствовао те године на јеретичком сабору у Сан Феликс де Караману, добија се ипак слика о континуитету присуства јереси у Далмацији током друге половине XII века. То се види и касније, као нпр. 1198. г., када се наилази на нове податке о јереси у Далмацији,[844] који ће помоћи да се слика о њој као јединoм сталном упоришту јереси на источној обали Јадрана употпуни. Слика каква не постоји о Србији, Дукљи, Босни и Хуму. Да ли посведочено присуство јереси у Далмацији и Хрватској значи да је управо са тог простора начињен први корак у њеном ширењу у Босни, о чему прве податке доноси дукљански краљ Вукан у свом познатом писму које је упутио папи Иноћентију III 1199. г.?

Као што је показано, Вукан је искористио прилику да у писму којим га обавештава о резултатима дукљанског црквеног сабора, у пролеће 1199. г., скрене пажњу папи на присуство јереси у Босни.[845] Након што је изложио све у вези са поменутим сабором, Вукан пише: „стога не желимо да скривамо од Ваше светости да се јерес не мала

[842] „…cum opportuna circa Bernardum Ragusine ecclesie archiepiscopum pro electo Bosnensis ecclesie, qui ad consecrandum venerit...", *CD* II, 271.

[843] „...Ubi vero anathematizamus omnes sectas hereticorum et eorum complices contra sacrosanctam romanam ecclesiam et eius doctrinam oblaterantes...", *CD* II, 189; в. и S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi,* Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1987, 199.

[844] *CD* II, 296; Ćirković, *Bosanska crkva*, 199–200.

[845] Писмо је, као што је показано, упућено пре септембра 1199. г.

чини се увелико укоренила у земљи краља Угарске, дакако у Босни, да у греху живи и сам бан Кулин са својом женом и својом сестром, женом покојног Мирослава Хумског и са многим својим рођацима и са више од десет хиљада хришћана које је увео у исту јерес. Када их је краљ Угарске, разљућен, присилио да дођу Вама и да од Вас буду испитани, они су писма вратили говорећи Вам да ће следити свој закон. Стога питамо да подстакнете краља Угарске да их из свог краљевства истреби као кукољ из пшенице.“[846]

Ово је прво директно упозорење папи да се јерес укоренила и у Босни, уједно ово је први податак да је Вукан знао за њу. Зна се да је Вукан послао једно писмо, или посланство, папи 1198. г., али у њему није било помена о јереси у Босни, јер папа то не помиње у свом одговору од 8. јануара 1199. г. Дакле, Вукан је добио вести о овоме највероватније почетком 1199. г. Пада у очи то што Вукан папу о овоме обавештава узгред, у писму које му пише поводом одлука дукљанског црквеног сабора, који је решио многа значајна питања из црквене организације Дукље и Јужне Далмације. Он не пише папи посебно писмо о проблему појаве јереси у његовом суседству, и њему денунцирање јереси у Босни није у првом плану, како се у литератури често истиче.[847] Он превасходно жели да обавести папу о недавно одржаном дукљанском црквеном сабору и његовим одлукама, и само користи прилику да, као одани и ревносни хришћанин, искрено забринут појавом јереси у суседству, за коју је недавно дознао, скрене папи пажњу на ту појаву, сматрајући то својом хришћанском обавезом. Он тај део свог писма започиње речима: „не желимо да скривамо од Ваше светости...“ да противници праве вере узимају мах у суседству. Зашто би он иначе укључио тај одељак у писмо које већ само по себи обилује вестима од изузетног значаја, уколико тај одељак не доноси истините и пажње вредне податке? То, по мом мишљењу, искључује могућност да иза овог Вукановог упозорења папи стоји било шта друго осим његовог искреног обавештења.

---

[846] „...Demum vero paternitatem vestram nolumus latere, quia heresis non modica in terra regis Ungarie, videlicet Bossina, pullulare videtur in tantum, quod pecatis exigentibus ipse Bacilinus (ban Culinus) cum uxore sua et cum sorore sua, que fuit defuncti Mirosclavi Kmenti (Chemensis), et cum pluribus consanguineis seductus plus quam decem milia christianorum in eandem heresim introduxit. Unde rex Ungarie exacerbatus illos ad vestram presentiam compulit venire a vobis examinandos, illi autem simulatis litteris redierunt dicentes a vobis concessam sibi legem. Unde rogamus, ut regi Ungarie suggeratis, ut eos a regno suo evellat tamquam zizania a tritico...“, Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 6; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 726; *CD* II, 334.

[847] Rački, *Bogomili i patareni*, 380–382; Ћирковић, *Историја*, 47.

Није познато како је папа Иноћентије III реаговао на Вуканово писмо. Прве вести из којих се види да он подстиче акцију против јеретика у Босни потичу из његовог писма упућеног угарском краљу Емерику 11. октобра 1200. г., дакле, скоро годину и по дана после Вукановог обавештења. Оно доноси и неке нове податке. У њему папа каже како је дознао да је сплитски архиепископ Бернард „не мало патарена из градова Сплита и Трогира протерао". Истом, прогнане је примио босански бан Кулин и пружио им не само уточиште, „већ је њиховој изопачености своју земљу и себе самог изложио, супротстављајући их католицима, поштовао их је више него католике, називајући их самовољно хришћанима".[848] Према Томи Архиђакону, Бернард је постао сплитски архиепископ 1200. г.,[849] што значи да се његова акција против јеретика у Сплиту и Трогиру могла догодити тек током те године. Према томе, ова акција би била узрок *другог таласа* доласка јеретика у Босну, новог у односу на онај о коме говори Вукан, а који се морао догодити 1198/99. г.

Више детаља о акцији архиепископа Бернарда даје Тома Архиђакон. Према његовом казивању, дошавши у Сплит, Бернард је открио у својој архиепископији присуство двојице браће, по имену Матеја и Аристодије, златара из Задра, а пореклом по оцу из Апулије у Јужној Италији, који су били припадници јереси, коју су не само поштовали „и свим срцем веровали" у њу, него и „проповедали", те у њу завели мноштво људи. Због тога је архиепископ предузео одлучну акцију и не само да је мноштво јеретика искоренио и протерао из градова Далмације, него је и ову двојицу присилио да се јереси, бар привидно, одрекну.[850] То је био прогон из 1200. г., услед којег су многи

[848] „...Accepimus autem, quod cum nuper venerabilis frater noster (Bernardus) Spalatensis archiepiscopus Patarenos non paucos de Spalatensi et Traguriensi civitatibus effugasset, nobilis vir Culinus banus Bossinus iniquitati eorum non solum tutum latibulum, sed et presidium contulit manifestum, et perversitati eorundem terram suam et se ipsum exponens ipsos pro catholicis, immo ultra catholicos honoravit, vocans eos autonomasice christianos...", *CD* II, 351. Назив хришћанин (крстјанин) се на овом месту јавља као назив за јеретике, а и сам бан Кулин их тако назива, што према папи представља, вероватно неопрезно упућену, похвалу јеретицима, Е. Hašimbegović, *Prvi pomen krstjana u srednjovjekovnoj Bosni (Analiza izvora s kraja XII i početka XIII stoljeća*, Fenomen „krstjani", 418–419.

[849] *Thomae archidiaconi Historia*, 136. То је било пре 13. јула 1200. г., јер од тог дана потиче најстарија позната повеља коју издаје Бернард као сплитски архиепископ, *CD* II, 348–350.

[850] Због његовог значаја, овај одломак доносимо готово у целини: „...Erat autem insectator hereticorum valde solicitus. Fuerunt namque eo tempore duo fraters, filii

јеретици отишли у Босну, о чему је писано горе. Да је то заиста био *други талас* у ширењу јереси у Босну, из Далмације, сведочи и Томин навод на почетку поменутог излагања, где каже да су поменута браћа Матеј и Аристодије, већ и пре него што је Бернард постао архиепископ, „боравили највећим делом у Босни“,[851] и већ заводили многе у јерес. То би допустило могућност да су управо они предводили и *први талас* јеретика у Босни, онај из 1198/99. г., о којима говори Вукан у свом писму папи. Тиме се и овај први продор јереси у Босну јасно везује за Далмацију, док је за други то већ из самих извора очигледно.

Ови подаци, према томе, недвосмислено упућују на то одакле се јерес проширила на Босну и где треба тражити њено исходиште према овој земљи. У питању је, дакле, Далмација. То није чудно када се зна да је јерес у протеклим деценијама била присутна у Далмацији. Далмацијом и Хрватском је управљао у то време Емериков млађи брат Андрија. Он је почетком 1198. г. освојио Хумску земљу након победе

Zorobabel, quorum alter Matheus, alter vero Aristodius vocabatur. Hi quamvis essent ex patre Appulo, errant tamen a pueritia Jaderenses cives effecti. Conversabantur vero ex maiori parte apud Bosnam, quia erant pictures optimi et in auri fabrili arte satis exercitati; competentes etiam latine et sclavonice literature habebant peritiam. Sed ita errant, fallente diabolo, in baratrum heretice pestis immerse, ut non solum impiam heresim obcecato corde crederent, sed etiam scelestis labiis predicarent. Hos invenit Bernanrdus Spalati commorante, multosque iam pestiferi dogmatis tabe ab eis infectos. Cetit ergo paulatim eos ad catholicam dogmam miti sermone allicere, frequenter eos convocans, frequenter exhortans. Sed cum illi heretica calliditate tergiversantes dissimularent converti, statim archiepiscopus fecit omnia bona eorum diripi, eosque anathematis vinculo irmodatos, cum mango opprobrio de civitate expelli. Tunc predicti fraters… ad mandatum ecclesie sunt reverse fecitque eos archiepiscopus suam heresim, tactis sacrosanctis evangeliis, abiurare… Sic autem omnes illi, qui per ipsos decepti fuerant, ab heretica sunt contagione mundati…”, *Thomae archidiaconi Historia*, 138; в. и Ćirković, *Bosanska crkva*, 199.

[851] „...conversabantur ex maiora parte apud Bosnam...“, *Thomae archidiaconi Historia*, 138. Каже се и да су, осим што су били вешти златари, били и веома образовани и добри познаваоци *латинске и словенске књижевности*, cf. *ibidem*. Да ли у овом Аристодију треба препознати *Растудија*, кога српски синодици из XIII века проклињу као једног од начелника *босанских и хумских јеретика*, Мошин, *Сербская редакция синодика* II, 302, 345, 348, како то сматра Solovjev, *Svedočanstva*, 44–68, и сматрати га непосредним оснивачем јеретичке заједнице у Босни, или ово схватање одбацити, као Ćirković, *Bosanska crkva*, 206–207, није сасвим јасно. Чињеница је, међутим, то да се јерес јавља у Босни управо у време када, према Томи Архиђакону, Аристодије и његов брат бораве у њој.

над *Хумом и Рашком*.[852] И сам Андрија је био добро упознат са присуством јеретика у свом војводству. У једној својој повељи од 6. маја 1198. г. он помиње извесне *псеудохришћане*, који су били отели једно село у поседу задарског Манастира Св. Хрисогона, и наводи двојицу од њих, Малденарија из Задра и Тољена Качића.[853] Из тога се јасно види не само да је јеретика на самом крају XII века и даље било у Далмацији, него и да су по њој неометано деловали. То објашњава и зашто се из Вукановог писма намеће закључак да је и угарски краљ Емерик већ био упознат са присуством јеретика у Босни и да је већ био покренуо прве, али безуспешне кораке против њих.

Који је, међутим, био повод њиховој појави у Босни 1198/99. г? Да ли је то био неки незабележени прогон којем су били изложени у Далмацији, пре оног који је спровео архиепископ Бернард 1200. г? Или је можда у питању одређена лична наклоност владајућих кругова у Босни према јереси?

Вуканово писмо иницијативу за увођење јереси у Босни приписује Кулину, његовој жени и његовој сестри – Мирослављевој удовици, која је дошла у Босну након смрти свог мужа што је могло бити било кад, пре 1199. г., мада се на основу писма не види да је она имала главну улогу. И Вуканово писмо папи из 1199. г. и папино писмо краљу Емерику из 1200. г. указују на то да је главна улога у прихватању јереси у Босни припадала бану Кулину.

Значајније је можда друго питање – зашто Емерик интервенише против јереси тек када она доспе у Босну, а не чини то у Далмацији? Одговор се може налазити у следећем. Од 1196. г., како је речено, Далмацијом и Хрватском влада Емериков млађи брат Андрија. У Босни је бан Кулин директни вазал Емерика, као угарског краља. Од јуна месеца 1198. г. Андрија се налази у рату против свог брата и не признаје његову власт.[854] Дакле, у то време, краљ Емерик има непосреднију власт над Босном и баном Кулином него над Андријом у Хрватској и

[852] „...atque post habitam tam Chulme quam Rasse laudabilem victoriam...“, *CD* II, 296, његова повеља од 6. маја 1198. Ова победа се збила пре 31. марта исте године јер у једној повељи од тог датума он већ користи титулу *dux Chulme*, *CD* II, 293.

[853] „...Vicentius abbas Sancti Crisogoni de Jadera ad ipsus mansuetudinis excellentiam accedens humiliter et cnstanter rogavit, ut solius dei intuitu et ipsius sancti martiris meritis de predio ad locum, qui Suchovara dicitur, quod a quibusdam pseudochristianis falso invasum fuerat, rationem et iusticiam impendere dignaretur... presentibus etiam Maldenario Jadrensi et Tolenio Caciclo ipsius predii invasores..“, *CD* II, 296.

[854] *CD* II, 301–302.

Далмацији, и стога је своје мере и политику могао активније спроводити у Босни, него у Далмацији. Зато је он реаговао против јеретика када су се појавили у Босни, али није чинио ништа против њих у Далмацији. С друге стране, изгледа као да је Андрија толерисао њихово присуство у свом војводству. Он поступа прилично благо са *псеудохришћанима* који су узурпирали један посед задарског Св. Хрисогона и спор решава у присуству и њихових изасланика.[855] Премда директних вести које га доводе у везу са јеретицима нема, треба ипак скренути пажњу да се, нашавши се у сукобу са својим братом, својим законитим краљем, Андрија истовремено нашао и у сукобу са Римском столицом, папа му је претио изопштењем, а угарским, далматинским и хрватским епископима забранио је да опште са њим.[856] У области једног таквог изопштеника из крила цркве јерес је могла неометано да напредује и да се шири и на суседство. Није искључено да је и Кулин у прихватању јеретика у својој земљи видео могућност за постављање темеља за своју већу самосталност у односу на угарског краља. Одлучнија борба против јереси у градовима Далмације започела је тек након доласка новог архиепископа сплитског Бернарда 1200. г., а након тога почиње и борба против њих у Босни. Све до тада, у току две године, могло би се рећи да су Андријина Далмација, Хрватска и Хум и Кулинова Босна јединствено подручје интензивније делатности јеретичких заједица.[857]

Остаје сада само још питање о којој се јереси ради. Извори готово без изузетка користе уопштени термин *јерес* и *јеретици* (heresis, heretici). Међутим, поменуто писмо папе краљу Емерику од 11. октобра 1200. г., пружа драгоцен, премда сасвим усамљен податак, да је архиепископ Бернард из градова Сплита и Трогира протерао, као што смо видели, *не мало патарена*, које је потом примио бан Кулин.[858]

---

[855] „... presentibus etiam Maldenario Jadrensi et Tolenio Caciclo ipsius predii invasores...", *CD* II, 296.

[856] *CD* II, 301–302; *CD* II, 307 (30. децембар 1198. г).

[857] Није ли то можда и смисао речи познијег западног писца Рајнерија Сакхона, половином XIII века, да се *Босна и Далмација* зову *ecclesia Sclavoniae* („...in Bosnia et Dalmacia, que apud eos Ecclesia Sclavoniae nuncupatur..."), D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU 270 (1949) 214; в. у Ćirković, *Bosanska crkva*, 199, дакле, да у Босни и Далмацији делује јединствена јеретичка заједница, која се назива *црква Славоније*. Насупрот томе, J. Šidak, *„Ecclesia Sclavoniae" i misija dominikanaca u Bosni*, Studije o „Crkvi bosanskoj", 179, био је мишљења да се израз *ecclesia Sclavoniae* односи само на јеретичку заједницу у Босни – *цркву босанску*.

[858] "...Patarenos non paucos..., nobilis vir Culinus banus Bossinus iniquitati eorum non solum tutum labitum, sed et presidium contulit manifestum..." *CD* II, 351; F. Šanjek, *Papa Inocent III (1198–1216.) i bosansko-humski krstjani*, Fenomen „krstjani, 428.

Дакле, овде је за јеретике у Далмацији, који су се ширили тада и на Босну, употребљен познати назив *патарени*, који се давао у то време присталицама дуалистичког покрета у Италији и јужној Француској. Како се то име не јавља за припаднике истог дуалистичког покрета на Истоку, тј. у православним земљама Балкана, где за њих превладава име *богумили* и потом *бабуни*, и овај назив може бити податак више о томе да се јерес проширила на Босну управо са Запада, а не са Истока, и не из Србије. Уосталом, овај назив биће најчешће коришћен као ознака за следбенике јереси у Босни и у наредним вековима.

У већ више пута навођеном писму од 11. октобра 1200. г. папа подстиче краља Емерика да употреби сву своју власт коју има као *световни господар* да искорени јеретике и одузме им поседе не само у земљи бана Босне него и у целом краљевству Угарске.[859] Тиме почиње обрачун римске цркве, угарске државе и њених епископа са јеретицима у Босни.

Краљ Емерик је поступио по папиној препоруци што се види из новог папиног писма, послатог 21. новембра 1202. г. сплитском архиепископу Бернарду и капелану Свете столице Јовану Каземарију. Из тог писма се сазнаје да је Емерик предузео одређене мере да испита питање јеретика у Босни и однос бана Кулина према њима, али да се Кулин бранио тиме да је веровао да они нису јеретици, него католици и да ће неке од њих послати пред Апостолску столицу да изложе своје учење. Сазнаје се, такође, да је Кулин то и учинио. Послао је у Рим „архиепископа и дубровачког архиђакона Марина", са неколицином оних на које се сумњало да су јеретици, да их код папе испитају о њиховом веровању.[860]

---

[859] „ ...serenitatem regiam rogamus... et nisi banus predictus universos hereticos de terra sue potestati subiecta proscripserit, bonis eorum omnibus confiscatis tu eum et hereticos non solum de terra eius, sed de toto Ungarie regno proscribas et bona talium, ubicumque per terram tuam potuerunt inveniri, confisces, nec parcat oculus tuus bano predicto, qui contra eum iurisdictionem exerceas temporalem, si alias ad viam rectitudinis non poterit revocari...", *CD* II, 351. И. Мајнарић заступа тезу да су папски прописи против јеретика, настали после Трећег латеранског сабора 1179. г., били основа за папин позив Емерику да предузме силу против бана Кулина уколико он не буде решио питање јеретика у својој земљи, Majnrić, *Papinski kapelan*, 8–11.

[860] „...Cum igitur in terra nobilis viri bani Culini quorumdam hominum multitudo moretur, qui de dampnata Catharorum heresi sunt vehementer suspecti et graviter infamati, nos carissimo in Christo filio nostro Henrico regi Ungarorum illustri apostolica scripta direximus contra illos, qui prefatum Culinum super hoc arguens et obiurgans precepit, ut huiusmodi homines de tota terra sibi subiecta proscriberet, bonis eorum omnibus confiscatis. Ipse vero semetipsum excusans respondit, quod eos

У Риму изгледа да ништа није решено.[861] Папа је одлучио да ствари испита на терену и да то учине његови људи. Задатак је поверио свом капелану Јовану Каземарију и замолио сплитског архиепископа Бернарда да му у томе помогне.[862] Требало је да на лицу места испитају понашање и веровања бана, његове жене и осталих њихових поданика на које се сумња. Разлог због којег је ову мисију поверио сплитском, а не дубровачком архиепископу, који је надлежан за Босну, видљив је из поменутог писма од 21. новембра 1202. г. Папа наиме, каже да је то због његове близине месту дешавања и „богатог искуства за које се чуло да има у овим питањима,"[863] а позната нам је његова истакнута улога у прогону јеретика у далматинским градовима 1200. г. Сем тога, чини се да папа дубровачког архиепископа и није могао послати у поменуту мисију јер, како открива богата дипломатичка грађа из тог периода, тадашњи дубровачки архиепископ Бернард у то време очигледно не заузима више тај положај, будући да, по дозволи папе Иноћентија III, каптол 1202. г. бира новог архиепископа, док је некадашњи архиепископ своју пастирску службу наставио у Енглеској, као епископ Карлајла.[864]

Јован Каземарије је стигао у Босну, додуше сам, јер је сплитски архиепископ, како изгледа, остао у свом граду. Његов задатак је био

non hereticos sed catholicos esse credebat, paratus quosdam eorum pro omnibus ad sedem apostolicam destinare, ut fidem et conversationem suam nobis exponerent, quatinus nostro iudicio vel confirmarentur in bono, vel revocarentur a malo, cum apostolice sedis doctrinam velin inviolabiliter observare..., *CD* III, 14–15; Речи које овима следе: Nuper ergo prefatus Culinus venerabilem fratrem nostrum (Bernardum) archiepiscopum et dilectum filium Marinum archidiaconum Ragusinum et cum eis quosdam ex prefatis hominibus ad nostram presentiam destinavit...", *ibidem*, 15, схватане су најчешће тако као да је Кулин у Рим послао *сплитског* архиепископа Бернарда и дубровачког архиђакона Марина, в. С. Ћирковић, *Један прилог о бану Кулину*, ГНЧ 9/10 (1959) 73; Ћирковић, *Историја*, 48–49. То међутим не стоји, пошто је писмо иначе упућено сплитском архиепископу Бернарду, тешко је схватити да једној особи говори о њој самој у трећем лицу. Из текста је јасно да се говори о неком другом. Такође види се да су издавачи име *Бернард* ставили у заграде, тако да не можемо бити сигурни да је оно исправно. Остаје, дакле, отворено питање ког је *архиепископа* Кулин упутио у Рим.

[861] Ћирковић, *Историја*, 49.

[862] Папа је већ 27. новембра 1202. г. најавио бугарском цару Калојану и архиепископу Василију да им као легата шаље Јована из Каземарија, из чега се јасно види да је легат Јован у Босни и Угарској боравио на путу за Бугарску, Majnarić, *Papinski kapelan*, 6–7.

[863] „...te frater archiepiscope qui tam vicinitate locorum quam rerum experiential super hoc notitiam obtines pleniorem…", *CD* III, 14–15.

[864] *CD* III, 16–17, 28–29.

јасан – испитати црквене прилике у Босни. Најбољи начин био је онај који је примењен и неколико година раније, приликом сличне посете папиних посланика Јована и Симеона Вукану и дукљанској цркви – сазивање једног општег сабора свих најзначајнијих политичких и верских чинилаца у земљи. Такав сабор је сазван и састао се 8. априла 1203. г., на Билином пољу, крај реке Босне, у присуству папиног легата Јована и бана Кулина.[865] На сабору су сва битна питања расправљена и решена, а веровање оних који су сумњичени за јерес коначно је расветљено. Управо су они саставили једну званичну изјаву, у којој су се обавезали на поштовање одређених верских норми у складу са учењем римске цркве. Ова изјава нам је сачувана као званични акт сабора на Билином пољу. Како по својој природи, тако и по свом садржају, овај акт је изазивао многе контроверзе и различита тумачења, али његова природа још није сасвим расветљена.[866]

Већ на почетку изјаве, они означавају себе као „начелнике свих оних који су се досада искључиво именом хришћани називали, на простору Босне", и да они иступају у име „свих који су од заједнице њиховог братства". У то име они обећавају „пред Богом и његовим светима", да ће „стајати под одредбама и надлештвом свете римске цркве, како начином живота тако и обредима", да ће је следити и бити јој потчињени, и обавезују се у име „свих који су из њихове заједнице и околине". Обавезују се још и да „никада убудуће неће бити заведени у јеретичку изопаченост", и притом се најпре „одричу шизме којом су озлоглашени", и признају „римску цркву за мајку и главу свих црквених заједница".[867] Из овог кратког одломка издвајамо неколико важних

[865] На овом месту сам се определила за мишљење да „loco qui vocatur Bolino Poli", како стоји у извору треба идентификовати са *Билиним пољем* у близини данашње Зенице. Такав став су у својим студијама изнели и, Ћирковић, *Историја*, 49; Ćirković, *Bosanska crkva*, 201–202; F. Šanjek, *Crkva bosanska:dualistička sljedba ili evanđeoski ideal zajedništav u duhu pracrkve*, Kršćanstvo srednjovekovne Bosne, 163–164; M. Ančić, *Bilinopoljska abjuracija u savremenom evropskom kontekstu*. Prilozi: Institut za istoriju u Sarajevu 32 (2003) 17–38. С друге стране неколико аутора то место чита *Болино поље,* али га не идентификују, други пак читају као *Болино поили*, које смештају у околину Високог, чије подручје означавају као место деловања бана Кулина, о томе детаљно, в. A. Škegro, *Bilino Polje primjer jedne historiografske kontroverz*e, Fenomen „krstjani", 351–369.

[866] О њему су писали: Rački, *Bogumili i patareni*, 391–395; Ћирковић, *Историја*, 55–58; Исти, *Хетеродоксија*, 216–218; Isti, *Bosanska crkva*, 201–203.

[867] „…Nos priores illorum hominum, qui hactenus singulariter Christiani nominis prerogative vocati sumus in territorio Bosne, omnium vice constitute, pro omnibus qui supra de nostra societate fraternitatis in presentia domini Johannis de Casemaris

чињеница. Најпре, ти људи су себе искључиво називали *хришћанима*. Друго, одричу се *шизме*, раскола, и обећавају да неће *убудуће* бити заведени у *јерес*. Треће, представљају се као организована *заједница* или *братство*, тј. представљају одређену категорију становништва. Четврто, пошто тек тада признају власт и одредбе Римске цркве, значи да до тада нису били њен део. Није ли све то довољно да се у њима препознају следбеници *јереси* и потврде вести које су о томе кружиле већ неко време?

Други део исте изјаве пружиће нам још неке податке који ће ово гледиште потврдити. Тај део садржи појединачне одредбе које се они обавезују да ће поштовати. Најпре, имаће „храмове у свим својим местима где браћа обитавају", „у којима ће браћа од ноћи до јутра и дању по часовима окупљени јавно појати". У свим пак црквама, имаће „олтаре и крстове", читаће књиге, „како Старог тако и Новог Завета, како то чини Римска црква". У сваком свом месту ће имати „свештенике који ће недељама и празницима држати мисе које према црквеном реду треба да се славе, слушати исповести и делити опроштаје". Имаће „гробља покрај храмова, где ће се браћа сахрањивати када премину". Такође, „седам пута годишње" ће примати причест, о највећим хришћанским празницима, и поштовати „постове које одређује црква".

Поред тога, обавезују се да ће *жене*, које су истог уверења као они, „бити одвојене од њих", како на спавању, тако при одмарању и да неће „насамо водити разговоре са женом", да то не би изазвало сумњу. Неће ни „прихватати оне или ону који/а је у браку", док заједнички „уздржаност не обећају и обоје се раздвојени не преобрате".

Славиће *светитеље* који су од Светих Отаца прослављани, а такође се обавезују да неће са знањем „ниједног манихејца или било каквог другог јеретика прихватати". Осумњичени за себе кажу да се од осталих *световњака* већ разликују по свом начину живота, али „убудуће ће се разликовати и по свом начину облачења", јер ће носити затворену, једнобојну одећу до глежњева.

---

capellani summi pontificis et romane ecclesie in Bosna propter hoc delegate, presente patrono bano Culino domino Bosne, promitimus coram deo et sanctis eius, stare ordinationi et mandatis sancta romane ecclesie tam da vita et conservatione nostra, quam ipsius obsecundare obedientie et vivere institutes, obligantes nos pro omnibus, qui sunt de nostra societate et loca nostra cum possessionibus et rebus omnibus, si aliquo tempore dienceps sectati fuerimus hereticam pravitatem. In primis abrenuntiamus scismati, quo dicimur infamati et romanam ecclesiam matrem nostrum caput totius ecclesiastice unitatis recognoscimus…", *CD* III, 24; L. Margetić, *Neka pitanja Abjuracije iz 1203. godine*, Fenomen „krstjani", 37–38.

Најзад, они се одричу и употребе термина *хришћанин*, да не би другим хришћанима неправду нанели, те ће се стога они *називати браћом*. Обавезују се да ће по смрти њиховог старешине (magister), њихови начелници (priores) са сабором богобојажљиве браће „изабрати новог старешину“ (prelatus) кога ће „потврдити папа“. Уз све ово они се обавезују на потпуну покорност римској *цркви*, јер ће са посвећеношћу прихватити све што Света Столица буде захтевала.[868]

Из текста се на основу неких општих места јасно може закључити да је реч о јеретицима. Они на сабору јавно прихватају учења римске цркве по сегментима, те се тиме у ствари одричу својих дотадашњих учења. Када се реконструишу та учења на основу ових изјава, излази да у потпуности одговарају учењима тада познатих дуалистичких јереси. Они кажу да ће поштовати: храмове, крстове, олтаре, Свете књиге, празнике, постове, свеце, држати литургије недељом и празником и да ће се редовно причешћивати и све то по правилима римске цркве.

---

[868] „…Et in omnibus locis nostris, ubi fratrum conventus commoratur, oratoria habebimus, in quibus fratres de nocte ad matutinas et diebus ad horas cantandas publice simul conveniemus. In omnibus autem ecclesiis habebimus altaria et cruces, libros vero tam novi quam veteris testamenti, sicut facit ecclesia romana, legemus. Per singula loca nostra habebimus sacerdotes, qui dominicis et festivis diebus adminus missas secundum ordinem ecclesiasticum debeant celebrare audire et penitentias tribuere. Cemeteria habebimus iuxta oratoria, in quibus fratres sepeliantur et adventantes, si casu ibi obierint. Septies in anno adminus corpus domini de manu sacerdotis accipiemus, scilicet in natali domini, pascha, pentecoste, natali apostolorum Petri et Pauli, assumptione virginis Marie, nativitate eiusdem et omnium sanctorum commemoratione, que celebratur in kalendis novembris. Ieiunia constituta ab ecclesia observabimus, et ea que maiores nostri provide preceperunt custodiemus. Femine vero que de nostra erunt religione, a viris separate erunt tam in dormitoriis quam refectoriis et nullus fratrum solus cum sola confabulabitur, unde possit sinistra suspicio suboriri. Neque de cetero recipiemus aliquem vel aliquam coniugatam, nisi mutuo consensu, continentia promissa, ambo pariter convertantur. Festivitates autem sanctorum a sanctis patribus ordinatas celebrabimus, et nullum dienceps ex certa scientia manicheum vel alium hereticum ad habitandum nobiscum recipiemus. Et sicut separamur ab aliis secularibus vita et conversatione, ita etiam habitu secernemur vestimentorum: que vestimenta erunt clausa, non colorata, usque ad talos mensurata. Nos autem de cetero non Christianos, sicut hactenus, sed fratres nos nominabimus, ne singularitate nominis aliis Christianis iniuria inferatur. Mortuo vero magistro, de hinc usque in perpetuum priores cum consilio fratrum deum timentium eligent prelatum a romano tantum pontifice confirmandum, et si quid aliud ecclesia romana addere vel minuere voluerit, cum devotione recipiemus et observabimus. Quod ut in perpetuum robur obtineat, nostra subscriptione firmamus...“, *CD* III, 24–25.

Уколико они до тада нису то практиковали, сасвим је јасно да их не можемо сматрати правоверним хришћанима.

Друга карактеристика коју овом приликом мењају тиче се њиховог самоодређења. До тада су они име хришћани користили искључиво за себе, и тиме вређали правоверне хришћане. То је позната јеретичка пракса која је посведочена код разних огранака средњовековних европских дуалиста у разним епохама.[869]

Места на којима у изјави говоре о односу према женама, тј. браку и начину одевања изазивала су највише недоумица код историчара и понекад онемогућавала правилно и целовито сагледавање и разумевање природе оних који су ову изјаву дали. Тако је С. Ћирковић због тога у њима видео припаднике монаштва „највероватније реда Светог Василија“.[870] Забуну је створио онај део изјаве који се односи на положај жена у њиховој заједници, који наводно не одговара односима какве познају јеретичке заједнице, него би наликовао обрасцу живота православних монаха. Да ли је заиста тако? То што се они обавезују да ће се одвајати од жена и у спаваоницама и у обитавалиштима, и да ниједан од њих неће бити насамо са женом, *да се не би сумња изродила*, значи да су до тада они живели сви заједно са женама у оквиру истог простора као једна заједница. То је добро позната одлика средњовековних дуалистичих јеретика широм Европе.[871] Ожењене и удате неће примати у свој круг, а ако су то до тада чинили, не значи и да су признавали тајну брака, јер ступањем у јеретичку заједницу брачни

---

[869] Драгојловић, *Богомилство*, 70. Српски синодици из XIII века такође сведоче о оваквом самоодређивању босанских јеретика: „...**з҆ли ѥретици трьк҆лети бабоунiѥ, нарицающеи се льжи кр(ь)стиꙗне**...“, Мошин, *Сербская редакция синодика* II, 301, 312.

[870] Ћирковић, *Историја*, 57–58; Исти, *Хетеродоксија*, 216–217; Isti, *Bosanska crkva*, 201–203. Ф. Рачки, је такође сматрао да је у питању монашка заједница, али није могао да се одлучи да ли су у питању православни монаси, који су римокатолици називали редом Св. Василија, или пак римокатолички монаси реда Св. Бенедикта, Ф. Рачки, *Борба јужних Словена*, 394, нап. 2. Да су у питању православни монаси сматрали су B. Petranović, *Bogomili. Crkva bosanska i krstajani* , Zadar 1867, 150–152, 157 sq; Glušac, *Problem*, 105–138. Е. Хашимбеговић такође прихвата да је у питању монашка заједница, али исто тако с правом поставља значајно питање због чега је Кулин присуствовао на Билином Пољу, ако се тамо решавало, како она верује, „pitanje discipline i pravovjernosti jedne male redovničke zajednice“, Hašimbegović, *Prvi pomen krstjana*, 423. Majnarić, *Papinski kapelan*, 12, сматра да је у питању била правоверна верска заједница, крило католичке цркве, али да је у њеном оквиру било јеретика појединаца.

[871] Драгојловић, *Богомилство*, 121–122; Ангелов, *Богомилството*, 296–303; Obolensky, *Bogomils*, 127–129.

пар је остајао заједно, али није и даље посматран као такав, већ су то постајале само две особе у оквиру једне шире заједнице мушкараца и жена. Мора се имати у виду да је ово време рађања јеретичког покрета у Босни, када у њега ступају зрели људи, међу којима свакако и брачни парови, с тим што би се могло рећи да њихов брак тим чином престаје. То што сада за приступ у своје редове траже одвајање ожењених или удатих од својих брачних другова управо је повлађивање римским правилима, а такође и потврда тога да су некада живели сви заједно.

Претпоставка по којој је њихов дотадашњи заједнички живот био институција такозваних двоструких манастира, познатих у православном свету, који би живели *по правилу Светог Василија*,[872] једноставно не стоји. У православној цркви постоје само два начина монашког живота – општежиће и еремитство. Св. Василије Велики је дао правила за први начин, и она јасно и строго налажу потпуну одвојеност мушкараца и жена. Такозвани двоструки манастири, који се помињу у појединим византијским изворима, нису били место суживота једних и других, већ два одвојена манастира у оквиру истог поседа.[873]

У прилог против тезе да се ради о некаквим монасима говори следећи сегмент њихове изјаве, онај о одевању, где кажу како ће се убудуће по одећи разликовати „од осталих световњака“ (*ab aliis secularibus*). То нам говори управо да су и они световњаци. То што се они сада обавезују на одређени вид облачења не значи да га они нису и раније практиковали. И ранији антијеретички писци су примећивали њихово различито одевање у дуге хаљине налик на монашке.[874]

Коначно, њихова организација, која говори о *магистру и приорима*, заиста подсећа на место из описа Немањиног антијеретичког, антибогумилског сабора, који даје Стефан Првовенчани, где се говори о јеретичком „учитељу и начелнику“,[875] али се ипак у њима не могу препознати будући *дјед* и *старци* босанске цркве.[876] Можда ове не треба ни тражити у време њеног зачетка 1203. г. Ипак, остаје питање о природи положаја који ће имати *прелат*, кога буду изабрали после *магистра*, а потврдила га римска црква.

---

[872] С. Ћирковић, *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: босанска црква*, Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ 9 (1995) 10–11; Isti, *Bosanska crkva*, 202; Исти, *Историја*, 57–58.

[873] VII Bac., 20, *Правила* I, 627–629.

[874] Euth. Zyg, col. 1319 C.

[875] „.. оучителю же и начелѧникоу ихъ...“, Стефан Првовенчани, 36.

[876] Ћирковић, *Историја*, 57.

Природа билинопољских одлука изгледа нешто јаснија после свега изнетог. То је, по мом мишљењу, један акт компромиса између римске цркве и јеретичке заједнице у Босни, којим је она, у неку руку, озаконила своје постојање тако што је формално прихватила правила и надлежност римске цркве. Заузврат, сачувала је своју унутрашњу организацију и сва обележја једне посебне заједнице, што јој је омогућило да настави са праксом својих јеретичких учења, ослобођена надзора званичне цркве.

Остаје питање прецизнијег идентификовања ових јеретика. Показано је да јеретике које је архиепископ Бернард протерао из Сплита и Трогира и који су потом побегли у Босну, папа назива *патаренима*.[877] Такође се види да у поменутом писму краљу Емерику од 21. новембра 1202. г., исти папа о истим јеретицима у Босни говори да су „од проклете јереси катара".[878] То су све сумње, које су постојале пре него што је Света Столица стекла непосредан увид у проблем јеретика у Босни. Међутим, и након тога, након сабора на Билином пољу, терминологија је иста. Папин легат Јован, пишући папи о резултатима сабора, после 30. априла 1203. г., каже како је одржао састанак „са неким бившим патаренима у Босни".[879] Дакле, пошто је проборавио неко време међу њима, Јован Каземарије је свестан да је учење босанских јеретика – патаренско учење.[880] Управо тако ће и у наредним деценијама представници римске цркве називати припаднике *цркве босанске*.

Све се то свршило на Билином пољу крај реке Босне, 8. априла 1203. г. Изјаву, тј. саборски акт, потписали су најистакнутији представници јеретика: Драгиша, Љубин, Брагета, Прибиш, Љубен, Радош и Владош, а такође су свој потпис ставили и сам бан Кулин и поменути дубровачки архиђакон Марин, некад Кулинов изасланик код папе. Одавде су двојица од поменутих јеретика, Љубин и Брагета, *по вољи све браће у Босни и истог бана Кулина*, пошли са легатом Јованом код угарског краља Емерика, да га известе о резултатима сабора и представе му његове одлуке. Тако су се они сви заједно нашли на острву Чепел, на Дунаву, у Угарској, где су се састали са краљем Емериком, калочким архиепископом и осталим угарским великашима, предали краљу саборски акт и у присуству свих њих свечано се заклели, у име све своје

[877] *CD* II, 351.

[878] „...qui de dampnata Catharorum heresi sunt...", *CD* III, 14.

[879] „...Tractato negotio illorum quondam patarinorum in Bosna...", *CD* III, 36.

[880] Kniewald, *Vjerodostojnost*, 190–239, пронашао је многе сличности између учења босанских јеретика забележених у Билинопољској абјурацији и науке северноиталијанских и јужнофранцуских катара коју је 1250. г. описао Рајнерије Сакхон у свом делу „Summa de catharis et leonistis".

браће, да ће ове одлуке поштовати. То је било 30. априла 1203. г., и тада је саборски акт доживео своју коначну редакцију.[881]

О овом истом догађају, заклетви босанских посланика на саборске одлуке у присуству угарског краља, говоре и писма која су, одвојено, одатле упутили папи краљ Емерик и легат Јован, како би сада коначно и папу обавестили о обављеном послу.[882] Краљево писмо доноси још један интересантан податак. Оно нас обавештава да је том приликом био присутан и неименовани „син бана Кулина", коме је краљ предао акт са саборским одлукама, пошто је на њега ставио свој печат, и обавезао га да се постара да се оне, као и друге одлуке које римска столица буде прописала, строго поштују у његовој земљи (Босни).[883]

---

[881] „...Actum apud Bosnam iuxta flumen loco qui vocatur Bolino Poili, sexto idus aprilis. Dragice, Lubin, Bergela, Pribis, Luben, Rados, Bladosius, banus Culinus, Marinus archidiaconus Ragusii subscripsimus. Deinde nos Lubin et Brageta ex voluntate omnium fratrum nostrorum in Bosna et ipsius bani Culini, cum eodem domino J(ohanne) capelano ed H(emericum) illustrem Ungarie et christianissimum regem euntes, in presentia ipsius regis et vemerabilis (Johannis) Colociensis archiepiscopi et (Calani) Quinqueeclesiensis episcopi et aliorum multorum in persona omnium iuravimus hec statuta servare, et si qua alia ecclesia romana super nos ordinare voluerit, et secundum fidem catholicam constituere. Actum in Insula Regia II. kal. maii", *CD* III, 25.

[882] „...Tractato negotio illorum quondam patarinorum in Bosna, sicut iampridem scripsi sancitati vestre, fui in Ungaria aliquantis diebus ex voluntate regia...", *CD* III, 36. У краљевом писму стоји: „ ...Hinc est, quod cum humilis ac fidelis sanctitatis vestre capellanus Johannes ad presentiam nostram accendens duos principaliores ex hiis, qui in terra Culini bani, prout ferebatur, dampnatam hereticorum sectam fovebant, secum duxisset, nos inspectis orthodoxe fidei articulis quos ad ipsius Iohannis exhortationem illi, ad quos missus fuerat, iam susceperant... Illi preterea duo priores, qui cum prefato capellano cestro Johanne venerunt, tam pro se quam pro fratribus suis, a quibus missi fuerant, in presentia nostra iuraverunt, quod constitutiones a iamdicto fideli legato vestro promulgatas et sibi traditas firmiter observabunt in perpetuum", *CD* III, 37.

[883] „...eadem capitula sub sigillo nostro contenta domino illius terre, filio scilicet memorati Culini, qui tunc apud nos erat, dedimus, districte precipientes, ut ea et alia, si qua romana sedes eis de cetero secundum deum transmittere decreverit, ab omnibus in terra sua faciat inviolabiliter observari...", *CD* III, 37.

Обично се сматра да је поменути Кулинов син такође дошао у Угарску заједно са Јованом Казеmаријем и двојицом јеретика, в. Ћирковић, *Историја*, 49. То, по свој прилици, неће бити исправно, пошто се овај Кулинов син ни у једном од поменутих аката не спомиње уз ону двојицу који су са Казеmаријем са Билиног поља отишли у Угарску. Насупрот томе, чини се да је он у то време већ био у Угарској. На то упућују речи краља Емерика да је Кулинов син „тада код њега био" (*...qui tunc apud nos erat...*) тј. овим речима се јасно одваја од оних који су са

Писма која су Јован Каземарије и краљ Емерик упутили папи после коначног и формалног завршетка посла око босанског сабора, 30. априла 1203. г., говоре не само о ономе што се тим поводом одиграло, већ укључују и одређене мере које треба применити у будућности, да би се успех католичке вере у Босни осигурао. Краљ је обавезао Кулиновог сина да, уколико „убудуће у његовој земљи гореречене (*јеретике*) или које друге људе у јереси свесно буде штитио и бранио", босански бан ће имати да плати 1000 сребрних марака, од чега ће пола ићи у краљевску ризницу, а пола Светој Столици.[884]

Капелан Јован, међутим, схватио је, чини се, боље шта може бити решење проблема црквених прилика у Босни. Према његовом мишљењу, црквена организација у Босни је недовољно јака. У целој земљи, која није ни сасвим мала, постоји само једна епископија и један епископ, и то подређен далеком Дубровнику, са којим га не везују нити политичке повезаности, пошто Дубровник има другачији политички положај него Босна. Штавише, десило се да је и тај један епископ недавно преминуо, тако да је земља у потпуности остала без пастира. Према Каземарију, то је уједно и повољан тренутак за то да римска црква покуша да ојача црквену организацију у Босни, а такође и своје присуство у њој. Пошто је Босна остала без епископа, указала се прилика да папа, како Каземарије предлаже, на тај положај именује „или једног Латина, или да три или четири нове епископије тамо оснује".[885]

Ови подаци настали не много после 30. априла 1203. г. уједно су и последњи који помињу бана Кулина и последњи који нас за скоро двадесет година обавештавају о верским приликама у Босни.

Тешко је дати исправну оцену о улози бана Кулина у појави јереси у Босни. Он је тек 1199. г. доведен у везу са јеретицима, чак је и оптужен да је њихов следбеник, а и наредне године се истиче да прима

Каземаријем дошли. Да је он већ од раније боравио у Угарској може да буде доказ и то што он није присуствовао самом сабору на Билином пољу, јер на саборском акту нема његовог потписа.

[884] „...Idem etiam, cum hoc iuxta voluntatem nostram admisisset, se in manu nostra ac J(ohannis) archiepiscopi Colocensis subsequenter obligavit, quod si de cetero supradictos vel alios homines in heresi scienter manutenere vel defendere in terra sua presumpserit, mille marcas argenti persolvet, quarum medietas vobis, altera vero fisco nostro medietas obveniet...", *CD* III, 37; Ћирковић, *Историја*, 49.

[885] "...Noveritis preterea, quod in regno bani Culini de Bosna non est nisi unus episcopatus et episcopus modo mortuus est. Si posset fieri, quod aliquis Latinus ibi poneretur, et aliqui etiam ibi tres vel quatuor crearentur novi, non modicum exinde itilitati accresceret ecclesiastice, quia regnum est ipsius ad minus dietarum decem et plus", *CD* III, 36; Ћирковић, *Историја*, 58.

јеретике у своју земљу. Међутим, он је сам њихово присуство у Босни правдао тиме да није знао да су они јеретици, штавише, био је спреман да одговара пред папом, али и да сазове сабор на коме ће папски представници испитати случај. У свему томе његов јасан став према њима остаје непознат.

Компромис постигнут на Билином пољу очигледно је одговарао босанској јеретичкој заједници, која је легализовала своје постојање у замену за декларативну изјаву о покорности римској цркви и поштовању њених правила и одредаба, чега се у свако доба могла одрећи, а да то буде непримећено. Било како било, босанска јеретичка заједница је на темељу права датих јој на Билином пољу наставила да делује онако како је хтела, а да притом избегне будно око римске цркве. Јерес у Босни тако није искорењена, већ се само још више учврстила. Римској цркви ће бити потребно скоро двадесет година да примети да јерес у Босни још увек постоји,[886] а када до тога дође, убрзо ће постати свесна да има посла са једним сасвим организованим покретом, који ће се ускоро изродити у *цркву босанску*.

[886] Први следећи подаци о јеретицима у Босни потичу из 1221. г., в. Ћирковић, *Историја*, 49.

Modus vivendi:
Од сукоба до суживота (XIII век)

Оснивање и уређење Српске архиепископије

Стефан Немања је предао власт над Србијом свом средњем сину, севастократору Стефану, зету новог византијског цара Алексија III Анђела (1195–1203), на Благовести, 25. марта 1196. г. Његов старији син Вукан, како је речено, већ је одраније управљао Дукљом, Далмацијом, Травунијом, Топлицом и Хвосном, носећи стару дукљанску краљевску титулу.[887] Немањин најмлађи син, Растко, добио је од оца на управу Хумску земљу, највероватније између 1190. и 1193. г., а потом је све земаљско напустио и отишао на Свету Гору, где се замонашио и постао монах Сава.[888]

Исте године када се са власти повукао Стефан Немања, умро је и његов савременик, угарски краљ Бела III. И за њим су на политичкој позорници остала два сина – старији, Емерик, остао је на очевом престолу као нови краљ Угарске, а млађи, Андрија, добио је од оца титулу *војводе Далмације и Хрватске*, територију и положај који је некада и он као млађи краљев брат заузимао. Десило се, дакле, то да је генерација Стефана Немање сишла са историјске позорнице, на коју је ступила сада генерација његових синова.

Велики жупан Стефан (1196–1217, краљ 1217–1227) владао је првих година у миру, у својој православној земљи, ослоњен током

---

[887] О временском и просторном односу Вуканових титула, краља, великог кнеза и великог жупана, в. детаљно, Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 83 и даље.

[888] Оба Савина биографа, Доментијан и Теодосије, кажу да је он добио Хумску земљу на управу када је навршио петнаесту годину, а да у је седамнаестој години напустио све светске ствари и доспео на Свету Гору пре смрти цара Исака II Анђела, 1195. г., дакле из Хума је отишао између 1190. и 1193. г., Доментијан, 6; Теодосије, 5. Растков долазак у Хум се у историографији, чини ми се оправдано везује за одлазак из Хума Немањиног брата Мирослава, што се догодило пре 17. јуна 1190, Динић, *Три повеље*, 76–77, 85; Равић, *Уговор*, 11–12, и нап. 3.

владавине на бледећи политички углед свог таста, византијског цара, на јако духовно наслеђе које је његов отац оставио у земљи за свог световног живота и владавине, као и на снажан духовни утицај угледних светогорских монаха Симеона и Саве.[889] Међутим, већ после очеве смрти 1199. г. Стефан помишља да потражи ослонац и на другој страни. Духовни утицај је једно, али политичка корист, ипак, друго. Стефан полако схвата да је звучна титула његовог таста, ромејског цара, само сен онога што означава и да му не може пружити реалну подршку. Он зато ступа у ближе везе са римском столицом, на коју тада долази папа Иноћентије III (1198–1216). Обично се сматра да је то било већ 1198. г., и да је тада Стефан од папе затражио краљевске знакове за себе.[890] Међутим, како смо видели, први контакт између Стефана и папе остварен је тек након што је Стефанов брат, дукљанско-далматински краљ Вукан, писао папи и затражио његове легате ради решења верских питања у приморским земљама и градовима. Папа је на Вуканово писмо одговорио слањем писама како њему и његовој жени, тако и Стефану и његовој супрузи Евдокији, почетком 1199. г. Тиме је и Стефана обавестио о слању својих легата Јована и Симеона у Дукљу и задатку који имају, чиме је ставио до знања да су му познате политичке прилике у Србији као и то да је и Стефан такође господар у Вукановој земљи. Тек потом Стефан шаље своје прво познато писмо папи, као одговор на ово, у коме га обавештава да је упознат са делатношћу посланика Јована и Симеона.[891]

У том писму стоје и следећи интересантни редови: „...Увек смо се сматрали на стопама Свете римске цркве, као и блажене успомене отац мој, и прописе Свете римске цркве увек уобичавали, и ускоро желимо послати наше легате Вашој светости...“.[892] Стефан, дакле, истиче како је одани следбеник римске цркве, као што му је и отац био. Међутим, позната су врло добро верска убеђења Стефана Немање, као и самог Стефана, и њихова дубока оданост православној вери. Да је Стефан Немања одржавао добре односе са Римом дâ се наслутити из

[889] *ИСН* I, 261 (Ј. Калић).

[890] „...quod cum nobilis vir Stephanus megaiuppanus Servie per honorabiles nuntios nobis humiliter supplicaverit, ut in terram suam dirigeremus Legatum, qui eam ad obedientiam ecclesie Romane reduceret, et regium sibi diadema conerret“, Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 36; *Innocentii III epp*. II, PL 215, 415; *ИСН* I, 266 (С. Ћирковић).

[891] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 6; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 726–727.

[892] „...Nos semper consideramus in vestigia sancte romane ecclesie, sicut bone memorie pater meus, et preceptum sancte romane ecclesie semper custodire, et in proximo legatos nostros vellemus transmittere ad sanctitatem vestram...“, Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 6; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 726.

тога што је богато даривао Цркву Св. Апостола Петра и Павла у Риму, као и Храм Св. Николе у Баriју,[893] али и на основу његовог благонаклоног односа према римокатолицима у Дукљи. Ипак, свакако се не може рећи да је ишао *стопама Свете римске цркве*. Писмо је послато након Вукановог сабора у Бару, који је, као што је показано, одржан у пролеће 1199. г., тј. после Симеонове смрти, 13. фебруара 1199. г., што се види и из самог писма, пошто Стефан о њему говори користећи епитет *блажене успомене*. У то време ни сам Стефан никако није могао себе видети као припадника римске цркве и на тај начин изневерити све што је од оца наследио. Ипак, због чега се Стефан на такав, свакако неискрен начин обраћа папи? Сматрам да је одговор управо у последњем делу навода – он жели да папи пошаље своје легате, свакако са одређеним циљем. Из позније преписке истог папе са угарским краљем Емериком види се да је једном раније Стефан од папе тражио краљевску круну.[894] Према К. Јиречеку, ту су молбу папи изнели управо они посланици које је Стефан папи најавио у поменутом писму из 1199. г.[895] Дакле, Стефан у том писму сасвим дипломатски користи низ неистина како би приволео папу да делује на начин који би му донео политичку корист, у конкретном случају, краљевску круну.

Од тог посла, као што је познато, и поред папине добре воље, није било ништа, јер се угарски краљ Емерик оштро успротивио томе да српски велики жупан добије краљевску круну и ранг.[896] Ипак, тај покушај је добро сведочанство о томе да је Стефан изгубио поверење у византијску заштиту и затражио ослонац на другој страни. Међутим, управо у то време настаје коначан заокрет у Стефановој политици према Византији. Свакако свестан да му сродство са царем више не доноси никакву реалну политичку премоћ, Стефан је решио да оконча свој ионако несрећан брачни живот са Евдокијом и отера је од себе, и то на веома понижавајући начин за њу. Тада је у њену одбрану устао девер, Стефанов брат Вукан, примио је и достојно испратио у Драч.[897]

Након тога је међу браћом почео отворени грађански рат. Његова повест је позната – Вукан је, уз помоћ угарског краља Емерика, 1202. г. поразио Стефана, протерао га из земље и преузео престо у Србији и титулу великог жупана, док је сам Емерик у своју краљевску

[893] Стефан Првовенчани, 42.
[894] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 36; *Innocentii III epp*. II, PL 215, 415; *ИСН* I, 266, нап. 8 (С. Ћирковић).
[895] Јиречек, *Историја* I, 164.
[896] *ИСН* I, 266 (С. Ћирковић).
[897] *ВИИНЈ* IV, 165–166 (Ј. Калић); *ИСН* I, 268 (С. Ћирковић).

титулу додао и наслов *краља Србије*. Стефан се вратио тек уз помоћ бугарског цара Калојана, крајем 1204. или 1205. г.[898] На овом месту није неопходно изложити појединости тог рата, већ само треба испитати његов утицај на црквене прилике у Србији. Вуканова политика у Дукљи и њеним градовима, како је показано у једном од ранијих поглавља, била је наклоњена тамошњој римокатоличкој заједници. Логично је поставити сада питање какав је био његов став према црквеним приликама у Србији, када је између 1202. и 1204/5. г. заузимао очев тамошњи престо.

О Вукановој краткотрајној владавини у Србији једва да има података. Преписка између Вукана, папе Иноћентија III и угарског краља Емерика, открива неке детаље њиховог наизглед заједничког плана. Већ у једном писму упућеном краљу Емерику 1202. г., тек пошто је сазнао да је угарски краљ потчинио Србију, папа налаже њему да се та земља потчини римској цркви, подсећајући га на то да је велики жупан Стефан већ раније од њега тражио да му пошаље своје легате, али и да је он од тога одустао управо због противљења угарског краља.[899] Два каснија писма од 22. марта 1203. г. сведоче о настојању папе да искористи угарску превласт у Србији ради ширења утицаја римске цркве. Првим писмом је папа наложио калочком архиепископу да иде у Србију да тамо „великог жупана Вукана, прелате и племиће те земље приведе вери и покорности римској цркви и да их ослободи подложности цариградском патријарху", а на исти начин пише и угарском краљу.[900] Друго писмо је папа упутио Вукану обавештавајући га да му шаље калочког архиепископа у жељи да он посредује како би Вукан примио „духовну подложност и покорност римској цркви", а на исти начин, како стоји, пише и „*архиепископима*, епископима и великашима Србије".[901] Из последњих навода произилази да је пут Вукановог прилажења римској цркви био самосталан. Папа се, како на први поглед изгледа, одазвао његовој жељи и за ту ствар је упослио калочког архиепископа. Међутим, да ствари нису ишле тим путем, већ да је кључну улогу у томе имао угарски краљ Емерик, како је папа предвидео још 1202. г., сведоче два каснија писма која је папа 15. септембра 1204. г. упутио поменутом краљу. У оба писма папа Иноћентије III истиче

[898] Стефан Првовенчани, 72–74; *ВИИНЈ* IV, 166 (Ј. Калић). Најдетаљнији приказ ових дешавања дао је С. Станојевић, *Хронологија борбе између Стевана и Вукана*, Глас СКА 153 (1933) 93–101. В. и *ИСН* I, 268–270 (С. Ћирковић).

[899] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 14–15; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 971.

[900] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 19; *Innocentii III epp*. II, PL 215, 29.

[901] Theiner, *Monumenta Slavorum* I,18–19; *Innocentii III epp*. II, PL 215, 28–29.

Емерикову улогу у Вукановом приступању римској цркви и изричито наводи да је Емерик њему предложио и да је по његовој вољи „да велики жупан Србије (Вукан) изрази дужно и посвећено поштовање Апостолској столици и да од нас (папе) добије краљевску круну, уз очување твоје (Емерикове) врховне власти". Како даље стоји, папа је за ту ствар већ ангажовао калочког архиепископа.[902] У другом писму од 15. септембра 1204. г., поред наведеног, папа показује како је упућен у Емериково деловање у корист Вукана у рату против Стефана, али, као и у писму из 1202. г., подсећа на давни захтев великог жупана Стефана да се подведе под римску цркву и добије краљевску круну, истичући да се томе Емерик противио. На крају другог писма папа додаје и то да је од ангажовања калочког архиепископа на том послу прошло скоро две године, али да се не зна исход.[903] Очигледно је Вуканова тежња била као и раније Стефанова да добије краљевску круну. Емерик је, наравно, инсистирао да тај чин никако не сме угрозити његова световна права над Србијом, а папа је коначно добио прилику да Србија буде део римске цркве. Да међу савезницима није ишло све по Емериковом плану, говори то што Вукан није добио круну, а Србија није постала део римске цркве. Да ли је Вукан пропустио прилику да се овенча круном, да не би морао да жртвује отачку веру? Како се види из примера бугарског цара („краља") Калојана, круна је заиста од папе стигла у исто време, пошто је он у име свог народа приступио римској цркви.[904]

Дакле, на основу онога што се зна, намеће се закључак да Вукан у Србији није спроводио политику којом би на било који начин нашкодио православној цркви. То свакако није било ни могуће у земљи са претежно православним становништвом, тако да је и он сам морао да прилагоди своју црквену политику условима средине. Он се у Србији у потпуности јавља само као наследник и настављач традиција свог оца и брата. На такав закључак, додуше, наводи један извор који је остао из времена Вуканове краткотрајне владавине у Србији, а то је познати запис монаха Симеона на крају *Вуканового јеванђеља*, названог тако управо зато што је завршено, како запис обавештава, у време владавине великог жупана Вукана и њему је посвећено. У запису стоји како је рад на Јеванђељу текао „у пећи у граде Расе", дакле, у Расу, српској престоници, и да је монах Симеон тамо написао поменуте „књиге

---

[902] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 34; *Innocentii III epp*. II, PL 215, 411.

[903] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 36; *Innocentii III epp*. II, PL 215, 415.

[904] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 11, 15–18, 20–33, 39–40; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 825–826, 1112–1118; II, PL 215, 155–158, 277–297, 551–554; Јиречек, *Историја* I, 163–164; *ИСН* I, 260–270 (С. Ћирковић).

својему господину већему жупану“, чије је име потом истругао из текста. Затим говори о променама у земаљској власти, и како је извођењем Господа и Богородице, часни венац власти припао „већему жупану Вуку, владајућем својом српском земљом и зетском страном и поморским градовима и нишевским пределима, велеродном, велеславном, већем жупану Вуку, сину самодржавног господина области своје Стефана Немање“.[905] Како је одавно утврђено, смисао целог текста јесте да је монах Симеон почео да преписује Јеванђеље у Расу, за великог жупана Стефана, али је затим, услед промене на престолу, која је лишила власти Стефана и устоличила Вукана, Стефаново име, већ написано у посвети, избрисано, и коначна посвета је исписана у име новог владара, великог жупана Вукана.[906] То, дакле, сведочи о континуитету духовног деловања у Србији и за време Вуканове владавине, он наставља покровитељство над књижевним радом православних монаха које су имали његов отац и брат. Све то наводи на закључак да Вукан, наклоњен римокатолицима у римокатоличкој Дукљи, није био ништа мање наклоњен православнима у православној Србији од својих предходника, и да није уносио никакве промене на пољу црквених прилика у Србији.

Стефан је успео да поврати престо крајем 1204. или почетком 1205. г., док је Вукан морао да се, у духу Немањиних одлука, задовољи својом дотадашњом облашћу у Дукљи са краљевском титулом.[907] Међутим, коначно измирење међу браћом постигнуто је тек посредством трећег брата Саве и свете успомене њиховог оца, чије је мошти, од браће замољен, Сава пренео из Хиландара у Србију и свечано их положио у Студеници 9. фебруара 1207. г., уз учешће оба старија брата – владара.[908] Не треба занемарити верску компоненту овог чина, која нам открива у тој прилици дубоку оданост православљу и успомени на очево наслеђе код све тројице браће. У то време, највероватније 1207/1208. г. издао је Стефан Немањић повељу манастиру Хиландару, којом потврђује претходна даривања манастиру које је доделио његов отац Стефан Немања својом Хиландарском повељом из 1198. г. и прилаже нове поседе.[909] Поседи који се њоме дарују Хиландару, на неки

[905] *Стари српски записи и натписи* I, прир. Љ. Стојановић, Београд 1902, бр. 7; Трифуновић, *Запис у Вукановом јеванђељу*, 69–74, 77–83.

[906] *ИСН* I, 295–296 (В. Ј. Ђурић).

[907] Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 83.

[908] Љ. Максимовић, *О години преноса Немањиних моштију у Србију*, ЗРВИ 24–25 (1986) 437–442.

[909] Ђ. Бубало, *Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу манастиру Хиландару*, ССА 9 (2010) 233–241. У старијој литератури је преовладавало мишљење

начин су благодарење манастиру због уступања моштију манастирског ктитора.[910] Овом повељом се Хиландару додељују поседи у Хвосну, тј. данашњој Метохији и у области Зете.[911] Очигледно је да је Стефан уступио поседе над којима је добио контролу тек након завршетка рата, који је водио против свог брата Вукана, ако се има у виду чињеница, да је не само Зета него и Хвосно било део Вуканове „чести отачаства".[912]

У погледу црквене организације Охридске архиепископије на подручју Србије од времена доласка на престо Стефана Немањића до 1207. није дошло до значајнијих промена. На простору Србије су се и даље у целини налазиле *рашка* и *липљанска*, као и делови *призренске*, *нишке*, *браничевске* и *београдске епископије*. У склопу борби које је Вукан водио за престо против свог брата Стефана, а вероватно као последица заједничког деловања њега и угарског краља Емерика против Бугара, освојен је Ниш 1203. г., те се тај град, као значајно епископско место тако поново нашао у крилу српске државе под јурисдикцијом Охридске архиепископије, односно изузет је од Трновске архиепископије, мада привремено, јер је већ 1204. г. поново доспео у бугарске руке.[913]

Бугарска држава и Трновска архиепископија знатно су проширише своју власт и јурисдикцију у време владе цара Калојана, користећи се невољама које су задесиле Византију крајем XII и почетком XIII века.[914] Бугари су, дакле, знатно проширили своју територију према западу заузевши све византијске поседе уз границу са Србијом. Тиме су се у њиховим рукама нашли и епископски градови моравско-вардарске долине: Београд, Браничево, Ниш, Призрен и Скопље. Међутим, угарски краљ Емерик је 1202/1203. г. заузео неке од тих градова највероватније Београд и Браничево, док је Ниш припао његовом савезнику Вукану, о

да је повеља Стефана Немањића манастиру Хиландару сачињена између 1200–1202. године, А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200–1202*, Прилози КЈИФ 5 (1925) 62–89; Живојиновић, *Историја*, 71; Стефан Првовенчани, XIII (предговор Љ. Јухас–Георгиевска).

[910] Бубало, *Када је Стефан Немањић издао повељу Хиландару*, 239.

[911] „...И обнових га молитвама његовим, и дадох села манастиру: Ђурђевић, Петровић, Крушево, Книна, Рубач, Поток, Дрстник, Гребник, Гован, Заљуг и планину Добре доле.... и трг Книнац, а у Зети половину Каменишта.... и после овога дадох Виден и Беличишта са Горњим Вранићима до Градишта, Стефан Првовенчани, 10–12. Набројана села су била основа за формирање Крушевске метохије, С. Ћирковић, *Хиландарски метох*, 146–151; Благојевић, *Хиландарски поседи*, 18–20.

[912] Бубало, *Када је Стефан Немањић издао повељу Хиландару*, 236.

[913] Снегаров, *История*, 92; Трифуновић, *Запис у Вукановом јеванђељу*, 75–76.

[914] О приликама у Византији крајем XII века, Острогорски, *Историја*, 376–391.

чему је већ било речи. Ипак већ 1204. г. цар Калојан је успео да поврати највећи број поменутих градова изузев Београда. Из богате преписке између цара Калојана и папе Иноћентија III издваја се једно писмо бугарског клира папи у коме се помињу епископи Скопља, Призрена и Ниша као суфрагани Трновског архиепископа, а у неким другим писмима се у истом својству помиње и браничевски епископ.[915] Важно је још једном истаћи да су епископи градова који су ушли у састав бугарске државе припадали бугарској, трновској цркви, но то стање неће дуго потрајати у смутном времену почетка XIII века.

Сасвим нове политичке прилике наступиле су на Балканском полуострву, услед вала који је донео Четврти крсташки рат (1202–1204), и њиме проузроковани пад Цариграда 1204. г. у руке хришћана, Латина. Његова последица било је стварање нових држава на Балкану и у Малој Азији. Скиптар Византијског царства пренео се из у Цариграда у Никеју, где се учврстио Теодор I Ласкарис, а грчке су биле и Епирска држава, оличена у Михаилу I Анђелу (1204–1215), и Трапезунтско царство, на челу са браћом Великим Комнинима, Алексијем и Давидом, унуцима византијског „крвопролитника" Андроника I. На Балкану су настале латинске државе, Атинско војводство, Ахајска кнежевина, Солунска краљевина, и Царевина Романија (Латинско царство), од којих је само ова последња имала непосредни утицај на прилике у Србији током XIII века. С друге стране у Србији управо у то време наступа период стабилности. Грађански рат између Стефана и Вукана, започет неколико година раније, окончан је управо тада, у духу Немањине заоставштине. У суседној Угарској, такође је убрзо након пада Цариграда, услед смрти краља Емерика и његовог сина Ладислава III, окончан вишегодишњи грађански рат учвршћењем на власти краља Андрије II (1205–1235). Ипак, чини се да се несрећним околностима по православни свет највише окористила Бугарска, која је у време Калојана (1197–1207) знатно проширила своје границе у Тракији и Македонији. Тиме је Друго бугарско царство постало нови сусед Србије на југу наместо Византијског царства.

Међутим, изненадна погибија цара Калојана под Солуном 1207. г. не само што је зауставила даље бугарско ширење, већ је проузроковала и нереде у самој Бугарској које је пратила крвава борба за престо између његових рођака.[916] Управо се у то време, дакле након

[915] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 15–17, 24–25, 28–29; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 1112–1113; II, PL 215, 280, 282, 288–290; Јиречек, *Историја* I, 164–165; Снегаров, *История*, 90–93.

[916] Стефан Првовенчани, 86–88.

1207. г. смешта територијално проширење Србије у правцу југа и југоистока за које је заслужан велики жупан Стефан Немањић. Чувени одломак Стефановог *Житија* говори о освајању „области нишавске до краја, Липљана, и Мораве, и званог Врања, призренске области и оба Полога до краја, са својим међама", али се та освајања, додуше, на том месту приписују Стефану Немањи.[917] Борба за власт у Бугарској устоличила је новог бугарског цара Борила (1207–1218), а по свој прилици је након одређеног времена на Стефанов праг довела рођеног брата победника, али љутог политичког противника, Стреза. Према *Житију*, Стефан је госта лепо прихватио и пружио му уточиште од Борилове осветољубивости.[918] Међутим, недуго потом Борило је заједно са латинским царем Хенрихом Фландријским кренуо у поход против Стреза како би га „до краја озлобили" и уколико буду могли, да га прогнају из државе његове, но поход је био безуспешан захваљујући, како Стефан каже, Богу и Св. Симеону.[919] Штавише, у тим околностима које су се очигледно одвијале у Стефанову корист, Стрез је и награђен од стране великог жупана, који му је предао „половину бугарског царства" и утврдио га у Просеку.[920] Та „половина царства" обухватала је предео од Верије на југу до Скопља на северу, и од Битоља на западу до реке Струме на истоку.[921] На тој територији, изгледа да је Стефан имао увид у Стрезову делатност, премда се не може рећи да је обласни господар био његов вазал.[922] Идиличне односе међу савезницима нарушило је Стрезово одметништво – он се припремао да „озлоби" Стефана и

[917] Стефан Првовенчани, 38; Благојевић, *Преглед историјске географије*, 71–72; М. Благојевић, *Студеница – манастир заштитника српске државе*, Студеница, 58–60; Мишић, *Историјска географија*, 96–97, 99; Благојевић, *Студеница – манастир заштитника*, 58–59, Липљан се налазио у оквиру Немањине Србије.

[918] Стефан Првовенчани 82–85; И. Коматина, *Историјска подлога чудâ Св. Симеона у Житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног*, ЗРВИ 51 (2014) 118–126.

[919] Исто.

[920] Стефан Првовенчани, 84.

[921] Теодисије у *Житију Св. Саве* даје нешто другачију слику о догађајима које описује Стефан, тако што наводи да је Стефан успео да привуче на Стрезову страну бугарске великаше који су управљали градовима које су Бугари раније заузели од Византинаца у околини Солуна и Охрида, Теодосије, 105. Сам Охрид, ипак, није био у Стрезовој власти, Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, *Вести Димитрија Хоматијана о „власти Другувита"*, ЗРВИ 20 (1981) 55; Р. Радић, *Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века*, ЗРВИ 24–25 (1986) 230–231.

[922] Радић, *Обласни господари*, 227.

„отачаство његово“. Напад Борила и Хенриха на Стреза у којем су стигли „до Ниша“ може се оквирно сместити у 1213/1214. г., а затим је уследио Стрезов напад на Стефанов Полог.[923] Иако се код српских хагиографа не помиње изричито који је крај Стрез напао, из података који се налазе у једном акту Димитрија Хоматина може се закључити да је Стрез напао српски Полог.[924] У сваком случају, према Стефановом казивању, непријатељи нису имали трајне успехе и брзо су побеђени на чудесан начин.[925] Да је то било привремено освајање, посредно поткрепљује и сам Стефан који, у време када пише *Житије*, дакле између 1208. и 1216. г., наводи да су Ниш и Полог српске територије. У исто време, али независно од поменутих напада Хенриха Фландријског, Борила и Стреза смешта се и напад Михаила I Анђела (1204–1215), који је, када је било погодно време преотео град „по имену Скадар“ од Стефана Немањића, али је и Михаило на чудесан начин страдао, те се Скадар поново нашао у српским рукама.[926] Последњи догађаји, око 1215/1216. г., које Стефан описује у *Житију*, такође су политичке природе, и односе се на савез угарског краља Андрије и поменутог латинског цара Хенриха упорног против њега. Њихов план је, наиме, био да ратом прогнају Стефана из Србије, а да земљу међу собом поделе. До борби ипак није дошло, али ни до заједничког састанка непријатеља у Нишу, већ се Стефан најпре састао са Андријом у граду Равном, а потом са Хенрихом у Нишу, коме је једва дозволио да напусти Србију.[927] Тиме је овог пута на дипломатски начин спречен напад на Србију.

---

[923] Коматина, *Историјска подлога*, 124–126.

[924] Такво тумачење почива на идентификацији Хоматиновог податка о „другувитској власти“ у Пологу са влашћу обласног господара Стреза, Баришић, Ферјанчић, *Вести Димитрија Хоматијана*, 41–56. Позивајући се на исти податак, Радић, *Обласни господари*, 231, нап. 42, сматра да је Стрезова власт у Пологу морала потрајати неко време.

[925] Победа над Хенрихом и Борилом која се описује у оквиру *четвртог чуда Св. Симеона* остварена је, наводно, захваљујући помоћи Св. Симеона, Стефан Првовенчани, 80–83. Немањиним чудима се приписује и смрт обласног господара Стреза, након што га је јеромонах Сава посетио у његовом табору, Стефан Првовенчани, 82–88. Теодосије, 108–114, доноси сличну причу о победи над Стефановим непријатељем Стрезом, Р. Радић, *Свети Сава и смрт обласног господара Стреза*, Свети Сава у српској историји, 51–61; Коматина, *Историјска подлога*, 119–125.

[926] У оквиру *шестог чуда Св. Симеона* наводи се да је Михаила убио један од његових слугу, потакнут Св. Симеоном кроз великомученика Св. Ђорђа, Стефан Првовенчани, 90–92; *ИСН* I, 305 (Б. Ферјанчић); Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261)*, ЗРВИ 27/28 (1989) 109; Мишић, *Историјска географија*, 101; Коматина, *Историјска подлога*, 126–127.

[927] Стефан Првовенчани, 98–106; Мишић, *исто*; Коматина, *исто*.

Након тих немирних догађаја, граница Србије је коначно утврђена, а запажа се и велико проширење у односу на Србију Немањиног времена, услед нових политичких околности, које су Србији донеле и нове суседе на њеним границама. Посматрајући од југа ка северу у границе средњовековне Србије трајно су ушле области: оба Полога, Врање са околином, Ниш. На југозападу је сусед Србије била Епирска држава, оличена у новом владару Теодору I, који је био рођени брат Михаила Анђела. На југу и истоку се Србија граничила са великим Бугарским царством цара Борила, који је након Стрезове смрти анектирао његове области у Повардарју.[928] На северној граници није било промена и она је остала тамо где ју је Немања био успоставио, а изван ње је на простору Мачве, Београда и Браничева долазило до честих смењивања бугарске и угарске власти. На крају, западна граница са Босном је, такође, остала непромењена. Нова територијална проширења су у састав Србије увела и два нова епископска седишта *Призрен* и *Ниш* и делове *скопске епископије* – жупу Мораву и Врање. Уласком у састав Србије поменуте епископије, више нису биле у саставу Трновске, већ су враћене у састав Охридске архиепископије.

Оквир територије Србије се неће битније мењати све до пред крај XIII века односно до почетка Милутинових великих освајања.[929] Србија ће у тим границама дочекати краљевску круну и аутокефалну цркву.

Далеко већи значај и траг по Србију у црквеном погледу, у односу на обнављање старих права Охридске архиепископије над неким епископијама оставио је Савин повратак у отаџбину и његова делатност на пољу уређења верског и духовног живота у њој. Главни мотив за повратак монаха Саве из Свете Горе у Србију био је измирење завађене браће. Оба Савина животописца, Доментијан и Теодосије, детаљно и сликовито описују Савин долазак у Хвосно са очевим моштима 1207. г.[930] Тешке прилике у којима се нашла Света Гора након

---

[928] *ИСН* I, 299 (Б. Ферјанчић).

[929] Било је мањих или привремених промена као на пример губитак Ниша у време краља Владислава или проширење на подручје Скопља, Прилепа, Кичева и Мачве у време Стефана Уроша I, *ИСН* I, 350–353 (С. Ћирковић); С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002, 27.

[930] „...**Вьм҄ бо ѡтьшьдьшимь ѡть нась ѡск҄врьни се зем҄ла наша безаконьми нашими и вьпадохомь вь плень иноплѣмен҄никь**... Доментијан, 144; Теодосије, 78–84 „.. **и нашею ненавистию поношенїю и пороуганїю быхѡмь соуштимь окрьасть нась..**“, „.. **негли вашими светыми молитвами и вашимь пришьствїемь вьсе милостивыи богь милосрьдь ѡ нась боудеть и разсѣанние наше сьбереть вь едно и противныхь намь оуничижить...**“.

пада Цариграда и Солуна у руке Латина 1204. г., као и њено потпадање под непосредну папску власт 1206. г., Сава наводи као разлог за свој долазак у Србију.[931] Наиме, Сава у *Житију Св. Симеона*, прикрива сукоб међу браћом, те за разлику од Доментијана и Теодосија, наводи да је очеве мошти пренео у Србију јер је у Светој Гори био „метеж", а пошто се у Србији сазнало да „се у тој земљи узбунише народи", Стефан му је упутио писмо у којем га моли да очеве мошти пренесе у отаџбину.[932]

Но, пре његовог повратка, а после смрти Симеонове у Хиландару, монах Сава је обезбедио своје место у монашком поретку православног света. Зна се да су Симеон и Сава уживали велики углед међу Светогорцима. Након Симеоновог упокојења поштовање кроз појање и молитве изрекли су „многи народи", а годишњем помену је присуствовао и прот Дометије Јерусалимац и многи игумани и старци Свете Горе.[933] Након што је боравио неко време у Кареји, Сава је, „кад му је стигло време",[934] у Хиландару произведен од стране епископа Јериса Николе у чин ђакона, а сутрадан у чин „јереја" односно јеромонаха, а потом се поново повукао у Карејску испосницу.[935] Дакле, иако су канонске норме поштоване у случају његовог произвођења за ђакона, очигледно није поштована друга канонска одредба да између поменутог и следећег чина јеромонаха, такође мора да прође одређен број година,[936] него је тај виши чин Сава завредио већ сутрадан. До следећег степеника у монашкој лествици чини се да је прошло одређено време, на шта упућују речи Савиног животописца Доментијана који наводи да је „...када је Сава провео многа лета на Светој Гори, и после неког времена...", стекао чин архимандрита, највероватније око 1203/1204.[937]

---

[931] Оболенски, *Шест портрета*,139; Живојиновић, *Историја*, 87–88.

[932] „...**Се въ странѣ тои възметwше се єзыци а бл(а)жены wт(ь)цъ нашь г[оспо]д[и]нь сїмеонь бывши вл[а]д[ы]ка намь и оу҃читель тамо лежитъ**... ." Свети Сава, 184–186.

[933] Свети Сава, 184; Теодосије,72–75; М. Живојиновић, *О боравцима Светог Саве у Солуну*, ИЧ 24 (1977) 63.

[934] Та Доментијанова хронолошка одредница заправо упућује на канонима прописано доба када монах може да стекне чин ђакона и свештеника, што значи да је Сава морао да има најмање двадесет и пет година када је произведен у чин ђакона, Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1902, 276; М. Петровић, *Црквенодржавна идеологија Светога Саве у Студеничком типику*, Осам векова, 84.

[935] Доментијан, 142; Теодосије, 76; Живојиновић, *О боравцима*, 63–64.

[936] Милаш, *исто*.

[937] Доментијан, 142; Живојиновић, *О боравцима*, 64–65, сматра да је Сава постао архимандрит убрзо по стицању чинова ђакона и јеромонаха, те да је архимандритско звање добио већ 1200/1201. г. Мишљења сам да је он тај чин стекао ипак нешто

Наиме, јеромонах Сава је ради потреба манастира Хиландара отпутовао у Солун где се сместио у манастиру Филокалу.[938] У Солуну су се ради прослављања извесног празника, у цркви Свете Софије, седишту Солунске митрополије, окупили митрополит Конастантин Месопотамит, епископ Касандрије Михаило, епископ ардамерејски Димитрије, а придружио им се и епископ Јериса Никола. Управо је јеришки епископ изрекао многе лепе речи о Сави и његовом оцу Симеону, што је свакако утицало на то да Сава добије дозволу да служи свету литургију, али и да буде произведен у чин архимандрита, вероватно од самог митрополита.[939] Ипак, иако архимандрит у свом основном значењу подразумева игумана неког од значајнијих манастира или главног игумана манастира на једном одређеном географском подручју, граду, *светим горама* (Атона, Латра и Олимпа) или некој већој области,[940] Савини хагиографи не наводе манастир на који се односило његово новостечено достојанство, али оно свакако искључује манастир Хиландар, односно Свету Гору, у којој је такав положај резервисан за прота. После повратка из Солуна, Сава је неко време боравио у Хиландару, а потом је на позив Стефана дошао са очевим моштима у Србију 1207. г. Пошто је измирио своју браћу Стефана и Вукана, Сава је прихватио Стефанове молбе да остане у Студеници и да буде њен игуман. На овом месту треба се подсетити да је Симеон Немања пре свог одласка из Студенице на Свету

касније, 1203/1204. г., када је навршио тридесету годину живота, чиме је уједно испунио и канонски услов за тај наслов, а свакако пре латинског освајања Солуна, када је митрополит Константин морао да напусти свој град, в. и М. Живојиновић, *Света Гора око 1204. године*, 950 година од великог раскола и 800 година од пада Цариграда у руке крсташа, Београд 2005, 91–98; Петровић, *Црквенодржавна идеологија*, 84–85.

[938] Теодосије, 76–77; М. Живојиновић, *Солунски метох манастира Хиландара*, ЗРВИ 37 (1998) 111–112, износи пажње вредну претпоставку да се под потребама за манастир Хиландар које помиње Теодосије мисли на оснивање келије Св. Ђорђа као хиландарског поседа у Солуну што архиепископ Данило II приписје Св. Сави.

[939] Доментијан, 142; Теодосије,77; Миљковић, *Житија Светог Саве*, 110–114, сматра да је чин архимандрита Сава могао да добије тек у Студеници, а да га је на то место поставио рашки епископ, темељећи то на чињеници да архимандритско достојанство није забележено у неком светогорском акту пре XIV века. То међутим не може бити основни аргумент, нарочито уколико се има у виду дословни текст Савиних хагиографа, који нигде изричито не кажу да је он био архимандрит на Светој Гори, односно не кажу на који се манастир односи његова титула архимандрита.

[940] *ODB* I, 156 (A. M. Talbot).

Гору 1197. г. поставио за њеног игумана извесног Дионисија.[941] Исти Дионисије се помиње као студенички игуман и након повратка Саве са очевим моштима приликом једног од Симеонових чуда која су се десила у Студеници, што значи да се на том положају налазио и 1207/1208. г, тј. да је и поред Савиног присуства у Студеници и даље он заузимао то место старешине манастира.[942] Међутим, према Доментијану и Теодосију Стефан је био упоран у жељи да Сава буде на челу Студенице и да својим богатим искуством оплемени духовни живот у Србији.[943] И заиста, уређење манастирског живота, коме је велику пажњу посветио и његов отац Симеон, Сава је спровео до краја. Управо ту, у цркви Свете Богородице Добротворке, Сава довршава ктиторско *Житије Светог Симеона*, саставља Студенички типик и обликује *Службу Светом Симеону* коју пише ради успостављања његовог култа.[944] Иако се у највећој мери Студенички типик поклапа са Хиландарским, он је самостална прерада Евергетидског типика.[945] У односу на Хиландарски типик важне измене су дванаесто и тринаесто поглавље, односно о слободи манастира и о избору игумана и она су значајна јер доносе податке не само о устројству Студенице, него и о целокупном манастирском поретку у Србији.[946] Из дванаестог поглавља се издваја заповест да Студеница „не буде ни под ким" него да буде под влашћу Богородице, док се земаљско управљање над њом и њеним игуманом оставља српском владару.[947] Поглавље чија је тема одређивање начина на који се поставља игуман открива више занимљивих појединости. Наиме, Сава на самом почетку тог поглавља истиче да је Студеница још од свог ктитора Симеона добила почаст да је прва међу свим манстирима и да је њен игуман „виши од свију игумана и да се назива први".[948] Према томе ова Симеонова одредба коју Сава спомиње у Студеничком типику, свакако је важила и за игумана Дионисија, на чијој надгробној плочи која се налази у Студеници стоји: „помени Господе

---

[941] „...**походе постави игоумена семоу мѣстоу с(вѣ)томоу избравь пр[ѣ]п[о]доб[ь]на моужа именемь дїѡнисїа іеромонаха**..." Свети Сава, 168; Ј. Младеновић, *Студенички игумани*, Осам векова, 337.

[942] Стефан Првовенчани, 78.

[943] Доментијан, 168–170; Теодосије, 94–95.

[944] Маринковић, *Историја настанка*, 211 –212; Бубало, *Када је Стефан Немањић издао повељу Хиландару*, 240, нап. 31.

[945] Христу, *Манастир Пресвете Богородице*, 70.

[946] Свети Сава, XIX–XXI (Т. Јовановић).

[947] Свети Сава, 136–138.

[948] Свети Сава, 138 –142.

раба својега Дионисија бившег првог игумана овог светог места".[949] Затим Сава наводи како треба да се поставља *први игуман*. Наиме, у Студеницу најпре на молбу еклисијарха, икономa и остале манастирске братије долази владар „све српске земље" који окупља надлежног епископа рашког, и игумане следећих манастира: Св. Ђорђа у Расу, Св. Богородице Градачке, Св. Николе у Топлици, Св. Николе у Казновићима, Св. Николе у Дабру, а затим сви они заједно чине савет, који у манастирској цркви бира „преподобнога мужа, који ће бити архимандрит међу овима игуманима и пастир овоме стаду".[950] Након тога, у *Типику* се јасно одређује начин постављења архимандрита, односно прописују се сви детаљи церемоније његовог увођења у то достојанство, али се и заповеда да архимандрит буде у име владара и ктитора управитељ манастира и да осим њих нико други нема власт над светињом, па ни епископ. Наравно, ова последња одреба не значи оспоравање духовне јурисдикције рашког епископа над Студеницом, него забрану његовог мешања у унутрашња питања манастира и манастирске имовине. Ипак, важно је одговорити на питање који је био циљ таквих прописа које је Сава одредио Студеничким типиком.

На првом месту Савин циљ је био давање Типика манастиру Студеници, премда је сигурно да је већ и сам Стефан Немања и тамо *установио монашко правило*, као што је то чинио и у својим осталим задужбинама. Наравно, Студенички типик је прилагођен условима средине, јер се и положај манастира у држави потпуно разликује од положаја манастира у црквеној заједници, каква је била Света Гора, где је Сава нешто раније начинио типик за манастир Хиландар. Та чињеница, чини ми се, управо је одредила основне разлике између ова два Савина типика, нарочито у два поменута поглавља, дванаестом и тринаестом. Оно што је издвајало Студеницу и у односу на Хиландар и у односу на Евергетиду, а самим тим и њен типик у односу на типике та два манастира из којих проистиче, било је то што су и Хиландар и Евергетида били само део шире заједнице манастира на Светој Гори односно у Цариграду, док је Студеница била главни манастир у српској

[949] Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, Студеница, 497–498. Сачуван је и надгробни споменик првог игумана Игњатија („Игњатије први игуман Пресвете Богородице, престави се, помените браћо"), Поповић, *Средњовековни надгробни споменици*, 497, за кога Младеновић, *Студенички игумани*, 337 сматра да је био и хронолошки први старешина Студенице, претходник Дионисија. Међутим о личности игумана Игњатија и времену његовог деловања не зна се ништа одређено, в. Миљковић, *Житија Светог Саве*, 130, нап. 419.

[950] Свети Сава, 138–140.

земљи. Тај положај јој је одредио њен ктитор Стефан Немања, тиме што је одредио да је њен игуман виши од свих осталих и да се назива *први игуман*. Сава је Немањино виђење места Студенице и њеног уређења потврдио и озваничио, али и унео одређене новине својим манастирским уставом.

Ту се пре свега мисли на достојанство архимандрита које Сава уводи у Србију, које означава ништа друго до нови назив за *првог игумана*. Достојанство архимандрита вековима се односи на игумана неког значајног манастира, односно на *игумана игуманâ*, а такву почаст и права има управо и *први игуман*.[951] Сава Студеничким типиком прописује начин његовог избора, увођење настојатеља манастира у то достојанство, прописује која спољна обележија треба да носи (набедреницу, наруквице), односно преноси „грчки закон", по којем је и он сам уведен у то достојанство, неколико година раније у Солуну. Поред тога Доментијан истиче како је Сава желео „да сваки узор Свете Горе" пренесе у своје отачаство.[952] Он је тако по угледу на уређење светогорских манастира који су на челу имали прота – првог игумана, старешину Карејске лавре, уредио и манастире у Србији.[953]

Као што је речено, удовољивши молби свог брата Стефана, Сава је одустао од повратка на Св. Гору, и остао у Србији као игуман и архимандрит Студенице.[954] Дакле, почасни наслов архимандрита Студенице, ипак није припао Дионисију, тадашњем првом игуману, него Сави, вероватно захваљујући вољи великог жупана Стефана.[955] Осим

[951] М. Петровић, А*рхимандритско достојанство Светога Саве*, Свети Сава у српској историји, 41–44.

[952] Доментијан, 142, 170.

[953] О организацији манастирâ Св. Горе и протату, Папахрисанту, *Атонско монаштво*, 209–242.

[954] „..**и тѹ прѣбытїемь прѣп[о]доб[ь]наго нар(е)че звати се архїман҃д[р]итѫ игоѹменоѹ с(ве)тые б(огороди)це стоѹденичъскые лавры**...", Доментијан, 170.

[955] Дионисије је, како је показано, био игуман Студенице у време када је Сава стигао у Србију, и очигледно да Сава његова права није узурпирао ни на који начин. Петровић, *Црквенодржавана идеологија*, 88–89, такође износи сличну претпоставку о Дионисијевом положају, али и наводи да је исти према Студеничком типику добио почасни наслов први игуман, што не стоји будући да је још Симеон Немања такав положај одредио за студеничког игумана, о чему се и говори у тринаестој глави поменутог типика. Дионисије је на надгробној плочи забележен с насловом *први игуман*, додуше истиче се и да је у том звању *бивши*. Година његове смрти није забележена, него само датум 1. јун, те је тако остављен и простор за разна домишљања. Једно је сигурно, да је наслов првог архимандрита Студенице припао, да ли под утицајем брата или не, Сави.

тога, Сава је већ био произведен у тај чин, и премда се код његових хагиографа не спомиње на који манастир се то достојанство односило, оно је тек у Србији добило свој пуни смисао.

Коначно, не сме се заобићи ни питање која је сврха увођења наслова архимандрита. У вези с тим неопходно је објаснити Доментијанове речи које се односе на Студеницу: „јер ваистину Богом би наречена архимандрија, од које овај богољубац основа велику архиепископију, дом Спасов звану Житчу, коју почевши и сврши са благоверним братом својим великим жупаном кир Стефаном“.[956] Тај одељак Доментијановог *Житија* се у литератури тумачи Савином црквеном идеологијом, која је у сагласју са српском државом тог времена, те се на тај начин чињеница да је Студеница постала архимандријом представља тако да је Сава устројио манастире са архимандритом на челу у Србији да би прокрчио пут за стварање аутокефалне Српске архиепископије, а наведени Доментијанов податак тумачи се дословно, да је Жичка архиепископија створена од Студеничке архимандрије у институционалном смислу.[957] Међутим, ако се пажљивије размотре Доментијанове речи, постаје јасно да то није њихов смисао, него се под изразом *да је од архимандрије начињена архиепископија* подразумева стварање жичке цркве. Наиме, почетак изградње манастира Жиче, задужбине великог жупана и краља Стефана, датира се у 1208/1209. и Сава је уз брата присуствовао том догађају и надгледао њену изградњу. Како је у њој од 1219. г. било седиште Српске архиепископије, то се и сама жичка црква, иначе посвећена Вазнесењу Господњем, називала архиепископијом, те у том смислу тај назив користи и Доментијан. Да Доментијан под појмом *архиепископија* има у виду жичку цркву као грађевину сведочи наставак његовог текста да је Сава осим Жиче обнављао и оснивао и „друге свете цркве“. Сасвим недвосмислено у прилог томе говори и Теодосије, који описујући исти догађај пише како Сава тада поче зидати „велику цркву Господњег Вазнесења у Жичи, која се зове Архиепископија“, а онда и „многе друге цркве мале и велике“.[958] Треба, ипак, објаснити речи Доментијана да је од *од архимандрије начињена архиепископија* – жичка црква. Оне би се могле односити на простор на коме је настала Жича, на студеничком метоху, као што је касније, средином XIII века на жичком властелинству настала Пећка архиепископија/патријаршија.[959]

---

[956] Доментијан, 170.

[957] Петровић, *Црквенодржавна идеологија*, 75–98; Исти, *Архимандритско достојанство*, 47–50.

[958] Дометијан, 170; Теодосије, 97.

[959] *ЛССВ*, 22–23 (М. Јанковић).

Нажалост, Студеничка повеља није сачувана, па се не може рећи да ли је заиста место на којем је Жича настала било студенички метох. Да оснивање архимандрије није био заметак аутокефалне цркве сведочи и то што је управо Студеничким типиком прописано да чину произвођења у архимандритско достојанство присуствује и епископ, у овом случају рашки, који је, колико год био „дворски епископ" Немањића у то време био и подручни епископ охридског архиепископа, у то време Јована Каматира (о. 1183–1216). Духовни ауторитет на подручју своје јурисдикције имао је рашки епископ и његова стона Црква Св. Апостола Петра и Павла у Расу, где ће он обавити и краљевско крунисање Стефана Немањића 1217. г. Дакле, оснивањем студеничке архимандрије нису нарушена права рашког епископа, нити Охридске архиепископије. Домети њеног оснивања били су ограничени на уређење манастирског живота у Србији.

Након што је уредио државне и црквене прилике, архимандрит Сава, напустио је Студеницу и отачаство и вратио се на Свету Гору око 1216/1217. г.[960]

Одлазак Саве на Св. Гору неретко се везује за прозападно спољнополитичко деловање Стефана Немањића и његово добијање краљевске круне из Рима.[961] Овакав став нема потврде у изворима осим чињенице да Сава је напустио Србију у време када Стефан појачава своје односе са Западом, пре свега са Венецијом и Римом.[962]

Иначе, то је време Стефанове интензивне дипломатске делатности и „ка истоку и ка западу" јер, како је показано, он је најпре уз помоћ брата Саве успео мирним путем да избегне непријатељства Угарске, Епира и Латинског царства, а затим је покушавао да се путем брачних

[960] С. Ћирковић, *Свети Сава између истока и запада*, Свети Сава у српској историји, 35, нап. 37 сматра да је Сава напустио Србију пре смрти Михаила I Анђела 1214/1215. г., у време када је игуман студенички био Јоаникије.

[961] *ИСН* I, 299–301 (Б. Ферјанчић); Живојиновић, *Историја*, 88–91.

[962] Оболенски, *Шест портрета,* 151, сматра погрешним закључак да је Сава напустио Србију због Стефанове прозападне политике, а за такав став налази упориште у *Житијима Св. Саве* од Доментијана и Теодосија, у којима се на више места описују идилични односи међу браћом, као на пример, сарадња при уређењу Студенице и жалост Стефанова због Савиног враћања на Св. Гору 1216/1217. г., али и у томе што сам Стефан у *Житију Св. Симеона* које је завршио 1216. пише похвално о свом брату. Овај став ми се чини исправним нарочито ако се има у виду и чињеница да је Сави морала бити позната и Стефанова ранија кореспонденција са Римом, али и Вуканова тежња да добије круну са запада, што га ипак није спречило да се одазове позиву своје браће и 1206. г. дође из Св. Горе у Српску земљу ради њиховог измирења.

веза што више приближи новом моћном епирском владару Теодору Анђелу (1215–1230), рођеном брату његовог дојучерашњег противника Михаила I Анђела, о чему сведочи његова преписка са новим охридским архиепископом Димитријем Хоматином (1216–1235).[963] Ипак, свој брачни план је остварио повезивањем са Млечанима и женидбом са племкињом Аном Дандоло.[964]

У сваком случају било посредством Млечана или због веште дипломатије којој је често прибегавао Стефан је затражио и 1217. г. добио краљевску круну од папе Хонорија III (1216–1227). Тежња ка остваривању тог циља се код Стефана јавила још крајем XII века, тачније 1199. г. када је, вероватно с том намером, упутио легате ка папи Иноћентију III.[965] Међутим, интервенцијом угарског краља Емерика Стефанова намера се изјаловила, а безуспешно је било и посредништво поменутог угарског краља нешто касније, 1202/1203. г., да испослује краљевску круну за свог штићеника, тадашњег великог жупана Вукана.[966] Најзад, према приповедању савременика Томе Архиђакона, Стефан је 1217. г. упутио посланке Светој Столици са молбом да добије краљевску круну, на шта је папа Хонорије III a latere suo упутио легата који је крунисао Стефана и учинио га „primum regem terre sue".[967] Данас се поуздано зна да је папски легат крунисао Стефана Немањића за краља у цркви Св. Петра и Павла у Расу, саборном храму рашке епископије.[968] Стефан је

---

[963] Из писма Димитрија Хоматина из 1216/1217, тадашњег охридског архиепископа, које је уједно било одговор на писмо великог жупана Стефана Немањића сазнаје се неколико значајних појединости. Најпре то да је Стефанова сестра била удата за Манојла Анђела, Михаиловог и Теодоровог брата, али и то да је због те чињенице канонски онемогућена његова тежња да ступи у брак са ћерком покојног Михаила Анђела, али и брак његовог сина Радослава, са другом Михаиловом ћерком, који је додуше из незнања његовог претходника архиепископа Јована Каматира био одобрен, *Demetrii Chomateni Ponemata*, № 10, pp. 55–56; *ИСН* I, 305–306 (Б. Ферјанчић); Ферјанчић, *Србија и византијски свет*, 114–118; В. Станковић, *Стефан Немањић и његов брат Сава у списима Димитрија Хоматина*, Византијски свет I, 113–115.

[964] И. Коматина, *Ана Дандоло–прва српска краљица*?, ЗМСИ 89 (2014) 7–22.

[965] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 6, 36; *Innocentii III epp*. I, PL 214, 726–727; II, PL 215, 415; Јиречек, *Историја* I, 164.

[966] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 34, 36; *Innocentii III epp*. II, PL 215, 411, 415; Јиречек, *Историја* I, 164.

[967] „...direxit namque legatum ...qui veniens coronavit eum primumque regem constituit terre sue...", *Thomae archidiaconi*, 162; Dandolo, 287; *ИСН* I, 299–301 (Б. Ферјанчић).

[968] Ј. Калић, *Претече Жиче: Крунидбена места српских владара*, Европа и Срби, 212–216.

постао *првовенчани краљ*, чија је круна била симбол јединства свих српских и поморских земаља.[969] Стефаново крунисање помињу и Савини хагиографи, Теодосије и Доментијан, али цео догађај смештају у време након настанка Српске архиепископије 1219. г., а као место дешавања одређују манастир Жичу.[970]

Са краљевском титулом Стефан је ословљен у писму које му је архиепископ Димитрије Хоматин упутио, као одговор на његове нове канонске недоумице.[971] Писмо је свакако настало после 1217. г., односно после Стефановог крунисања, али се поставља питање да ли је то било пре или после успостављања Српске архиепископије, дакле пре 1218/1219.г., или после, што би се онда односило на шири временски оквир 1218/1219–1227.г.[972] Признавање Стефанове краљевске титуле у Хоматиновом писму јасно показује да њему није био проблем да прихвати чињеницу да црква на чијем је челу стајао није имала учешћа у његовом крунисању, него је то учинио римокатолички легат. С друге стране, није пропустио да спомене чињеницу да је он духовни поглавар над Србијом и њеним краљем.[973] Дакле, он прихвата нову државну хијерархију, али истиче и свој духовни примат над Србијом. Уколико је писмо настало после стварања архиепископије, мишљења сам да би Хоматин тешко пропустио прилику да не спомене чин Савине „шизме", макар у контексту признавања новог државног

[969] *ЛССВ*, 322 (С. Ћирковић).

[970] Оба Савина животописца описују чин Стефановог крунисања за краља након Савиног одласка у Никеју и стицања аутокефалности српске цркве. Доментијан, 248–252, целу свечаност смешта у време након сабора против јеретика у Жичи, наводећи да је Сава послао свог ученика епископа Методија у Рим по круну којом је потом *архиепископ Сава* крунисао Стефана за првог српског краља. Иначе, посланство епископа Методија у Рим се заиста догодило, али марта 1220. г. о чему ће бити више речи. У писму које је преко Методија упутио папи, Стефан се већ назива *крунисанм краљем*, F. Rački, *Pismo prvovienčanoga kralja srbskoga Stjepana I papi Honoriju III god. 1220*, Starine JAZU 7 (1875) 55. Доментијан је очигледно знао за то посланство и повезао га са Стефановим крунисањем које се догодило знатно раније. Теодосије, 141–144, пак смешта читав догађај у први дан антијеретичког сабора у Жичи, али не спомиње порекло круне, већ само наводи да је обред крунисања обавио *архиепископ Сава*.

[971] *Demetrii Chomateni Ponemata*, № 13, pp. 61–63. Стефаново питање односи се на једну веридбу која је обављена у време када девојчица није била у законом прописаном узрасту за тај обред.

[972] Станковић, *Стефан Немањић и Сава у списима Димитрија Хоматина*, 115–116.

[973] *Исто.*

статуса,[974] али исто тако тешко да би се и сам Стефан који је толико помогао свом брату у томе да Србија добије архиепископију и који се заједно са њим старао о њеном уређењу, након свега тога обраћао охридском архиепископу за савете, упркос чињеници да је Сава тада боравио у Србији и да је баш у то време и сам радио на уређењу канонског живота у њој. Због тога сматрам да је Димитрије Хоматин ово писмо упутио Стефану пре оснивања Српске архиепископије, дакле 1217/1218. г, те је оно уједно и први дипломатички акт који спомиње Стефана Немањића као краља Србије, али и драгоцено сведочанство о односу српске државе са охридском црквом у предвечерје оснивања Српске архиепископије.

Савини хагиографи наводе да се Стефан много противио и да га је веома ожалостио Савин одлазак на Свету Гору 1216/1217.[975] У *Житијима* такође стоји да је Стефан упутио много писама са жељом да се Сава врати у Србију, али је овај одбијао зато што није могао да се одвоји од „анђелских сажитеља", односно од монашког живота.[976] Посебну пажњу Савини хагиографи посвећују Стефановом писму Сави, којим га обавештава да је престало да истиче свето миро из гроба Св. Симеона у Студеници и уједно га моли да дође у Србију, јер сматра да ће његовим доласком опет доћи до мироточења Св. Симеона. Међутим, Сава није могао да дође, али је упутио посланицу свом брату преко светогорског старца Иларија, у којој објашњава на који начин треба упутити молитве светоме да би се његово чудо поновило. Заиста, будући да је Стефан заједно са Иларијем све учинио по „заповести Преподобнога" миро је поново почело да тече.[977] Из овог сумарног приказа мисије монаха Иларија послатог у Србију не назире се некакав црквено-државни програм. Наиме Савини животописци ниједном речју не алудирају да се иза Стефанове и Савине преписке крије неки њихов заједнички план на пољу црквене и државне политике,[978] – реч је о посланици која има искључиво верски садржај. Теодосије наводи да се

[974] У писму патријарху Герману из 1228. г. Димитрије Хоматин одговарајући на патријархове замерке, није заобишао да спомене ни Савину делатност у неканонском успостављању Српске архиепископије, *Demetrii Chomateni Ponemata*, № 114, pp. 377–378; Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 112.

[975] Доментијан, 186; Теодосије, 116–118.

[976] Доментијан, 188–192; Теодосије, 120–124.

[977] Доментијан, 186; Теодосије, 117.

[978] Такву тезу изнела је Живојиновић, *Историја*, 90–91, али за то не налазим потврду у изворима.

старац Иларије потом вратио на Свету Гору и да је обавестио Саву о чудима која су се догодила на Симеоновом гробу.[979]

Занимљива је још једна појединост коју Теодосије помиње у вези са догађајима по Иларијевом доласку у Србију. Наиме, након што се чудо на гробу Св. Симеона поново обзнанило, Стефан је поводом тога одржао пригодан говор, а Теодосије запажа да су га људи хвалили „не толико због багренице колико због мудрих речи говора".[980] Теодосијеве речи јасно упућују на то да се догађај одиграо мало после Стефановог крунисања за краља 1217. г. Народ је био очигледно под утиском тог чина, а изгледа и сам Теодосије, који несмотрено, у односу на своје потоње излагање, износи колики је био значај стицања краљевског ранга за Србију, оличен у његовим очима у краљевској багреници.[981] Предложено датирање овог догађаја је значајно јер је убрзо након њега уследио најзначајни подухват у деловању Саве Немањића – његов одлазак у Никеју и стварање аутокефалне српске цркве.

Сава је, дакле, не много након Стефановог крунисања, напустио Свету Гору и упутио се „ка своме пријатељу цариградском цару" Теодору Ласкарису, односно у царствујући Константинов град, како тајанствено и погрешно говоре о Никеји Теодосије и посредно Доментијан.[982] Цар је Саву лепо прихватио, а он је, пошто је обавио извесне послове за потребе манастира, предочио цару прави разлог свог доласка. Оба Савина животописца наводе да се Сава обратио цару Теодору Ласкарису са молбом да он замоли патријарха да једног од његове братије посвети за архиепископа.[983] Доментијан наводи да се Сава за то

[979] Теодосије, 125.

[980] Теодосије, 125.

[981] Багреница је пурпурна владарска одежда и једна од владарских инсигнија, С. Марјановић–Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 35, 128; *ЛССВ*, 28 (С. Марјановић–Душанић). Да Теодосије њено ношење повезује искључиво са Стефановим краљевским рангом, јасно је из његовог описа Стефановог крунисања, који он с намером смешта у нешто каснији период, тј. након што је Стефанов брат Сава постао први српски архиепископ, наводећи да је „свети архиепископ", односно Сава, украсио „своја љубљенога брата, благочастивог краља Стефана, багреницом и красним сјајем и сваким царским обележјем", Теодосије, 144.

[982] Доментијан, 194; Теодосије, 126. Није јасно зашто Доментијан не спомиње Никеју, будући да је док он пише Цариград још увек у латинским рукама, док је у Теодосијево време Цариград био царска престоница, те је његова грешка донекле разумљива.

[983] Доментијан, 194–196; Теодосије 126–127; С. Станојевић, *Свети Сава и независност српске цркве*, Глас СКА 161 (1934) 213.

обратио цару зато што је „жалосно и тужно“ да како каже његова земља „нема свог архиепископа; а још и многе земље које су око његовог „отачаства, у области државе“ његове, „али нису напредне божанственим исправљењем“.[984] Теодосије, пак наводи далеко једноставнији разлог Савиног обраћања цару приписујући Сави следеће речи: „отац мој и ја из земље народа нашег јерес зловерја одагнасмо, и православна вера расте и множи се, једино нам недостаје што немамо свог архиепископа...“.[985] Пада у очи да разлози које доноси Доментијан делују далеко смисленији и озбиљнији. Србија нема свог архиепископа, али је важно и то што у оквиру српске државе постоје одређене земље до којих није дошло „божанствено исправљење“ тј. православна вера. Тај исказ се свакако односи на поморске српске земље (Дукљу, Далмацију, Травунију и Захумље), које су око Савиног отачаства (Српске земље у ужем смислу), а у оквиру српске државе, у којима је, како је познато, у то време била неприкосновена римска црква и њена организација оличена у Барској и Дубровачкој архиепископији. Теодосије с друге стране представља потребу за стварање Српске архиепископије као једино што недостаје у земљи у којој је очувано и учвршћено православље. Циљ је према обојици да српска држава добије архиепископа, с тим што Доментијан посебно истиче да ће Сава бити архиепископ у свим српским земљама, што заправо подразумева не само изузимање Србије у ужем смислу из Охридске архиепископије него и приморских области из њима надлежних црквених организација и њихово укључивање у новостворену Српску архиепископију, чиме би црквена и верска разједињеност српских земаља најзад била окончана.[986]

Цар, није желео да неко други из Савине пратње буде посвећен за архиепископа него искључиво Сава, који је и од Бога означен као достојан тог чина.[987] Доментијан приписује Ласкарису и то да је имао обавештења о томе да ће Сава, бити „сапрестолник апостолског седења“ тј. да ће добити епископски чин,[988] а цар је уједно обезбедио и

---

[984] Доментијан, 194–196.

[985] Теодосије, 126.

[986] Другачије тумачење износи Станојевић, *Свети Сава и независност*, 213–214, сматрајући да је једини разлог који Доментијан наводи за Савин рад на стварању архиепископије потреба за мисионарским радом у „новим областима које су дошле под Србију“, не прецизирајући које су области у питању. По Теодосију, наводи Станојевић, *исто*, Савини разлози налазе се у потреби за црквеном организацијом и радом на даљем искорењавању јереси.

[987] Доментијан, 196; Теодосије, 127–128.

[988] Доментијан, 196.

средства за трошкове посвећења која нису била безначајна.[989] Сам чин посвећења по царевој наредби извршио је према Савиним животописцима васељенски патријарх Герман II (1222–1240), који је издао *повељу* о томе, након чега је уприличено славље.[990] Међутим, Сава се одважио на још значајнији корак за српску цркву замоливши васељенског патријарха, односно према другом хагиографу цара да се заложи код васељенског патријарха да дозволи да се убудуће архиепископи српски рукополажу у Србији од стране сабора епископа, да би се на тај начин избегле невоље које би могле настати због даљине пута, а и непотребни трошкови.[991] У својој намери је успео и од патријарха добио *повељу* која ослобађа будуће српске архиепископе обавезе да долазе на посвећење код патријарха тј. српска црква је тим актом постала самостална и ни у чему потчињена источној цркви. Једина обавеза коју је српска црква имала било је спомињање имена патријарха при богослужењу, али то није умањивало њену самосталност.[992] Након успешне посете која је донела промене у црквеном статусу српске државе, архиепископ Сава се како пишу Доментијан и Теодосије вратио на Свету Гору.[993]

Овако се у житијној књижевности описује делатност Саве Немањића везана за питање оснивања Српске архиепископије. Ипак, ти наративни извори упркос бројним детаљима које остављају, изазивају и бројне недоумице с обзиром на време у коме су настали, средина и крај XIII века, намеру с којом су настали и њихову природу. Најпре се уочава да је приповедање оба хагиографа, што се оправдава и самим жанром,

---

[989] Доментијан, 196; Теодосије, 129; Станојевић, *Свети Сава и независност*, 214–215.

[990] „. **Написавь емоу повелѣнїе въ всоу въселѥноую сице: Прѣос(ве)щен҄ны патрїар҄хь все въселѥные гѥр҄ман. поставихь сего кѵр(ь) савоу ар(ь)хїеп(и)ск(о)па всѣмь сръб(ь)скымь землꙗмь и помѡр҄скым[ь]**...“ Доментијан, 198–200; Теодосије, 129 „... **празникоу же божьствиомоу пришьдьшоу роукою прѣчьстнаго и вьсесвештеннаго Коньстантинꙗ града новаго Рїма Гѥрмана светыи архїепископь вьсее срьбьскые землѥ освештает се**....“. Текст саме повеље Теодосије доноси на крају излагања о Савином боравку код патријарха, Теодосије, 131, „...**Гѥрман вьселѥнски патрїарьхь архїепископь Константинꙗ града новога Рїма и ѡ имени господа нашего Іисоу Христа Савоу ѡсветихь архїепископа вьсеи срьбьскои земли и вьдахь емоу о бозѣ власть по всеи области црьковион епискѡпи и попови и дїакѡни освештати рѣшити же и кезати вины чловѣчьскыихь сьгрѣшенїи и вьсе оучити и крьстити вь име ѡтца и сына и свѥтаго доуха**...“.

[991] Доментијан, 200–202; Теодосије, 129–130; Станојевић, *Свети Сава и независност*, 215.

[992] Доментијан, 202; Теодосије, 130–132; Станојевић, *Свети Сава и независност*, 216–217; Оболенски, *Шест портрета*, 154–155.

[993] Доментијан, 204; Теодосије, 132;

лишено прецизне хронологије, те осим помена одређених личности и догађаја, као и следа излагања приповедања, ништа друго не указује на време када се све могло догодити. Срећом постоје дипломатички извори који нису толико богати појединостима о тим догађајима али су савремени Савином деловању и могу дати путоказе ка одговорима на бројна питања која се намећу. То су два писма ученог охридског архиепископа Димитрија Хоматина (1216–1235). Прво које је, настало месеца маја 8. индикта, тј. маја 1220. г. упућено је самом Сави Немањићу и друго, настало 1228. г., адресирано на цариградског патријарха Германа (1222–1240).[994] Димитрије Хоматин био је охридски архиепископ и надлежни архијерej за целу Србију. Савин одлазак у Никеју је директно угрозио његова права. Због тога је он сазвао сабор архијереја Охридске архиепископије и закључке тог сабора упутио Сави преко скопског епископа Јована у писму насталом маја 1220. г.

Наиме, Димитрије Хоматин који себе назива „архиепископ Прве Јусинијане и целе Бугарске“ заједно са „сабором архијереја подложних његовој епархији“ упућује писмо „господину Сави“ у којем га прекорава што је заборавио на монашки живот и наводи да је дојучерашњи испосник, хвале вредан, напустио Свету Гору „јер га је љубав према отаџбини заробила“, и „претворила у вршиоца и управитеља земаљских послова“.

Даље, пише Хоматин, Сава се препустио свим задовољствима световног живота, и чак „зажелео је и достојанство јерарха“ и „отишао не знамо куда и добио наједанпут то достојанство“, а потом се вратио у Србију, где се назвао „архијерејем Србије“, а након тога је „рукоположио и многе епископе“.[995] Међутим, архиепископ доводи у питање Савино рукополагање за архијереја тиме што не види на који је начин то изведено и за коју цркву – „ако у Србији“ пита се „како“, ако „од стране најсветијег цариградског патријарха“ пита се „зашто“. Уколико је пак постао „митрополит на основу права од старине принадлежног царевима да обнављају градове и да их од нижег степена, наиме епископског, уздижу на виши митрополитски или архиепископски“, како прописују 12. и 17. канон Халкидонског и 38. канон Трулског сабора, ни то није исправно јер Сава нити је био пре тога епископ, нити, према Хоматину, има царску одлуку о чину рукоположења, а и да је има ништа му не значи јер више нема правог царства са пуним легитимитетом.[996]

---

[994] *Demetrii Chomateni Ponemata*, 182*, 230*, № 86, pp. 296–302, № 114, pp. 370–378; Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана*, 89–113.

[995] *Demetrii Chomateni Ponemata*, № 86, pp. 296–297; Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана*, 96–98.

[996] *Demetrii Chomateni Ponemata*, № 86, pp. 297–298; Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана*, 98–100.

Начин на који је Сава могао постати архијерej Хоматин види у томе да се он сам наметнуо Србији као архијерej, али у том случају није смео да пренебрегне чињеницу „да се Србија налази у епархији престола Бугарске и да Србија има епископа у Расу, кога рукополаже архиепископ Бугарске“, тј. охридски архиепископ.[997] Такође, Димитрије Хоматин искључује могућност да је Сава тај чин присвојио на основу своје мисионарске делатности, јер „Србија божијом милошћу живи побожно и хришћански на темељу положеном од апостола и њом управља архијерej кога су јој оци дали“, чиме опет истиче древност хришћанства у Србији и права Охридске архиепископије над њом.[998] Охридски архиепископ затим, прекорава Саву што је насилно свргнуо призренског епископа и принудио га да дâ оставку, те је наместо њега поставио свог човека.[999]

Најзад, архиепископ сматра да је Сава због тог питања требало да се обрати „поглавару бугарске“, и „његовим епархијским јерарсима“, који би га „у духу пристојног попуштања“, и „по одобрењу канонском“ рукоположили у чин архијереја. Међутим, како Сава, очигледно није ишао тим путем, охридски архиепископ истиче да је прекршио бројне црквене каноне. Да би то поткрепио Хоматин наводи у целости 35. канон Светих Апостола, 2. канон Другог васељенског сабора и 8. канон Трећег васељенског сабора, 13. канон Помесног сабора у Антиохији и 12. канон Четвртог васељенског сабора.[1000]

На крају Димитрије Хоматин и цео сабор охридске цркве саветују да Сава на време одступи од свог поступка и у том случају ће „можда и опроштај добити“. Ипак, ако буде истрајао у свом „дрском делу“ снаћи ће га казна „одлучења“ (екскомуникације) и искључење из „заједнице верних“, као и све оне који су у заједници са њим, било да су мирјани или клирици.[1001]

---

[997] *Demetrii Chomateni Ponemata*, № 86, p. 298; Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана*, 100–102

[998] *Demetrii Chomateni Ponemata*, № 86, pp. 298–299; Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана*, 102.

[999] *Demetrii Chomateni Ponemata*, № 86, p. 299; Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана*, 102–104.

[1000] *Demetrii Chomateni Ponemata*, № 86, pp. 299–301; Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана*, 104–108.

[1001] *Demetrii Chomateni Ponemata*, № 86, pp. 301–302; Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана*, 110; С. Ћирковић, *Православна црква у средњовековној српској држави*, Српска православна црква 1219–1969, Споменица о 750-годишњици аутокефалности, ур. епископ Лаврентије, Београд 1969, 40.

Из свега изложеног, прво треба скренути пажњу на време настанка писма. У питању је мецес мај 1220. г., који се јасно поставља као terminus post quem non за Савино деловање у правцу промене црквеног статуса Србије. То значи да су се сви догађаји које Доментијан и Теодосије описују у вези са Савином посетом Никеји догодили пре 1220. г. Самим тим анализирајући њихово излагање, постаје нелогичан помен патријарха Германа у вези са тим дешавањима, будући да је он ступио на патријаршијски престо 1222. г., а да је у то време било у току столовање патријарха Манојла Харитопула Сарантина (1216–1222). Наравно, предност се свакако даје дипломатичкој грађи те се данас не доводи у питање да је Манојло био на патријаршијском трону у време Савиног боравка у Никеји, што опет потврђују и поменута два кратка Житија Св. Саве од непознатих аутора која изричито наводе да је „васељенски патријарх Манојло поставио Саву за архиепископа све српске земље".[1002] Упркос томе што је очигледно да су главни Савини животописци помињући патријарха Германа направили погрешку, научницима није промакло да поставе питање који је њен разлог.[1003] То је довело до изношења различитих претпоставки о природи онога што се десило у Никеји приликом Савиног боравка у њој пре маја 1220. г.

Доментијан и Теодосије наводе не само да је патријарх Герман рукоположио Саву за архиепископа, већ помињу и *две повеље* које је он издао Сави, једну о његовом постављењу за архиепископа и другу којом се српској цркви додељује самосталност. У потрази за одговором како се Германово име тако доследно спомиње у та два *Житија*, у науци се развила теза *о два Савина боравка у Никеји* поводом оснивања Српске архиепископије. Према тој тези Сава је први пут у Никеји добио архиепископски чин, дакле пре 1220. г., а други пут, 1229. г., на повратку из Свете земље је од патријарха Германа добио аутокефалност за српску цркву.[1004] Такво мишљење свакако одмах ствара нову нелогичност, јер када се промени поглед иза кулиса излази да су Доментијан и Теодосије направили грешку при навођењу имена цара, јер и у вези са Савиним архиепископским чином и при добијању аутокефалности за српску

[1002] В. Ђоровић, *Пролошко житије св. Саве*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 84, 87. Станојевић, *Свети Сава и независност*, 248–249, наводи да постоје рукописи Доментијановог *Житија Св. Саве* у којима је име Герман исправљено у Манојло и посебно в. 249, нап. 51, где набраја све позније изворе где се такође јавља име патријарха Манојла, а не Германа.

[1003] О томе, в. Ћирковић, *Доментијанова просопографија*, ЗРВИ 45 (2008) 153–154.

[1004] Станојевић, *Свети Сава и независност*, 235–251.

цркву, заслугу приписују само Теодору Ласкарису, док би 1229. г то морао бити цар Јован III Ватац.[1005]

Међутим, на основу поменутих писама Димитрија Хоматина може се закључити да је Сава већ приликом свог првог боравка у Никеји издејствовао и архиепископски ранг за себе и аутокефалност за српску цркву. Сам Димитрије Хоматин, како је приказано, признаје да је Сава добио архиепископски ранг, премда, противно канонима према његовом мишљењу. Исто тако, он каже и да је Сава рукополагао бројне епископе у Србији, што показује да је његов положај у њој био потпуно самосталан, а то се посебно огледа и у томе што је смењио призренског епископа раније рукоположеног од стране охридског архиепископа и заменио га новим епископом. Такође, изричито навођење да Србија припада Охридској архиепископији и да има епископа у Расу, кога рукополаже охридски архиепископ, сведочи да је из угла Димитрија Хоматина Сава узурпирао та права, дакле изузео Србију из јурисдикције охридске цркве, како и сам каже „угазио у туђу област“ и тиме „пореметио границе доброустановљене од отаца“, те да је почео да посвећује епископе, што је одлика самосталне цркве. На крају писма Хоматин упозорава да ће уколико се Сава не одрекне своје „дрскости“, казнити не само њега него и све оне који га следе, било мирјане било световњаке, тј. оне који признају њега за свог архијереја уместо охридског архиепископа, екскомуникацијом из цркве. Та, чињеница сведочи у прилог изграђене посебне црквене организације на тлу Србије, чиме сам, чини ми се, навела још један ваљан аргумент у прилог самосталности цркве у Србији 1220. г.

Ипак, најречитије сведочанство о успостављању аутокефалне српске цркве приликом Савиног првог боравка у Никеји пружа друго поменуто писмо Димитрија Хоматина оно упућено патријарху Герману 1228. г. У њему се одговарајући на патријархов претходни протест против тога што је крунисао Теодора Анђела за цара у Солуну, архиепископ Димитрије правда примером да је једном раније никејски патријарх нанео њему неправду и прекршио његова права, када је како сам каже на *његову штету* „рукоположен архиепископ Србије коју краси побожност и јеванђелски живот и пристојност сваког доброг понашања и коју пасу и воде ка ономе што је богу драго и ка исправности

[1005] Описујући Савин боравак у Никеји 1229. г. Савини животописци помињу његов сусрет са царем Јован III Ватацом, али не и са патријархом Германом, Доментијан, 306–308; Теодосије, 170–172; М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009, 78–81.

јерарси који су одавно и од почетка потчињени епархији престола Бугарске према јавно проглашеној одредби Јустинијановој".[1006] Затим се пита: „кад пак постоје у том крају архијереји и епархијски архиепископ, наиме архиепископ Бугарске, који им је постављен на чело, какав је онда био разлог томе, што им је са стране наметнут архиепископ?[1007]

Другим речима ово писмо архиепископа доноси више значајних детаља. Прво, рукоположење архиепископа Србије директно је угрозило права архиепископа Бугарске. Друго истиче се право архиепископије Бугарске над Србијом и то позивајући се ни мање ни више него на права древне Прве Јустинијане, за чију се наследницу, подсетимо се, Бугарска тј. Охридска архиепископија издаје. Такав аргумент није свакако уперен само против Савиног достојанства, него против самосталности цркве у Србији. Закључује Хоматин и следеће да епископи у Србији имају као себи надређеног архиепископа Бугарске, па стога не види разлог ни оправдање да им се наметне нови архиепископ – архиепископ Србије.

У овом писму Хоматин је изричит. Неправду њему и правима његове цркве нанео је цариградски тј. никејски патријарх када је рукоположио Саву за архиепископа Србије. У писму упућеном Сави из маја 1220. г. он се пита: ако је Саву рукоположио цариградски патријарх зашто је то учинио, а одмах затим допушта могућност да се то десило по царевој вољи на основу 12. и 17. канона Халкидонског сабора и 38. канона Трулског сабора који дају право царевима да уређују црквене послове. Он у ствари покушава да покаже како се ти канони не могу применити на Савин случај, јер их очигледно с намером тумачи погрешно. Наиме, 17. канон Халкидонског сабора у свом завршном делу гласи: „ако је царском влашћу основан нови град или је обновљен, у таквом случају разређење црквених области нека следи државном и грађанском".[1008] Међутим Хоматин то тумачи тако као да царевима заправо припада право да град који је био епископија уздигну на виши ранг митрополије или архиепископије. Канон не говори о томе него утврђује право цара да уређује црквену организацију и саображава је државној. Пошто је Сава свој положај добио управо вољом цара Теодора I Ласкариса, свестан је и сам Хоматин слабости својих аргумената, те прелази на оспоравање самог царског положаја никејског цара.

[1006] *Demetrii Chomateni Ponemata*, № 114, pp. 377–378; Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана*, 112.

[1007] *Demetrii Chomateni Ponemata*, № 114, p. 378; Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана*, 112.

Савину делатност на пољу црквене политике требало би посматрати и у ширем контексту црквених односа Никеје и Епира. Иако је четири године након пада Цариграда у руке Латина, никејски патријарх проглашен за васељенског патријарха, са јачањем политичке моћи Михаила I Епирског, јављала се и идеја о независности епирске цркве.[1009] Јован Апокавк, тадашњи митрополит Навпакта, који је узгред речено постављен на тај положај још од цариградског патријарха, није узимао активније учешће у намери Михаила I. Међутим, након Михаилове смрти, упркос забрани никејског патријарха, нови господар Епира Теодор I Анђео поставио је на упражњене епископске столице нове епископе Охрида (1216/1217) и Крфа (1219), а Апокавк се поново налазио растрзан између оданости владару и патријарху.[1010] Нема сумње да је Сава Немањић био обавештен о неслагањима која су постојала. Ипак, не може се са сигурношћу тврдити у када је Сава постао свестан да тај сукоб може искористити. На основу дипломатичке грађе, чини се да је сукоб две цркве постао заоштренији од када је на место охридског архиепископа постављен Димитрије Хоматин, чији су црквенополитички потези јачали положај епирског владара на уштрб никејског цара.[1011] Хоматиново писмо Сави, али и преписка Хоматина и патријарха Германа, јасно показују колико је охридском архиепископу засметао чин никејског патријарха и да тренутак који је Сава одабрао за остваривање свог циља није изабран насумично. Ипак, може се рећи да је нетрпељивост која је у то време постојала између Епира и Никеја ишла на руку Савиним црквеним тежњама, али сигурно није била пресудна за стицање аутокефалности српске цркве.

[1008] IV Вас., Милаш, *Правила* I, 369. Тридесет осми канон Трулског сабора само понавља ову одредбу, *исто*, 521.

[1009] Примера ради након освајања Ларисе (1212) и Драча (1213) у њима су по Михаиловој наредби постављени епископи, а реакција на тај чин од стране никејског патријарха уследила је нешто касније, D. Nicol, *The Despotate of Epiros,* Oxford 1957, 38–42; J. Fine, *The Late medieval Balkans*. *A critical survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman conquest*, The University of Michigan 1987, 114–116.

[1010] D. Nicol, *Ecclesiastical relations between the despotate of Epirus and the kingdom of Nicaea in the years 1215 to 1230*, Byzantion 22 (1952) 207–212.

[1011] Црквени углед Хоматина епирској држави најбоље се огледа у томе што је он обавио крунисање Теодора Анђела за цара 1227, G. Prinzing, *A quasi patriarch in the state of Epiros: The autocephalous archbishop of „Boulgaria“ (Ohrid) Demetrios Chomatenos*, ЗРВИ 41 (2004) 165–182.

Све узевши у обзир, и писма Димитрија Хоматина и податке Савиних животописаца, може се закључити да су они у великој мери сагласни. Сава је постао *архиепископ Србије* тј. *архиепископ Српске и Поморске земље* у Никеји између 1217. г. и маја 1220. г., вољом цара Теодора I Ласкариса и рукоположен је од стране патријарха Манојла. Управо тада је и српска црква издвојена из састава Охридске архиепископије и постала је самостална, права охридског архиепископа прешла су на архиепископа Србије, који по својој вољи поставља и смењује епископе, али су и они добили право да сами међу собом бирају и посвећују потоње архиепископе. Титула коју је Сава користио, а и разлози због којих је кренуо путем осамостаљена јасно показују да новооснована архиепископија није била ограничена само на некадашње подручје Охридске архиепископије, него је обухватала целу српску државу укључујући и поморске земље.

Пошто је показано шта се све збило у Никеји при Савиној првој посети том граду, намеће се питање да ли је могуће прецизније одредити време његовог боравка односно годину оснивања Српске архиепископије. Због тога је неопходно кренути даље и пратити следеће Савине кораке који можда могу одвести до одговора. Поменуто је да се Сава из Никеје најпре упутио у Свету Гору према сведочењима Доментијана и Теодосија. Тамо је с радошћу прихваћено Савино посвећење за архиепископа све Српске и Поморске земље, у тој мери да су су сви Светогорци прижељкивали Савину посету својим манастирима јер је могао да у њима посвећује попове и ђаконе.[1012] Доментијан затим излаже Савино чудо којим је Свету Гору заштитио од разбојника, а потом наводи како је још у њој размишљао о устројству српске цркве, а затим се упутио у Солун. Теодосије пак не спомиње епизоду са разбојницима, него одмах наводи Савину забринутост због великог дела које га чека у отачаству, па је пре одласка са Свете Горе узео неке од монаха, „оне за које је знао да су подобни да их постави за епископе, а потом се упутио у Град Св. Димитрија.[1013]

Животописци су у следећем сагласни, на путу ка својој отаџбини, Сава је искористио боравак у Солуну да прикупи и препише „књиге законске“ које су биле неопходне новоствореној цркви.[1014] Тај његов боравак у Солуну имао је за последицу стварање српске редакције Номоканона – зборника црквених правила и грађанских закона који се односе на цркву.

[1012] Доментијан, 204–206; Теодосије, 132–133.
[1013] Доментијан, 208–210; Теодосије, 134–135.
[1014] Доментијан, 212; Теодосије, 136.

Законоправило Св. Саве као црквено–грађански зборник посредно илуструје однос цркве и државе у средњовековној Србији. Уопштено гледајући, Законоправило које је било у употреби у српској земљи одражава склад цркве и државе, тј. не даје преимућство једне над другом.[1015] Такав однос цркве и државе традиционално се назива симфонија, што је у супротности са цезаропапизмом, иначе сам термин кованица је XIX века, који даје примат световној власти над црквеном. С. Троицки указује да Сава није укључио у своје Законоправило ништа што указује на цезаропапистичку, или идеологију источног папизма, за разлику од канониста бугарске и руске цркве. Због тога сматра С. Троицки ни Еклога нити Епанагога за коју тврди да „под маском теорије симфоније вешто штити источни папизам" нису нашле место у Савином Законоправилу. Сем тога место нису нашла ни Валсамонова тумачења, а њих су заменила прихватљивија тумачења Аристина и Зонаре. Нема ни списа ученог канонисте тог доба Димитрија Хоматина, нити списа „О првенству пресветог престола Константиновог града", а изостављен је и фалсификат „Дар Константинов", који су били саставни делови неких руских Крмчија.[1016] Троицки додаје и да је Савино Законоправило са теоријом о складу (симфонији) цркве и државе било у употреби све до појаве новог црквено–грађанског зборника у Србији, Синтагме Матије Властара у две редакције, који у себи садржи Валсамонова тумчења.[1017] Међутим, у науци није решено питање да ли је зборник Савина компилација или превод већ постојеће грчке компилације.[1018] У првом случају теза Троицког би имала пуни значај. Л. Бургман указао је у новије време на један занемарени грчки рукопис Codex Vaticanus Graecus 1167 (XII–XIV век) чији је текст по саставу најсличнији српском Номоканону у односу на друге грчке рукописе.[1019] Међутим, и уколико је то Савина компилација или ако је пак превод већ постојећег грчког

[1015] О саставу Законоправила в. *ИСН* I, 322–324 (Д. Богдановић); В. Мошин, *Правни списи светога Саве*, Сава Немањић – Свети Сава, 120–121; *ЛССВ* 446–449 (Т. Суботин–Голубовић); *Законоправило Светога Саве*, 725–729;

[1016] С. Троицки, *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије*, Глас САН 212 (1953) 175–186; М. Петровић, О Законоправилу или Номоканону светога Саве, Београд 1990, 77–81.

[1017] Троицки, *Црквено-политичка идеологија*, 186–187; *ИСН* I, 322–323 (Д. Богдановић).

[1018] Питање Савиног учешћа у изради Законоправила, са прегледом раније литературе, М. Петровић, *Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила – српског Номоканона*, ИЧ 49 (2003) 30–32.

[1019] L. Burgmann, *Der Codex Vaticanus Graecus 1167 und der serbische Nomokanon*, ЗРВИ 34 (1995) 91–106; Петровић, *Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила*, 32, 40.

изворника, у оба случаја питање склада цркве и државе у Законоправилу своди се на то да ли је Сава с намером или не, нека канонска тумачења и одређене зборнике грађанских закона укључио односно искључио из састава зборника.

Архијерej Сава стиже потом у своју отаџбину, о чему је претходно обавестио писмом свог брата „самодржца кир Стефана".[1020] Доментијан даље говори како је Сава дошао у Студеницу, наравно да би се помолио на гробу свога оца Св. Симеона, а „када је била недеља, сатвори по обичају свенoћно бденије ради Васкрса Спасова и прилажући богоносноме похвалу, и када је наступио дан у подобно време сатвори божанствену литургију" и том приликом је посветио бројна свештена лица.[1021] Теодосије, такође пише о Савином одласку у Студеницу ради поклоњења моштима Светог, и каже да је тамо посвећивао свештенство, али не помиње о ком празнику се то збило, него каже да је то било „у све недеље и велике празнике", али притом наговештава да је свакако био празнични дан јер је тај обичај, тј. да се посвећење врши о празницима Сава преузео са Свете Горе.[1022] Након тога Сава одлази у припремљену архиепископију Жичу, за коју Теодосије бележи да је у то време још неосликана, и ту рукополаже епископе за новоосновану Српску архиепископију.[1023]

Очигледно је рукополагање епископа за новоформиране епископије у Србији представљало завршни чин у организацији српске

[1020] Доментијан, 212–213; Теодосије, 136.

[1021] Доментијан, 216.

[1022] Теодосије, 138. На истом месту Теодосије пише и то да се са Стефаном Првовенчаним договорио и пре доласка у Студеницу у којим областима треба поставити епископе.

[1023] „... **и тоу изъбра wт[ь] оученикь своихъ[ь]...ч(ь)ст(ь)ные моуже... и wс(вѣ)тывь ихъ[ь] и сътворї ѥ епископы...и расписавь страны wт(ь)чъства своѥго и посла когождо ихъ[ь] въ енорїю свою**..." Доментијан, 224; Теодосије, 139–144. *Пљеваљски синодик православља* доноси драгоцен попис свих епископа српских епископија од 1219. г. до времена свог настанка између 1286. и 1292. г. Из њега се може дознати ко су били архијереји српских епископија 1219. г. Међу њима се може препознати Савин ученик Иларија као први хумски епископ. На првом месту међу рашким епископима наведен је Калиник који је на том положају био и 1196. г., Мошин, *Сербская редакция синодика* II, 303–304. О архијерејима српске цркве у то време види и Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 133–157. О српској редакцији Синодика православља види и Solovjev, *Svedočanstva*, 44–68; В. Мошин, *Сербская редакция синодика в неделю православия. Анализ текстов*, Византийский временик 16 (1959) 361–394.

цркве коју је спровео Сава Немањић. Како и Димитрије Хоматин у писму из маја 1220. г. помиње да је Сава већ рукоположио епископе у Србији то се тај чин догодио пре тога. Према Доментијану Сава је епископе у Србији рукоположио тек после литургије коју је одржао у Студеници за Ускрс. Године 1220. Ускрс је био 29. марта. Међутим период између 29. марта и маја 1220. г. сувише је кратак да би Сава извршио рукополагање епископа, смењивање призренског епископа и да све то доспе до Хоматина, који потом сазива сабор својих архијереја и одржава га.[1024]

Да се све то догодило много раније сведочи други дипломатички акт. Наиме, „Стефан по милости Божјој венчани краљ све Србије, Дукље, Травуније, Далмације и Захумља“ упутио је писмо папи Хонорију III у коме тражи да „благослов и потврда Божија“ и његова „буду увек јасно на круни и земљи“ његовој, а које је послао у Рим по своме изасланику епископу Методију.[1025] Писмо није датирано. Међутим оно је у регестима папе Хонорија III заведено у четвртој књизи која обухвата четврту годину његовог понтификата (18. јул 1219. –17. јул 1220. г.) под бројем 681. Судећи по месту које заузима у поменутим регестима, а у којима су писма завођена онако како су настајала или стизала у папину канцеларију, то писмо и његов доносилац у Рим су стигли у последњој трећини марта 1220. г.[1026] Дакле епископ Методије је у Рим упућен пре

[1024] М. Јанковић, *Епископије српске цркве 1220. године*, Сава Немањић – Свети Сава, 77; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 85, заступа тезу да је Сава извршио хиротонију српских архиепископа после 27. марта 1220. г.
На овом месту треба скренути пажњу и на неке радове историчара у којима је заступана теза да је Сава 29. марта 1220. г. посвећен за архиепископа и да је у исто време проглашена независност српске цркве, V. Laurent, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople IV,* Paris 1971, № 1225; Б. Ферјанчић, *Аутокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија*, Сава Немањић – Свети Сава, 66, а аргументи за њу су чињеница да је цар Теодор Ласкарис 29. марта на Ускрс сазвао велики сабор у Никеји, који они повезују са Доментијановим податком да је у време Савиног посвећења у Никеји уз патријарха боравио велики број митрополита и епископа. Самим тим према Лорану тада би настале и *повеље* о Савином посвећењу. Међутим ту тезу је јасно оповргла Живојиновић, *О боравцима*, 68–69. Аргументи су исти они који важе за хронологију када је Сава могао да рукополаже епископе у Србији, свакако у још већој мери.

[1025] Rački, *Pismo*, 55.

[1026] Наиме, писмо под бројем 678 које је папа упутио епископима Чешке настало је 20. марта 1220. г., C. Baronii, O. Raynaldi, J. Laderchii, *Annales ecclesiastici XX (1198–1228)*, Barri–Ducis 1870, 432, an. 1220, § 34–35, док је писмо цара Фридриха II које је цар упутио папи 18. фебруара 1220. г. заведено под бројем 682, јер је очигледно стигло у Рим крајем марта, *Annales ecclesiastici*, 424, an. 1220, § 2–5. Са друге стране једно папино писмо које је настало 17. априла 1220. г.,

марта 1220. г. Епископа Методија који је био посланик у Риму, наводи и Доментијан, истичући да је он био један од Савиних ученика.[1027] Према томе, будући да се он у писму јасно назива епископом, долази се до закључка да је Сава извршио рукополагање својих ученика за епископе, пре марта 1220. г.

Ако се држимо Доментијановог излагања да се Сава упутио у Жичу, где је обавио чин рукополагања епископа, након литургије коју је одслужио у Студеници о Ускрсу, онда би се свакако требало определити за Ускрс претходне године, 7. април 1219. г., као terminus ante quem non за рукоположење српских епископа. У том случају Савин боравак у Никеји и његово рукоположење за архиепископа Србије морало би припадати 1218. г. пошто је у међувремену он боравио на Светој Гори, а потом се дуже задржао у Солуну, где је припремао Законоправило и прикупљао богослужбене књиге.

Ако се пак не поклони пажња Доментијановом исказу, остаје чињеница да су српски епископи могли бити рукоположени било кад током 1219. г., што допушта да се Савин боравак у Никеји веже за 1218. или почетак 1219. г.[1028]

У сваком случају неспорна је чињеница да је Сава рукоположио епископе у Србији током 1219. г., чиме је уједно и заокружен процес

заведено је под бројем 700, *Annales ecclesiastici*, 433, an. 1220, § 38–39. Да је писмо доспело у Рим у марту 1220. г., в. Јиречек, *Историја* I, 169; *ИСН* I, 301 (Б. Ферјанчић).

[1027] Доментијан, 248; О епископу Методију и питању да ли је то исти Методије, кога често у својим делима као посланика спомињу Сава и Стефан Немањић, в. Оболенски, *Шест портрета*, 148, нап. 119.

[1028] Чин Савиног рукоположења за архиепископа, односно Савин боравак у Никеји, Станојевић, *Свети Сава и независност*, 247–251, смешта у 1219. г. Затим и чин Савиног рукоположења за архиепископа и чин стицања самосталности за српску цркву већина научника смешта у 1219. г., док посвећење српских епископа у Жичи углавном датирају у 1220. г., Н. Радојчић, *Свети Сава и автокефалност српске и бугарске цркве*, Глас СКА 179 (1939) 236–237; С. Ћирковић, *Православна црква у средњовековној српској држави*, 39; Живојиновић, *О боравцима*, 69–70; Ј. Тарнанидис, *Колико је св. Сава као личност могао да утиче на остварење автокефалије Српске цркве*, Сава Немањић – Свети Сава, 57–58; Јанковић, *Епископије Српске цркве*, 73–74; Иста, *Епископије и митрополије*, 17–18; Оболенски, *Шест портрета*, 150–157; Б. Ферјанчић, Љ. Максимовић, *Свети Сава и Србија између Епира и Никеје*, Свети Сава у српској историји, 13–14. С. Ћирковић, *Доментијанова просопографија*, 154, опрезно је упозорио да се Савина хиротонија и стицање аутокефалности могу сместити и у 1218. г., указујући да је 1219/1220. г. кратак период за цео процес стварања српске цркве, и за реакцију Димитрија Хоматина већ у мају 1220. г.

формирања аутокефалне Српске архиепископије. Ни за тај чин као ни за чин Савиног рукоположења за архиепископа није могуће одредити у који дан се то збило, тако да су и сва трагања за великим празником за које би се све то везало излишна.[1029]

О посвећивању епископа у Жичи обавештавају и Доментијан и Теодосије, међутим Теодосије пише и то да се Сава, још на путу за Студеницу, са својим братом Стефаном и са великашима договорио „где и у којим крајевима треба поставити епископе.[1030] Ипак, у *Житијима* посвећним Св. Сави нема података о називима и седиштима првих епископија новоствorене Српске архиепископије. На срећу, сачуван је „хрисовуљ самог Светог Саве и брата његовог првовенчаног краља Стефана", у науци познатији као прва од епископских нотиција (notitiae episcopatuum) српске цркве. У њој стоји да су „места српских епископа" следаћа: први зетски, други рашки, трећи хвостански, четврти хумски, пети топлички, шести будимљански, седми дабарски и осми моравички.[1031] Нотиција је недатирана, али је јасно да је настала 1219–1220. г.[1032] Пада у очи да је изостављен помен жичке епископије, што је и разумљиво будући да је њој припало место архиепископа српског, затим да се наводи осам епископских места. Међутим, међу њима нема помена призренског епископа што је очекивано, јер и сам охридски архиепископ Димитрије Хоматин протествује у писму из маја 1220. г. управо због Савиног „незаконитог" смењивања призренског епископа постављеног од стране Хоматина, да би на његово место довео епископа кога је он рукоположио.[1033] Сасвим је сигурно да је призренска епископија од тог тренутка, била саставни део Српске

[1029] Живојиновић, *О боравцима*, 69, сматра да је Сава посвећен на празник Успења Пресвете Богородице, дакле августа 1219. г. Према *ИСН* I, 316–318 (Д. Богдановић) чин посвећења Саве за архиепископа био је на Цвети 1219. г.

[1030] Доментијан, 224–226; Теодосије, 138–144.

[1031] **Мѣста епископомь срьбскым**: **.И. зетскыи .В. рашкыи**, **.Г. хвостьанскыи**, **.Д. хльмскыи**, **.Є. топличкыи**, **.S. боудимскыи**, **.З. дьабьрьскыи**, **.И. моравичскыи**, *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 97.

[1032] Поменута хронологија предложена је у најновијем издању нотиције, *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 97; Јанковић, *Епископије Српске цркве*, 78; Јанковић, *Епископије и митрополије*, 24, смешта настанак нотиције у 1220. г. Међутим, С. Ћирковић, *Српске notitiae*, Споменица епископу шумадијском Сави. Зборник радова поводом 40 годишњице архијерејске службе др Саве (Вуковића) епископа шумадијског, Нови Сад 2001, 200 смешта је у период између 1220. и 1227. г. То мишљење прихвата и Ј. Калић, *Држава и црква у Србији XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 134.

[1033] *Demetrii Chomateni Ponemata*, № 86, p. 299; Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана*, 102–104.

архиепископије. Зашто је онда нема у поменутој нотицији? Могућ је један одговор, да је забелешка настала пре њеног укључивања у оквир српске цркве, односно пре Савиног чина њеног изузимања из оквира Охридске архиепископије.[1034]

Међутим, у то време су на српској територији као суфраганске столице охридске цркве биле и липљанска и нишка епископија, а које се такође не помињу у наведеној нотицији. Наиме, Липљан и његова околина су у састав српске државе ушли још за време Стефана Немање, а на тај начин се у границама Србије нашла и цела *липљанска* епископија. Нова територијална проширења из времена Стефана Немањића, после 1207/1208. г. увела су у састав Србије у целини и две нове епископије *призренску* и *нишку*, које су тада изузете из састава трновске цркве и враћене у састав охридске цркве. Дакле, непосредно пред Савину делатност у циљу добијања самосталне српске цркве, на територији српске државе налазиле „у целини" четири епископије, *рашка*, *липљанска*, *призренска* и *нишка*, али под духовном влашћу Охридске архиепископије. Дакле, у нотицији, о „местима епископа српских", од њих се само наводи *рашки* епископ, који је свакако имао посебан статус, будући да је дуги низ година управо он био једини епископ са седиштем на подручју српске државе. За призренског је на основу Хоматиновог писма из 1220. г. сигурно да се и он у међувремену нашао у хијерархији српских црквених великодостојника.

Узевши све речено у обзир, сматрам да има основа претпоставити да је тако било и са липљанским и нишким епископом. Другим речима и *липљанска* и *нишка* епископија су на сличан начин попут *призренске* изузете из јурисдикционе власти Охридске архиепископије и стављене у оквир Српске архиепископије. Наравно и оне као и призренска у време након састављања поменуте нотиције из 1219. г. Потврде за исправност оваквог мишљења могу се пронаћи у изворима.

За липљанску епископију је већ утврђено да је она „од искони" била једна од епископија српске цркве.[1035] Наиме, у Грачаничкој повељи краља Милутина из 1315. или 1321. г. стоји да је он нашао „хрисовуље које су начинили прародитељи и родитељи" његови „Светој Богородици Грачаничкој, епископији липљанској", и да притом он својом повељом

[1034] Ненавођење призренске епископије у нотицији Ћирковић, *Српске notitiae*, 200, објашњава тиме да је био по среди компромис, уступак Хоматину од стране Саве, тј. да је из оквира Охридске архиепископије изузета само рашка, али не и остале старе епископије.

[1035] Јанковић, *Епископије Српске цркве*, 81–82; Иста, *Епископије и митрополије*, 29–30.

наведеном манастиру и епископији потврђује села и засеоке која су добили још у дане његових „прародитеља и родитеља“ и дарује им нова.[1036] Јасно је да се алузија „прародитељи и родитељи“[1037] односи на архиепископа Саву и његовог брата Стефана, као и на Милутиновог оца краља Уроша I и да је циљ издавања повеље потврда односно обнова властелинства манастира Грачанице, седишта липљанске епископије.[1038] Поред тога што се повељом потврђују стари и дају нови земљишни поседи у разним жупама потврђује се и духовна власт липљанског епископа „ и по Липљану, по Морави и по Тополици“, ...како је била од искони“ чиме се још једном алудира на време оснивања Српске архиепископије.[1039] Најзад није безначајно ни то што је први међу липљанским епископима у *Српском синодику православља* наведен извесни Мавројан, чије име указује на његово грчко порекло, самим тим и да је на тај положај дошао у време док је липљанска епископија била под јурисдикцијом Охридске архиепископије.[1040] Може ли се ово протумачити, да се у међувремену Мавројан својевољно, али и у складу са новонасталим околностима приклонио Сави? Можда зато Димитрије Хоматин и није изразио протест против тог чина као што је то било у случају са призренским епископом, који је био приморан да одступи од своје столице под Савиним притиском, јер није хтео да га призна за свог архијереја. Дакле нема сумње да је липљанска епископија била у време Савиног архиепископства део српске цркве.

Међутим, колико су речити извори по питању нишке епископије? Њени епископи се не наводе у *Пљеваљском синодику православља*.[1041]

[1036] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 501.

[1037] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 103.

[1038] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 501; Јанковић, *Епископије Српске цркве*, 81–82; Иста, *Епископије и митрополије*, 29–30.

[1039] Текст Грачаничке повеље је на том месту прилично оштећен. Упоређујући текст Грачаничке, са текстом Милутинове Светостефанске хрисовуље из 1313–1316. г., Јанковић, *Епископије Српске цркве*, 82, допустила је могућност да се аналогно Светостефанској, у којој стоји, „а област духовна да је епископу рашком по Ибру Горњем, и Јелшаници и Ситници и оба Лаба и Дршковини...“, *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 468, допуни оштећено место Грачаничке повеље те би се у том случају текст „и по Липљану и по Мораве и по Тополнице како је била од искони“ односио управо на омеђавање духовне области епископа липљанског. Друго решење које је М. Јанковић понудила, *нав. место*, да се поменути одломак Грачаничке повеље односи на заштиту територијалних права липљанске епископије, мање је вероватано.

[1040] Мошин, *Сербская редакция синодика* II, 304; Јанковић, *Епископије и митрополије*, 30.

[1041] Није на одмет навести да нишка епископија није нашла своје место у *Српском синодику православаља* који настао у време архиепископа Јакова (1286–1292)

Ипак, у бугарском *Синодику цара Борила*, даје се *вечнаја памјат* између осталог и двојици нишких епископа, Кирилу и Дионисију.[1042] Наиме, након давања памјати трновским патријарсима и њима подложним митрополитима Бугарске цркве, следи одељак „о митрополитима који беху при благочестивом цару Асену под области Трновске патријаршије".[1043] Прво се даје помен митрополитима Сера, затим епископима велбуждским, архиепископима охридским, епископима браничевским, епископима београдским, епископима нишким, митрополитима видинским, митрополитима филипијским и митрополитима месемвријским.[1044] Из наслова одељка се види да је у питању списак епископија које су прикључене бугарској цркви у време цара Јована Асена II (1218–1241). У *Житију Св. Симеона* од Стефана Немањића које је завршено око 1216. г. стоји да је Ниш српски град.[1045] Ниш је највероватније тек у време краља Владислава (1234–1243) прешао у руке Бугара. На то указује и повеља Јована Асена II Дубровчанима, настала после 1230. г. у којој се Ниш не спомиње међу градовима Бугарског царства, иако се између осталих спомињу Браничево, Београд, Скопље и Прилеп.[1046] То би значило да је нишка епископија ушла у састав бугарске цркве када је и Ниш ушао у састав бугарске државе, дакле после 1230. г. Међутим, иако се поменути одељак *Синодика цара Борила* датира целокупном владавином Јована Асена II, тј. 1218–1241, у њему ипак постоје елементи на основу којих се и он може сместити у последње године његове владавине. У њему се јасно прави разлика између суфрагана трновског патријарха – једни су митрополити, други епископи, а један је чак и *архиепископ* – охридски. Стога, нема сумње да је тај одељак могао настати тек након укључивања Охрида у састав Бугарског царства и бугарске – трновске цркве. Пошто се као охридски архиепископи ту помињу извесни Јоаникије и Сергије,[1047] али не и добро знани Димитрије Хоматин, јасно је да се то збило тек након завршетка његовог архиепископата у Охриду, 1235. г. Према томе, одељак сведочи да је нишка епископија припадала

јер у то време ни град Ниш, а ни његова епископија нису били у саставу Србије, већ у саставу Бугарске. У једном запису из Сврљига из 1279. г. *ССЗН* I, 12, стоји да је настао у време нишевског епископа Никодима и бугарског цара Ивајла. Ниш је поново ушао у састав Србије у првој половини XIV века, Калић, *Ниш у средњем веку*, 395.

[1042] *Борилов синодик*, 174.

[1043] *Борилов синодик*, 173–174.

[1044] *Борилов синодик*, 174.

[1045] Стефан Првовенчани, 106.

[1046] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 124.

[1047] *Борилов синодик*, 174.

бугарској цркви после 1235. г., што одговара изложеним политичким околностима према којима је град Ниш прешао из српске под бугарску власт у време краља Владислава, зета цара Јована Асена II.

Све наведено иде у прилог тези да се и нишка епископија нашла у саставу новоствореног Српске архиепископије, вероватно непосредно по настанку српске notitiae episcopatuum, дакле после 1219. г., попут призренске и липљанске, и да је у оквиру ње сигурно остала до 1235. г. и по свој прилици делила судбину свог столног места – града Ниша.

Дакле, Српска архиепископија је бројала укупно дванаест епископија, четири старе из састава Охридске архиепископије и осам нових укључујући и жичку. Показано је на који начин су старе епископије укључене у састав српске цркве, али се намеће питање на који начин је настало осам нових епископија. Зетска и хумска епископија су смештене у српском Приморју и прве су православне епископије на том простору, након вишевековне превласти римске цркве, још од времена одступања Драчке митрополије средином XI века. Тежња ка њиховом оснивању и разлози за то изложени су посредно код Дометијана када је наводио Савине мотиве за оснивање самосталне српске цркве.[1048]

Из некадашње призренске епископије, којој се још првом повељом Василија II из 1019. г. давала власт над Призреном, Лешком, Вретом и Хвосном,[1049] издвојена је управо територија Хвосна и на тај начин је створена хвостанска епископија. По свој прилици на исти начин је настала и топличка епископија издвајањем из нишке, будући да се такође према *Првој охридској повељи* цара Василија II духовна власт нишког епископа протезала на град Ниш, Мокро, Компл, Топлицу и Сврљиг.[1050] Стара липљанска епископија није претрпела никакве промене ради стварања неке нове епископије, на шта додуше упућује и сама чињеница да се у поменутој Василијевој повељи не наводе њој подложни крајеви.[1051] Што се тиче настанка будимљанске, дабарске и моравичке, теже је дати прецизан одговор. Наиме, територијално гледано, намеће се закључак да су оне настале из старе рашке епископије, али како се у *Другој охридској повељи* цара Василија II из 1020. г., у којој се први пут и спомиње рашка епископија, наводе искључиво само седишта епископија без подложних крајева, све речено остаје на нивоу претпоставке.[1052] Посебан је случај жичка епископија, њен централни

[1048] Доментијан, 194–196.
[1049] Gelzer, *Ungedruckte*, 43; Иванов, *Български старини*, 554.
[1050] Gelzer, *Ungedruckte*, 43; Иванов, *Български старини*, 553.
[1051] Gelzer, *Ungedruckte*, 43; Иванов, *Български старини*, 554.
[1052] Gelzer, *Ungedruckte*, 45; Иванов, *Български старини*, 555–561.

део се налазио на територији старе рашке епископије, али се у њеном саставу нашао и део суседне браничевске епископије која се налазила североисточно, а остала је ван граница српске државе и цркве, што ће се јасно показати када се буде разматрало питање жупа које су потпадале под *духовну област* жичког епископа.

Српска епископска нотиција из 1219. г. помиње само једну, *рашку*, од четири старе епископије и седам нових. На првом месту, пре рашке је наведена зетска епископија, а након рашке, набројане су редом епископије: хвостанска, хумска, топличка, будимљанска, дабарска и моравичка. Зетској епископији је као што се види додељено прво место које ће задржати у наредном периоду,[1053] а такав статус се објашњава тиме што је Зета (Дукља), била „краљевство од права", те је на основу тога њеном епископу дато првенство пре свега у односу на рашког епископа за кога је резервисано друго место у том поретку.[1054] Ипак, не сме се губити из вида ни чињеница да пре Савине делатности на пољу црквене организације, охридска црква није имала никаквог утицаја у римокатоличком Приморју, те је у том контексту разумљивије истакнуто место новоосноване православне епископије. Седиште зетске епископије била је Црква Св. Арханђела Михаила у Боки Которској (Светомихољска превлака), некадашњи бенедиктински манастир који је у међувремену био напуштен.[1055] Административно гледано границе зетске епископије су пратиле границе старе историјске области Зете (Дукље), која је у време Немањића имала статус *земље*.

Рашка епископија се наводи одмах иза зетске и њено седиште је у Цркви Св. Апостола Петра и Павла у Расу.[1056] Према век познијој, Светостефанској хрисовуљи 1313–1316. г. *духовна власт* рашког епископа се протезала над жупама Горњи Ибар, Јелшаница, Ситница, оба Лаба и Дршковина.[1057] Међутим, наведене жупе су тек тада прикључене рашкој епископији, пошто је укинута ибарско-звечанско-бањска епископија којој су до тада припадале. Пошто је та епископија настала у другој половини XIII века, о чему ће свакако бити речи, није јасно којој су епископији поменуте жупе до тада припадале. С обзиром на то да се у описима Немањиних освајања из девете деценији XII века,

---

[1053] Мошин, *Сербская редакция синодика* II, 303; *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 474, 478.

[1054] Калић, *Држава и црква*, 134.

[1055] Јанковић, *Епископије и митроплије*, 163–166; В. Корać, *Седишта двеју западних Савиних епископија: Стон и Превлака*, Свети Сава у српској историји, 88–91.

[1056] Јанковић, *Епископије и митрополије*, 171.

[1057] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 468.

Ситница и Лаб увек наводе уз Липљан и на то да је према хрисовуљи краља Стефана Уроша I липљанској епископији била потчињена Црква Св. Стефана у Бањској, могло би се претпоставити да је тај простор у почетку припадао липљанској епископији.[1058] Према томе подручје рашке епископије 1219. г. обухватало је вероватно простор северозападно од поменутих жупа.

Хвостанска епископија, која је настала издвајањем из призренске обухватала је истоимену *земљу*.[1059] Њено црквено седиште била је Црква Св. Богородице тзв. Мала Студеница, а претпоставља се да је првобитну рановизантијску цркву доградио сам архиепископ Сава.[1060] Хумска епископија је обухватала простор хумске земље, а њено седиште се налазило у Стону, у цркви која је посвећена Св. Богородици, а која је раније била римокатоличка светиња посвећена Богородици од Лужина.[1061] Њен значај је био посебан не само зато што је у питању још једна епископија православне цркве у Приморју већ и стога што је у то време она једина црквена организација на том простору, будући да је кнез Мирослав, почетком осамдесетих година XII века протерао подручног епископа Дубровачке архиепископије, који се изгледа ни након скоро четири деценије није вратио на свој положај. Како нема података о присуству католичког епископа у Стону у то време могло би се рећи да је Сава преузео упражњену стонску епископију и њено катедрално место. Топличка епископија се поклапала са територијом *земље* Топлице, а вероватно је обухватала жупе Дубочицу и Реке[1062] на истоку до реке Јужне Мораве, док се на северу, западу и југу граничила са жичком, рашком и липљанском епископијом. За катедрално место топличке епископије изабран је храм посвећен Св. Николи у Топлици, који је саградио велики жупан Стефан Немања још на почетку своје владавине.[1063] Будимљанска епископија је обухватала жупе у горњем току реке Лим, а према сведочењу позније Светостефанске повеље може се наслутити да се њена духовна власт простирала и на жупе Пиву

[1058] *Хиландарска повеља*, 54; Свети Сава, 148; Стефан Првовенчани, 2; *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 241.

[1059] Према С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју 4/2–3 (1997) 137, хвостанска земља је обухватала жупе Хвосно, Кујавчу, Подримље, Затрнаву и Кострц.

[1060] В. Корać, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976, 81–143; Јанковић, *Епископије и митрополије*, 175;

[1061] Јанковић, *Епископије и митрополије*, 171; Корać, *Седишта*, 85–87.

[1062] Мишић, *Земља*, 139.

[1063] Јанковић, *Епископије и митрополије*, 175–176.

и Гацко.[1064] За катедрално место будимљанске епископије одређена је немањићка задужбина, Црква Св. Ђорђа коју је подигао жупан Стефан Првослав, син Немањиног најстаријег брата Тихомира, а која је смештена у истоименој жупи Будимљи.[1065] Дабарска епископија се ослањала на будимљанску и обухватала жупе у доњем току реке Лим и у Подрињу на граници са Босном. За седиште дабарске епископије одабран је Манастир Св. Николе у жупи Дабар. Моравичка епископија се простирала на целу *земљу* Моравицу – то је уједно био северозападни део Србије све до границе са Босном и Угарском, а у истоименој жупи је седиште епископије било смештено у Цркви Св. Ахилија, која је као и Манастир Св. Николе у Дабру била важно духовно стециште још у време јурисдикције Охридске архиепископије.[1066]

Духовна власт липљанске епископије, која се не наводи у нотицији из 1219. г., према одредби Грачаничке повеље, на коју је већ скренута пажња, простирала се на жупе Липљан, Мораву и Тополницу, „како је била од искони“,[1067] што свакако упућује на континуитет власти липљанске епископије на простору те три жупе. Као што је већ речено њој су у почетку свакако припадале и жупе Ситница и Лаб, Дршковина и Горњи Ибар. Седиште епископије се налазило у старој византијској цркви која је била посвећена Св. Богородици – Богородица Грачаничка.[1068] Призренска епископија, умањена изузимањем Хвосна, свела се на призренску област и Полог са друге стране Шар планине, а њена катедрална црква била је Св. Богородица Љевишка, такође храм из византијског периода.[1069] Слично томе и нишка је издвајањем топличке била сведена на територије источно од Јужне Мораве, а Црква Св. Прокопија и даље је била њен катедрални храм.[1070]

Што се тиче жичке епископије и њене духовне власти, на срећу, речите су *Жичке повеље* (*Прва и Друга жичка повеља*), сачуване само у виду натписа на северном, односно јужном зиду Цркве Вазнесења Христовог – Спасове цркве, обе настале непосредно по оснивању Српске архиепископије.[1071] Иначе, у уводу *Друге жичке повеље* истиче се да ће Жича бити крунидбено место српских владара и место где ће се

[1064] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 462.
[1065] Јанковић, *Епископије и митрополије*, 176–177.
[1066] Мишић, *Земља*, 139–140; Јанковић, *Епископије и митрополије*, 177–182.
[1067] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 502.
[1068] Јанковић, *Епископије и митрополије*, 185–187.
[1069] *Исто*, 183–183.
[1070] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 29; *Innocentii III epp.* II, PL 215, 289.
[1071] Ђ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, ЗРВИ 46 (2009) 204–205.

рукополагати будући српски архиепископи.[1072] У првој повељи се набрајају и следеће жупе које су приложене „под власт ове цркве“: Крушилница, Морава, Борач, Лепенице обе, Белица, Левач, Лугомир, Расина и Јелшаница.[1073] Другом жичком повељом су приложене исте жупе Цркви Св. Спаса с том разликом што се у њој изоставља жупа Јелшаница.[1074] Изузев Мораве и Расине, остале жупе односно њихов географски простор припадао је некада браничевској епископији, која се са преосталом територијом тада нашла у потпуности ван граница српске државе.[1075]

Уређење Српске архиепископије био је сложен процес, како у погледу црквене организације, тако и у смислу уређења верског живота. Границе новоосноване српске цркве пратиле су државне границе, а изгледа да су и границе епископија српске цркве пратиле, односно поклапале су се са управним јединицама српске државе, било да је то земља, област или жупа, не одступајући и уједно колико је то могуће ослањајући се на црквену организацију одређену охридским повељама.

Стицање краљевске круне из Рима, потом црквене самосталности, на месту где је тада то једино и било могуће, у Никеји, није нарушило ни односе Србије са Епирском државом. На то јасно упућује дугогодишња тежња Стефана Немањића да се ороди са династијом Анђела. Тај успех је постигнут управо у време орагнизације самосталне српске цркве склапањем брака између Стефана Радослава, сина краља Стефана Првовенчаног и Ане, ћерке Теодора Анђела. Оба су догађаја, како је већ лепо забележено, „конзеквентан израз уравнотеженог наступања у односима са политичким разједињеним светом Византинаца“.[1076] На основу података које пружа преписка једног другог истакнутог црквеног великодостојника у Епирској држави, навпактског митрополита

[1072] Стефан Првовенчани, 116.

[1073] Стефан Првовенчани, 114.

[1074] Стефан Првовенчани, 116. Жупа Јелшаница се у Светостефанској повељи, *Зборник средовековних повеља и писама* I, 468, набраја међу жупама које су неко време припадале ибарско-звечанско-бањској, а које су потом препуштене рашкој епископији.

[1075] У *Првој охридској повељи* наводе се следећи топоними под браничевском епископијом: Браничево (Костолац), Моравски (Моравиште), Смедерево, Гронцо (Гружа), Дивискон (Дивостин), Сталаћ, Бродарски (Равно), Gelzer, *Ungedruckte*, 43; Иванов, *Български старини*, 553; Новаковић, *Охридска архиепископија*, 84–88. Јасно је да се међу овим границама налази и простор између Западне и Велике Мораве, на коме су се налазиле жупе: Крушилница, Борач, Лепенице обе, Белица, Левач и Лугомир.

[1076] Ферјанчић, Максимовић, *Свети Сава и Србија*, 18.

Јована Апокавка, јасно је да су преговори о закључењу брака између Стефановог сина и кћери епирског господара почели већ крајем 1218. г., а нису били окончани ни током јесени 1219. г. тако да је брак највероватније склопљен почетком 1220.[1077] Занимљивост у вези с тим јесте та што на почетку преговора крајем 1218. г. Теодор Анђео позива Јована Апокавка да из далеког Навпакта дође „у Прилеп и у Скопље" или чак изван епирске територије, тј. у Србију, како би присуствовао склапању брака његове кћери и српског краљевића.[1078] Прилеп и Скопље су градови на територији Охридске архиепископије, а чињеница да епирски владар позива митрополита Навпакта да у њима благослови брак Стефана Радослава и Ане речито сведочи о намерном заобилажењу охридског архиепископа Димитрија Хоматина, који се иначе у ранијим приликама, као и његов претходник Јован Каматир оштро противио било каквом додатном брачном повезивању две већ вишеструко родбински повезане владарске породице. Епирски владар, као ни навпактски митрополит ни српска страна, очигледно није марио за канонске запреке на којима је инсистирао охридски архиепископ. Политички интереси су били испред свега. Дакле, у исто време док је Сава уобличавао у Никеји задобијену аутокефалност српске цркве, краљ Стефан је постигао дуго жељени циљ чвршћег повезивања са епирском државом. На тај начин је српска држава постигла свој стратешки циљ одржавања добрих односа са обе византијске силе. У оба случаја је на губитку био охридски архиепископ Димтрије Хоматин.

Након рукополагања епископа у Жичи, у *Житијима* посвећеним Св. Сави стоји да је Сава сазвао велики сабор, коме су присуствовали духовни људи и мирјани. Сабор је био сазван да би се проклели безбожни јеретици, мада је сазивање једног таквог сабора свакако било неопходно у једној новооснованој цркви.[1079] Доментијан не говори који се празник прослављао када је сабор сазван, док Теодосије открива да је посреди био празник Христа Спаса, односно Спасовдан. Следствено опису догађаја код два Савина хагиографа, сабор против јеретика се може сместити у 1220. или 1221. г.

У једном од претходних поглавља, када је разматрана јерес у држави Стефана Немање, речено је да су тековине Немањиног деловања против јеретика биле трајне. И почетком владавине његовог

[1077] С. Кисас, *О времену склапања брака Стефана Радослава са Аном Комнином*, ЗРВИ 18 (1978) 132–133; Ферјанчић, *Србија и византијски* свет, 118–120.

[1078] Кисас*, О времену*, 132.

[1079] Доментијан, 226–242; Теодосије, 141–144.

сина Стефана, у Србији је владало правоверје и није било опасности од јереси. Одакле онда страх од јереси који је потакао архиепископа Саву на благовремено деловање? Претња је могла доћи из суседства. Наиме, у Бугарској је 1211. г. дошло је до новог великог обрачуна са богумилском јереси, због чега је цар Борило сазвао у Трнову велики црквено-народни сабор на коме је осуђена богумилска јерес на простору Бориловог Бугарског царства.[1080] Међутим, од тада је прошла читава деценија, српска држава је у међувремену добила и чвршћу црквену организацију, а стиче се утисак да православље ничим није било угрожено. Ипак, на западу, у суседној Босни, управо у то време наилази се на податке о поновном јављању јереси на том простору, привидно сузбијене након сабора на Билином пољу 1203. г.[1081]

Дакле, Сава сазива сабор против јеретика по угледу на свог оца, да би се на њему заштитила права вера. Доментијан преноси Савину поуку, и из ње се може разазнати да је Савин циљ био да се у српској цркви исповеда *Символ вере*, а посебно истиче поштовање Св. Тројице, светих икона, крста, црквених сасуда и светих места, као и признавање свих седам Васељенсих сабора. Доментијан не именује јерес, али наводи Савине речи да су се многе јереси појавиле у различита времена, и „многи кукољ зловерја", ђаво „у васељени посеја".[1082] Теодосије је нешто речитији те наводи да су се у завршеној Жичи окупили световни и црквени људи и да је био празник Христа Спаса.[1083] Такође, пише Теодосије, сви присутни другог дана сабора, након што је Сава одржао беседу о јереси, изјавили су да прихватају све Васељенске саборе, признају Христа за Бога и Богородицу, крст, свете тајне, признају хлеб и вино као тело и крв Христову, да поштују свете иконе, цркве и црквене сасуде, и да верују у апостолско предање.[1084] Последњег, трећег дана сабора, поново се окупили његови учесници, а архиепископ Сава је код цркве задржао са собом и насамо тачно испитао „оне који су исповедали јерес".[1085] Некрштене, након што су проклели јерес, поново је крстио, а „крштене у латинској јереси, такође са њиховим претходним проклетством њихове зле јереси, пошто су исповедали образац вере, и пошто је прочитана молитва над светим миром, тим светим миром

[1080] Одлуке овог сабора уписане су као бугарска допуна *Синодику православља*, и то је тзв. *Синодик цара Борила*, *Борилов синодик*, 151–156.

[1081] *CD* III, 196–197.

[1082] Доментијан, 230–234.

[1083] Првог дана сабора, према Теодосију, Сава је крунисао Стефана за краља, Теодосије, 141–144.

[1084] Теодосије,146–150.

[1085] Теодосије, 150–151.

заповеди помазати их....“.[1086] Потом је архиепископ обишао целу земљу, како би утврдио праву веру, а ко се „утврђиваше у богомрским јересима“ проклињао их је.[1087]

Иако је хагиографи не именују, нема сумње да је реч о богумилској јереси, а на то јасно упућују појединости који они доносе. Наиме, треба се подсетити да управо богумили не поштују Св. Тројицу, Богородицу, светитеље одбацују свете тајне, иконе, крстове. Сем тога термини попут „кукољ зловерја“, „богомрска јерес“, уобичајени су термини којима се означава богумилска јерес.[1088] Међутим постоји и разлика између описа сабора код Доментијана и Теодосија. Наиме, Теодосије наводи да су се неки који су били обузети јереси, одрекли исте,[1089] али поред осуде некрштених јеретика који су морали бити крштени помиње и оне који су крштени у латинској јереси, при чему свакако подразумева римокатолике, који су морали бити само миропомазани. Дакле, Теодосије јасно разликује *праву* јерес и њој придодаје нову *латинску јерес* – римокатолике. Помен римокатолика као јеретика је у Теодосијевом спису разумљив, будући да је цело његово дело писано у антилатинском расположењу,[1090] али се на основу тога не може изводити тврдња да је сабор против јеретика који описују Савини хагиографи био сазван да се сузбије латинска јерес.[1091]

Александар Соловјев везује настанак српске редакције *Синодика православља* управо за поменути Савин сабор у Жичи. Он, наиме сматра да је тада настала *Прва жичка редакција синодика*, која није сачувана у оригиналу, а коју је потом допунио архиепископ Арсеније I око 1234. г. и да је она заправо, *Друга жичка редакција синодика*. Коначан је облик српски Синодик православља – *Пљеваљски синодик*, како се назива јер се налази у једном рукопису који се чува у Манастиру Св. Тројице код Пљеваља, добио у време архиепископа Јакова (1286–1292) и то је такозвана дабарска редакција.[1092] На основу сачуваног текста Друге

[1086] Теодосије, 151.

[1087] Исти, 152.

[1088] Solovjev, *Svedočanstva*, 40–44.

[1089] „..**нѣкым же и ересь еюже сьдрьжими бѣхоу wбличающтимь**...“, Теодосије, 149; Solovjev, *Svedočanstva*, 41.

[1090] О антилатинском ставу Теодосија, в. Миљковић, *Житија Светог Саве*, 142; Шпадијер, *Хронолошки оквири*, 12–15.

[1091] Тврдњу да је реч о сабору против римокатоличке вере, износи Петровић, *Свети Сава на Жичком сабору*, 11–20.

[1092] Детаљна анализа шта је могла садржати *Прва* а, шта садржи *Друга жичка редакција*, Solovjev, *Svedočanstva*, 55–58; Мошин, *Сербская редакция синодика* I, 367–372, настојао је да покаже како је Жичку редакцију обнародовао на сабору

жичке редакције, могуће је приближно одредити садржај изгубљене *Прве жичке редакције*. Тако А. Соловјев сматра да су највероватније четири од седам проклетстава јеретика која се налазе у *Другој жичкој редакцији* била део првобитне српске редакције православља састављене на сабору у Жичи 1220/1221. г.[1093] Сва проклетства се односе на „зле јеретике, трипроклете бабуне који се зову лажни крстјани", њихову веру и њихове присталице.[1094] На овом месту треба подсетити да Сава у *Законоправилу* назив *бабунска* користи као синоним за *богумилска*.[1095] Међутим, може ли се одгонетнути на кога се конкретно односе та проклетства, или су поменути богумили, бабуни, само потенцијална претња. Без обзира на то да ли је првобитна жичка редакција синодика православља садржала и имена босанских јересијараха предвођених Растудијем – Аристодијем, како сматра А. Соловјев,[1096] чињеница је да каснија дабарска редакција Синодика (1286–1292) проклињање бабуна везује управо за њих.[1097] Колико год ови наводи били индикативни ипак сматрам да је незахвално доносити далекосежне закључке. Савин сабор је био сазван из предострожности, али је, очигледно, изазван стварном опасношћу. Јерес је постојала у суседству, али премда Теодосије помиње неке њене припаднике и међу Србима, она у Србији није било тако снажна као у време Стефана Немање. Стога није захтевала ни тако жустру реакцију државне власти какву је он био предузео. По свој прилици, та стварна опасност на почетку треће деценије XIII века претила је пре из Босне него из Бугарске. Управо 1221. г. поново на светлост дана након скоро дводеценијске ћутње извора, израњају босански јеретици.

Након описивања сабора одржаног у Жичи, код Савиних животописаца се наилази на причу како је угарски краљ намераво да нападне Србију, али како је Савином заслугом тај догађај избегнут.[1098] Сарадња архиепископа Саве и његовог брата краља Стефана на пољу снажења српске цркве и државе, прекинута је Стефановом смрћу 24. септембра 1227. Сава је Стефана пред смрт замонашио, те је краљ

1220. г., а да је Сава Немањић саставио већ између 1201. и 1204. г. на Светој Гори према старијој руској редакцији.

[1093] Solovjev, *Svedočanstva*, 56.

[1094] Мошин, *Сербская редакция синодика* II, 312–313, 319–320, 328–329, 337–338.

[1095] *Законоправило Светога Саве*, 602–603.

[1096] Solovjev, *Svedočanstva*, 57.

[1097] Мошин, *Сербская редакция синодика* II , 301–302, 345–346, 348.

[1098] Доментијан, 258–270, Теодосије, 152–160; С. Станојевић, *О нападу угарског краља Андрије II на Србију*, Глас СКА 161 (1934) 107–130; *ИСН* I, 301–302 (Б. Ферјанчић).

Стефан умро као *великосхимник Симон*.[1099] За свог наследника на престолу Стефан је одредио свог најстаријег сина Стефана Радослава (1227–1233), чија је мајка била византијска принцеза Евдокија.

Архиепископ Сава је обавио чин крунисања свог синовца у Цркви Св. Спаса, а потом, упркос молбама новог краља Стефана Радослава да остане, напушта Србију и одлази, највероватније у пролеће 1229. г., у обилазак Свете земље, након што је фебруара те године Јерусалим поново доспео у хришћанске руке.[1100] Одлазак Саве из Србије у старијој литератури се доводио у везу са наводном гркофилском политиком Стефана Радослава,[1101] чија би последица била његово везивање за Охридску архиепископију у црквеним пословима, будући да се краљ Радослав обраћа архиепископу Димитрију Хоматину поводом извесних канонских недоумица.[1102] Није јасно када је Радослав упутио неколико питања искључиво канонске природе охридском архиепископу – док је Сава боравио у Србији, или после његовог одласка, али свакако пре пораза његовог таста у бици на Клокотници априла 1230. г. – ни да ли их је уопште упутио, будући да се сумња у саму аутентичност списа.[1103] Међутим, оно што се зна на основу хагиографских списа јесте да су односи између Саве и његовог синовца краља Радослава били складни и да међу њима није било сукоба.[1104]

На повратку из Свете земље, Сава свраћа у Никеју, где га је срдачно примио цар Јован III Ватац и царица Ирина, а потом последњи пут посећује Св. Гору, да би свој повратак у Србију наставио преко

[1099] Доментијан, 274–276; Теодосије, 160–165. О хронологији Стефанове смрти в. Марковић, *Прво путовање*, 13–15.

[1100] Живојиновић, *Историја*, 92, нап. 201; Марковић, *Прво путовање*, 13–19.

[1101] Гркофилство Стефана Радослава поткрепљује се његовим грчким потписима повеља, грчким натписом на вереничком прстену и на његовом новцу, коришћењем византијског царског презимена Дука, утицајем његове жене епирске принцезе Ане и њеног оца Теодора I Анђела, као и једним писмом које је упутио охридском архиепископу Димитрију Хоматину, о чему ће бити речи, Станојевић, *Свети Сава и независност*, 241–251; Јиречек, *Историја* I, 172–173; *ИСН* I, 307–309 (Б. Ферјанчић). Убедљиви аргументи који оповргавају ту тезу изложени су у раду Ферјанчић, Максимовић, *Свети Сава и Србија*, 20–24; Максимовић, *„Византинизми“*, 139–147.

[1102] Ф. Гранић, *Одговори охридског архиепископа Димитрија Хоматијана на питања српског краља Стефана Радослава*, Светосавски зборник 2, 149–189.

[1103] Ферјаничић, Максимовић, *Свети Сава и Србија*, 20, нап. 28; Максимовић, *„Византинизми“*, 144. Г. Принцинг, *Demetrii Chomateni Ponemata*, 49*, узима овај састав као аутентично Хоматиново дело.

[1104] Доментијан, 276–278; Теодосије, 165–166; Ферјаничић, Максимовић, *Свети Сава и Србија*, 20;

Солуна где се сусрео са царем Теодором I Анђелом, након чега га је краљ Стефан Радослав срдачно дочекао у српској земљи.[1105] У прилог томе да Сава није дошао ни у какав сукоб са краљем Радославом сведочи и то што је по повратку у Србију обављао своје архијерејске и пастирске дужности све до краја Радослављеве владавине која је окончана побуном Стефана Владислава крајем 1233. г. Сава се најпре противио таквом сплету околности, а прогнаног и од свих изданог бившег краља Радослава замонашио је пошто се овај вратио у Србију, наденувши му име Јован.[1106] Поред промене на престолу, дошло је до промене и на челу цркве, те тако Доментијан наводи да је Сава, након што је послужио „Господу своме четрнаест година" одредио да његов наследник на архиепископском трону буде његов ученик Арсеније I (1234–1263).[1107] После промена на државном и црквеном плану, Сава опет напушта Србију, јер је одлучио да поново посети Свету земљу и патријархе на Истоку. При повратку за Србију њега је у Бугарској затекла смрт 14. јануара 1236. г. Најпре је сахрањен у Цркви Св. Четрдесет мученика у Трнову, а потом су његове мошти, према наводима његових животописаца, заслугом његовог синовца и тадашњег краља Стефана Владислава пренете у Србију и положене у задужбину поменутог краља, манастир Милешеву.[1108]

Савин значај у црквеном животу Србије је немерљив. Темељи цркве које је он поставио никада нису нарушени, а његовом обазривом и промишљеном црквеном политиком додатно су ојачани стубови државе. Вишевековна разједињеност српских земаља у црквеном погледу је окончана тиме што је српска држава добила посебну и јединствену српску цркву.

Савин ученик Арсеније је био на челу српске цркве скоро тридесет година. Упркос броју година које је провео на том положају, о његовом животу и архиепископату се не зна пуно. У њему посвећеном *Житију* архиепископ Данило II каже за њега да је „родом од сремске земље" и хвали његово архијерејство и живот пун врлина које је у спису немогуће „извести".[1109] Након смрти, тело архиепископа Арсенија је пренето у Цркву Св. Апостола у Пећи, која је изграђена управо његовом заслугом. Данило II потом описује бројна чуда која су се догодила на

[1105] Доментијан, 306–314; Теодосије, 170–174; Марковић, *Прво путовање*, 78–93.
[1106] Доментијан, 340; Теодосије, 177–178; *ИСН* I, 309–310 (Б. Ферјанчић).
[1107] Доментијан, 340; Теодосије, 180–181; *ИСН* I, 312 (Б. Ферјанчић).
[1108] Доментијан, 342–432; Теодосије, 182–219; *ИСН* I, 310–312 (Б. Ферјанчић).
[1109] *Животи краљева и архиепископа српских*, 257–258.

гробу почившег архиепископа, чиме је јасно хтео да нагласи његову светост. Иако су архиепископ Арсеније, као и његов наследник архиепископ Сава II (1264–1271) сахрањени у Цркви Св. Апостола у Пећи, која у потоњој историји српског народа заузима све већи значај, нема изричитих података који потврђују да је у то време дошло до премештања седишта српске архиепископије из Жиче, односно из Цркве Св. Спаса у Пећ, у Цркву Св. Апостола.[1110]

Доба архиепископа Арсенија, као у осталом ни цео полувековни период након смрти Св. Саве, нису обележиле трајне промене граница српске државе. Самим тим, није дошло ни до ширења граница Српске архиепископије, а ни до укључивања нових епископија у њен састав. Ипак, има назнака да је дошло до одређених промена у унутрашњој организацији постојећих епископија. То се у првом реду односи на хумску епископију. Због тога пажњу би најпре требало посветити двема повељама краља Уроша I, Стонској и Лимској, у чијем се садржају те назнаке и назиру. Одавно је у науци примећено да Стонска повеља из 1243–1252. г. и Лимска из 1253–1263. додељују *исте поседе*, прва стонској Цркви Св. Богородице, саборној цркви хумске епископије, а друга Манастиру Св. Апостола Петра и Павла на Лиму.[1111] Објашњење за то је пронађено у томе да је корисник обе повеље била у оба случаја заправо хумска епископија, а не једна односно друга црква.[1112] Из тога се даље изводио закључак да је у време издавања стонске повеље седиште хумске епископије још увек било у Цркви Св. Богородице у Стону, а да је потом било премештено у Цркву Св. Апостола на Лиму, где се налазило у време издавања Лимске повеље. У литератури се као разлози због којих је дошло до премештања седишта епископије наводе земљотрес који је задесио Стон 1252. г. и чињеница да је жупан Радослав постао „верни клетвеник господина краља угарског“ и да је као савезник Дубровчана у рату против српског краља 1254. г. починио издају и угрожавао права српског владара и цркве.[1113]

[1110] Јанковић, *Епископије и митрополије*, 35, опредељује се да се премештање архиепископије из Жиче у Пећ догодило почетком друге половине XIII века.

[1111] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 195–198, 225–231; Г. Томовић, *Из историје средњег Полимља од VII до XVII века*, Манастир Светог Николе у Подврху 1606–2006, прир. Г. Марковић, Београд 2006, износи мишљење да је првобитно настала Лимска, а потом Стонска повеља, 28–38.

[1112] Ћоровић, *Питање о хронологији у делима Св. Саве*, ГНЧ 49 (1940) 24–34; Динић, *Три повеље*, 78–79.

[1113] Solovjev, *Svedočanstva*, 68–77; Динић, *Три повеље*, 78–85; Р. Љубинковић, *Хумско епархиско властелинство и црква Светога Петра у Бијелом Пољу*, Старинар, Н. С. 9–10 (1959) 98–102; Јанковић, *Епископији митрополије*, 38, 102–110.

Неоспорно је да је у обе повеље *дестинатар хумска епископија*. Стонска повеља је издата, како у уводу стоји, да би се потврдила раније издата повеља Стефана Првовенчаног и Саве (у питању су властелинства у Хуму и Рашкој). Друга, односно Лимска, издата је да би се потврдила даривања хумског кнеза Мирослава (у питању су поседи: Прушка Вас, Лешница, Летине код моста и мост, Липница, Хомоље, Јасеново, Плавковина, Селце, планина Кон) јер су је Бугари однели приликом напада на Србију 1253. г. Међутим, у повељама нема речи о премештању седишта епископије из једне цркве у другу. Но, зашто се онда у Лимској повељи у којој се набрајају првобитни поседи Манастира Св. Апостола (Прушка Вас, Лешница, Летине код моста и мост, Липница, Хомоље, Јасеново, Плавковина, Селце, Планина Кон) набрајају и поседи целог властелинстава (у Хуму и у Рашкој) хумске епархије? Могуће је да је заиста дошло до *привременог* премештања седишта хумске епископије, услед лоших политичких прилика у Хумској земљи. Наиме, како је већ Р. Љубинковић претпоставио, те неповољне политичке околности су могле бити следеће. Ктиторска права хумског кнеза Мирослава, оснивача Св. Апостола, имали су његови потомци. Међутим, жупан Радослав, Мирослављев унук и син кнеза Андреја (+1250), који за себе каже да је вазал угарског краља, обавезао се Дубровчанима 22. маја 1254. г. да ће ратовати против српског краља Уроша I. Управо је ово издајничко иступање утицало да се конфискују сва права жупана Радослава, те између осталог и ктиторско право.[1114] На тај начин су сва ктиторска права прешла на владара, краља Уроша.[1115] Због тога је он мало година након прве издао другу повељу за хумску епископију. Он петровско властелинство, чији је тада легитимни поседник, придодаје већ постојећим поседима хумске епископије у Рашкој и Хумској земљи, односно како се може наслутити из Лимске повеље, петровском властелинству придодаје поседе набројане у Стонској повељи. Све би то ишло у прилог томе да је ова црква тада седиште хумске епископије. У прилог томе би ишла и сведочанства каснијих извора о хумским епископима који живе у том манастиру, као и подаци двеју наредних повеља Манастиру Св. Апостола, краља Милутина 1317–1321. г. и Стефана Дечанског из 1324–1331. г у којима се о Манастиру Св. Апостола говори као о хумској

[1114] Љубинковић, *Хумско епархиско властелинство*, 98–100.

[1115] Ктиторска права су свакако припала његовим наследницима, што и сам истиче на крају повеље, наводећи да ако неко буде одузео било шта од манастирске имовине, епископ („светитељ“) је дужан да опомене „…**вь то врꙗме владичьствоуюшю всею землею кралеви тог обо имать свєта црквы ѡсветитела и вьтораго ктитора**…“, *Зборник срењовековних повеља и писама* I, 230.

епископији.[1116] Међутим, без обзира на очигледну везаност хумских епископа за манастир на Лиму,[1117] ипак није довољно јасно да је он икада постао и њихово званично седиште. Истичем то због одређених извора који ме наводе на супротно мишљење. У првом реду један дубровачки архивски документ из 1296. г. помиње „људе стонског

[1116] В. Тријић, *Повеља Стефана Уроша Милутина манастиру Светих апостола на Лиму*, ССА 4 (2005) 3–22; Исти, *Повеља Стефана Дечанског манастиру Светих апостола на Лиму*, ССА 5 (2006) 51–64; *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 519–521.

[1117] Љубинковић, *Хумско епархиско властелинство*, 102–103.

епископа“ (homines episcopi Stagni),[1118] што значи да се положај хумског епископа и даље везивао за Стон. На послетку чињеница је да хумска епископија нестаје из историјских извора након што Хумска земља 1326. г. односно Стон и Пељешац 1333. изађу из оквира српске државе.[1119] Последња повеља Манастиру Св. Апостола на Лиму, коју је 1343. г. издао краљ Стефан Душан више не доводи овај манастир у везу са хумском епископијом.[1120] Да је он био седиште хумске епископије то би остао макар формално без обзира на губитак територије.

Крупне промене у организацији и обиму српске цркве наступиће тек с територијалним проширењем српске државе у последње две деценије XIII века.

Разрешење спора дубровачке и барске цркве

Велике политичке, црквене и верске промене дешавале су се на тлу Далмације на измаку дванаестог столећа. Духовни покретач тих промена био је папа Иноћентије III. Иако се његовом позиву за ослобођење Јерусалима од туђинске власти изреченом у посланици *Post miserabile*, није одазвао већи број европских владара, крсташки рат који је он иницирао оставио је на карти тадашњег света највише промена.[1121] Створено је седам нових држава, три грчке и четири латинске, а Млечани, главни финансијери тог похода, постали су, након склапања Мартовског уговора о подели Византијског царства 1204. г., господари „четвртине и по Римског царства“.[1122] Заправо, постали су највећа поморска сила на Медитерану запоседањем најпре угарског Задра, што је уједно био и предзнак погрешног смера читавог подухвата, затим византијских мореуза, значајних грчких острва и лука у Егејском и Јонском мору,

[1118] Г. Чремошник, *Историјски споменици Дубровачког архива. Канцеларијски и нотарски списи 1278–1305*, Београд 1932, 162.

[1119] *ИСН* I, 499–500, (С. Ћирковић), 512 (Б. Ферјанчић).

[1120] Ж. Вујошевић, *Хрисовуља краља Стефана Душана манстиру Петра и Павла на Лиму*, ССА 3 (2004) 49–56.

[1121] Папа се чак писмено обратио и верницима Дубровачке архиепископије 1200. г. с молбом да узму учешће у крсташком рату, *CD* II, 342–345.

[1122] Убрзо по освајању Цариграда, априла 1204. г., млетачки дужд Енрико Дандоло упутио је писмо папи Иноћентију III којим га обавештава да су крсташи заузели Константинов град и уједно покушава да се оправда због заузимања Задра, *CD* III, 42–44; Острогорски, *Историја*, 396–397.

Једрена на копну, а већ наредне 1205. године и још два важна упоришта на Јадрану, Дубровника и Драча.[1123]

Запоседање Дубровника је Млечанима омогућило да на чело града постављају кнеза из редова својих патрицијских породица, али вероватно и да утичу на избор дубровачког архиепископа. Забележена су имена неколико кнежева које су поставили Млечани првих година своје управе.[1124] Међутим, дилема настаје код имена првог архиепископа у Дубровнику у време млетачке управе. Наиме, последњих година пред велике промене из 1204/1205. г. дубровачка архиепископска столица је била упражњена. На то јасно упућују акта која папа Иноћентије III шаље дубровачком каптолу 1202. и 1203. г. У првом писму папа пише да се дубровачки архиепископ Бернард сопственом вољом налази ван Дубровника „већ више од четири године", дакле од 1198/1199. г., и да уколико се он ускоро не врати у град он ће им дати дозволу да изаберу себи новог архиепископа.[1125] У писму пак од 18. јуна 1203. г., папа обавештава дубровачки каптол да је архиепископ Бернард њему лично поднео оставку на положај дубровачког архиепископа, због тога што се није осећао безбедним у том граду, те да они сада имају потпуно право да изаберу себи новог архиепископа.[1126] У међувремену је тада већ бившег дубровачког архиепископа Бернарда папа именовао за епископа Карлајла у Енглеској и о томе обавестио енглеског краља Јована Без Земље, који га је и потврдио на том положају почетком 1204. г.[1127] Каптол је дакле добио папско одобрење за избор новог дубровачког архиепископа 1203. г., али подаци о том чину, уколико га је у том тренутку и било, нису сачувани. У једном писму из 1208. г. као дубровачки архиепископ помиње се Леонард, који се на том положају налази до пре 1222.[1128] Према једном каснијем уговору који су Млечани склопили са

[1123] *Исто*, 397.

[1124] Foretić, *Povjest Dubrovnika* I, 59–60, сматра да је неоспорна чињеница да су Млечани постављали кнеза у Дубровнику од 1205. г. и да је први дубровачки кнез постављен од стране Млечана био Леловело, а да је њега наследио Лоренцо Квирини 1206–1208. г., потом од 1209. г. долази Јован Дандоло, који је у почетку власт највероватније делио са својим братом Марком, да би од 1214. владао самостално.

[1125] *CD* III, 16–17.

[1126] *CD* III, 30.

[1127] *CD* III, 28–29, 38; Harris, *Dubrovnik*, 221.

[1128] *CD* III, 76, 142, 209–210. Посебно је интересантан садржај писма које је папа упутио Леонарду 1208. г., јер у њему стоји да архиепископ дубровачки, дакле Леонард и епископ трогирски посредују у решавању спора између нинског и книнског епископа. Сама по себи папска воља не би изгледала чудно да поменуте епископије

Дубровчанима из 1232. г. Дубровчани су се једном одредбом обавезали да ће за свог архиепископа увек бирати човека из Млетака и штавише да ће он бити подложан млетачком патријарху у Граду и да ће тамо путовати ради свог постављења.[1129] Остаје недомуца да ли је такаво правило уведено одмах на почетку млетачке управе над Дубровником.[1130] Уколико је то правило заживело одмах по млетачком заузимању града то би значило да је Дубровник и у црквеном погледу добио снажан ослонац у граду у лагуни, те у том контексту можда добија историјску подлогу и прича позног дубровачког хроничара Јунија Растића која говори о томе како се 1214. г. дубровачки архиепископ Леонард, свестан подршке коју има у Млечанима, упутио у Бар како би укинуо новоосновану Барску архиепископију.[1131] Савремени извори ипак не потврђују ту вест, а она у себи садржи и неке невероватне појединости попут оне да је при обиласку својих суфрагана дубровачки архиепископ на путу ка Бару свратио у Котор где је био дочекан уз највеће почасти иако је, као што је добро познато, Котор већ скоро два века био под црквом Барија у Италији.

Млетачка власт је била у то време учвршћена и у Драчу и у области Кроје, а на том простору Јадрана је духовну власт имала Драчка митрополија над истоименим градом и Барска архиепископија над Кројом. Што се тиче Дукље, њоме је у то време још увек управљао Вукан, који се као краљ Дукље последњи пут помиње 1207. г.[1132] Већ наредне 1208. г. његов се син и наследник Ђорђе помиње у једном документу као краљ.[1133] Осим тог важног податка, тај документ доноси и значајну вест о томе да је краљ Ђорђе, наступајући, очигледно, потпуно самосталано, положио заклетву верности млетачком дужду Пјетру Занију и обећао да ће повести акцију против арбанског кнеза Димитрија уколико се он не повинује млетачкој власти.[1134] Иначе, политика кнеза Арбанаса Димитрија изгледа да је ишла у том смеру. Димитрије, зет српског великог жупана Стефана по његовој кћери Комнини, упутио је

не потпадају под јурисдикцију сплитског архиепископа, те стога изненађује обраћање дубровачком архиепископу. Чини се да је таква папска одлука имала упориште у чврстој власти Млечана у Дубровнику.

[1129] *CD* III, 352.

[1130] Уговор из 1232. г. не говори експлицитно о томе, ипак Станојевић, *Борба за самосталност,* 91–92, сматра да се поменута одредба уговора односи на то време.

[1131] *Chronica Ragusina*, 76; Станојевић, *Борба за самосталност*, 92.

[1132] Бубало, *Да ли су Стефан и Радослав били савладари*, 213; Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 83.

[1133] Бубало, *Да ли су Стефан и Радослав били савладари*, 213–217; Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 83, 88–90.

[1134] Соловјев, *Одабрани споменици*, 15–16.

највероватније крајем 1207. или почетком 1208. г. писмо папи у коме саопштава своју оданост римској цркви и Апостолској столици. Папа о томе говори у свом одговору од 28. фебруара 1208. г., у коме каже да је рад да упути легата у Кроју да Димитрија и његову околину подучи чистој римокатоличкој вери, а посебну улогу у том подухвату ће имати и епископ Арбана (Кроје).[1135] Све речено говори о томе да је у области Арбана православни обред још увек био присутан, без обзира на то што је сам епископ Кроје још 1167. г. прихватио римски обред и потчинио се тада дубровачком, а од 1199. г. га налазимо као суфрагана барског архиепископа.

По свему судећи, могло би се рећи да су дужд и општина млетачка на самом почетку XIII века проширили свој политички утицај на Дукљу, Драч, Арбан и још неке мање територије у залеђу Драча. У таквим се околностима барска црква са целокупним својим јурисдикционим подручјем које је обухватало Дукљу и Арбан, иако не задуго, нашла под посредном млетачком политичком влашћу. Стога у том периоду дубровачка црква није имала разлога да рачуна на снажнију подршку млетачких власти у односну на барску цркву. Ипак нове политичке околности ће поново окренути судбину у њену корист.

На почетку наредне деценије Венеција је изгубила много од свог утицаја на простору јужног дела источне обале Јадрана. Драч је пао у руке епирског владара Михаила Анђела, а такође и област Арбана, док је српски велики жупан Стефан ставио Дукљу под своју чвршћу контролу остављујући Ђорђа као управитеља те територије.[1136] Кроја је била један од суфрагна барске цркве, али по свој прилици су нове политичке промене утицале на промену верске оријентације тамошњег клера и становништва. На такав закључак упућује писмо које је Григорије Камона упутио Димитрију Хоматину, тадашњем хартофилаксу Охридске архиепископије, дакле пре 1216. г. Он у писму пита Хоматина да ли је прекршио канонске норме када се оженио удовицом Димитрија Прогоновог, Комнином, ћерком великог жупана Стефана, будући да се неки противе том браку.[1137] Хоматин потом пише епископу Кроје и оправдава брак Григорија Камоне и Комнине, а обраћа му се као „у речима сјајном и блиставом човеку који сјаји међу архијерејима најпријатнијем и најмилостивијем“, а назива га и „свети господару“ и „твоја светости“.[1138] Дакле, Камона се не обраћа свом надређеном

[1135] *Innocentii III epp.* II, PL 215, 1343–1344.

[1136] Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 88, нап. 69.

[1137] *Demetrii Chomateni Ponemata*, № 1, p. 19. Иначе, ово писмо је инкорпорирано у одговор Димитрија Хоматина у коме хартофилакс саопштава Григорију Камони да је његов брак канонски могућ.

[1138] *Demetrii Chomateni Ponemata*, № 3, p. 33.

архиепископу барском, како је очекивано, већ духовном лицу Охридске архиепископије. Начин на који се Хоматин обраћа епископу Кроје такође указује на чвршћу везу између два црквена центра. Необично свакако, али изгледа да је Кроја од православне епископије Драчке митрополије, шездесетих година XII века прешла под окриље римокатоличке најпре Дубровачке архиепископије, а потом 1199. г. Барске, да би се током друге деценије XIII века поново нашла у сфери православног света, негде пре 1216. г.[1139] Обим барске цркве је на тај начин умањен, мало по њеном оснивању, услед политичких промена.

О односу римокатоличких средишта на источном Јадрану, старе Дубровачке и новоосноване Барске архиепископије још увек нема података. Не постоји сачуван протест Дубровника уперен против Барске цркве с почетка XIII века, а њихово питање није разматрано ни на Четвртом латеранском сабору, који је папа Иноћентије III сазвао још 1213. г., а који је почео да заседа у новембру 1215. г. Том екуменском сабору римске цркве присуствали су и барски и дубровачки архиепископ, јер се они налазе међу адресатима који су позвани да присуствују сабору.[1140] Ипак, њихов спор том приликом није изнет пред папу, иако је, на пример, забележена расправа између архиепископа Толеда и осталих шпанских архиепископа о питању да ли он има право да буде примас целе Шпаније.[1141] Сабор је закључен децембра 1215. г. и његов исход је имао далекосежни значај за хришћански свет, али питање источне јадранске обале, судећи према саборским актима, није разматрано.[1142]

Приликом парнице између дубровачке и барске цркве 1252/1253. г. Дубровчани су тврдили да је њихов архиепископ Леонард за време одржавања сабора упитао папу Иноћентија III зашто је посветио и доделио палиј барском епископу кад је он суфраган дубровачке цркве, а да је папа на то одговорио да је *спреман да исправи неправду*.[1143] Овај податак су, највероватније, искористили познији дубровачки хроничари, те тако доносе вести како је на сабору тобоже изабрана комисија поводом спора дубровачке и барске цркве.[1144]

Папа Хонорије III (1216–1227) упућује писмо свим архиепископима широм римокатоличког света, а међу њима и архиепископу барском,

---

[1139] М. Дринов, *О нѣкоторыхъ трудахъ Димитрія Хоматіана, какъ историческомъ матеріалѣ*, Византийский временик 17 (1894) 319–340.

[1140] Mansi, XXII, 963.

[1141] Mansi, XXII, 1071–1075; Moore, *Pope Innocent III*, 233.

[1142] Детаљније о раду и закључцима Четвртог латеранског сабора, в. Moore, *Pope Innocent III*, 228–252.

[1143] *Acta Albaniae* I, 64.

[1144] *Resti,* 76; Станојевић, *Борба за самосталност*, 94, 96.

одмах на почетку свог понтификата, што још једном потврђује легитимитет новоосноване Барске архиепископије и то да је за Апостолску столицу њено постојање неспорна чињеница.[1145]

Недуго потом није умањена територија, али јесте утицај и Барске и Дубровачке архиепископије на подручју њиховог деловања. Та промена није била условљена политичким збивањима, већ новим црквеним приликама које су се одвијале под будним оком Саве Немањића. Архимандрит Сава је успео да 1218/1219. г. издејствује архиепископски чин и створи нову, православну црквену организацију која је у свом обиму пратила политичке границе српске државе. Савин животописац Доментијан наводи разлоге због којих се Сава одлучио на такав подухват, те између осталог пише да Србија „нема свог архиепископа", али да и многе земље око Савиног отачаства, у његовој држави „нису напредне божанственим исправљењем".[1146] Како је показано, ове се речи ученог Савиног следбеника односе на приморске области у којима је архиепископ Сава основао две нове, православне епископије, једну у Хуму – стонску, а другу у Зети – зетску. Значај овог Савиног чина за српску цркву и државу је немерљив и неспоран, но ипак њиме јесу нарушена ако не права, онда верски утицај римокатоличке цркве на том простору.[1147] Ни Дубровачка, а ни Барска архиепископија нису реаговале на те Савине поступке. Вероватно је и читав пут ка успостављању православне цркве олакшан чињеницом да у Стону и Требињу дуго времена није било епископа римске цркве.

Као што је папа Иноћентије III послао 1215. г. поводом Четвртог латеранског сабора позивно писмо и барском архиепископу, између свих других, и као што му је Хонорије III послао 1216. г. писмо о свом ступању на Апостолску столицу, тако је исти папа 1221. г. уз неке друге европске архиепископе, писао и барском архиепископу у вези са деловањем цркве у борби против јеретика у Француској. Та папина окружна посланица била је упућена архиепископима Француске, архиепископима Мајнца, Трира, Бремена и Магдебурга у Немачкој, Лунда у Данској, Нидароса у Норвешкој, Упсале у Шведској, Острогона и Калоче у Угарској, Дубровника и Бара у *Склавонији*, тј. Србији (in Sclavonia Ragusino et Antibarensi), затим многим архиепископима у

[1145] *Acta Albaniae* I, 45.

[1146] Доментијан, 194–196.

[1147] Саве Немањић је створио две епископије које су се протезале на подручју Дубровачке и Барске архиепископије, а не само барске цркве, како сматра С. Станојевић, *Борба за самосталност*, 96–97. Стонска епископија српске цркве обухватала је подручје стонске и *највероватније* требињске епископије дубровачке цркве, док је зетска епископија српске цркве обухватала читаво подручје Барске архиепископије.

Италији и Шпанији, као и опатима главних цистерцитских, клинијевских и других манастира.[1148] Дакле за римску курију Барска архиепископија недвосмислено постоји и има своје признато место међу архиепископијама Европе. Од њеног оснивања 1199. г., дакле и у време понтификата Иноћентија III, потом и његовог наследника Хонорија III, који су били познати као велике ерудите и познаваоци црквеног права, али и по својој преданости уређењу црквеног и верског живота, Барска архиепископија је била призната црква у римокатоличком свету. Због тога помало изненађује одлука новог папе Гргура IX (1227–1241) да неколико месеци по почетку свог понтификата, 24. јула 1227. г. изда булу којом дубровачком архиепископу Арингерију потврђује јурисдикциона права над земљама Захумљем, Србијом и Травунијом и над градовима Котором тј. Росама, Будвом, Баром, Улцињем, Скадром, Дривастом и Пулатом. Штавише, он се у самом уводу обраћа архиепископу Арингерију као некоме ко Божјом вољом управља дубровачком црквом и додељује јој привилегије, истичући да то чини по угледу на претходнике, папу Иноћентија II, Анастасија IV, Хадријана IV, Александара III и Урбана III, при чему свакако мисли на буле из 1142., 1153., 1158., 1167., и 1187. г.[1149] Став новог папе је јасан. Он очигледно не признаје Барску архиепископију, нити то што су његови претходници признали одлуке сабора у Бару, чиме три деценије након установљења Барске цркве отвара нови спор који ће обележити потоње деценије XIII века.

Папа Гргур IX био је веома ангажован у црквеном и световном животу источнојадранске обале и њеног залеђа.[1150] Да је одлука новог папе да призна стара права дубровачког архиепископа била супротна затеченом стању и уперена против права барске цркве потврђују два нова акта од 13. јула 1234. г. која је Гргур упутио епископу и канонику трогирском. Наиме, дубровачки архиепископ Арингерије се пожалио Светој Столици да су епископи Свача, Дриваста, Скадра и Пилота одрекли да покажу своју потчињеност коју су му дуговали.[1151] Стога папа

[1148] *Annales ecclesiastici*, 449, an. 1221, § 46.

[1149] „…et ecclesiam Ragusinam cui deo auctore preesse dignosceris ad exemplar predecessorum nostrorum felicis memoriae Innocencii, Anastasii, Adriani, Alexandri, et Urbani Romanorum …", *CD* III, 274–275.

[1150] Посредно учествује у решавању спорова, потврђује мировне уговоре, ставља под своју заштиту световне владаре и посебно се ангажује за искорењивање јереси у Босни, *CD* III, 287, 305, 340, 361, 379, 388–389, 391–394, 396–398, 412–413, 415–419, 443–447.

[1151] „…. conquestus est nobis venerabilis frater noster Arrengerius arhiepiscopus Ragusinus…. episcopi suffraganei sui obedienciam et reverenciam sibi debitam denegant exibere…., *CD* III, 409.

налаже епископу Трегуану и канонику Гргуру да испитају шта је по среди, да саслушају обе стране, а да сведоци које буду испитивали буду непристрасни.[1152] У изворима нема вести о томе какву су одлуку донели папини изасланици, трогирски епископ и каноник, иначе потчињени сплитском архиепископу, вероватно одабрани од стране папе за тај случај због објективности.

Нови атак папе Гргура IX на барску цркву уследио је већ 1236. г. и био је уперен и против самог барског архиепископа. Наиме, 22. априла 1236. г. папа је упутио писмо провинцијалном приору реда Проповедника (доминиканаца) римске провинције у коме га обавештава о молби коју је примио од барског архиепископа. У тој молби је стајало да „епископи, опати и други црквени прелати као и свештеници и други клирици његове провинције достојанства и црквене бенефиције примају из лаичке руке" и да ти „епископи без прослављања мисе врше рукополагања изван прописаног времена". Стоји и то да када сам архиепископ неког епископа због таквог дела суспендује са положаја, док се случај не испита пред папом, тај епископ не поштује његову вољу и не пристаје ни да се удаљи са положаја ни да оде пред папу на испитивање, већ истрајава у својој погрешци. Ипак, и сам архиепископ који претпоставља људски страх Божјем, пише даље папа, под најтежим страхом световних господара посветио је једног епископа у четвртак уз служење свете литургије, а опата једног манастира заменио је, против канонских одредби, другим, за његова живота. Поред тога, десило се и да је епископ Дриваста убијен. Такође учестало је и склапање бракова у недозвољеном степену сродства. Пошто толике заблуде „садрже велику опасност за душе", папа налаже старешини римских доминиканаца да без оклевања у ту провинцију пошаље „неколико фратара свог реда који су за то прикладни". Они треба да испитају ствари и да „учине да се светогрдници искључе из скупине осталих". Међутим, и самог архиепископа, кога папа због његове старости не жели да позива лично у Рим, заједно са епископима преступницима, који су ипак дужни да се лично појаве у Риму, ако се нађе да су у тој мери преступили, „треба суспендовати од вршења првосвештеничке службе". За то време, „имајући пред очима самога Бога", доминиканци треба да „исправе и реформишу провинцију како у главама, тако и у удовима" и да строго забране да се сличне ствари убудуће дешавају у њој. Ако ли буде било оних који противрече, каже на крају папа, или се буне, папским ауторитетом имају право да их сузбију.[1153]

[1152] *CD* III, 409; Станојевић, *Борба за самосталност*, 100–101.

[1153] *Bullarium ordinis FF. praedicatorum* I *(aa. 1215–1280)*, ed. F. T. Ripolli, Romae 1729, 88, № 154.

Дакле, чини се да се у то време на подручју Барске архиепископије дешавало управо све оно што је не тако давне 1199. г. било забрањено на Барском сабору. Жалбу коју му је поводом тога упутио барски архиепископ папа је искористио не да би му помогао, већ као повод да казни и њега и његове епископе суфрагане привременим лишавањем свештеног положаја. За то време, барском црквом би управљали доминиканци који би је довели у ред какав је папа желео. У таквим околностима било би лакше спровести у дело њено потчињавање Дубровачкој архиепископији, којој је исти папа ускоро још једном потврдио стара права на јурисдикцију над дукљанским градовима издајући повељу новом дубровачком архиепископу Јовану 26. марта 1238. г., „по угледу на своје претходнике, блажене успомене Иноћентија (II), Анастасија (IV), Хадријана (IV), Александра (III), Урбана (III) и Климента (III), римске понтифике“.[1154]

Ти догађаји су потакли улцињског епископа Марка да се између 1240. и 1242. г. обрати у своје и у име целог каптола и општине улцињске дубровачком кнезу Стефану Ђустинијанију, властели и свом народу дубровачком. У писму стоји да оно што је по вољи свемогућем Богу ни на који начин не може да се поремети, да се „син који је до сада грешио враћа својој мајци и да је праведно и прикладно да га мајка прими и својим млеком подоји“. Зато су одредили, истичући да је то по вољи њиховог краља и у складу са општим добром, у шта ће се и сами Дубровчани уверити, да у Дубровник пошаљу епископа Марка. Међутим, пошто немају лађу и не могу га безбедно послати тамо, Улцињани моле Дубровчане: „ако вам је по вољи постарајте се да (епископ Марко) дође код вас морем безбедан и уреди и оснажи заједно са вама оно што ће бити корисно за вас и нас“.[1155]

Епископ Марко се очигледно у своје име и име епископије обраћа дубровачкој цркви, као својој мајци-цркви, и то на врло домишљат начин, користећи алузију на библијску причу о заблуделом сину (Лк. 15:11–32), те тако у исто време признаје кривицу, али и обавезује дубровачку цркву да буде благонаклона и да опрости њему, тј. епископији улцињској која је била на погрешном путу. Дубровачкој архиепископији је свакако одговарао такав развој догађаја, зато што један од суфрагана Барске архиепископије на које је она полагала право сам изражава жељу да јој се потчини. Оно што су Улцињани замислили обистинило се. Епископ Марко је у Дубровник стигао 22. априла 1242. г. заједно са својим каноницима ђаконом Теодором, ђаконом Андрејом, подђаконом Грубом и

[1154] *CD* IV, 54–55.
[1155] *CD* IV, 125.

улцињским племићима Беришом и Петром Гојиславићем. Тог дана су склопљена два уговора између Улцињана и Дубровчана.

Први се тицао пријатељских односа између општина два града. У њему се Улцињани заклињу дубровачком кнезу, каптолу и општини, „како им је било наложено од племенитог мужа господина Ђорђа, кнеза Дукље, сина жупана Вукана", „племенитог мужа господина Мирослава кнеза улцињског и од целог каптола и целе општине улцињске", „којима је свима то све по вољи", да ће држати добру веру са Дубровчанима и да ће „сачувати и помагати Дубровчане као да су Улцињани" и све то потврђују заклетвама „чувајући мир господина краља Србије", Стефана Владислава.[1156]

Другим актом епископ Марко са поменутим ђаконима и подђаконом обећава покорност своје цркве дубровачкој цркви речима: „кунемо се у Света Божја Јеванђеља, да ми у име своје и целог каптола наше улцињске цркве и Ђорђа кнеза Дукље Вукановог сина и Мирослава улцињског кнеза и целе општине истог града обећавамо верно се покоравати и вечну покорност чинити овој нашој митрополитској цркви дубровачкој и господину Јовану, Божјом милошћу дубровачком архиепископу и његовим наследницима и каптолу исте дубровачке цркве заувек".[1157]

Посебно се у сваком од ова два акта наводи да су представници световних власти, дакле дукљански кнез Ђорђе и улцињски кнез Мирослав сагласни са намером улцињске цркве. Тако испада да је кнез Ђорђе водио другачију црквену политику од свога оца Вукана, краља Дукље, тиме што је отворено устао против Барске архиепископије чије је оснивање краљ Вукан свесрдно помагао, што је, чини се, мало вероватно. Ђорђе је био само управитељ Дукље, потчињен српском краљу са далеко мањим степеном самосталности у односу на његовог оца, а сем тога, не види се ни јасана добит из таквог његовог поступка. Њихов помен има за циљ да дâ одређени легитимитет поступцима улцињског епископа и свештенства у очима самих Дубровчана. Слично се може рећи и за помен сагласности српског краља, који се спомиње у првом писму, у којем улцињски епископ први пут износи Дубровчанима своју намеру, док је помен чувања мира краља Србије у уговору између Улцињана и Дубровчана од 22. априла 1242. г. сасвим разумљив, јер се ради о међународном уговору којим Улцињани као поданици српског краља нису смели да преузму на себе обавезе које би биле уперене против њега.[1158]

[1156] *CD* IV, 149–150.

[1157] *CD* IV, 150.

[1158] За старије виђење политичке позадине акције улцињског епископа Марка, в. Станојевић, *Борба за самосталност*, 105–109.

Четири месеца касније Улцињани су начинили још један уговор са Дубровчанима, што јасно показује да претходна два нису ствар привела крају. Тај нови уговор је склопљен 10. августа 1242. г. у дубровачком архиепископском двору и тицао се само двеју црква. Епископу Марку, ђаконима Теодору и Андреји, подђакону Груби који су од раније били у Дубровнику придружили су се презвитер Марин и ђакон Груба син кнеза Мирослава, те су изјављујући да имају сагласност архипрезвитера Ђорђа и многих других свештеника, ђакона, подђакона и клирика улцињске цркве, чија се имена изричито наводе и целог њеног каптола, сви заједно дали нову изјаву верности дубровачкој цркви. У њој изјављују како су уз сагласност свих поменутих „дошли пред ову стару мајку и митрополитску своју дубровачку цркву и ту пажљиво и с великом ревношћу истражили и својим очима јасно прегледали и видели и својим рукама држали многе старе и нове привилегије од свете римске цркве стално истој дубровачкој цркви дароване и додељиване“. Пошто су се уверили у исправност тих „старих „ и „нових“ привилегија схватили су да је „дубровачка црква била и јесте стара мајка и митрополија улцињске цркве“. Због тога се они још једном заклињу да ће се „верно покоравати и чинити стално почаст и покорност“ својој мајци и митрополији дубровачкој цркви, њеном архиепископу Јовану, његовим наследницима и каптолу, „према оном што је садржано у старим и новим привилегијама дубровачке цркве“. Документ је потврђен потписима присутних дубровачких и улцињских клирика.[1159]

Неколико месеци је требало да прође да би се улцињска епископија вратила под окриље дубровачке цркве. Наизглед једноставан и обостран чин, ипак је био нешто сложенији. Разлог томе је вероватно било то што нису сви припадници улцињског свештенства делили жељу свог епископа, већ су хтели да се увере да је оно што он чини исправно, па су тражили додатну гаранцију у самом Дубровнику. Тек када су њихови представници „својим очима видели“ и у „својим рукама држали“ папске привилегије додељене Дубровнику, „како старе тако и нове“, при чему се под старим привилегијама свакако мисли на оне из XII века, а под новим на оне повеље које је дубровачкој цркви доделио папа Гргур IX 1227. и 1238. г., они су коначно признали дубровачку цркву за своју мајку и митрополију.

Несугласице између Дубровачке и Барске архиепископије јављале су се од времена папе Гргура IX, покренуте чињеницом да је управо он поново признао стара права дубровачке цркве, занемарио одлуке Барског сабора, али и акта својих претходника. Потакнут таквим

[1159] *CD* IV, 155–157.

поступцима и улцињски епископ се враћа под окриље старе митрополије. Нови понтифик Иноћентије IV (1243–1254) није издао потврдну булу о правима дубровачке цркве нити је радио против права барске цркве као његов претходник, али ће дубровачко-барски спор обележити његов понтификат. Исте, 1243. године, на српски престо је дошао краљ Стефан Урош I (1243–1276), али су политичке прилике углавном биле непромењене. Барани су били српски поданици, Дубровчани млетачки, док је све више јачао на том простору утицај Угарске који је допирао из Хрватске и северне Далмације и преко Босне. Папска политика са ослонцем на Угарску посебно се манифестовала у Босни када је папа 1247. г. подредио босанску епископију Калочкој архиепископији. То је био велики удар на права Дубровачке архиепископије, којој је босанска епископија до тада припадала.[1160]

Директно агитовање дубровачког клира против Барске архиепископије почело је 22. марта 1247. г. Тада су ђакон Павле и клирик Гервасије као прокуратори презвитера Власија и ђакона Матеја, који су били викари дубровачког архиепископа Јована, дошли у Бар, изјављујући да је барски каптол по праву дужан да се потчињава дубровачкој цркви као митрополији, али да се од ње de facto био одметнуто. Уз то они се позивају на папски ауторитет и одређују да барска црква поступи по њиховој вољи до празника Успења Пресвете Богородице, дакле до 15. августа исте године.[1161] Овај акт је посебан, јер се из њега види отворено захтевање да се барска црква покори дубровачкој, али се не види да је иза тога стајала папска воља нити за то има потврде у неком другом акту тог времена.[1162] У Бар долазе прокуратори викара дубровачког архиепископа Јована, дакле помоћници архиепископових помоћника, који ипак припадају нижем реду црквених великодостојника. Дубровачка црква се, по свој прилици, на такав самосталан чин одлучила јер се чуло за смрт барског архиепископа. О самом том догађају нема помена у акту, али има у вестима о догађајима који су уследили.

Тек се 17. априла 1247. г. папа Иноћентије IV обраћа црквеним поглаварима са друге стране Јадрана представљајући сплитском, задарском и дубровачком архиепископу и њиховим суфраганима новог папског легата Октавијана, који је био кардинал и ђакон Цркве Св. Марије у Риму. У акту се не спомиње барски архиепископ ни његови

[1160] *CD* IV, 297–298, 322–323.

[1161] *CD* IV, 317.

[1162] Станојевић, *Борба за самосталност*, 117–118, сматра да је иза поменуте дубровачке акције стајала папска воља.

суфрагани. Да ли је барска црква изостављена зато што је њен архиепископ умро, или зато што је подручје деловања овог легата било ограничено само на северну Далмацију није јасно. На основу података које сам акт садржи не може се изводити закључак о односу новог папе према Барској архиепископији.[1163] Самим тим, ни одлазак новог дубровачког посланства средином маја 1247. г. није био у вези са папском делатношћу на том простору.

То ново дубровачко посланство је боравило у Бару 11. и 12. маја 1247. г. и чинили су га Матеј Теофилов, дубровачки каноник, прокуратор и синдик дубровачког архиепископа Јована, и са њим презвитер Илија, клирик Јован и презвитер Паскал, који је обављао и службу нотара. Након извршене мисије, ђакон Матеј је сачинио детаљан извештај о ономе што се збило током његовог посланства у Бару. Дошавши пред капије Бара, дубровачки посланици су обавестили барски каптол о свом доласку и о томе да желе састанак са њима. Пошто им је одговорено да су добродошли, ушли су у град и дошли у градску катедралу Светог Георгија, где је у току била миса, којој су присуствовали барски архиђакон и најистакнутији канонице. Дубровачки посланици су барском архиђакону пренели да их је њихов архиепископ и дубровачки каптол послао барском каптолу са писмима и речима, те да он треба да окупи свој каптол и са њим саслуша та писма и речи. Барски архиђакон их је упутио барском кнезу Јовану, да он сазове народ, а са каптолом ће сам доћи касније. Када је све тако учињено и градски кнез Јован сабрао народ испред Цркве Светог Петра, ипак се барски архиђакон и каптол нису појавили. Вишеструко инсистирање дубровачких посланика, чак и уз добру вољу барског кнеза, наилазило је на избегавање, које се правдало разлозима колико занимљивим и домишљатим толико и дрским. У једном тренутку је чак барски архиђакон одговорио како се чуди њима и томе зашто су дошли и како не прима ни посланицу њиховог архиепископа, ни каптола, нити њих, а не жели да чује ни њихове речи. На то су дубровачки посланици одговорили да макар зарад поштовања према римској цркви, са својим каптолом „прими та писма и чује те речи“. Кад су схватили да се речени архиђакон неће појавити пред њима, вођа дубровачких посланика ђакон Матеј је пред Црквом Св. Петра у присуству кнеза, старешина народа и неких клирика барских, изјавио: „Ја ђакон Матеј према обичају свете цркве позивам римску цркву по овом питању и да се прочитају писма која је господин

[1163] Станојевић, *Борба за самосталност*, 117–118, држи да се под одметницима (rebelles), који се помињу на крају писма мисли на барски каптол и суфрагане барске цркве, које је таквима сматрао дубровачки архиепископ.

архиепископ дубровачки послао барском каптолу и друга прокураторска писма која је речени господин архиепископ о овоме мени наредио да се прочитају“. На то су многи од окупљених лаика и клирика почели да вичу и негодују, а неки од лаика су узвикнули данас добро знане речи: „Шта је папа, господин наш краљ Урош је нама папа!“. Након тога су дубровачки посланци отишли ка свом коначишту, а пошто су дознали да им се спрема препад на путу замолили су кнеза Јована да им обезбеди сигуран пролаз до мора и повратак у Дубровник.[1164] Чим је изашао из Бара ђакон Матеј је саставио извештај који је поднео дубровачкој цркви.

У обиљу појединости које тај извештај садржи промиче сам разлог Матејеве посете. Ни на једном месту није наведено шта су садржала писма и речи које је он требало да пренесе барском каптолу. На срећу, сачуван је још један акт настао месеца маја 1247. г. са празнинама на месту предвиђеном за дан у месецу и место настанка, наравно с разлогом. Тај акт је изјава ђакона Матеја Теофиловог коју је он у име дубровачког архиепископа, каптола и цркве требало да прочита барском каптолу, о томе да је „према старом и признатом обичају, као и многим привилегијама римских понтифика дубровачка црква у свему митрополија и учитељица“ барске цркве. Даље се каже да ако желе да приступе избору новог старешине (ad pontificis electione procedere), он их опомиње да су за то дужни да се обрате дубровачкој цркви.[1165]

Може се извести закључак да је овај други акт једно од писама које је ђакон Матеј имао да прочита пред барским каптолом, што му је било онемогућено. Оно је састављено у Дубровнику и послато у Бар, где је требало, вероватно по прихватању онога што у изјави стоји, да се попуне празна места предвиђена за место и дан. Сем тога, у самом акту се помињу и *доле потписани сведоци*, којих, међутим, на крају исправе нема. Све то потврђује да писмо у складу са догађајима описаним у извештају од 12. маја заиста није ни прочитано. И поред тога, недатирани акт из 1247. јасно показује који је био разлог мисије ђакона Матеја, да барска црква по старом праву припада Дубровачкој архиепископији и да уколико жели да изабере свог новог предстојатеља мора да се обрати *мајци цркви*. Оба акта потврђују изнету претпоставку о томе да је барски архиепископ умро неколико месеци раније, а наместо њега је барским каптолом председавао архиђакон чије име није забележено.[1166] Удовиштво барске цркве, како је показано,

[1164] *CD* IV, 317–319; Станојевић, *Борба за самосталност*, 119–122.

[1165] *CD* IV, 319.

[1166] Име барског архиепископа који је умро 1247. г. није познато. Могуће је да је у питању био исти архиепископ коме је папа Гргур IX писао 1236. г. Још је D. Farlati,

дубровачка црква је можда исхитрено покушала да искористи још 22. марта када је у Бар послала делегацију нижег ранга. Како та мисија није имала успеха, а барска столица је и даље била упражњена, уследила је нова мисија далеко смисленија и боље организована, али је и она била осуђена на неуспех. Ти порази нису поколебали дубровачку цркву у намери да поврати свој утицај у Дукљи већ, напротив, пружили су нови замајац њеним даљим корацима.

Дубровачка црква се у свом деловању 1247. често позивала на ауторитет римске цркве, али римска црква, ипак није стајала иза њених потеза. Да је тако сведочи један други акт папе Инокентија IV од 28. августа 1248. г. У њему се папа обраћа љубљеним синовима кнезу и осталим племићима и народу дубровачком, и каже како је дознао да је озбиљна неслога настала између њих са једне и грађана Бара са друге стране. Због тога их опомиње и апостолским писмима наређује да се „зарад поштовања према њему и Апостолској столици" уздрже од чињења неправде и узнемиравања грађана Бара, и „да имају са њима мир и истинску слогу".[1167] Иако се није изричито сврстао ни на једну ни на другу страну папи су једнострани поступци дубровачке цркве очито засметали.

Ситуација се додатно заоштрила када је на чело барске цркве крајем 1248. г. постављен папском вољом Јован де Плано Карпини, изузетна личност, припадник фрањевачког реда коме је папа дао предност у односу на жељу Барана да то буде један други Јован, из реда Доминиканаца.[1168] Иако Јован де Плано Карпини није узурпирао стара права дубровачке цркве, већ је на легитиман начин постао поглавар Барске архиепископије, он није игнорисао захтеве дубровачке цркве – свестан спора који је постојао, приступио је његовом мирољубивом решавању. Тако 12. јануара 1249. г. на свом путу ка Бару да преузме управљање додељеном му архиепископијом Јован де Плано Карпини боравио је у Дубровнику. Ту је, у дому дубровачких фрањеваца, у присуству бројних припадника реда доминиканаца и фрањеваца и Петра ђакона барског и Матеја Теофиловог ђакона дубровачког, дубровачког нотара Паскала и других дубровачких, али и млетачких

Illiricum Sacrum VII, Venetiis 1817, 27–36, сматрао да се ради о истом оном Јовану који је постао барски архиепископ 1199. г., и тај став је превладао у историографији, Фабер, *Право барских надбискупа*, 470; Станојевић, *Борба за самосталност*, 117; C. Eubel, *Hierarchia catholica Medii Aevii (ab anno 1198 usque ad annum 1431)*, Monasterii 1913, 92. Међутим, мало је вероватно да је неко свештено лице у средњем веку обављало архиепископску дужност читавих педесет година.

[1167] *CD* IV, 361.

[1168] *CD* IV, 420; Станојевић, *Борба за самосталност*, 124–128.

клирика, изнео предлог на који начин би могло да дође до решења спора и смиривања очите напетости између две цркве. Истакао је да то чини „не присиљен него зарад добра мира и од своје сопствене воље". Његов предлог се састојао у томе да се обојица архиепископа лично или њихови изасланици састану у Котору или у Цркви Светог Михаила у Бококоторском заливу, тамо где буде више одговарало дубровачком архиепископу. Спор треба да се реши на праведан начин тако што ће обе стране донети своје привилегије и печате својих архиепископа, каптола и општина. Кроз цео акт се инсистира на правоваљаности целог поступка. Привилегије обе стране би требало прочитати па би онда супротна страна требало да стави свој печат на њих чиме би потврдила њихову веродостојност. Ако барски каптол и општина буду забранили барском архиепископу, тј. самом Јовану, да изврши предложени начин да се спор реши, он ће им запретити црквеном казном и наредити да плате надокнаду од хиљаду сребрних марака папи и кардиналима. Обе стране су дужне да се постарају за безбедност ове друге под претњом једнаке новчане надокнаде папи. Након што се заврши тај састанак обе стране су дужне да се обрате папи или да пошаљу к њему своје прокураторе са преписима привилегија и аргументима у року од четири месеца. Уколико се деси да једна од две стране не жели да то испуни биће кажњена реченом новчаном надокнадом. Између осталог, Баранима се гарантује и сигурност преласка преко дубровачке територије.

Уза све то, барски архиепископ Јован се обавезује да неће узнемиравати улцињског епископа и каптол претњама екскомуникације или интердикта, нити ће му предати писма која му је папа упутио.

Последња одредба која се у овом предлогу налази односила се на то да ће свака страна задржати своја права и да су ослобођени датих заклетви уколико дубровачки архиепископ не буде сагласан са датим предлогом.[1169]

Сигуран у своју позицију и у своја права, али и очигледну подршку папе Инокентија IV, барски архиепископ Јован де Плано Карпини пружа руку помирења Дубровачкој архиепископији. Свестан прећашњих размирица он чак не заборавља да спомене и случај улцињског епископа Марка, који се вратио под окриље дубровачке цркве, те обећава да га неће због тог поступка непокорности екскомуницирати. Прилично разложан предлог сачињен је до танчина и у сваком тренутку обезбеђивао је алтернативу ако дубровачкој страни нешто не буде одговарало, али од стране Дубровчана није прихваћен. Поносни на папске буле које су имали, како оне их старих времена тако и две новије из времена

[1169] *CD* IV, 378–380; Станојевић, *Борба за самосталност*, 128–130.

претходника папе Инокентија IV, папе Гргура IX, користећи и помало незаинтересованост, можда и немогућност папе да по кратком поступку разреши дилеме две себи потчињене цркве, они настављају своју борбу за *своја древна права*.

Сарадња папе и његовог изабраника архиепископа барске цркве Јована дошла је до изражаја почетком 1250. г. Наиме, највероватније крајем 1249. г. у Бару је одржан покрајински црквени сабор због преступа који су се јавили у Барској архиепископији. Који је био повод сабора и који су били његови закључци сазнаје се из три писма од 22. априла 1250. г. која је папа Инокентије IV упутио барском архиепископу и неким његовим суфраганима преко Петра из Асизија кога је претходно поменути архиепископ био послао у Рим да извести папу о сабору. Једно од главних питања на сабору тицало се лошег обичаја који је постојао у Бару да када умре један архиепископ његову покретну имовину поседну и међу собом поделе барски грађани, док у другим градовима његове архиепископије влада примеран обичај да грађани ту имовину сачувају и предају својим катедралама. Архиепископ Јован је на сабору тражио да се под претњом екскомуникације то најстроже забрани и да се именује викар који ће после смрти архиепископа водити бригу о његовој имовини и неокрњену је пренети наследнику. Те одредбе папа потврђује једним од поментих писама.[1170] У другом од њих папа на молбу барског архиепископа опомиње епископе Улциња и Свача да се постарају да буду пронађена добра барске цркве која су на незаконит начин од ње отуђена.[1171] Сем тога архиепископ је папу обавестио о томе да се у провинцији дешавају бројна злодела и насиље због којих папа дозвољава и обавезује барског архиепископа Јована де Плано Карпинија да одреди казне за такве поступке, осим у случајевима када су преступи толико озбиљни да њихови виновници морају да дођу пред папску курију.[1172]

Пре него што су доспела у Бар, како стоји у једном акту од 1. маја, писма је у Лиону, где је папа тада боравио видео изасланик дубровачког архиепископа Леонард де Тервизо. Њему се, међутим, никако није допало то што тим писмима папа уређује прилике у барској цркви и суседним епископијама, за које је дубровачки архиепископ тврдио да потпадају под његова митрополитска права, и нарочито то што се у њима барски првосвештеник назива архиепископом. Он је захтевао да се нагласи да се тим писмима не предодређује решење

[1170] Farlati, VII, 38; *Acta Albaniae* I, 59.
[1171] Farlati, VII, 38; *Acta Albaniae* I, 59.
[1172] Farlati, VII, 38; *Acta Albaniae* I, 59.

спора дубровачке и барске цркве који се тада водио пред папом о наведеним питањима, што је друга страна прихватила.[1173] Иако је поменута писма оверила папским печатом, папска курија је прихватила и сугестије изасланика Леонарда, чиме је још једном избегла мешање у дубровачко-барски спор, те помогла на тај начин да се он додатно продуби.

Недуго потом, папа се у писму од 23. маја 1250. г. показује као далеко заинтересованији за проблем између дубровачке и барске цркве. Из писма, које је иначе адресирано на требињског епископа Салвија, види се да је дубровачки архиепископ био незадовољан папском одлуком што је на чело барске цркве поставио Јована де Плано Карпинија, кога оптужује да је уз подршку краља Србије, који је иначе „грчког обреда", својој власти потчинио многе цркве које по праву припадају Дубровачкој архиепископији. Папа, како у писму стоји, жели да се испитају ствари у вези са дубровачком и барском црквом, како не би ускратио правду дубровачком архиепископу, те препоручује епископу Салвију да позове барског, босанског, будванског, улцињског свачког, скадарског, дривастанског и пулатског епископа и дубровачког архиепископа да се у року од осам месеци или лично, или преко одговарајућих прокуратора, појаве пред њим „са актима, привилегијама, потврдама, правима и свим разлозима тог случаја" да би се донела промишљена одлука.[1174]

Тумачење папине преписке из маја 1250. г., без погледа на његове потоње поступке, могло би лако да наведе на погрешан закључак. Почетком маја 1250. г. папа је уважио сугестије дубровачког изасланика Леонарда, а мало потом и предложио требињском епископу Салвију да узме учешће и помогне да се разреши спор који је постојао између Дубровника и Бара. Притом каже да Салвије позове све *епископе* убрајајући ту и *барског епископа* наводећи га заједно са онима који су његови суфрагани, изузев босанског, односно набрајајући поред *дубровачког архиепископа* заправо све епископе, изузев стонског, који су по дубровачким привилегијама били његови суфрагани. То би значило да папа отворено признаје дубровачке привилегије и оспорава наслов барског архиепископа, управо оно за шта се Леонард де Тервизо у свом протесту од 1. маја залагао.

Ипак, већ наредни кораци папе Иноћентија IV у политици према источној обали Јадрана сведоче да он у потпуности уважава положај и права барског архиепископа. У то време у папској курији обнавља интересовање за простор Арбаније који је лежао у суседству барске

[1173] *CD* IV, 419.
[1174] *CD* IV, 420.

цркве. Сетимо се да је епископија Арбана, тј. Кроје прихватила 1167. г. римски обред и приступила тада Дубровачкој, а од 1199. Барској архиепископији. Међутим, услед политичких промена у другој деценији XIII века доспела је под власт Епирске државе и вратила се под окриље православног обреда и православне цркве.

Папа 8. августа 1250. г. саставља два писма сличне садржине у вези са верском приликама на том простору. Једно је упутио провинцијалном приору доминиканског реда у Угарској истичући да близу Угарске постоје „неке велике и многољудне провинције Пилот, Арбанија и Хунавија у којима неки епископи и многи клирици живе под грчком влашћу, али који искрено љубе обред свете римске цркве". Зато му налаже да у њих пошаље неколико фратара свог реда да у њима проповедају реч Божју „у латинском облику".[1175] Друго писмо је упућено самом барском архиепископу (archiepiscopo Antivarensi) и у њему стоји „да у пределима Грчке постоји нека провинција која се зове Арбанија", за чијег се епископа каже да је, пошто је схватио да је оданост римској цркви једини пут ка спасењу, зажелео да се сједини са њом. Будући да је римска црква увек благонаклоно примала оне који желе да се врате под њене скуте папа налаже барском архиепископу да га он уместо самог папе прими у заједницу римокатоличке цркве, да у будућности буде потчињен само римском понтифику и да од барског архиепископа прими заклетву верности у форми коју му шаље запечаћену. Уз то, папа инсистира да му архиепископ поднесе извештај о учињеном и пошаље заклетву арбанског епископа.[1176]

Папа Иноћентије IV се само три месеца од обраћања Салвију требињском епископу, суфрагану дубровачког архиепископа, уважавајући при томе права последњег, обраћа *архиепископу барском*, чији ауторитет тако неизмерно поштује да му чак поверава један озбиљан задатак у име римске столице. Тиме још једном оставља дилему какав је заиста његов и став папске курије о питању спора који се водио између два његова суфрагана, барског и дубровачког архиепископа.

Салвије, епископ требињски, тек након скоро целе године, шаље свог изасланика Десињу, по папиној наредби, да пренесе позив епископима који је папа изнео у писму Салвију од 23. маја 1250. г. Прво, 18. априла 1251. г. Десиња стиже у Улциње и у присуству тамошњих каноника предаје епископу улцињском Марку поменуто писмо и обавезује га да се у року од осам месеци појави пред папом са актима,

[1175] *Bullarium ordinis FF. praedicatorum* I, 186.
[1176] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 78.

привилегијама, потврдама и правима које он као епископ има.[1177] Пут га је потом одвео у Дриваст, где је 26. априла 1251. г. предао дривастанском епископу исти позив, а онда је Десиња, Салвијев изасланик, предао писмо дривастанском епископу за пилотског епископа, пошто је том догађају присуствовао презвитер Јован, рођак пилотског епископа Андреје, а пилотски епископ је потом на сабору епископа у Бару потврдио да их је примио.[1178] Наредног дана, стигао је Десиња у Скадар, где је писмо истог садржаја предао скадарском епископу.[1179] На крају, 8. маја 1251. г. ђакон Матеј Теофилов представио је дубровачком архиепископу Јовану исто папино писмо од 23. маја 1250. г., којим се и он позива да се у року од осам месеци појави пред папом, са својим привилегијама, где ће у присуству осталих позваних епископа изнети свој став о спору са барском црквом и њеним суфраганима.[1180]

Од тог тренутка почиње да тече рок од осам месеци који је поставио папа, а то време су и једна и друга страна користиле да се припреме за предстојећу парницу. Сачувани документи показују да се дубровачка страна темељно спремала за спор. У оквиру документа насталог у Венецији 13. децембра 1251. г. налази се акт сачињен у Дубровнику 2. октобра исте године, којим читава општина и каптол дубровачки заједнички овлашћују архиепископа дубровачког Јована и презвитере Петрану де Марка и Сабина де Феличеа, који ће уједно и бити дубровачки заступници пред папом, да узајме онолико новца колико им буде неопходно за трошкове одласка, боравка и повратка са папске курије, „док се случај који имају или се надају имати са барским и босанским и другим епископима по Божјој вољи од стране врховног понтифика не буде окончао“.[1181] Пошто је архиепископија одредила начин на који ће решити питање финансирања овог свакако скупог подухвата, кренуло се у прикупљање доказа којима ће дубровачка црква моћи да се послужи у спору који буде водила „против барског, улцињског, босанског и против других епископа својих суфрагана“. Тада је дубровачки архиепископ са својим презвитерима, уз сагласност целог каптола и општине, пошао папи и понео „привилегије дубровачке цркве које су јој биле дате од врховних римских понтифика запечаћене и заштићене њиховим печатима“. У акту се потом набрајају следеће привилегије и друга акта: једна привилегија Бенедикта VIII, једна папе

[1177] *CD* IV, 445.
[1178] *Acta Albaniae* I, 61, № 203, №204.
[1179] *Acta Albaniae* I, 61.
[1180] *CD* IV, 446.
[1181] *CD* IV, 457–458.

Гругура VII, једна Паскала II, две Каликста II, по једна Инокентија II, Анастасија IV, Хадријана IV, Александра III, Урбана III, Климента III и Грура IX, егземплар привилегије папе Захарије, акт улцињског епископа Павла, акт о посвећењу босанског епископа Братослава, акт улцињског епископа Марка и његовог каптола и други документи папе Александра (III). Сем тога архиепископ Јован је тврдио да има код себе и другу привилегију коју му је доделио папа Гргур IX.[1182]

Велике су неприлике задесиле Дубровачку архиепископију. У оба акта из 1251. набрајају се спорови које је црква Дубровника водила у Риму. Пада у очи да су Дубровчани „о истом трошку" хтели да реше спор са барским епископом и осталим епископима дукљанских градова, али и са босанским епископом, који је наступио од тренутка када је босанску епископију папа подредио калочком архиепископу, дакле још 1247. г. Заправо, Дубровчани су пред папом водили спор са свим епископима које су сматрали својим суфраганима на основу древних папских привилегија, изузев требињског и стонског. Зато не чуде ове опсежне финансијске и црквено-правне припреме, јер је дубровачки улог био велики.

На путу за Италију архиепископ Јован се нашао са својом пратњом 13. децембра 1251. г. у Венецији, где је на основу овлашћења дубровачке општине од 2. октобра, коначно склопио уговор о зајму од двадесет пет либри млетачких грошева, са млетачким грађанима Анђелом Кораријем и Симеоном Ђустом. Архиепископ се обавезао до ког ће дана вратити позајмљену суму, а уколико то не учини на време, Дубровник ће Млечанима дати двоструку суму. Колики је био значај те позајмице сведочи и то што је као јемство архиепископ Јован положио и свој палијум, али и обећао да он неће обављати првосвештеничке дужности у Дубровнику, ако се дуг не врати.[1183]

Барски архиепископ је имао другачије проблеме на путу за Италију. Њега су, наиме, док је пролазио кроз Дубровник, Дубровчани заробили и одузели му брод, свакако с намером да осујете његов одлазак на папску курију.[1184]

Почетком наредне године, 11. јануара 1252, Петар, епископ сабински (Римска дијецеза), учени цистерцит, упутио је проглас којим налаже изасланицима епископа барског, улцињског, свачког, скадарског, дривастанског и пилотског, ако су у курији, наредног петка да се појаве пред дубровачким архиепископом Јованом „да би одговарали зарад

[1182] *CD* IV, 460–461; Станојевић, *Борба за самосталност*, 137–138.
[1183] *CD* IV, 458–459; Станојевић, *Борба за самосталност*, 138.
[1184] *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Supplementa* I, edd. H. Sirotković, J. Kolanović, Zagreb 1998, 160–161.

правде".[1185] Сачуваних докумената о томе шта се тачно збило и да ли је уопште дошло до суочавања две стране, у петак 18. јануара, нема.

Међутим, до првог суочавања дубровачког и барског архиепископа лично дошло је сигурно пре 25. фебруара 1252. г. Тог дана је дубровачки архиепископ Јован послао из Перуђе извештај у Дубровник о својој дотадашњој мисији. Након што је известио општину да је у Венецији преузео поменути зајам, архиепископ Јован пише и о детаљима своје прве расправе са барским архиепископом Јованом де Плано Карпинијем. Из тога се види да је његов главни аргумент у тој расправи било то да јурисдикција Дубровачке архиепископије обухвата „три краљевства (tria regna) – Краљевство Захумље, Краљевство Србију тј. Босну и Краљевство Травунију", а Краљевство Захумље простире се до сплитске (црквене) провинције, Краљевство Србија се простире до калочке провинције, Краљевство Травуније се простире до драчке провинције". На то је барски архиепископ одговорио „многим и нечувеним стварима", између осталог да су „у целој Далмацији од старине (ab antique) биле само две архиепископије, Салона и Дукља", и да је „на месту Салоне Сплит, а на месту Дукље Бар", те да је „епископ дубровачки потчињен архиепископу сплитском и да град Дубровник ништа више нема да чини и да се његова јурисдикција не простире даље од брда које се налази пред градом Дубровником". На крају писма се каже да ако је послат позив босанском епископу, да се потврда о томе „без одлагања" пошаље дубровачком архиепископу, а ако још није послат, то да се учини без одлагања.[1186]

Расправа је, дакле, пред куријом коначно покренута у фебруару 1252. г. Обе стране су имале *ваљане* аргументе. Дубровник се ослањао на права загарантована папским привилегијама, а Бар се ослонио на идеологију коју је уобличио Гргур Барски. Свесна своје црквене историје, Дубровачка архиепископија се одважила да позове и босанског епископа, кога је сам папа, мало пре овог догађаја, 1247. г., подредио архиепископији у Калочи, да сведочи у њену корист. И заиста, 8. маја 1252. г., изасланик требињског епископа Поврженог однео је позивно писмо босанском епископу Понси у Ђаково, место где је тада столовао босански епископ. Не постоје документи који су забележили држање Понсе пред куријом, уколико се уопште одазвао позиву.[1187]

[1185] *CD* IV, 478; Станојевић, *Борба за самосталност*, 139.

[1186] *CD* IV, 481–483. Истог дана, 25. фебруара 1252. г., послали су и пратиоци дубровачког архиепископа Петар и Сабин свој извештај о путовању до Перуђе Општини, *CD Suppl.* I, 161–163.

[1187] *CD* IV, 494–495.

Потом се, 19. марта 1252. г., Инокентије IV обраћа епископу анконском, и означава га за свог будућег представника у спору између „дубровачког архиепископа с једне и барског архиепископа и будванског, улцињског, дривастанског, скадарског, свачког и пилотског епископа с друге стране“, уместо Петра, епископа сабинског. Налаже му да у року од шест месеци проучи записнике са парнице којом је председавао сабински епископ, да потом у року од два месеца наложи парничиним странама да се појаве пред папом. То писмо је 30. марта дубровачки архиепископ Јован у папино име предао анконском епископу.[1188] У међувремену је дубровачка општина именовала још једном Леонарда де Тервиза за свог изасланика на папској курији, где је он већ дуже време боравио, а уз њега и извесног презвитера Егидија.[1189]

Папа још једном званично потврђује *свој став* према Барској архиепископији 20. априла 1252. г, како по питању њеног ранга, тако и по питању њеног утицаја и унутрашњих прилика, у духу већ помињаних аката намењених барској цркви у претходне две године. Он у писму упућеном которском епископу Центиберију каже како му се „велечасни архиепископ барски“ (venerabilis frater noster Antibarensis archiepiscopus) жалио да арбански епископ, „његов суфраган“, одбија да му укаже дужну покорност и поштовање. Зато папа которском епископу пише да опомене арбанског епископа да се или покори барском архиепископу, или да се лично или преко својих изасланика појави пред папом како би одговорио на поменуте оптужбе.[1190] Истог дана, папа одобрава барском архиепископу да свакоме ко у његовој црквеној провинцији отима десетину која припада цркви одреди црквену казну.[1191]

Папин акт од 19. марта 1252. г., којим одређује Јована Анконског за свог представника у дубровачко-барској парници и налаже му да поново претресе аргументе једне и друге стране, упућен је обема странама 22. априла. По својој прилици, радило се о два примерка истог акта, са једном битном разликом. Сачувани примерак се разликује од првобитног акта од 19. марта по томе што се у њему за барског прелата не користи титула *архиепископа*, већ *епископа*.[1192] То је свакако био примерак намењен дубровачкој страни.[1193] Међутим, јасно је и да је

[1188] *CD* IV, 487–488.
[1189] *CD* IV, 484.
[1190] *CD* IV, 489.
[1191] Farlati, VII, 38; *Acta Albaniae* I, 66.
[1192] Farlati, VI, 104; VII, 40.
[1193] Папин акт од 19. марта био је намењен анконском епископу, и њега је дубровачки архиепископ само пренео овоме 30. марта. Свој *прилагођени* примерак тог акта дубровачки архиепископ добио је 22. априла.

постојао други примерак, намењен барској страни, у којем се барски црквени поглавар назива *архиепископом*, као и у првобитном акту намењеном анконском епископу, пошто је дубровачки изасланик на курији, Леонард, 1. маја исте године тражио да се објави да садржај тог и папских писама од 20. априла не предодређује решење парнице у смислу признавања архиепископског ранга барској цркви.[1194]

У Перуђу су 29. априла 1252. г. дошли архиепископ барски Јован де Плано Карпини у своје име и као изасланик епископа дукљанских градова и Леонард де Тервизо, изасланик дубровачког архиепископа Јована. Они су пред папским представником Јованом Анконским изложили писмо папе Иноћентија IV од 22. априла, и тиме потврдили да је речено писмо стигло у Дубровник и у Бар, односно да су обавештени да је он нови папски заступник у спору између две цркве. Затим је Јован, епископ Анконе, у палати Св. Флоренција у присуству бројних сведока одредио и поверио Козми, који је био капелан и нотар, да у Дубровнику прихвати сведоке које изаберу саме стране, које је обавезао да их тамо доведу најдаље до краја јуна исте године.[1195]

Истог дана, 29. априла 1252. г., Јован Анконски је одредио прокуратору и архиепископу барске цркве Јовану де Плано Карпинију и прокуратору дубровачке цркве Леонарду де Тервизу, дакле, обема странама, да се припреме и „три дана пре наступајућих јануарских календи“ појаве пред папом да би чули његову пресуду у парници која се између њих води.[1196]

Јован Анконски је, дакле, одредио да се прво састану две стране у Дубровнику током лета, а да потом 30. децембра 1252. г., тј. за осам месеци поново дођу пред папу како би чули његов суд.[1197]

Убрзо потом, 2. маја 1252. г., истакнути грађани Дубровника поново у Млецима позајмљују новац, овог пута нешто већу суму, четрдесет либри, да би већ у јуну сам архиепископ Јован са својим пратиоцима, свакако приликом повратка за Дубровник, седамнаест дана пре истека предвиђеног рока (Петровдан) вратио зајам од двадесет пет либри, које је узео на путу ка Италији у децембру 1251. г.

Како је речено, договор је био да се пред изаслаником анконског епископа Јована, Козмом, две стране суоче до краја јуна 1252. г. Управо

[1194] *CD* IV, 493–494.

[1195] *CD* IV, 492; Станојевић, *Борба за самосталност*, 142–143.

[1196] *CD* IV, 493; Станојевић, *Борба за самосталност*, 143.

[1197] Тај временски рок у складу је са временом које је папа одредио у свом акту од 19. марта 1252. г. којим бригу о спору поверава Јовану Анконском – шест месеци да он испита спор и још два да се супротстављене стране појаве пред папом.

у то време Дубровником се проширила вест да српски краљ Урош спрема напад на град, због чега дубровачки сенат позива Дубровчане који станују „како у Краљевству Апулији, тако и у деловима Романије (Грчке)“ да се врате у Дубровник или ће у супротном платити казну.[1198] До напада тада није дошло, а извори сведоче како су се у то време обе стране припремале за предстојећу парницу.

Тако Јован де Плано Карпини „дукљанске и барске цркве архиепископ“ одређује 22. јуна 1252. г. ђакона Станихну за свог изасланика у предстојећем спору, те он више није непосредно учествовао у парници. Ђакон Станихна се појавио у Дубровнику 6. јула 1252. г., свакако са закашњењем у односу на време одређено ранијим договором, и предао писмо нотару и капелану Козми, које потврђује да је од стране барског архиепископа одређен за изасланика у спору који се води између барске цркве и њених суфрагана и дубровачке цркве.[1199] Одмах сутрадан, 7. јула 1252. г, дубровачка општина издаје акт којим обећава сигурност прелатима барским презвитеру Трифуну, ђакону Станихни и Петру и њиховим људима, који су дошли у Дубровник ради поменуте парнице, било да долазе, остају или се враћају.[1200]

Прекорачени рок је могао рђаво да кошта барску страну, јер је изасланик Козма, мало пре доласка Станихне у Дубровник, револтиран што се барска страна не појављује, позвао дубровачке сведоке да се закуну и пред њима је отворио документе о спору, „чланке поменутог архиепископа дубровачког и испитивања барског архиепископа под печатом епископа Сабинског“.[1201] Овде је свакако реч о привилегијама и повељама обе цркве, али и о документима који су настали док је папски заступник у овој парници био Петар сабински епископ, почетком 1252. г. На срећу Барана њихов представник је убрзо стигао.

Замисао о томе како треба да се одвија парница била је, по свој прилици, следећа: прво је изасланик барског архиепископа требало да у Дубровнику изађе пред изасланика анконског епископа Јована, Козму, и саслуша шта дубровачка страна и њени сведоци имају да изложе у вези са спором, а да потом изасланик дубровачког архиепископа изађе

[1198] „...quoniam Urosius rex Servie cum magno exercitu et multis edificiis et…..quinatis, ad preliandum nos et desolandum civitatem nostrum Ragusii venit, omni mora posita“, *CD* IV, 499–500; Станојевић, *Борба за самосталност*, 143–144.

[1199] *CD* IV, 500–501; Станојевић, *Борба за самосталност*, 144–145.

[1200] „... et etiam si occassione predicte questionis idem prelates Antibarensis vel alii pro ipso venerit Ragusium, sint salui et securi, sine iniuria et sine molestia in habere et personis eorum, in veniendo, stando et redeundo, *CD* IV, 501–502;

[1201] *CD* IV, 502–503; Станојевић, *исто*, 144.

пред изасланика Козму у Бару и саслуша барске сведоке. Пошто се Станихна појавио у Дубровнику и саслушао дубровачке сведоке, Козма у Дубровнику издао акт 29. јула 1252. г., којим је одредио рок дубровачком архиепископу Јовану „да се лично или преко изасланика појави пред самим Козмом у Бару, осмог излазећег дана месеца августа да би видео и чуо заклињање сведока које барски архиепископ жели да доведе за себе и као прокуратор осталих епископа".[1202] Дакле, дат је рок да се до 24. августа дубровачки изасланици појаве у Бару. С друге стране, истом приликом нотар Козма одређује ђакону Станихни, изасланику барског архиепископа, да обезбеди архиепископ барски у своје име и у име кнеза и општине барске, али и у име господина краља рашког и његовог брата господина краља Владислава (et domino rege Rassie et fratre eius domino rege Vladislavo) сигурност дубровачком архиепископу или његовом изасланику. При том, ако се то не обезбеди, наводи Козма, неће се признати ни дате изјаве барских изасланика.[1203]

Међутим, дубровачки изасланици се нису појавили под Баром. Разлог томе излаже новоизабрани дубровачки изасланик Бланко у свом акту од 12. августа 1252. г. Он, „клирик и капелан пречасног оца господина Јована архиепископа дубровачког, каптола и цркве дубровачке", жали се Козми како он као изасланик дубровачког архиепископа у парници две цркве, не може да оде у Бар да саслуша сведоке које барски архиепископ жели да изведе, јер „дубровачки архиепископ од краља Рашке и његовог брата Владислава и других који држе световну власт не може да добије пуну и задовољавајућу безбедност". [1204] Међутим, то сам Бланко није осетио, већ како сам каже, о томе је чуо гласине од двојице доминиканаца који су боравили у Србији и из неких других извора. Према тим гласинама, српски краљ је претио да ће ухапсити дубровачког архиепископа ако га буде имао у својој власти, на срамоту папе и римске цркве, јер папа и римска црква немају никакву власт у његовом краљевству, већ да он „има папу коме служи као врховном понтифику имајући и архиепископе Словене и Латине, који такође идолопоклонички изражавају поштовање и покорност као врховном пастиру на срамоту и штету Бога и опште цркве". Исто је тако „свима знано и очигледно" да је краљ Урош многа зла нанео Дубровчанима опседајући њихов град; да је неке Дубровчане под Баром дао убити, друге ранити, а трећима претити смрћу; да је чак и посланике који су носили папина писма са позивима барском

[1202] *CD* IV, 503–504.
[1203] *Ibidem.*
[1204] *CD* IV, 506–507.

архиепископу и другим епископима дао ухапсити и држати више дана у тамници, као и да је његов брат Владислав „грозне и нечувене речи“ изговорио против папе, „називајући га псом са свим појединим кардиналима“. Након свих оптужби и оправдања, чини се, долази кључна реченица коју је изнео Бланко, *да треба и даље да се поштују права дубровачке цркве*, иако из наведених разлога он не може да оде у Бар.[1205]

Оптужбе дубровачког изасланика Бланка које је изрекао против српског краља Уроша и његовог брата озбиљне су. Краљ Урош је заиста нападао Дубровник вероватно током јула 1252. г., али је већ 13. августа 1252. г. склопио уговор о миру са Дубровчанима, којим им је поново одобрена слобода трговине.[1206] Дакле, дан након Бланковог писма, уговор је већ био потписан. Узевши у обзир да су преговори о миру и смиривање ратних тензија отпочели свакако раније, Бланко је вероватно нешто о томе дознао пре него што је сачинио свој извештај 12. августа 1252. г., што његов исказ доводи у сумњу. Сем тога, он сам каже, како је о томе шта ће учинити краљ Урош са изасланицима, чуо из гласина које су му пренела два доминиканца. Краљ Урош је био наклоњен Барској архиепископији и свакако је подржавао у спору који је имала са Дубровачком архиепископијом, што је сасвим разумљиво, јер је он штитио црквене интересе својих поданика у Бару и у осталим приморским градовима. Поштовао је римокатоличку цркву, а зна се да је и његова жена краљица Јелена била ктитор многих светиња, римокатоличких и православних. Баш због тога што је имао разумевања за римокатоличку заједницу у својој држави, барску цркву, *која је такође под папском јурисдикцијом*, нису јасне Бланкове речи када каже да ће Урош ухапсити дубровачког архиепископа *на срамоту папе и римске цркве*. Бланкови наводи да Урош има свог папу коме служи, при том вероватно мислећи на српског архиепископа, у то време Арсенија I, чиме истиче да је Урош православне оријентације, не значе да краљ има нешто против римокатоличке цркве па да зато не дозвољава Дубровчанима да бораве у Бару. Иначе, зашто би Баранима, од стране истог краља, било дозвољено да по истом питању бораве у Дубровнику?

Након свега изнетог сматрам да су Дубровчани по сваку цену хтели да избегну саслушање барских сведока и аргумената противне, барске стране. Оштре речи су свакако изнете из страха да папски изасланик Козма не учини исту „погрешку“ коју су не тако давно 1199. г. учинили папски изасланици Јован и Симеон, када су признали архиепископски ранг барској цркви, јер су били „обманути од барске

[1205] *Ibidem*; Станојевић, *Борба за самосталност*, 146–147; *ИЦГ* II/1, 26 (С. Ћирковић).
[1206] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 187–190; *ИСН* I, 348 (С. Ћирковић).

стране“. Вероватно је због тога дубровачка страна сматрала да своја права и привилегије треба да изнесе директно пред папу.

Тако су се у децембру 1252. г., у предвиђеном року, како је у фебруару било одређено *за осам месеци*, појавиле обе стране пред папом у Перуђи. Тамо се водила завршна парница између цркава Дубровника и Бара. У дубровачком архиву се чува детаљан записник са те парнице. Он није датиран, али се у његовом садржају могу пронаћи елементи који упућују на то да је парница о којој он сведочи одржана управо крајем 1252. односно почетком 1253. г.[1207]

У првом од четири одељка записника у коме неименовани прокуратор дубровачког архиепископа износи прве аргументе своје стране говори се о сукобима између Дубровника и *српског краља*. Тако се помиње да је српски краљ опседао и заузео Дубровник око седамдесет година раније, затим и да је непријатељство између дубровачке цркве и српског краља трајало током шездесет година до тог тренутка, као и „да је било толико непријатељство и рат тамо да су речени краљ и његови послушници безобзирно хапсили Дубровчане и уништавали дубровачке винограде“.[1208] У овом последњем опису може се препознати сукоб који се водио између српског краља Уроша, његовог брата Владислава и осталих великаша и Дубровника у лето 1252. г., који врло сличним речима описује и Бланко, дубровачки изасланик, који је требло да у то време оде у Бар да би чуо и аргументе барске стране, у свом обраћању папском представнику Козми од 12. августа 1252. г. Још неки наводи из првог, али и из трећег одељка записника упућују на закључак да је управо Бланко био заступник дубровачке стране у поменутој парници. У наведеним одељцима се често јављају формулације „то је свима познато и очигледно у тим пределима“ и „о томе се прича у тим пределима“, које се јављају и у Бланковом акту од 12. августа 1252. г.[1209] Сем тога,

---

[1207] Записник се састоји из четири одељка. Први одељак је објавио Т. Смичиклас, *CD* IV, 590–592 (под датумом 3. фебруара 1255. г.), а преостала три обајвили су Л. Талоци, К. Јиречек и М. Шуфлај, *Acta Albaniae* I, 64–66, сматрајући да је описана парница одржана између марта и маја 1252. г., тј. приликом првог боравка супротстављених страна на папској курији у Перуђи. Иако се ради о једној целини, насталој у исто време, приређивачи најновијег издања тог акта деле га на више делова, које различито датирају, у временском распону од *око 1238*. до 1252. г., *CD Suppl.* I, 108–109, 141–142, 163–165.

[1208] *CD* IV, 591.

[1209] „...haec sunt et notoria in partibus illis…, ……de hoc est fama publica in partibus illis“, *CD* IV, 591; „hoc est publicum et notorium in partibus illis…”, ….. „hoc est fama publica in partibus illis“, *Acta Albaniae* I, 64–65;…. „super hoc publica fama laborat…”, „….cum sit publicum et notorium”, *CD* IV, 507.

поменути Бланко јесте боравио на папској курији почетком 1253. г. у Перуђи као представник дубровачког архиепископа, јер се помиње у једном акту од 21. марта те године.[1210] И коначно, у четвртом одељку записника који је одговор Барана на дубровачке аргументе, нема помена о архиепископу Јовану као заступнику барске стране, што је он био у пролеће 1252. г., већ је у питању неколицина неименованих заступника.[1211] То не чуди, јер је архиепископ барски Јован умро 1. августа 1252. г., а његов наследник још није био постављен. Аргументи које током парнице износи и једна и друга страна, нарочито барска, прилично се разликују у односу на оне које су дубровачки и барски архиепископ изнели пред тадашњим папским заступником Петром Сабинским почетком 1252. г.

Дакле, пред папом је крајем децембра 1252. г. отпочела најопширнија и најисцрпнија парница две цркве. Записници са ње су значајни не само због тога што пружају увид у њен ток и аргументе обеју страна већ и зато што су права мала историја вишедеценијског спора између дубровачке и барске цркве.

Први аргумент који дубровачка страна износи био је и „најстарији аргумент" – позивање на повељу папе Захарије Андреји архиепископу Питауританске цркве из 743. г., којом „њему и његовим наследницима" поверава власт над „Краљевством Захумља, Краљевством Србије, Краљевством Травуније, градом Котором или Росама и Будвом, Баром, Улцињем, Скадром, Дривастом и Пулатом са њиховим црквама и парохијама", затим се објашњава како је дубровачка црква поседовала ту повељу, али када је „краљ Рашке опседао и заузео град Дубровник", он је одузео дубровачкој цркви све њене привилегије, па и ту поменуту повељу, „пре око седамдесет година". Даље се говори о тројици последњих дубровачких архиепископа до тог тренутка, Леонарду, Арингеријy и Јовану, па о томе колико је место дубровачког архиепископа било упражњено и о даљим сукобима које је Дубровник имао са српским краљевима.[1212]

Могуће је да су Дубровчани баш ради спора сачинили ту фалсификовану повељу и смишљено искористили помен епископа Андреје Пезарског (Andreas Pisaurensis) у акту о једном сабору из времена папе Захарије који су протумачили као да се ради о епископу епидаурске (дубровачке) цркве и у њему нашли надахнуће за свој најстарији документ. У попису повеља који су Дубровчани имали да представе као своје аргументе на предстојећој парници против барске

[1210] *CD* IV, 524.
[1211] *Acta Albaniae* I, 64–65.
[1212] *CD* IV 591–592.

цркве од 11. октобра 1251. г. помиње се *егземплар* привилегије папе Захарије.[1213]

Други одељак записника доноси нове аргументе дубровачке стране, којима је требало доказати подложност дукљанских градова дубровачкој цркви током XII и XIII века. Том приликом *дубровачки архиепископ*, или пре у његово име прокуратор Бланко, износи следеће примере: како се улцињски епископ Марко у Цркви Свете Марије у Дубровнику заклео на верност дубровачкој цркви, што се свакако односи на догађај из 1242. г.,[1214] затим истиче да је то учинио улцињски епископ Павле, као и дривастански епископ Јован[1215] – у питању су догађаји из 1189. односно 1199. г.[1216] Није прокуратор изоставио ни да спомене како је дубровачки архиепископ Леонард покушао још на Четвртом латеранском сабору 1215. г. да скрене пажњу папи Иноћентију III на неправду коју је папа учинио њему и дубровачкој цркви посвећењем барског епископа и додељењем палијума њему, јер је он суфраган дубровачке цркве, на шта је папа одговорио да је спреман да му у том питању учини правду.[1217] Међутим, како се види из аката Латеранског сабора, на дневном реду није био спор о томе. Дубровачка страна је током парнице изнела и то да је дубровачки архиепископ Трибун због непокорности изопштио барског и улцињског епископа и да је то потврдио папа Александар III,[1218] о чему постоје сачувана сведочанства у актима с краја 1167. г.[1219] Није изостављено ни то да је папа Иноћентије потврдио барског епископа док је дубровачка столица била упражњена.[1220] Ту се мисли на догађаје у вези са Барским сабором 1199. г., када су изасланици папе Иноћентија III доделили архиепископски ранг и плашт барском епископу Јовану,[1221] а тада је дубровачки архиепископ Бернард већ био напустио свој положај.[1222] Последње што Дубровчани истичу је то да се Краљевство Травуније пружало до Пулата, али није јасно у коју сврху је истакнут тај аргумент,

---

[1213] *CD* I, 1–3. Та повеља помиње се у фалсификованој повељи папе Калиста II дубровачкој цркви тобоже из 1122. г., али се не спомиње ни у једној од аутентичних повеља почев од 1142. г. *CD* II, 34.
[1214] *Acta Albaniae* I, 64; *CD* IV, 125, 150, 159.
[1215] *Acta Albaniae* I, 64.
[1216] *CD* II, 235, 315.
[1217] *Acta Albaniae* I, 64.
[1218] *Acta Albaniae* I, 64.
[1219] *CD* II, 109–114.
[1220] *Acta Albaniae* I, 64.
[1221] *CD* II, 311–315, 333–338; *CD* III, 16–17, 30.
[1222] *CD* III, 16–17, 30.

осим да га је и архиепископ Јован истицао у свом излагању пред Петром Сабинским почетком 1252, речима да се Краљевство Травуније простире до драчке (црквене) провинције.[1223]

Трећи одељак записника из парнице између Дубровачке архиепископије и Барске, по својој би садржини више одговарао, чини ми се, парници између Дубровника и римске курије. У њему дубровачка страна износи аргументе у прилог тези да Босна потпада под њену митрополитску власт, са чиме барска црква није имала никакве везе, јер на њу није ни полагала права, него је, као што је познато, босанску епископију од дубровачке цркве одузео исти папа Иноћентије IV, 1247. г., и подредио архиепископији у Калочи.[1224]

Из овог одељка се издвајају две ствари: прва да је Аринерије,[1225] претходник архиепископа Јована, присутан у том тренутку у Перуђи и друга, да се за Босну увек доследно користи термин *Краљевство Србије* (regnum Seruiliae), чак и без додатка „што је Босна" (quod est Bosna), који је био уобичајен у папским повељама дубровачкој цркви од 1187. г., осим када се конкретно помиње епископ за кога се каже да је босански. Истакнуто је и да је архиепископ дубровачки прихваћен у целом *Краљевству Србије*, да је он тамо вршио неопходне измене у складу са вером, као и то да је босански епископ Владимир, претходник садашњег епископа, био посвећен од стране архиепископа Леонарда и да се истој односно цркви дубровачкој обавезао на верност. Након тога је босански епископ редовно посећивао и Леонардовог наследника архиепископа Аринерија.[1226] Сваку од наведених тврдњи поткрепио је дубровачки клирик Бланко уобичајеном констатацијом да је то „познато и очигледно у тим пределима" и да се „о томе прича у тим пределима".

Четврти одељак записника чини одговор представника барске цркве на аргументе Дубровачана и тиме је парница закључена. Барска страна је имала далеко краће излагање. Пошто се аргументи дубровачког архиепископа не могу једнодушно прихватити, истичу они, на њих се може одговорити. Барска страна најпре изјављује да уопште не жели да расправља о „Краљевству Захумља, Краљевству Србије и Краљевству Травуније, и градовима Котору тј. Росама, Будви, Улцињу, Скадру, Дривасту и Пулату са њиховим црквама и парохијама, јер о њима није реч", а што се тиче питања civitatas Avarorum, односно града Бара

[1223] *Acta Albaniae* I, 64;*CD* IV, 482.
[1224] *Acta Albaniae* I, 64–65; *CD* IV, 297–298; *CD* IV, 322–323.
[1225] Према Farlati, VI, 100, дубровачки архиепископ Аринерије напустио је Дубровник после 1235. г. и након што је путовао из земље у земљу дошао је у Француску.
[1226] *Acta Albaniae* I, 64–65.

(Antibari) Дубровчани нису успели да докажу да је он имао место у њиховим привилегијама. Затим Барани кажу да чак и да је имала привилегије, дубровачка црква није имала стварну власт нити је вршила јурисдикцију у граду Бару. Сем тога, тврде они, чак и да је тако било како дубровачка страна тврди, поуздано је „да има сто година како град Бар има митрополитску столицу и тако митрополитски постоји и да је слободан и изузет од сваке јурисдикције дубровачке цркве, што је јасно из привилегија, докумената, потврда и списа барске цркве". Последњи барски аргумент, да то што је дубровачка црква често упражњена и без поседа, ништа не доказује.[1227]

Пада у очи да барски аргументи нису били толико јаки да оспоре стара права дубровачке цркве. Барани најпре покушавају да оспоре дубровачке привилегије да би потом допустили могућност да их је она имала. Међутим, ако их је и имала, поричу да је на основу њих имала власт над Баром, да би потом и ту могућност допустили. Тада, ипак, долазе до свог главног аргумента. Чак и да је дубровачка црква имала древне привилегије и по њима власт над Баром, ипак је чињенично стање да *већ сто година* град Бар има митрополитску столицу и постоји као митрополија, слободна и изузета од јурисдикције дубровачке цркве. Самим тим има и митрополитску власт у својој црквеној провинцији (над дукљанским градовима).

У тим речима је сажет историјат настанка Барске архиепископије. Њима Барани признају да су некада били под дубровачком архиепископијом, али да су од ње задобили самосталност пре око сто година. То се сасвим уклапа у оно што се зна о односу цркве дукљанских градова и Дубровачке архиепископије у том периоду. Први покушаји осамостаљења збили су се 1153. г., када су покрет предводили епископи Дриваста и Улциња. Потом су 1167. г. непокорност исказали епископи Улциња и Бара, након чега је апсолутну превласт преузела барска црква са својим епископом Гргуром. Та борба је уродила плодом – признањем Барске архиепископије као самосталне митрополије за дукљанске градове од стране папе Иноћентија III на Барском сабору 1199. г., чиме је настало фактичко стање, актуелно и крајем 1252. и почетком 1253. г. Занимљиво је истаћи да се барска страна, за разлику од дубровачке ни једном не позива на своје „старе привилегије", ту пре свега мислим на повеље папе Александра II из 1067. г. антипапе Климента III из 1089. г., и папе Каликста II 1119–1124. г., док тврдња да барска митрополија *постоји сто година* јасно искључује позивање на њих, што све још једном доказује да су у питању фалсификати, али и то да ни као такве

[1227] *Acta Albaniae* I, 65–66.

још нису постојале у то време или да се барска страна, знајући да су фалсификати, није ни усудила да их покаже пред куријом.

Ко је однео победу у овој парници и какво је било решење спора види се из следећих поступака папе Иноћентија IV. Највероватније након завршетка поменуте парнице папа Иноћентије IV исказује свој став на најбољи начин тиме што је изабрао фрањевца, извесног Готфрида за будућег барског архиепископа. Када је то чуо дубровачки архиепископ Јован је 21. марта 1253. г. пред папиним изаслаником кардиналом Отобоном у Перуђи протестовао против посвећења новог барског архиепископа истичући да се тим посвећењем и додељивањем палијума не предодређује решење парнице на штету права дубровачке цркве „чији је (барски епископ) суфраган". На то је кардинал Отобон у своје и у папино име одговорио „да није била намера господина папе ни његова да се тиме на било који начин повреди право дубровачке цркве".[1228] У овом акту се огледа коначан став папске курије према спору цркве Дубровника и Бара. У ранијим приликама када би дубровачки представници протестовали против тога што папа у својим писмима барског првог свештеника назива архиепископом, захтевајући да им се да гаранција да то не значи предодређење решења спора као у случајевима из маја 1250. г. и маја 1252. г., папски представници су пристајали на тај услов.[1229] Тада, међутим, папа једноставно каже да посвећењем новог барског архиепископа нису повређена права дубровачке цркве.

Након свега тога, папа Иноћентије IV је 12. априла 1253. г. у Перуђи посветио поменутог Готфрида за барског архиепископа и истог дана упутио писмо „велечасној браћи суфраганима барске цркве", дакле епископима дукљанских градова да Готфрида који им је од Апостолске столице постављен за архиепископа приме са дужним почастима и укажу му покорност. Писмо истог садржаја је упућено архиђакону, каптолу и целом клиру града и дијецезе Бара.[1230]

Јасна је порука папе из ова два акта: вишедеценијски спор коначно је завршен.

Последња нада Дубровчана везана за овај спор тињала је у новом савезу који је Општина склопила са бугарским царем Михаилом Асеном 15. јуна 1253. г., а који је био уперен против краља Уроша. Дубровчани су се обавезали да неће пружати уточиште краљу Урошу и да ће градове у Приморју предати свом савезнику, цару Михаилу Асену

[1228] *CD* IV, 524.

[1229] *CD* IV, 419, 493–494.

[1230] *Bullarium Franciscanum* I, ed. J. H. Sbaralea, Romae 1759, 653–654; Farlati, VII, 41–42 .

(1246–1256). Међусобно су једни другима гарантовали личну и имовнску безбедност и слободу трговине у Дубровнику, односно у Бугарској. Ако српски краљ буде поражен од савезника, у српској земљи ће за Дубровчане важити закони од пре петнаест година, при чему се свакако мисли на време краља Владислава.[1231]

За овај рад је најзначајнија одредба уговора која налаже да, ако бугарски цар заузме све поморске градове, дубровачка црква има да „држи то што је држала по свим градовима, или по копну или епископије, или манастире или цркве, или попове или друга нека права која је имала од старих времена, да има слободно како је писано у старим књигама привилегија".[1232] Дакле у случају савезничке победе и успостављања световне власти бугарског цара над приморским градовима овом одредбом уговора Дубровачкој архиепископији признаје се духовна власт над тим градовима и при том се истиче да је то у складу са њеним старим правима.

Овом савезу се, годину дана касније 1254. г. придружио и хумски жупан Радослав, син хумског великог кнеза Андреја, унук кнеза Мирослава, пошто је 22. маја 1254. г. са Дубровчанима склопио уговор према коме се и једна и друга страна обавезују на мир и пријатељство, уз то се гарантује слобода трговине и праведно суђење у споровима између две стране.[1233] Бугарски продор у Србију током 1254. г. није довео до жељеног резултата.[1234] Како савезници нису имали успеха, нестао је и трачак наде за град и дубровачку цркву да ће макар силом вратити стара права архиепископији. Сви сукоби које је краљ Урош I имао са Дубровником педесетих година свакако су у позадини имали тежњу да помогне Барској архиепископији у борби за њена права.

Ни након смрти Готфридове 1254. г., дубровачки изасланици нису учинили ништа пред куријом, а нови папа Александар IV (1254–1261) потврдио је новог барског архиепископа Лаврентија у септембру 1255. г.[1235] Дубровачки клирик Бланко се обратио још у

[1231] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 199–203.

[1232] „....**И ако Богъ поможе свѣтомѫ ти царьствѫ приети вьсе граде поморьске, наша мати свѣтаѣ црьква, мати вьсемь нашимь црквамь, да си дрьжи то що е дрьжала по вьсехъ градовѣхъ или по сѫхѫ, или писк8пье, или манастире, или црькви, или попови, или инѫ некою правдѫ коюе имела wт старихъ врѣменехъ да си има свободьно ѣко е писано вь старихъ книгахъ брѣвѣлеги**, *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 202.

[1233] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 205–206.

[1234] *ИСН* I, 348 (С. Ћирковић).

[1235] *Bullarium Franciscanum* II, 76; Farlati, VII, 43; Marković, *Dukljansko–barska metropolija*, 85–86.

фебруару 1255. г. кардиналу Отобону са молбом да му дозволи да напусти Напуљ, где је папа у то време боравио, будући да се по питању спора две цркве више ништа не може учинити, што је курија љубазно одобрила.[1236] Изасланик Бланко напустио је Италију и вратио се у Дубровник, на тај начин су коначно и сами Дубровчани признали исход спора. Барска црква је однела победу.

Босанска црква: крстјани и крсташи

На почетку XIII века Босна одаје слику несређеног политичког и црквеног организма. Бан Кулин је првобитно као вазал византијског цара Манојла, а потом у некакавом лабавом вазалству према Угарској краљевини све време радио на изградњи своје државе. Његов последњи помен у изворима налази се у актима који се тичу решавања једног крупног црквеног питања у његовој земљи.[1237] Билинопољска абјурација од 8. априла 1203. г. којој је присуствовао и бан Кулин требало је да врати Босну на пут *праве вере*. У Угарској, у којој је заједно са сином бана Кулина боравио током 1203. г, папски легат Јован Казамарије саставио је и упутио писмо папи како би било пожељно да се у Босни „ у којој нема ни једне епископије и епископ је умро“ постави неки Латин за новог епископа и да се створе три или четири нове епископије. Такво решење би било од користи цркви и учврстило би црквене прилике у тој земљи.[1238]

Ипак, историја је написала другачије редове. Након Четвртог крсташког рата Млечани су загосподарили Дубровником, на челу града и на челу архиепископије постављани су припадници млетачког патрицијата. Тако је нови дубровачки архиепископ Леонард на место преминулог босанског епископа о којем говори Јован Казамарије у свом писму папи, по својој прилици Братослава постављеног на тај положај још 1195. г., посветио извесног Владимира, очигледно такође домаћег свештеника, а не Латина како је предлагао Казамарије. Тај Владимир је био одан дубровачком архиепископу и цркви и редовно је посећивао како архиепископа Леонарда тако и његовог наследника Арингерија и

[1236] *CD* IV, 590.
[1237] *CD* III, 24 –25, 36–37.
[1238] *CD* III, 36.

„дубровачку цркву, своју митрополију".[1239] Босна је, дакле, почетком XIII века из угла њене мајке-цркве, Дубровачке митрополије, била одана правој вери и својој митрополији. Ипак, у изворима нема помена о подухвату папе којим би се, према предлогу Каземарија, на територији Босне створиле нове епископије.

Међутим, остаје нејасно питање континуитета између јеретика у Босни након Билинопољске изјаве из 1203. г., када су се они начелно одрекли јеретичког учења, и јереси у Босни с почетка треће деценије XIII века, када је у изворима поново забележено њихово постојање. У прилог непрекинутом постојању јереси у Босни сведочили би подаци познијих извора. Пљеваљски синодик православља, односно како је А. Соловјев сматрао *Прва жичка редакција српског синодика православља* из 1220. г., садржи осуду и проклетство „злих јеретика триклетих бабуна, који се лажно зову крстјани и који се ругају нашој правој вери...", затим се у *Синодику* даје вечнаја памјат онима који држе „праву веру, истинитим хришћанима и онима који се клањају образу светог, часног крста и светим иконама и светим моштима и (онима) који тако мисле и верују" . Потом се поново проклињу бабуни али и „Растудије босански и Радомир и Дражило и Толко и Тврдко и Тврдош и сви који себе зову крстјани и крстјанице...".[1240] У науци се узима да је поменути Растудије истоветан са златаром Аристодијем који је заједно са братом Матејем дошао у Босну на крају XII века као вођа далматинских јеретика.[1241] У Баталовом јеванђељу, које је настало 1393. г. помиње се Растудије као оснивач „реда господина Растудија" у који су се уписали редовници њих дванаест, а међу њима су били Драгић, Љубин и Држета, исти они који су присуствовали Билинопољској абјурацији 1203. г.[1242]

[1239] О постављењу Владимира за босанског епископа у цркви Свете Марије, саборној цркви Дубровачке архиепископије, од стране дубровачког архиепископа Леонарда и његовом даљем деловању говори један документ из 1252. г., *Acta Albaniae* I, 65.

[1240] Мошин, *Сербская редакция синодика* II, 301–302.

У неким редакцијама српског синодика испред Растудија наводи се и име извесног Белизменца Мошин, *Сербская редакция синодика* II, 345–348. Највероватније је у питању катарски епископ Вероне Белазинанса из прве половине XIII века о коме пише Рајнерије Сакхон у својој Summa de catharis, Kniewald, *Vjerodostojnost*, 216–220; Solovjev, *Svedočanstva*, 64–66.

[1241] Kniewald, *Vjerodostojnost*, 142–144; Solovjev, *Svedočanstva*, 57; Мошин, *Сербская редакция синодика* I, 381–382. Насупрот ове тезе, без убедљивих аргумената наступа J. Šidak, *Današnje stanje pitanja „crkve bosanske„ u historijskoj nauci*, HZ 7 (1954) 132–133.

[1242] A. Nazor, *Rukopisi Crkve bosanske*, Fenomen „krstjani", 556.

Сви ови подаци упућују на то да је Растодије односно Аристодије сматран у потоњим временима оснивачем јеретичке заједнице у Босни. Пошто је он тамо дошао већ на крају XII века и пре билинопољске абјурације, може се извести закључак да његово деловање и учење није прекинуто 1203. г., већ да су и босански јеретици потоњег периода наставак истог покрета. Да потоња црква босанска није баштинила традицију Растудијевог покрета било би немогуће објаснити касније повезивање њених припадника са његовим ликом у *Српском синодику православља* и у *Баталовом јеванђељу*.

Борбу против јеретика требало је да настави Кулинов син, који се на то обавезао угарском краљу Емерику, приликом потврђивања одлука билинопољског сабора, али о таквом подухвату нема података.[1243] Краљ Емерик је умро наредне 1204. г., а након краткотрајне владавине његовог сина Ладислава III, угарски краљ је постао Емериков брат Андрија II (1205–1235), чиме је Босна добила новог феудалног сизерена. Ипак, први позив на обрачун са јеретицима забележен је тек 1221. г., а није стигао ни од домаћег, ни од угарског, нити од неког суседног владара, већ са друге стране Јадрана.[1244]

Папског легата Аконција, родом из Витерба, често је за послове на источнојадранској обали ангажовао папа Хонорије III. Први пут је то било 1219. г. када је упућен у Угарску да би прикупио новчана средства за потребе крсташког рата, а мало потом посредовао је у спору између опата једног бенедиктинског манастира и острогонског надбискупа.[1245] У пролеће 1221. г. Аконције је као папски легат стигао у Далмацију да би се позабавио питањем омишких гусара, који су узнемиравали далматинску обалу. Време које је тим поводом провео у Далмацији Аконције је искористио не само за борбу против гусара већ и да стекне увид у стање у тамошњој цркви, па је приметио многе нерегуларности у Сплитској архиепископији, те је чак и самом сплитском архиепископу Гунцелу ускратио архиепископски палијум и приморао га да оде пред папу на правдање.[1246]

У децембру исте, 1221. г., папа је ставио пред њега нови, једнако тежак задатак – да искорени јерес у Босни. Наиме, у писму самом Аконцију од 3. децембра и угарским архиепископима и епископима од 5. децембра 1221. г., папа пише како је чуо да „у пределима Босне" постоје јеретици који шире своју заблуду и наносе штету Господњем стаду. Пошто жели да они буду искорењени, папа шаље Аконција као

[1243] *CD* III, 36–37.
[1244] *CD* III, 196–197.
[1245] I. Majnarić, *Papinski poslanik Akoncije u Dalmaciji i Hrvatskoj 1219.–1223.*, Analecta Croatica Christiana 40 (2009) 82–83.
[1246] *CD* III, 191, 193, 205–206; *Thomae archidiaconi Historia*, 172–178.

свог легата да делује у Босни против њих, а угарском краљу и црквеним великодостојницима налаже да му у томе пруже пуну подршку.[1247] Сем тога, Аконције је добио у задатак да и у самој Угарској, код краља, клира и народа, распрши одушевљење за борбу против јеретика истичући како у њега има пуно поверење.[1248] Помоћ Аконцију у његовом деловању у Босни требало је да стигне из Дубровника, јер једним писмом од 12. марта 1222. г. папа налаже Дубровчанима да када изаберу себи новог архиепископа,[1249] пруже сву помоћ Аконцију у његовој борби против јеретика у Босни и Омишана.[1250] Неизбежно је питање како су до папе Хонорија III, након дужег времена, дошле вести о деловању јеретика у Босни, те је он одмах одредио Аконција да крене у борбу против њих.

Непотпуну слику тог периода о верским приликама на простору Хрватске, Далмације и Босне, донекле употпуњују вести сплитског архиђакона Томе. Наиме, он подробно у својој *Историји* описује како је Света Столица Аконција позвала да се обрачуна са гусарима из Омиша и јеретицима и како је он за то тражио помоћ свих из Далмације и Хрватске.[1251] Показало се да је легат Аконције заиста био исправан избор папе за тај задатак. Хитро је напао Омишане „са свих страна“ и приморао их да затраже мир на који је пристао пошто су се они обавезали да ће спалити своје бродове и да ће обуставити све нападе на хришћане.[1252] Тома потом описује како је Аконције изложио случај непокорног сплитског архиепископа Гунцела путем посланика папи, те каже како је архиепископ суспендован на две године и да му је тек онда враћен одузети палијум. Тек након ове приче Тома пише како је у то време легат Аконције отишао „у Босну да се бори против јеретика и радио је тамо дуго времена да оснажи католичку веру“.[1253]

[1247] *CD* III, 196–199.

[1248] *CD* III, 196.

[1249] Дубровачки архиепископ Леонард је преминуо већ пре краја 1220. г., када је папа Хонорије III упутио два писма „суфраганима, каптолу Дубровачке цркве и другим црквеним прелатима и каптолима Дубровачке провинције“, али не и самом архиепископу, *CD Suppl.* I, 80–85.

[1250] *CD* III, 209–210; Majnarić, *Papinski poslanik*, 86.

[1251] Приређивачи најновијег издања Томиног дела, *Thomae archidiaconi Historia*, 174, нап. 2, сматрају да он на том месту под јеретицима мисли на босанске јеретике. Ипак, контекст његовог излагања не допушта ту претпоставку, јер он на поменутом месту говори само о борби против Омишана, а Аконцијев одлазак у Босну описује касније, након низа других догађаја, о чему в. даље.

[1252] *Thomae archidiaconi Historia*, 172–174.

[1253] „...Interim vero legatus Acontius in Bosnam contra hereticos profectus, multo ibi tempore pro statu catholice fidei laboravit...“, *Thomae archidiaconi Historia*, 176.

Јасно се издвајају три вести: прва – да је Аконције повео борбу против гусара и јеретика, друга – да је разрешио дужности сплитског архиепископа и трећа – да се након свега тога упутио у Босну да тамо сузбије јерес. Дакле, посредно, својим казивањем, Тома Архиђакон наводи одакле Аконцију вести о босанским јеретицима тј. да је међу омишким гусарима било и јеретика од којих је свакако могао сазнати и за њихово присуство и значај у Босни, па је о томе обавестио папу. Да је међу Омишанима у то време осим гусара било и јеретика, и то патарена, потврђује и једна наредба угарског краља Андрије II Качићима настала око 1220, да ове искорене из своје средине.[1254] Догађаји које Тома описује прецизно се могу сместити у 1221. г., јер он пре одласка Аконција у Босну, каже како је Гунцел на положај архиепископа враћен тек за две године, што се заиста и збило 27. јула 1223. г.,[1255] а сем тога, и сам папа упућује 3. децембра 1221. г. Аконцију више пута помињано писмо којим га обавезује да сузбије јерес у Босни, што све заједно потврђује Томино излагање.

Тома Архиђакон наводи да је Аконције упућен у Босну да се бори против јеретика и да је тамо деловао дуго времена како би оснажио католичку веру и то још једном потом понавља готово истим речима.[1256] Док је боравио у Босни, легат Аконције је вероватно одржавао и присне везе са локалном католичком црквом, пошто га октобра 1222. г. налазимо у њеној митрополији у Дубровнику.[1257] За то време он очигледно није испуштао из вида ни дешавања у севернодалматинским градовима. Познато је да је 27. јула 1223. г. папа наложио да ипак преда архиепископски палијум сплитском архиепископу Гунцелу и тако га врати на првосвештеничку дужност, о чему је већ било речи. Такође, када је чуо да су Сплићани изабрали за свог кнеза хумског кнеза Петра, за кога се знало да је јеретик, а кога је народ упркос томе подржавао, он је ставио читав град под интердикт, а свете службе нису вршене у црквама скоро годину дана.[1258] То се, по свој прилици, догодило 1224. г., пошто се зна да је Петар изабран за сплитског кнеза 1224. или 1225. г., а Аконције је умро пре маја 1225. г.[1259]

[1254] *CD* III, 187–188.

[1255] *CD* III, 229–230.

[1256] „...Interea legatus Acontius in Bosnam profectus pro exterminandis hereticis multo ibi tempore laboravit. Erat autem corpore imbecilus, sed zelo catholice fidei validus propugnator..., *Thomae archidiaconi Historia*, 190.

[1257] *CD* III, 217–218.

[1258] *Thomae archidiaconi Historia*, 188.

[1259] *Thomae archidiaconi Historia*, 188, нар. 1; *CD* III, 242.

Петар је био најстарији син хумског кнеза Мирослава и именом непознате сестре бана Кулина, која је недуго после смрти свог мужа била оптужена као јеретик.[1260] За власт у Хумској земљи Петар је повео борбу против свог брата кнеза Андреја, коме је помоћ пружио Стефан Немањић, али је изгубио те се морао задовољити северозападним деловима Хума између Неретве и Цетине.[1261] Преносећи схватање тадашњег сплитског клира коме је и сам припадао, Тома Архиђакон сведочи јасно да је Петар био јеретик, а његов део Хумске земље био је у суседству Омишана и Босне, области у којима је у то време посведочена јерес. Јерес је тако присутна у пуном интензитету током треће деценије XIII века на простору Босне, Хума и Крајине. Јеретика је тада било и у Хрватској, о чему опет сведочи Тома Архиђакон, истичући за брибирског кнеза Вишена који је такође једно време био сплитски кнез да је „био заштитник јеретика".[1262] Да су све ове заједнице на источнојадранској обали биле део истог покрета сведочи и доминикански антијеретички писац Рајнерије Сакхон, који средином XIII века на том простору познаје само једну ecclesia Sclauonie.[1263]

О конкретним потезима Аконција на пољу истребљења јеретика у самој Босни нема никаквих података. Легат Аконције се као покојни помиње у једном писму папе Хонорија III од 15. маја 1225. г., те се може закључити да је његова делатност у Босни трајала од краја 1221. до почетка 1225. г.[1264] Поменутим писмом се папа обраћа калочком архиепископу Угрину као настављачу делатности „блажене успомене магистра Аконција" и „других добрих људи" и позива га да се посвети „истребљењу јеретика из Босне, Соли и Усоре", притом хвалећи његову оданост и посвећеност католичкој вери. Хонорије III говори Угрину да истраје у свом прегнућу у тим крајевима, „да проповеда реч крста и да ефикасно охрабрује верне против неверних". Штавише, даје му власт да свакога ко се са њим бори као крсташ и онога ко то жели да постане, а ако је претходно био кажњен екскомуникацијом, ње ослободи, „јер нису толико озбиљни и велики њихови преступи колика би им била заслуга пред Апостолском столицом".[1265]

[1260] Према *ИСН* I, 302 (Б. Ферјанчић), без додатних објашњења стоји да је Петар можда био Мирослављев син из првог брака.
[1261] *ИСН* I, 302 (Б. Ферјанчић).
[1262] *Thomae archidiaconi Historia*, 186–188.
[1263] Kniewald, *Vjerodostojnost*, 214.
[1264] Тома Архиђакон пише како је Аконције преминуо 1222. г., али је то свакако анахронизам, в. *Thomae archidiaconi Historia*, 190, нап. 1.
[1265] *CD* III, 242–243.

Овим писмом папа јасно ставља до знања да су јеретици највећа претња римокатоличкој цркви, али је оно и отворен позив папе на крсташки рат против неверника, јер је опроштење грехва било уобичајена награда за учеснике крсташких ратова још од времена Урбана II. Делатност Аконција је довела до тога да Угарско краљевство, као врховни господар Босне, Усоре и Соли, и католичка црква у њему, озбиљније схвате борбу против јеретика и да јој приступе. Римска црква је ту борбу након Аконцијеве мисије подигла на виши ниво. Деловање једног мисионара требало је да замени организован крсташки рат, којим би дириговали калочки архиепископ Угрин и угарски краљ Андрија II.[1266] Они су се, изгледа, отворено заузели за такав развој догађаја, јер су још раније тражили да папа потврди одлуку којом је краљ доделио Босну, Соли и Усору калочком архиепископу да их очисти од јеретичке болести, што је папа и учинио једним другим актом од 15. маја 1225.[1267]

Архиепископ Угрин је деловао отворено и брзо. Већ почетком 1227. г. папа му потврђује посед града Пожеге у Славонији, који је купио од угарског краља да би му био упориште у борби против јеретика који су били у суседству (de finibus illis).[1268] Неколико дана касније папа опомиње Јована Анђела, тадашњег господара Срема, да се прихвати борбе против јеретика у Босни, јер му је за то калочки архиепископ дао новац у износу од двеста марака. Иако је узео новац, Јован није извршио задатак, већ је тражио више. Папа је своје посланике овластио да га казне црквеном казном уколико не крене на јеретике заједно са реченим архиепископом.[1269] Јасно се види како је током 1225. и 1226. г., будући да оба последња поменута папска акта потичу из јануара 1227. г., калочки архиепископ Угрин радио на томе да мачем истреби јеретике у Босни и за то је покушао да придобије и суседне феудалне господаре.[1270] Даље у изворима нема помена о деловању архиепископа Угрина у Босни, иако је био на челу цркве у Калочи све до 1241. г.

Све време мирољубивог деловања легата Аконција и ратоборног става архиепископа Угрина политичке прилике у Босни су прилично непознате. Није спорно да је њен врховни господар био угарски краљ Андрија II и да су у његово име у суседству Босне, Хрватској и Далмацији власт вршили његови синови, најпре престоло-

[1266] Ћирковић, *Историја*, 59, лепо опажа да је до такве промене дошло под утицајем преокрета у начину борбе против јеретика на Западу.
[1267] *CD* III, 243; J. Мргић, *Северна Босна 13–16. века*, Београд 2008, 55.
[1268] *CD* III, 264.
[1269] *CD* III, 264–265.
[1270] Ћирковић, *Историја*, 59.

наследник Бела, а од 1226. г. Коломан. Потпуно је непознато је које био бан Босне у то време. Самим тим, није познато ни какав је став заузео према јеретицима и према подухватима папе Хонорија III у том питању. У чак четири документа из 1236. г. помиње се покојни Стефан, бан Босне (quondam Stephani bani de Bosna),[1271] који је на том положају могао бити само пре 1233. г., када се као владар Босне први пут у изворима спомиње Матеј Нинослав (dux de Bosna).[1272] У поменутим документима из 1236. г. папа Гргур IX ставио је усорског кнеза Сибислава, сина бана Стефана и његову мајку Анцилу, удовицу бана Стефана, под своју заштиту и наложио острогонском и другим угарским епископима да их нико не узнемирава. Том приликом наглашава да су њих двоје „међу кнежевима босанске дијецезе зараженим јеретичком изопаченошћу били као љиљан међу трњем", дакле правоверни хришћани.[1273] Папа ни у једном тренутку не спомиње да су Сибислав и Анцила по угледу на бана Стефана били правоверни, тако да његова верска оријентација на основу тих писама није јасна. Насупрот томе, српски *Синодик православља* доноси податак који се највероватније односи на верско опредељење бана Стефана. Тамо, након проклињања свих оних који су бабунске јереси, међу којима неколицина опскурних имена, стоји следеће: „бан Стефан и Протомара снаха му да буду проклети".[1274] Иако су многи научници у њему препознавали бана Стефана II Котроманића (1322–1353),[1275] А. Соловјев је изнео тезу да није у питању ни он, а ни његов отац бан Стефан I Котроманић (1287/1290–1314), већ управо Кулинов наследник – бан Стефан. Он одбацује могућност да је у питању Стефан I чињеницом да се он тек 1284. г. оженио Драгутиновом ћерком Јелисаветом, те да још увек није могао имати снају, тј. у време настанка српског *Синодика православља*, и тиме да црква не би анатемисала краљевог зета, а уопште не разматра да је у питању бан Стефан II Котроманић.[1276] Међутим, познато је да бан Стефан II није имао сина, па није могао имати ни снају.[1277] У писмима из 1236. г. син бана Стефана, Сибислав и жена Анцила похваљени су као верни католици, док је Стефан изостављен. Насупрот томе, српски *Синодик православља*

[1271] *CD* IV, 15–18; Ћирковић, *Историја*, 60.
[1272] *CD* III, 388.
[1273] *CD* IV, 15–18;
[1274] Мошин, *Сербская редакция синодика* II, 346.
[1275] Мошин, *Сербская редакция синодика* I, 384–386.
[1276] Solovjev, *Svedočanstva*, 67.
[1277] Мошин, *Сербская редакция синодика* I, 385, покушао је да докаже да је овде поменута снаја бана Стефана, према њему Стефана II, била жена једног од његове браће .

проклиње бана Стефана и његову снају, али не и његовог сина и жену. Важан документ који потврђује оно што имплицитно произилази из наведених података, да је бан Стефан био присталица јереси, јесте акт папе Гргура IX упућен Матеју Нинославу 1233. г., у коме се каже да му је бан Матеј Нинослав писао како су његови преци (претходници) били заражени грехом јеретичке изопачености (quam dicti progenitores tui qui fuerunt vitio heretice pravitatis infecti).[1278] Исто папа понавља и у писму упућеном херцегу (краљу) Коломану истог датума.[1279] Ово се све могло односити једино на бана Кулина и бана Стефана. Извесно је, дакле, да је бан Стефан био присталица јеретика, али није јасно да ли се он може поистоветити са по имену непознатим сином бана Кулина, који се након сабора на Билином пољу 1203. г. обавезао тадашњем угарском краљу Емерику да ће чувати своју земљу чисту од јереси. У сваком случају, могло би се закључити да је за време бана Стефана током друге и треће деценије XIII века, упркос настојању легата Аконција и архиепископа Угрина да јој стану на пут, јерес у Босни не само опстала него се и учврстила.

Тако већ 5. јуна 1232. г. папа Гргур IX пише архиепископу калочком Угрину и загребачком епископу Стефану о озбиљним и тешким преступима босанског епископа, који је лишен знања, постао јавни бранилац јеретика. Папа пише како је босански епископ од неког јеретика за себе симонијом обезбедио епископски положај, а колико је зло било завладало сведочи то што онај ко треба да чува божји виноград, нити у својој цркви служи Свету литургију, нити обавља Свете тајне, а толико су му стране биле црквене дужности да ни обред крштења није умео да обави. Боравио је у селу са јеретцима, а његов рођени брат био је јересијарх – вођа јеретика, и требало би га, пише папа, вратити на прави пут. Пошто та ствар не треба да остане неиспитана, папа на крају писма налаже архиепископу калочком и загребачком епископу да испитају и нађу праву истину о тим, али и о другим стварима у вези са босанским епископом, и да га о томе обавесте писмом, да би се на основу тога предузели даљи кораци.[1280]

Ово писмо показује да је јерес прилично узнапредовала у Босни, јер је и сам босански епископ њен заштитник. Римокатоличка црква је

[1278] *CD* III, 388.

[1279] *CD* III, 388–389.

[1280] „...nullum in ecclesia sua celebrat diuinium officium, nec ministrat ecclesiasticum sacramentum, adeoque facts esse dicitur ab ecclesiasticis officiis alienus, quod baptisimi forme penitus est ignarus, nec mirum, quod, sicut asseritur, cum hereticus in quadam villamoretur et fratrem eius carnnalem manifestum heresiarcum ....“ *CD* III, 361–362; Ћирковић, *Историја*, 60

тамо потпуно изгубила утицај, због чега је папа Гргур IX био посебно забринут. У изворима се не спомиње име „заблуделог" босанског епископа, али је несумњиво у питању Владимир, кога је још после 1206. г. посветио дубровачки архиепископ Леонард, а који је, како извори сведоче, посећивао и његовог наследника архиепископа Аринегрија у Дубровнику. Како је Аринегрије на тај положај дошао 1227. г., а епископску столицу напустио негде око 1235. г., то заправо може да значи да је Владимир био верни следбеник правоверне цркве, па је онда у једном тренутку постао наклоњен јеретицима. Међутим, исто тако треба имати у виду чињеницу да се податак о томе да је Владимир посећивао дубровачке архиепископе налази у акту из 1252. г.,[1281] који доноси дубровачке аргументе приликом парнице са барском црквом око митрополитских права, када дубровачка страна износи своје доказе у прилог тврдњи да Босна потпада под њену власт, тако да се цео исказ Дубровчана о Владимировој оданости и правоверности након посвећења може довести у сумњу.

Свестан тешке ситуације у којој се нашла црква у Босни, папа Гргур IX, скоро годину дана након што је упутио писмо загребачком и калочком епископу о преступима које чини босански епископ, налаже свом легату Јакову из Пренестине (околина Рима) 30. маја 1233. г. да уклони босанског епископа, јер је и из његовог извештаја дознао да је епископ Босне „напустио Христов закон и препустио се горчини бесмисленог учења". Осим што треба да свргне босанског епископа, папа предлаже легату Јакову да „у тој цркви и у другим местима босанске дијецезе за коју кажу да није скромног простирања, настоји да за епископе постави два или три или четири човека" за које буде мислио да су одговарајући „уз очување права митрополита архиепископа" (metropolitani archiepiscopi iure salvo). У акту се папа брине и за паству јер су „становници те земље... великим делом заражени јеретичком изопаченошћу", те моли Јакова Пренестинског да их врати на пут праве вере.[1282]

Очигледна је решеност папе да што пре реши проблеме које су задесиле босанску епископију. Прво се обратио калочком архиепископу и загребачком епископу, а вероватно, док је чекао њихов извештај, упутио је у Босну свог легата Јакова, који је папу одмах известио о неприликама у епископији, и потом по његовом налогу сменио непослушног епископа. Из каснијег развоја догађаја види се да није заживео предлог папе о оснивању нових епископија на територији Босне, сличан оном што је папа Иноћентије III предлагао ондашњем легату Јовану Каземарију 1203. г.[1283]

[1281] *Acta Albaniae* I, 64–65.

[1282] *CD* III, 379–380.

[1283] Ћирковић, *Историја*, 61.

Са сигурношћу се може рећи да се из овог папиног акта јасно види да је босанска епископија и даље суфраган Дубровачке архиепископије, јер се изричито каже да услед свега тога права митрополита, дакле дубровачког архиепископа, морају остати неповређена.[1284] На овом месту је неопходно истаћи да се вести да је у време Јакова Пренестинског босанска епископија изузета из надлежности Дубровачке архиепископије и потом подређена Калочкој архиепископији налазе у нешто познијем документу, једном писму папе Иноћентија IV из 1246. г., у коме папа наводи да је те информације њему пренео тадашњи босански епископ Понса.[1285] Тај документ је настао у време интензивног залагања Калочке архиепископије да Босну подреди себи. Дакле, као што се види, вести акта из 1246. г. у директној су супротности са вестима савременог акта о мисији Јакова Пренестинског из 1233.

Свестан тога колико су јеретици нанели зла римокатоличкој цркви, папа Гргур IX, након што је преко свог легата Јакова из Пренестине уклонио босанског епископа наклоњеног јеретицима, почиње да сарађује са световним властима у Босни. У то време је бан Босне био Матеј Нинослав, о коме се први подаци срећу у три писма папе Гргур IX од 10. октобра 1233. г.[1286] Том босанском владару се папа лично обраћа и саопштава му да њега и његову земљу ставља директно под заштиту Св. Столице док буде опстајао у католичкој вери. Тај акт, међутим, у себи крије и друге важне појединости. Сам увод писма је прилично литерарно обојен, јер наводи како Бог изобиљем своје милости враћа из смрти у живот и на светлост из таме. Писмом папа забрањује да било ко, док је бан Матеј Нинослав одан католичкој вери, нарушава његову власт у Босни, коју су *како је сам бан тврдио*, његови преци који су били заражени јеретичким учењем од давнине мирно поседовали. Та забрана није важила једино за угарског краља Андрију II, чија су сизеренска права морала бити поштована.[1287]

Из овога се јасно виде присни односи између папе и бана Босне. Матеј Нинослав је одан католик, кога папа узима под своју заштиту и штити његова права над земљом коју су држали његови преци јеретици,

---

[1284] У литератури се често наводи како је босанска епископија 1233. г. изузета из власти Дубровачке архиепископије и подређена непосредно Риму,Ћирковић, *Историја*, 61; Ćirković, *Bosanska crkva*, 204; Ћирковић, *Дуалистичка хетеродоксија*, 12; S. Krasić, *Djelovanje dominikanaca u srednjem vijeku,* Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, 183; S. Sliškovic, *Dominikanci i bosansko-humski krstjani*, Fenomen „krstjani“, 488, што подаци из познатих извора не потврђују.

[1285] *CD* IV, 297–298.

[1286] *CD* III, 388–390.

[1287] *CD* III, 388.

о чему је он већ обавестио папу из чега се види да је то заправо одговор на баново раније обраћање.

Међутим, ту слику о почетку деловања бана Матеја Нинослава употпуњују друга два писма настала тог дана. У једном од њих се папа обраћа херцегу Коломану и од њега захтева да помогне босанском бану у заштити његових права. Наиме, бан Нинослав је известио папу како су његови преци по древном обичају имали право да од жупе и села своје земље додељују и одузимају било коме по својој сопственој вољи. Међутим, пошто се он сам „недавно" (nuper) „из јереси у католичку веру Божјом вољом преобратио и почео да прогони јеретике", они који су држали те жупе и друге поседе супротстављали су се поменутом обичају и задржали те земље за себе против његове воље. Пошто је јасно да је бан Матеј Нинослав одан католик, за разлику од његових предака који су били заражени јеретичким учењем, папа је вољан да му помогне, па заповеда Коломану да се постара да се стари обичај да босански бан по својој вољи располаже поседима својих људи у потпуности поштује „на корист вере и на штету јеретичке изопачености".[1288]

Види се да папа опет отворено штити права бана Матеја Нинослава и за њих се отворено залаже код херцега Коломана. Пада у очи и важан податак да се Матеј Нинослав *недавно* преобратио у католичку веру, што објашњава папино метафорично обраћање у уводу претходног акта. Стари обичаји се морају поштовати, чини се нарочито због тога што их нарушава јеретичка властела, те је ово упутство херцегу Коломану још један вид папине борбе за чистоту вере под велом заштите права католичког владара, који је и сам повео борбу против своје јеретичке властеле тако што им је одузимао поседе свакако у своју корист чиме је додатно снажио сопствену власт.

Последњи акт папе Гргура IX од 10. октобра 1233. г. упућен је браћи доминиканцима који су деловали у Босни. Њима папа, по молби бана Нинослава, налаже да пусте из заточеништва „сина Убана званог Пријезда, његовог рођака". Наиме, поменути Нинослављев рођак и касније наследник на престолу такође се *недавно* „из прљавштине јеретичке изопачености вратио чистоти католичке вере", и то управо захваљујући старању поменутих доминиканаца. Као залог да ће остати одан католичкој вери и римској цркви он је пристао да свог сина остави њима као таоца. Међутим, бан Нинослав је гарантовао за Пријездину чистоту и посвећеност цркви, коју је он испољавао не само речима него и делима „верно се истичући у прогањању јеретика". Због тога папа заповеда да ако су доминиканци уверени да је Пријезда потпуно

[1288] *CD* III, 388–389; Мргић, *Северна Босна*, 55–56.

преобраћен у веру, удовоље његовој жељи и пусте његовог сина, јер то није у супротности са вером.[1289]

Папа још једном потврђује своје задовољство због Нинослављевог преобраћења у католичку веру и то показује тако што се свесрдно залаже за интересе његовог рођака и блиског сарадника Пријезде, такође недавно преобраћеног у римокатоличанство.

Значајану вест садржи последње споменуто писмо од 10. октобра 1233. г., а то се односи на први помен доминиканаца на подручју Босне у једном папском акту. Штавише, ту се наводи да је управо захваљујући њима преобраћен бан Пријезда и да се код њих налазио као талац његов син. Ови подаци указују да је њихово деловање на простору Босне почело свакако пре октобра 1233. г., када се већ дознаје за прве њихове резултате. Нема сумње да је и недавно преобраћење бана Матеја Нинослава последица њиховог залагања. Посебно је питање када су они отпочели своју мисију у Босни. Зна се да је папа, пошто су до њега дошле вести о јереси у Босни у трећој деценији XIII века, прво слао у мисију легата Аконција, који је имао задатак да оснажи католичку веру, а потом је калочком архиепископу Угрину, схватајући озбиљност верских неприлика, чак одобрио да поведе крсташку војску против јеретика. Нема података о овом виду борбе, сигурно је само да ако је и била предузета, крсташка војна није имала успеха. Нови легат Јаков Пренестински је деловао по папском налогу, те је средином 1233. г. сменио босанског бискупа, али није приступио даљој црквеној реорганизацији у Босни. У читавој преписци папиној поводом случаја преступног епископа папа не спомиње доминиканце, у чије је деловање сигурно имао увид и помно га је пратио. Ипак, негде у то време папа се, највероватније, пошто је претходно на више начина покушао да се обрачуна са јеретицима, определио да тамо пошаље оне којима је „спасавање душа кривовераца“ било суштина постојања – браћу проповеднике тј. доминиканце.[1290] Опскурне податке о почецима деловања

[1289] *CD* III, 389–390.

[1290] Krasić, *Djelovanje dominikanaca*, сматра да је деловање доминиканаца у Босни отпочело паралелно са подухватом калочког архиепископа Угрина 1225/1226. г.; Slišković, *Dominikanci*, 485–487, сматра да је до деловања доминиканаца у Босни дошло 1227. г. и то такође ставља у контекст Угринових подухвата. Прилично значајан податак потеже Красић при доказивању своје тезе позивајући се на *Annales ordinis preadicatorum* vol. I, Romae 1756, 647, у којима стоји да су доминиканци дошли у Босну у време папе Хонорија III (1216–1227), дакле према Красићу то је могло бити при крају његовог понтификата. Међутим, Петар из Бодрога, угарски доминиканац пише пре 1259. г., *Кратки преглед о почецима угарске доминиканске провинције*, и држи да је након неуспеха

доминиканаца у Босни убрзо замењују редовне вести о њиховим подухватима на том подручју, све док папа бригу о Босни није поверио другом духовном реду фрањевцима 1291. г., а доминиканцима коначно забранио деловање 1327. г.[1291]

За борбу против јеретика у Босни поставио је папа Гргур IX 13. фебруара 1234. г свог новог, именом непознатог легата који је био приор картузијанског Манастира Св. Вартоломеја де Трисулто, и представио га епископату Крањске, Истре, Далмације, Босне, Хрватске, Србије и другима који се налазе у Славонији (јужнословенским територијама). Дајући му потпуна овлашћења свог легата, доделио му је и право „да свим католицима" који се буду борили за истребљење јеретика подели опроштајнице.[1292]

Средином 1234. г. папа се одлучује на још један важан корак. На месту босанског епископа 16. августа 1234. г. први пут се помиње Јован де Вилдесхаузен, Немац, припадник реда доминиканаца.[1293] Он је био замена за последњег домаћег епископа, кога је средином 1233. по папиној наредби свргао Јаков Пренестински, и његово постављање за босанског епископа најбоље осликава улогу која је била намењена доминиканцима у учвршћивању католичке вере у Босни у то време.[1294] Није јасно када је тачно он постављен на тај положај, али се чини да је 16. авуста 1234. г. када се први пут помиње још увек био у Угарској.[1295] Управо тада херцег Коломан постаје најзначајнија фигура у папиној борби против јеретика у Босни.

Папа је осмислио синхронизовану акцију против јеретика, на чијем челу је требало да буде херцег Коломан, као предводник оних који су се борили мачем и епископ Јован де Вилдесхаузен, као вођа

крсташког похода архиепископа Угрина папа одлучио да проповедање у Босни повери доминиканцима и њихов долазак у Босну везује за почетке деловање херцега Коломана, Slišković, *Dominikanci*, 487. Познато је да први податак који повезује херцега Коломана и борбу против јереси у Босни јесте онај од 10. октобра 1233.

[1291] Slišković, *Dominikanci*, 488–496.

[1292] *CD* III, 396–398; Neralić, *Srednjovjekovna Bosna*, 377–378.

[1293] О животу и деловању ове изузетне црквене личности пре доласка у Угарску и у Босну, в. Krasić, *Djelovanje dominikanaca*, 183, нап. 44.

[1294] *CD* III, 418.

[1295] *CD* III, 396–398, 412–413; Slišković, *Dominikanci*, 488–489. J. Нералић је пронашла документ у Ватиканском тајном архиву у коме стоји да је Јован де Вилдесхаузен постављен на место босанског епископа 19. јула 1234. г., Neralić, *Srednjovjekovna Bosna*, 381, али нажалост не доноси испис са тим податком, тако да га није могуће проверити.

оних који се против неверника боре књигом. О свему томе говори шест докумената које је Гргур IX упутио из Перуђе у раздобљу од 14. до 17. октобра 1234. г., и то три херцегу Коломану, два епископу Јовану и једно угарским крсташима.[1296] У првом писму папа подстиче Коломана да свом силином навали на јеретике у пределима Славоније, тј. Босни, не би ли их преобратио из мрака на светлост католичке вере и да тај свој подухват не одлаже. Јер што буде већи број оних које буде преобратио, то ће бити већа његова слава на небесима.[1297] Другим актом папа чини додатне уступке Коломану као награду за његову борбу против јеретика дозвољавајући му да прославља Божју службу чак и у оним градовима који су кажњени интердиктом и екскомуникацијом.[1298] Трећим актом, папа ставља под заштиту Св. Столице Коломана као предводника крсташког покрета, и забрањује да било ко угрожава његова права и поседе док је он на том задатку.[1299] Исто што и Коломану папа обећава и угарским крсташима који се под његовим заповедништвом буду борили против јеретика у Босни (contra hereticos Sclavoniae), а у оба случаја налаже загребачком епископу Стефану да оне који би се оглушили о те папске наредбе казни одговарајућом црквеном казном.[1300] Босанском епископу Јовану, „који проповеда против јеретика Славоније тј. Босне (episopo bosnensi, contra hereticos Sclavoniae predicanti)“, додељује право да све оне који његовим проповедањем потакнути приступају у борбу против јеретика ради одбране вере, а били су подвргнути екскомуникацији и другим црквеним казнама, разреши од тих казни.[1301] Другим актом папа епископу Јовану дозвољава да свим католицима угарског краљевства који на његов позив као крсташи пођу на истребљење јеретика додели ону индулгенцију и ону привилегију која се додељује онима који иду у Свету земљу.[1302]

[1296] *CD* III, 415–419.
[1297] *CD* III, 418.
[1298] *CD* III, 415–416.
[1299] *CD* III, 417–418.
[1300] *CD* III, 417, 419.
[1301] „...qui pro incendiiset iniectione manuum violent in clericos vel alias religiosas personas ex communicationis laqueum incurrerunt contra hereticos in Slavonie partibus constitutos pro defensione fidei accedentibus, et ad tempus congruum in tam felice opera moraturis iuxta formam ecclesie beneficium absolutionis impendas…“, *CD* III, 416–417.
[1302] „..universis catholicis per regnum Ungarie constitutes, qui ad commonitionem tuam crucis assumpto caractere ad hereticorum exterminium se accinxerint, illam indulgentiam illudque privilegium elargimur que accedentibus in terre sncte subsidium conceduntur..“, *CD* III, 418.

Дакле, папа се поново, након скоро пуне деценије од обраћања калочком архиепископу Угрину, одлучио да јерес искорени уз помоћ крсташке војске коју треба да упути херцег Коломан, с тим што овог пута незаобилази ни босанског епископа Јована Вилдесхаузена, истакнутог доминиканца. Међутим, пада у очи да се папа не обраћа домаћем владару, однедавном католику Матеју Нинославу, кога је само годину дана раније хвалио и штитио као ревносног католика који води борбу против јеретика, већ далеко моћнијем Коломану, који тада још увек није има права феудалног сизерена Босне, јер су она и даље припадала његовом оцу угарском краљу Андрији II, већ само управу над простором Славоније, Хрватске и Далмације.

О томе колико је успеха имала Коломанова акција, одређени подаци се могу наћи у грађи из наредних година. Први корак на том путу било је добијање управе над Босном крајем 1234. или током 1235. г., вољом његовог оца краља Андрије II, јер му папа својим апостолским ауторитетом потврђује даровану земљу 9. августа 1235. г.[1303] На тај начин угарски краљ је пренео права феудалног сизерена над Босном на херцега Коломана те је он могао са пуним легитимитетом да наступа као вођа крсташког похода против босанских јеретика. Мало после тога папа Гргур IX шаље писмо којим обавезује босанског епископа Јована Вилдесхаузена и приоре редова доминиканца и фрањеваца из Угарске да не спроведу казну коју је као папски легат Јаков Пренестински раније изрекао краљу Андрији,[1304] уједно понављајући оно што је изрекао годину дана раније.[1305] Није јасно због чега се папа оба пута, августа 1234. и августа 1235. г., када је у питању однос цркве према угарском краљу Андрији обраћа уз приоре угарских доминиканаца и фрањеваца и босанском епископу.

Међутим, упркос очигледном поверењу које му је папа указао епископ Јован је имао намеру да напусти службу у Босни, због чега му папа шаље писмо 20. септембра 1235. г., у коме са пуно реторског кићења износи разлоге због којих он то не би требало да учини, тачније, папа га упорно убеђује да настави даљу борбу против јеретика, не пропуштајући да на самом крају нагласи како ће му само наставак те борбе обезбедити место у рају.[1306] Из папиног обраћања се види како је босански епископ

[1303] „...concessionem de terra Bosne a prefato rege patre tuo liberaliter tibi factam..... auctoritate apostolica confirmamus....“, *CD* III, 443.

[1304] *CD* III, 443–444.

[1305] *CD* III, 412.

[1306] „...quatenus a cessionis petitione desistenes et ecclesiam tuam non desinens salubriter gubernare, sic hereticos et alios fidem catholicam impugnantes viriliter et potenter impugnes, quod te pugnante...tibi locum cives angelici preparent...“ *CD* III, 444–445.

тражио да напусти свој положај јер више није могао да поднесе напоре борбе против јеретика, који су га очигледно исцрпљивали.[1307]

У једном папином писму од 26. априла 1238. г. први пут се наилази на податак о исходу борбе херцега Коломана против јеретика у Босни, јер папа у њему пише како му је сам Коломан јавио да је „искоренио прљавштину јеретичке изопачености и не без многих трудова извео је на светлост католичке чистоте.[1308] Међутим, сам ток борби, нажалост није познат, али је извесно да су трајале у току 1236. и 1237. г. Да у Босни није било сигурно и мирно сведочи то што су Дубровчани 18. маја 1237. г. издали забрану да ниједан Дубровчанин не иде у Босну док се одатле не врате два дубровачка посланика које су тамо отпослали, а ко не буде поштовао ову забрану наредном кнезу мора дати надокнаду од 50 перпера.[1309] У то време Јован де Вилдесхаузен сигурно више није био босански епископ. У два папина писма од 31. маја и 1. јуна 1237. г. калочком архиепископу Угрину и новом угарском краљу Бели IV (1235–1270) он се помиње као некадашњи босански епископ који сада наставља деловање у његовој служби као његов изасланик у Угарској и Бугарској.[1310] Ови акти показују да је у међувремену папа, ипак, удовољио жељи и молби епископа Јована да одступи од положаја босанског епископа коју је он изразио још септембра 1235. г. јер није могао да издржи тешкоће задатка који је пред њега био постављен, што је папа и поред почетног противљења најзад уважио.

Херцегу Коломану су очигледно у тој борби отворено помагали усорски кнез Сибислав, син ранијег бана Стефана, и његова мајка Анцила које папа августа 1236. г. узима под своју заштиту и хвали као верне католике који су међу јеретицима били „као љиљани међу трњем“.[1311] Ни сада папа ни у каквом контексту не спомиње бана Матеја Нинослава као учесника борбе против јеретика. Имајући у види податке два папина писма од 22. децембра 1238. и од 27. децембра 1239. г., у којима стоји да се босански бан, након што се претварао да је верник,

---

[1307] „Igitur frater cessionis licentiam te postulare non convenit.... si cruce officii pontificalis assumpta hostes crucifixi indutus armaturam dei hactenus viriliter expugnaris, si te belli labores opprimunt, si ad regrssum e contra insurgentia pro fide certamina te inducunt..., *Ibidem*, 444; Ћирковић, *Историја*, 63; Krasić, *Djelovanje dominikanaca*, 185–186.

[1308] *CD* IV, 56–57.

[1309] *CD* IV, 27.

[1310] A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I, Romae, 1859, 155–157.

[1311] *CD* IV, 15–16.

вратио у јерес,[1312] може ли се рећи да је до такве промене у његовој верској оријентацији дошло већ за време Коломанових похода?

Иако су војне херцега Коломана успешно завршене, босанска епископија остала је удова одласком Јована де Вилдесхаузена, те су папини следећи потези морали бити усмерени ка томе да приступи изградњи чврсте католичке црквене организације на простору Босне. Његове планове за то везане најбоље открива поменуто писмо, које је сам папа Гргур IX упутио куманском епископу Теодорику 26. априла 1238. г. У њему папа најпре хвали херцега Коломана како је „искоренио прљавштину јеретичке изопачености", али наглашава да је „сада је неопходно да тамо поново посејана хришћанска вера дође под владу одговарајућег пастира", односно да је нужно да на положај босанског епископа буде постављен доминиканац Понса, јер се, каже папа истиче врлином у духовним и световним околностима, те ће моћи да се посвети позиву. Из писма је јасно да је пожељно да Понса прихвати позив, али ако то не буде желео, куманski епископ Теодорик треба да га, по папиној наредби, принуди на то и да од њега узме потписану и запечаћену заклетву верности римској цркви.

Задаци које ће Понса имати уколико дође на место епископа босанског другачије су природе од оних које је имао његов претходник епископ Јован, али су подједнако захтевни и тешки. Наиме, Понса је требало да у будућој катедралној цркви организује свештеничку хијерархију, односно да успостави каптол са препозитом, на челу који ће обављати духовне дужности, да уведе обавезу давања десетка цркви и да води бригу о пастви. Из писма се дознаје и да је Коломан „од сличне изопачености наклоном Божје силе" очистио и Хумску земљу, те папа новом босанском епископу поверава и бригу о духовним стварима у њој док римска црква не одлучи другачије. На крају папа некако покушава да ублажи видљиву оштрину у томе да баш Понса треба да заузме тај положај, те каже Теодорику „ако све то не буде могло да се учини реченим братом, ти се постарај да се нађе други који ће моћи то да поднесе".[1313] Ипак, за тим није било потребе, јер је Понса, доминиканац из угледне великашке мађарске породице, прихватио папски позив, те га је Теодорик куманski епископ и припадник реда Проповедника посветио на ту дужност.[1314] Папа је задатак посвећивања новог босанског епископа поверио куманском епископу Теодорику, иако је то право и даље припадало дубровачком архиепископу, који је још увек формално

[1312] *CD* IV, 65–66, 95.

[1313] *CD* IV, 56–57.

[1314] Krasić, *Djelovanje dominikanaca*, 188.

био митрополит босанске цркве. Штавише, свега месец дана раније, 26. марта 1238. г., папа Гргур IX издао је дубровачком архиепископу Јовану нову потврдну повељу за дубровачку цркву, којом се потврђују њена митрополитска права између осталог и на regnum Servilie, quod est Bosna.[1315]

Новоизабрани босански епископ Понса заиста је имао пуну подршку Св. Столице. Папа је 22. децембра 1238. г. из Рима отпослао писма на различите адресе како би обезбедио заштиту и потпору епископу Понси и да би га уједно представио духовним и световним лицима као свог новог легата за Босну. Тако папа Гргур IX пише архиепископу острогонском Роберту и његовим суфраганима да помогну Понси у „испуњавању Божјих заповести" истичући да је Босна „до овог времена била заражена јеретичком изопаченошћу". Писмо истог садржаја је, како каже, упутио и калочком архиепископу и његовим суфраганима.[1316] Друга два писма која су послата тог дана упућена су, прво, приору и браћи проповедницима печујске епископије и друго, опату варадинског реда Св. Бенедикта, такође, печујске епископије. И у њима стоји како је Понси поверена „пуна легатска служба", али се не спомињу успеси борбе против јеретика. Међутим, у првом писму пише да новац који им је бан Матеј Нинослав дао када се „претварао да је веран и посвећен" за изградњу католичке цркве „у пределима Босне" односно како стоји у оном упућеном варадинском опату, да новац који им је остављен од стране бана Јуле, а који је положен „за потребе вере у пределима Босне", предају епископу босанском Понси, који има и службу легата у тој земљи.[1317] Печујски доминикаци су, као што се види, чували новац који је бан Матеј Нинослав док је био правоверан дао за изградњу столне цркве босанске епископије, али и онај који им је бан Јула поверио „за потребе вере". Да ли је и новац који је бан Јула приложио био намењен за потребе крсташког рата или изградњу столне цркве не може се одговорити.

Четврто писмо, које носи датум 22. децембра 1238. упућено је херцегу Коломану. Папа се радује због његових дотадашњих постигнућа везаних за искорењивање јереси из Босне и наводи како је „славно име божије" у тим пределима управо његовом службом пронето. На крају, папа обавезује Коломана да „као некад", тако и „убудуће" покаже да је спреман да своју земљу „очисти од срамоте неверe".[1318] Временска одредница „као некад" није спорна, јер се очито односи на Коломанове

[1315] *CD* IV, 54–55.
[1316] *CD* IV, 64.
[1317] *CD* IV, 65–66.
[1318] *CD* IV, 65.

крсташке војне између 1235. и 1238. г., док би термин „убудуће“ могао да се односи на конкретне догађаје, али и да буде употребљен у неодређеном значењу.

Да је „убудуће“ заправо значило ускоро сведочи још једно писмо упућеном варадинском опату 22. децембра 1238. г., али и једно које је упућено самом епископу Понси дан касније, 23. децембра 1238. г. Наиме, из првог писма се јасно види да папа жели да се „из босанске дијецезе божјом вољом искорени љага јеретичке изопачености“, а да би се то спровело у дело, налаже да сва имовина која је положена за искупљење завета крсташа Угарске буде предата Понси.[1319] У другом пак, које је упућено епископу Понси и којим га папа формално обавештава о новом именовању за легата на период од три године са пуним овлашћењима које је имао и његов претходник епископ Јован, издвајају се и и друге нарочито важне појединости. Пошто је заслугом Коломана поново проникла хришћанска вера, треба да се Божја „слава у њој са доброг на боље увећа“ и да се одатле потпуно искорени „остатак јеретичке пошасти“. Из тог разлога Понси као папином легату даље налаже да подстакне вернике у Угарском краљевству да пођу у борбу против јереси и да све оне који то учине, као и њихове породице и добра, стави под заштиту Апостолске столице и дâ им опроштење грехова.[1320]

Нема сумње да јерес у Босни, ипак, није потпуно искорењена, како се чинило у пролеће 1238. г., за шта је херцега Коломана папа често хвалио, већ се види да борба против ње још увек траје несмањеном жестином.

Борба се очигледно наставила, јер папа у писму од 5. децембара 1239. г. храбри Коломана, пошто је прочитао његове извештаје, да настави са искорењивањем јереси.[1321] У оквиру тих борби је херцег Коломан на још један начин оснажио положај католичке цркве у Босни – даровао јој је поседе. Епископ Понса се одмах потрудио да таква велика и значајна ствар за босанску цркву, којој је тек недавно завршен каптол посвећен Св. Петру, о чијој је планираној изградњи било речи, добије потврду папе Гргура IX, што се и догодило 7. децембра 1239. г.[1322] Коломанова даровница се свакако односила на поседе у Вуковској жупанији на територији Угарске, коју ће касније 1244. г. потврдити и његов брат краљ Бела IV. Положај цркве у Босни, осим Коломанових акција и даривања поседа, требало је да штите и нови редовници које је по папиној заповести имао да пошаље приор реда Проповедника из Угарске.[1323]

[1319] *CD* IV, 67.
[1320] *CD* IV, 67–68.
[1321] *CD* IV, 93–94.
[1322] *CD* IV, 94.
[1323] *CD* IV, 94–95.

Наредних неколико година, све до поменуте повеље Беле IV из 1244. г., у изворима нема података о верским приликама у Босни. Из тог времена има више података о деловању бана Матеје Нинослава. Упркос томе што га папа децембра 1238. г. или 1239. г. карактерише као неког ко се након што се претварао да је католик вратио у јерес, већ 22. марта 1240. г. представља се Нинослав приликом своје посете Дубровнику, као прави и правоверни католик. Уговор је имао за циљ да регулише трговачке односе између Дубровника и Босне. Како би оснажили одредбе уговора, „велики бан Босне" и његова властела заклели су се свој влатели и општини дубровачкој и кнезу Николи Тонисту у „Господа Бога нашег Исуса Христа и у Пресвету Богородицу Деву Владичицу Марију и у Часни и Животворећи Крст и Света Божја Јеванђеља и Св. Влаха".[1324] Форма заклетве није спорна. Међутим, њен садржај никако не одговара верским назорима који би се очекивали од једног јеретика.[1325] Значи ли то да је бан Матеј Нинослав поново стао на пут праве вере, или да су нешто раније папине информације биле нетачне, или да се чак ради политичких и економских интереса претваро да је одани следбеник римске цркве? Каква је верска страна поменутог чина, односно да ли је уговор Матеј Нинослав учинио као искрени католик или као притајени јеретик?

Већ следеће године, Угарска краљевина се суочила са великом невољом када су Татари опустошили целу земљу и продрли чак до Далмације, где су коначно поражени под Клисом 1242, одакле су преусмерили свој продор према истоку кроз Босну и Србију. У борбама против Татара окончао је 1241. г. свој живот и херцег Коломан, након битке на реци Шајо. Невоље које су снашле Угарску искористио је бан Матеј Нинослав и ојачао свој положај у Босни. Када је избио рат између Сплита и Трогира, 1242. г., он је, насупрот угарском краљу, који је подржавао Трогир, стао на страну Сплита. У Сплиту је чак у једном тренутку изабран и за градског кнеза. Рат је окончан склапањем мировног уговора између два далматинска града 19. јула 1244. г.[1326] На крају уговора експлицитно је наглашено да он обухвата и оне који су у рату били на страни Трогира и оне које су били на страни Сплита, изузев „бана Нинослава, хумског кнеза Андреја, Бративоја, Вукче, Пољичана и других који су неверни краљу (Бели IV)".[1327] Према Томи архиђакону

[1324] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 154–155.

[1325] На овом месту вреди још једном подсетити на јеретичко учење, чија су основна начела била између осталог непризнавање православног учења о Богородици, Светима, Часном Крсту и Јеванђељима, Драгојловић, *Богомилство*, 116–127.

[1326] Ћирковић, *Историја*, 65–66.

[1327] *CD* IV, 235–236.

угарску војску која је окончала рат између Сплита и Трогира предводили су Дионисије, херцег и бан Славоније, Вартоломеј епископ Печуја и вараждински жупан Михаило,[1328] који се сви и наводе на почетку поменутог мировног уговора од 19. јула 1244. г. Према истом писцу, краљ је послао другу војску да се обрачуна „са мрским делима бана Босне".[1329] Краљева намера да се он посебно војнички обрачуна са Нинославом објашњава зашто је бан изузет између осталих из мировног уговора од 19. јула 1244. г. Да је та војна акција против босанског бана била успешна и окончана у исто време када и она уперена у Далмацију сведочи чињеница да је већ наредног дана, 20. јула 1244. г. краљ Бела издао повељу босанској епископији којом јој потврђује и неке поседе које јој је даровао Матеј Нинослав.[1330] Иако је намењена босанском епископу и босанској цркви повеља сведочи о сређивању односа босанског бана и угарског краља. Њен значај је несумњиво највећи за историју босанске епископије.

У самом уводу повеље угарски краљ истиче да је Босна прошла кроз тежак период присустава јеретичке неверe и да су у њој били „малобројни ревнитељи и обдржаваоци праве вере". Он, затим, потврђује босанском епископу и босанској цркви поседе и права која им је доделио још његов брат херцег Коломан. У питању су поседи Ђаково и Блезна у Вуковској жупанији, чије се међе затим детаљно наводе.[1331] Наведене поседе, дакле, уступио је босанској епископији још херцег Коломан највероватније 1239. г.,[1332] али се чини да ни он, а ни Бела, тада још нису ни слутили колику ће важност они имати у историји босанске епископије.

У другом делу повеље Бела IV потврђује поседе и права која је босанској цркви и епископу „због различитих неправди и невоља" „дао, предао и занавек приписао" Белином „вољом и сагласношћу", бан Босне Нинослав. У питању је, најпре, право да епископ и његов каптол убирају десетине „у Усори, у Солима у Доњим Крајима и у другим жупама на начин других цркава у Угарској", да људима епископије или каптола у свим случајевима суди само епископ, његови службеници или каптол, и да су изузети из правне надлежности „кнежева и банова". Затим се прецизно одређују међе поседа босанског епископа у Усори.

[1328] *Thomae archidiaconi Historia*, 340.

[1329] *Loc. cit.*

[1330] Ћирковић, *Историја*, 66–67; N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1989, 139– 144, покушала је да оспори аутентичност Белине даровнице, 139–144.

[1331] *CD* IV, 237–239.

[1332] У питању је свакако Коломанова даровница коју је 7. децембра 1239. г. потврдио папа Гргур IX, *CD* IV, 94.

На крају је бан Нинослав са „својом браћом и племићима“ доделио и признао поседе који припадају босанској цркви у различитим жупама широм босанске државе. У *жупи Врхбосни* Брдо са свим оним што му припада, где је основана катедрална Црква Св. Петра, Билино, Кнеже поље, Врутци, где је Црква св. Стефана Првомученика; у *жупи Неретви* Билино; у *жупи Лепеници* Роцил где је Црква Св. Михаила; у *жупи Видгоши* Љубинки код Цркве Блажене Девице; у *жупи Мелу* код Цркве Козме и Дамјана; у *жупи Лашви* код три цркве; у *жупи Ускопљу* код Цркве Св. Јована; у *жупи Брод*, Белма поље; у *жупи Врхпрача* тзв. Бискупина. Све речено у акту потврђено је краљевим двоструким печатом.[1333]

Јасно је да је Матеј Нинослав учинио велике уступке католичкој цркви тиме што је одобрио да епископ убира десетину, заштитио црквене људе од световног суда и што је даривао бројне поседе у свим деловима своје државе која се тада простирала на земље: Босну, Усору, Соли и Доње Краје. Политичка позадина ових издашних даривања је више него очигледна – они су били последица сређивања односа између босанског бана и угарског краља. Ипак, каква је верска страна поменутог чина, односно да ли је и те уступке Матеј Нинослав учинио као искрени католик или као притајени јеретик?

Белином даровницом коначно је остварена замисао претходника тадашњег папе Инокентија IV (1243–1254), Инокентија III и Гргура IX и њихових сарадника да се учврсти организација католичке цркве у Босни. Додуше, није створено више епископија са „латинским епископима“ на том простору, како је предлагано 1203. г. и 1233. г., али је завршена катедрална црква посвећена Св. Петру у жупи Врхбосни, а и многе цркве у другим жупама су живеле. Бројни поседи даривани су босанској епископији, како у самој Босни, тако и у Угарској, где је босански епископ на својим поседима у Вуковској жупанији имао пуну црквену јурисдикцију, иако је та територија формално била под јурисдикцијом печујског епископа.[1334] Разумљиво, ти поседи, али и право на убирање десетине, били су неопходан предуслов за опстанак католичке цркве у Босни.

Иако су направљени први и значајни кораци, након дужег времена на пољу организације католичке цркве у Босни јавило се ново питање – коме тако уређена босанска епископија припада. Дубровачкој архиепископији, којој је по праву припадала, али која у свему томе није учинила ништа и дуго времена није уопште показивала интересовање

[1333] *CD* IV, 239–240.

[1334] A. Šuljak, *Bosansko-humski krstjani i prijenos rezidencije bosanskih biskupa u Đakovo*, Fenomen „krstajani“, 447.

за стање цркве у Босни, или цркви Угарске, која је била спремна и у могућности да оствари папске намере у сређивању верских прилика у Босни и којој на крају и припада искључива заслуга за то? Све то је добро знао и босански епископ Понса, који је и сам био Мађар и припадник угарских доминиканаца. Након осам година од почетка свог службовања он се одважио на то да предложи папи да босанску епископију одузме од Дубровачке архиепископије и подвргне Калочкој.

Из писма папе Иноћентија IV опату угарског Манастира Св. Мартина, ђакону и ризничару веспримске и ђурске епископије, од 20. јула 1246. г. сазнаје се како је босански епископ Понса изјавио пред папом да док је босанска црква била запала у јеретичку изопаченост дубровачки архиепископ, који је тада био њен митрополит, није ништа урадио по том питању, него је чак и неког јеретика поставио за епископа, вероватно алудирајући на епископа Владимира, и како је толерисао то да се у црквама градова и земље Босне не врше свештене службе. Због тога је блажене успомене Јаков Пренестински епископ, који је тада био легат Апостолске столице у Босни, одузео босанску цркву од дубровачке цркве. Након тога је калочки архиепископ Угрин, пошто је добио „световну власт" над босанском дијецезом ради истребљења јереси, дуго, са много уложеног труда и средстава радио на обнављању и одбрани босанске цркве и католичке вере у њој. Пошто „Босна не би могла да се очисти од јеретичке изопачености без велике помоћи калочке цркве и пошто је дубровачка црква у свему томе била по страни" босански епископ и угарски карљ Бела затражили су од папе Иноћентија IV „да очинском бригом речену босанску цркву истој калочкој цркви потчини". Ипак, папа није желео да с тим у вези делује исхитрено, те је наложио поменутим угарским клирицима којима је упутио ово писмо да ту ствар подробније испитају, а потом га обавесте.[1335]

Писмо које је папа упутио свештеним лицима Угарске прилично је јасно и показује папину добру обавештеност о догађајима на источном Јадрану и његовом залеђу. Да ли због сукоба око јурисдикционих права са Барском архиепископијом, дубровачка црква је очито, оставила по страни њој подложну епископију у Босни. Папу је Понса детаљно обавестио о вишедеценијској инертности Дубровачке архиепископије у вези са борбом против јеретика, али се у оквиру Понсиног извештаја поткрала и једна тенденциозна неистина. Он, наиме, преноси папи, како је због свега реченог, легат папе Гргура IX Јаков Пренестински „одузео боснанску цркву од дубровачке цркве". Међутим, у писму Гргура IX самом Јакову Пренестинком о детаљима његове мисије у

[1335] *CD* IV, 297–298.

Босни од 30. маја 1233. г. јасно је истакнуто да све мере које он тамо буде предузео морају бити спроведене „уз очување права архиепископа митрополита (metropolitani archiepiscopi iure salvo), дакле дубровачког архиепископа.[1336] Штавише својом булом од 26. марта 1238. г. исти папа је још једном након једанаест година, потврдио митрополитска права Дубровачке архиепископије, између осталог и над Босном.[1337] На крају, и сам Понса несвесно признаје своје намерно извртање истине тиме што у целом извештају напада управо босанску мајку цркву за небригу о Босни и тиме правда претензије калочке цркве, што би било беспредметно да је Дубровник лишен права над Босном пре 1233. г.[1338]

Без обзира на то што папа није одмах удовољио молбама босанског епископа Понсе, отворено агитовање угарске стране је настављено. У томе се босанском епископу прикључио и калочки архиепископ Бенедикт. Они су папи још једном изнели све оно о чему папа пише у писму од 20. јула 1246. г., додајући неистинама ранијег извештаја и то да босанска црква у том тренутку непосредно потпада под римску цркву, те стога својим новим писмом од 26. августа 1247. г. папа налаже ђурском епископу и другим угарским клирицима да још једном испитају све те наводе. Међутим, за разлику од претходног писма када је тражио да га о својим сазнањима обавесте да би он потом донео одлуку пошто још једном размотри околности, папа тада дозвољава поменутим угарским клирицима да, ако се покаже да су калочки архиепископ и босански епископ у праву, одмах апостолским ауторитетом „босанску цркву са свим њеним правима потчине Калочкој цркви“.[1339] Нема потребе објашњавати да угарски клирици нису оклевали да то што пре спроведу у дело.

Упркос јачању положаја ослабљене босанске епископије и црквеног живота у земљи, питање јеретика у Босни није било решено. Папа Иноћентије IV решен је да и то узме у своје руке. Први пут након 1239. г. поново се у изворима говори о отвореној борби против босанских

[1336] *CD* III, 379.

[1337] *CD* IV, 54–55.

[1338] Сматрам да је ова Понсина погрешна вест навела модерне истраживаче, Ћирковић, *Историја*, 61; Ćirković, *Bosanska crkva*, 204; Ћирковић, *Дуалистичка хетеродоксија*, 12; Krasić, *Djelovanje dominikanaca*,183; Slišković, *Dominikanci*, 488, да изведу закључак о изузимању босанске епископије из надлежности Дубровачке архиепископије 1233. и подређивању непосредно Риму, иако се у поменутом докумету, *CD* IV, 297–298, не каже да је право јурисдикције припало Св. Столици.

[1339] *CD* IV, 322–323.

јеретика,[1340] 3. августа 1246. г., када папа налаже калочком архиепископу да преузме знак крста и поведе акције против њих и даје му право да њихове поседе присвоји и подели верницима.[1341] На исти подухват нешто касније подстиче и угарског краља Белу IV.[1342] Међутим, читава прича добија нови смер, када се прочита папино писмо истом калочком епископу од 27. марта 1248. г., у коме му папа налаже да не предузима ништа против босанског бана Нинослава, јер је задатак испитивања чистоте његове вере папа поверио сењском епископу Филипу и по имену непознатом сплитском фрањевцу, као што сведочи и посебно писмо које је њима послао истог дана.[1343] На такав корак је папу подстакло то што је из *веродостојних извора* дознао, како бан Матеј Нинослав „не само да није одступио од православне вере него је и живео као католик уз поштовање хришћанске вере, већ је некад због тренутних потреба од јеретика примао помоћ и услуге против својих непријатеља".[1344]

[1340] J. Šidak, *Nova građa o akciji Rimske kurije u Bosni 1245. g.,* HZ 27–28 (1974–1975) 319–329, упозорио је на извесне документе, по његовом схватању из 1245. г. У питању су регеста писама Иноћентија IV, упућених босанском епископу, угарској краљици, угарском краљу, калочком архиепископу, провинцијалном приору доминиканаца Угарске, острогонском архиепископу, угарском палатину, као и свим архиепископима, епископима и другим црквеним прелатима Угарске, у којима се говори о организовању акције против јеретика у Босни. Међутим, од свих тих писама само једно је датирано 19. августом 1245. г., али оно представља и највећи проблем јер се у рукописима у којима је сачувано не помиње Босна већ Boemia (Чешка), Šidak, *Nova građa*, 327–328. Иако је било мишљења да је у питању Босна, ипак има довољно аргумената да се заиста ради о Чешкој, H. Ch. Lea, *A History of The Inquisition of The Middle Ages* II, New York 1888, 427–428; S. Harrison Thomson, *Pre-hussite heresy in Bohemia*, English Historical Review 48 (1933) 26, n. 9; Остала писма су такође сумњиве вредности. Осим тога што нису датирана у њима има места која се не могу прецизно рашчитати, такво је писмо архиепископу калочком, Šidak, *Nova građa*, 327, у коме стоји како су босански епископ и неки доминиканац Тибуртије обавестили папу да су „Voleunc (!) lansbanus (!) et Zibislans напустили јерес и обећали је да ће је прогонити, за шта Šidak, *Nova građa*, 322–323, чита као Нинослав бан и Сибислав и изводи закључак да су 1244. не само Нинослав него и усорски кнез Сибислав, кога 1236. г. папа хвали као верног католика, одрекао јереси у коју је у међувремену запао. Ово тумачење сматрам претенциозним због чињенице да је врло тешко у облику Voleunc lansbanus препознати име бана Матеје Нинослава.

[1341] *CD* IV, 298–299; Slišković, *Dominikanci*, 493.

[1342] *CD* IV, 310–311; Slišković, *Dominikanci*, 493.

[1343] *CD* IV, 341–342.

[1344] *CD* IV, 341–342.

Привржености Матеја Нинослава католичкој вери потврдила би и његова повеља о слободи трговине издата Дубровнику марта 1249. г., уједно његов последњи помен у изворима, у којој се понављају све формуле заклетве које се јављају у његовој претходној повељи од марта 1240. г. о чему је већ било речи.[1345] То све отвара питање, више пута у овом одељку постављано, да ли је Матеј Нинослав био искрени католик или притајени јеретик.

Поуздан одговор је тешко пружити. Сами извори који о томе говоре доносе различите вести и стога је тешко пронаћи нит која све то спаја у смислену целину. Најпре, папа Гргур IX 1233. г. хвали бана због тога што је напусто јерес, постао верни католик и почео да прогони јеретике. Међутим, већ наредне године, бан се не ангажује у борби против јеретика, већ главну улогу преузима херцег Коломан. Бан Матеј Нинослав у то време издаје своје прве две повеље Дубровчанима, којима се регулишу права трговине између Босне и Дубровника, али осим правоверне формуле у инвокацији „У име Оца и Сина и Светога Духа“, нема онако опширних заклетви као у две потоње повеље.[1346] Потом, у јеку крсташких војни у Босни, папа као ревносног католика, „љиљаном међу јеретицима“, назива само 1236. г. Сибислава, кнеза Усоре. Већ 1238. исти папа отворено назива Матеја Нинослава јеретиком и неким ко се само претварао да је католик. Ипак, не пропушта да каже, да је он док је био веран дао одређену суму новца за изградњу саборне цркве у Врхбосни. Затим, 1240. г., бан Матеј Нинослав посећује Дубровник, склапа уговор, који потврђује заклетвом у маниру једног искреног католика. Када Тома Архиђакон, као савременик и очевидац, описује улогу бана Нинослава у рату између Сплита и Трогира 1242–1244. г. ниједном га не оптужује за јерес, нити је забележено да се било ко противио када је изабран за сплитског кнеза, као две деценије раније приликом избора јеретика Петра Хумског. Коначно, он је поново представљен као искрени католик у писму папе Иноћентија IV од 27. марта 1248. г. То, последње писмо које сведочи о Нинослављевом верском опредељењу можда пружа и објашњење за све изложене, неусаглашене вести. Папа каже како је дознао „из писама неких вере достојних људи“ да је он увек био веран католик, али да је некада због тренутних потреба примао помоћ и услуге од јеретика.

Из овог последњег произилази да је Матеј Нинослав, зарад својих „потреба“, чак и ако није припадао јеретичкој заједници

[1345] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 182–183.
[1346] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 140, 142.

отворено толерисао њено постојање и деловање у својој земљи. Уколико се пак овом изразу не поклони поверење, остају подаци наведених извора да је у току своје владавине више пута мењао своје верско опредељење.

Иако је тешко утврдити у ком тренутку је приступао којој страни, изгледа да је Матеј Нинослав први пут отворено стао на страну католичанства 1233. г., чиме је дошао у прилику да од јеретичке властеле присвоји поседе. За време крсташких војни херцега Коломана о. 1234–1239. г., усмерених против јеретика, који су нема сумње угрожавали и политички положај босанске државе и самог бана, он се поново, искрено или не окренуо јеретицима. Након 1240. г. нема више оптужби на рачун његове правоверности. Но, и даље нема назнака да је приступио борби против јереси. Та чињеница је омогућила да јерес у Босни опстане, и упркос залагању папе, угарског краља и Калочке архиепископије, прерасте у *Цркву босанску*.

Што се босанске епископије тиче, она је на крају заиста одузета од Дубровачке архиепископије и подређена Калочкој. Тај губитак је тешко пао Дубровачкој архиепископији. У спору који је она пред папом водила против Барске архиепископије, 23. маја 1250. г. први пут се помиње и питање босанске епископије.[1347] Дубровачка страна је намеравала да тај спор искористи да би доказала и своја права на Босну, те се према њему односила као према спору против барске, босанске епископије и других својих суфрагана.[1348] У току парнице коју су Дубровчани водили против Барана почетком 1253. они су нашироко образлагали та своја права на Босну, иако барска црква са тим није имала ништа.[1349]

Управо из једне вести у вези са тим спором, дознаје се и о премештају босанског епископа Понсе из Босне на његов угарски посед у Ђакову. Наиме, када је Поврженин, изасланик требињског епископа, добро познатог Салвија, понео босанском епископу папин позив од 23. маја 1250. г. да узме учешће у спору између дубровачке и барске цркве, затекао га је 8. маја 1252. г. „ у селу које се зове Ђаково и испред дома у коме је становао босански епископ (in villa que vocatur Diaco et ante domum in qua habitabat episcopus Bosgnenis)“.[1350] Није познато када се босански епископ преселио у Ђаково који је у посед добио још 1239. г.

[1347] *CD* IV, 420.
[1348] *CD* IV, 458.
[1349] *Acta Albaniae* I, 64–65;
[1350] *CD* IV, 494–495.

Сам каптол босанске епископије први пут се у Ђакову помиње тек 1293. г.[1351] Епископ Понса је напустио Босну, али је остао њен епископ и наредне две деценије.

[1351] Šuljak, *Bosansko-humski krstjani*, 449.

Епилог

Српска архиепископија у другој половини XIII века

Српска држава је за време краља Урош I (1243–1276) постала знатно снажнија и напреднија. Међутим, чини се да краљ није у потпуности искористио суревњивост између остатака некадашњег Византијског царства, пре свега Никејског царства и у то време већ на три дела подељене (Солун, Тесалија и Епир) некада моћне државе Теодора I Анђела, Епирске државе, као ни слабљење суседних држава Бугарске и Угарске, које су као и Србија претрпеле снажан татарски продор 1241/1242. г. Територијална проширења у правцу југа постигнута заузимањем Скопља и Кичева, која је Урош I 1258. г. остварио као члан шире коалиције коју су чинили сицилијански краљ, епирски деспот и ахајски кнез, нису била дугог века. Како је коалицију, већ наредне 1259. г. поразио никејски цар Михаило Палеолог у Пелагонијској равници, иако ју је у међувремену Урош напустио и прешао на супротну старну, раније освојени поседи поново су дошли под власт Никејског царства. Та велика победа изузетног цара-војника из Никеје отворила је пут обнови Византијског царства. Михаило VIII Палеолог је 15. августа 1261. г. свечано ушао у Цариград, који је коначно ослобођен од Латина.[1352] Док је Византијско царство доживљавало своју ренесансу, Урош I је своје нове нападе усмерио ка северу. Међутим, ни они нису били успешни, јер је покушај да освоји простор Мачве 1267. г. пропао, а Мађари су краља чак и заробили.[1353]

Недуго потом, Србија се поново нашла у антивизантијском табору, који су предводили нови сицилијански краљ Карло Анжујски и бивши латински цариградски цар Балдуин II.[1354] Циљ коалиције створене у Витербу била је обнова Латинског царства у Цариграду. Интересантно је да је главни заштитник и помагач обновљеног Византијског царства у таквим околностима био ни мање ни више него врховни поглавар римске цркве – папа Гргур X (1271–1276). Наравно, папа је такав став

[1352] *ИСН* I, 350–351(С. Ћирковић).
[1353] *Исто*, 352–353.
[1354] *ИСН* I, 354 (С. Ћирковић).

заузео због интереса своје цркве и општих хришћанских интереса. Он је сматрао да кроз унију источне и западне цркве може да заштити Свету земљу од неверника, овог пута Мамелука. Византијском цару Михаилу VIII је папин план о унији одговарао искључиво из политичких разлога, јер му је пружао заштиту од римокатоличке коалиције која је Царству озбиљно запретила. Тако је дошло до обнављања јединства између источне и западне цркве, два века након великог раскола, у Лиону 6. јуна 1274.[1355]

И српска држава и црква имале су у овим црквено-политичким догађајима своје место. Након смрти српског архиепископа Арсенија 1264. г., положај управитеља српске цркве припао је рођеном брату српског краља, дотадашњем хумском епископу Сави. У житију архиепископа Саве II (1264–1271), које се налази у оквиру *Даниловог зборника*, наилази се на податке који говоре о његовој преданости вери и монашком животу.[1356] Нема сумње да је однос српског краља и архиепископа у то време одражавао однос српске државе и цркве.

Однос краља Уроша I према отвореној сарадњи Михаила VIII и папе, која је резултирала склапањем уније између цариградске и римске цркве, јасан је – он је као и бугарски владар Константин Тих (1257–1277), на страни антивизантијске коалиције, чији је предводник Карло Анжујски. Српска црква до тог времена, никада није била наклоњена унији, за разлику од бугарске цркве, која је у периоду од 1204 до 1235. г. била у унији са римском црквом.[1357] Након смрти архиепископа Саве II, престо Св. Саве припао је архиепископу Данилу I (1271–1272). Иако кратка, житијна белешка сачувана у оквиру Даниловог зборника о том архиепископу, наводи на размишљање о томе какав је став српска црква заузела у вези са предстојећом унијом двеју цркава. Наиме, без обзира на то што се каже да је архиепископ Данило I „био достојан управитељ божанствене вере и бринуо се за Христову цркву како достоји“ ипак се додаје како је „ради неке кривице која му је приписана“ био смењен с архијерејског престола.[1358] Због времена коме тај догађај припада његово повезивање са околностима око склапања уније делује као неминовност и због тога је у науци „кривица“ архиепископа Данила I најчешће препознавана у његовом односу према том питању. Међутим, у литератури не постоји сагласност о томе какав је био његов став. Према једном гледишту, архиепископ

[1355] Острогорски, *Историја*, 427–433.
[1356] *Животи краљева и архиепископа српских*, 273–275.
[1357] Снегаров, *История*, 92–95; Острогорски, *Историја*, 410.
[1358] *Животи краљева и архиепископа српских*, 275, 287.

Данило I је смењен јер се противио склапању уније између римске и визнатијске цркве, што је било против воље краља Уроша, да би његов наследник архиепископ Јоаникије I „фанатично одан краљу Урошу", био спреман да дâ начелни пристанак за отпочињање преговора о унији, са потајном надом да се никада не окончају.[1359] Насупрот првом, према другом гледишту, Данилова кривица је у томе што је био присталица уније, те су га због тога изразито православно настројен српски клир и краљ свргнули.[1360] Све почива на различитом тумачењу чињеница које ћу навести. Поред тога што је архиепископ Данило I збачен 1272. г., цар Михаило VIII је августа исте године потврдио повеље Охридској архиепископији, које је још почетком XI века издао цар Василије II, и тиме потврдио њен тадашњи опсег, чиме је фактички негирао постојање Српске архиепископије и Бугарске патријаршије.[1361] Коначно у лето 1274. г., приликом самог сабора у Лиону, на коме је склопљена унија, цар је упутио папи Гргуру X један меморандум у коме износи жељу да се Бугарска патријаршија и Српска архиепископија укину и врате у оквир Охридске архиепископије. Поред тога, цар у меморандуму наводи једну важну чињеницу: да су и Срби и они из Загоре (Бугари) расположени за склапање уније, те да су о томе писмима обавестили и цариградског патријарха.[1362] Питање је који је српски архиепископ дао сагласност за приступање унији. Дилема се своди да ли је то учинио Данило I или Јоаникије I.

Управо зато што је био одани присталица краља Уроша I, који је био љути противник унионистичког цара Михаила VIII и у време тих дешавања интензивно преговарао о савезу са Карлом Анжујским,[1363] као и због изражене православне црте коју му приписује састављач његовог житија

[1359] М. Антоновић, *О узроцима смењивања жичког архиепископа Данила I*, ЗРВИ 34 (1995) 107–115.

[1360] Б. Тодић, *Апостол Андреја и српски архиепикопи на фрескама Сопоћана*, Трећа југословенска конференција византолога Крушевац 10–13. мај 2000, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд–Крушевац 2002, 374–375.

[1361] Радојчић, *Св. Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве*, 222–224.

[1362] „... Quomodo autem dispositi sunt predicti Servii et alii Cagora ad presentem unionem ecclesiasticorum littere eorum quas miserunt ad Constantinum patriarcham Ioseph manifestant…", Радојчић, *Св. Сава и аутокефалност*, 226–227. Сем тога и писмо папе Николе IV из 1291. потврђује да су Бугари у време припремања Лионске уније слали посланство у Цариград како би известили цариградског патријарха о својој сагласности за тај чин, Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 377.

[1363] Размена посланстава између Краљевине Србије и Краљевине Сицилије била је интензивна између 1271. и 1274. г., Антоновић, *О узроцима смењивања* 109–110.

архиепископ Данило II, сматрам да је архиепископ Јоаникије I био противник склапања уније, тј. да он није дао сагласност за приступање унији.

Дакле, унионистички настројен архиепископ био је Данило I, то је уједно била и кривица која му је приписана. Међутим, даље се намеће питање у каквом односу стоји његово смењивање 1272. г. са потврђивањем Охридских повеља од стране Михаила VIII августа те године. Да ли је царев чин против самосталности српске цркве био одговор српској цркви на збацивање његовој верској политици наклоњеног архиепископа Данила I или је један од узрока тог чина? Наиме, Охридске повеље су издате с намером да се обнови моћ византијске цркве, Охридске архиепископије у обновљеном Византијском царству, а то је подразумевало укидање самосталних цркава Србије и Бугарске.[1364] У поменутом меморандуму упућеном папи Гргуру X, чији је циљ био да за тај чин издејствује сагласност од Апостолске столице, Михаило VIII свој поступак образлаже и правда врло спретно, те наводи како је уз папску вољу (папе Вигилија) основана Охридска архиепископија, а да су Србија и Бугарска искористиле метеже који су се догодили услед пропасти Византијског царства и створиле самосталне цркве.[1365] Штавише, како би показао да ту нема ничег незаконитог Михаило истиче да су Србија и Бугарска наклоњене унији, чиме као да изражава наду да се они неће супротставити папиној и његовој одлуци. Из свега тога је јасно да је потврда повеља био самостални иступ цара Михаила, проистекао пре свега из византијских државних интереса, те да он није био ни последица, али ни узрок Даниловог збацивања. Могло би се рећи да су и тежња да се српска црква приволи унији и намера да се њена самосталност укине били производ исте царске политике Михаила Палеолога.

Унија која је склопљена у Лиону није заживела. Њој су се оштро противили црквени кругови у Цариграду на челу са патријархом Јосифом, који је убрзо због тога смењен, али и верни, православни народ.[1366] Није се још увек остварио ни план Карла Анжујског начињен у Витербу о васпостављању Латинског царства у Цариграду. Краљ Урош I доживео је најтежи ударац током своје владавине, када га је „у земљи званој Гацко“ након велике борбе, његов син Драгутин, како пише архиепископ Данило II, поразио и одузео му земљу и престо. Краљ Урош I

[1364] Острогорски, *Историја*, 428.

[1365] „…cum rogasset sanctissimum papam Vigilium, honoravit suam patriam, videlicet Achrilam civitatem, ad primatum, dans ei in sua dyocesi Serviam et terram Cagoram…“, Радојчић, *Св. Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве*, 226.

[1366] Острогорски, *Историја*, 432–433.

се потом повукао у Хумску земљу, где је убрзо и умро.[1367] У Хуму је поред њега боравио и архиепископ Јоаникије I, који је оставио „светитељски престо“ како би до последњег часа био уз свог краља. Након краљеве смрти се повукао у Пилот где је умро 1279. г. Њихова тела су пренета и положена у прелепој краљевој задужбини манастиру Сопоћани.[1368]

По ступању на престо, Стефан Драгутин (1276–1282) оделио је део државе, Зету са Требињем, област Плава и горњег Ибра, својој мајци краљици Јелени, која му је даривала „савршени благослов и мир“, а потом прешла да управља дарованим областима.[1369] Престо је убрзо, на сабору у Дежеву 1282. г., предао свом млађем брату Милутину, након повреде коју је задобио несрећним случајем, а за себе је задржао област око Западне Мораве, Рудник, Ариље, као и Ускопље у суседству Требиња. Област којом је управљао по силаску са престола увећана је 1284, када је краљ Драгутин од своје таште, угарске краљице Јелисавете, добио на управу и земље Усору и Соли, Мачву и Београд.[1370]

Односи међу браћом су били идилични након Стефановог повлачења са престола и ништа није указивало на постојање било каквих несугласица. Нови краљ Стефан Урош II Милитин (1282–1321) одмах је предузео акцију против Византије и већ 1282. г. осваја Липљан, оба Полога, Овче поље Злетово и Пјанец.[1371] И на ширем плану, његова освајања на рачун Византије имала су велики значај. Милутин, је наиме, као и Драгутин, био отворени савезник антивизантијске коалиције на чијем је челу био сицилијански краљ Карло Анжујски. Та коалиција, уперена против Михаила VIII и Царства, тада је додатно ојачана будући да је и нови папа Мартин IV (1281–1285), за разлику од својих претходника Гргура X и Николе III (1277–1280), био отворени противник „шизматичког“ цара. Но, упркос подршци поглавара римске цркве, коалиција је осуђена на неуспех, јер је њен предводник Карло Анжујски морао да усмери све своје расположиве снаге уместо против Византије, против Арагонаца, који су потакнути добро осмишљеним планом

[1367] *Животи краљева и архиепископа српских*, 18–19. Према Данилу II, на овакав чин Драгутин се одлучио тек након што је више пута молио свог оца да му преда престо или део земље што овај није чинио, *Животи краљева и архиепископа српских*, 16–18; *ИСН* I, 356 (С. Ћирковић).

[1368] *Животи краљева и архиепископа српских*, 19, 290.

[1369] *Животи краљева и архиепископа српских*, 19–21; *ИГЦ* II/1, 47(С. Ћирковић).

[1370] М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, Српске земље у средњем веку, 123–147; *ИСН* I, 438–439, 441–442 (Љ. Максимовић); М. Благојевић, *Српско краљевство и државе у делу Данила* II, Данило II и његово доба, Београд 1991, 145.

[1371] *ИСН* I, 439 (Љ. Максимовић).

византијског цара, након тзв. Сицилијанског вечерња, успели да протерају Анжујце са Сицилије. Тиме су се још једном распршиле наде о заједничком рушењу Византије.[1372]

Милутин је наставио своја освајања већ 1283. г., када је заједно са братом Драгутином продро дубље на византијско тло и освојио серску и струмску област, избијајући све до Егејског мора. После ових борби, Драгутин се повукао у „сремску земљу", а Милутин је 1284. г. наставио нова освајања и запосео Дебар, Кичево и Пореч.[1373]

Северна граница Србије није била толико сигурна колико јужна. Наиме, већ 1285. г. Драгутиновом тасту Ладиславу IV велике неприлике су задавала два бугарска великаша Дрман и Куделин, који су се утврдили у области Браничева, у граду Ждрелу, и у средњовековном Кучеву. При нападу Дрмана и Куделина у зиму 1291/1292. г. Драгутин испрва није могао да им пружи већи отпор, али након помоћи коју је добио од брата Милутина, великаши су поражени, а Драгутин је убрзо загосподарио не само Ждрелом, већ и целом области Браничева заједно са Кучевом. Та освајања, која су се догодила највероватније 1292. г., изазвала су реакцију бугарског кнеза Шишмана, који је такође био татрски вазал, као и великаши Дрман и Куделин.

Неопходно је на овом месту нагласити и да је управо при нападу Дрмана и Куделина током зиме 1291/1292. г. спаљена Црква Св. Спаса, Манастира Жиче, седишта Српске архиепископије, а не приликом Шишмановог напада, који је уследио нешто касније.[1374] Управо због ратних дешавања, клир српске цркве на челу са архиепископом Јаковом одлучио је да пренесе мошти почившег архиепископа Јевстатија I у Пећ, у Цркву Св. Апостола, где су већ почивале мошти неких од његових претходника – архиепископа Арсенија I и Саве II.[1375] Жича, како се потом наилази на податак у *Даниловом зборнику*, није била обновљена, већ је

[1372] *ИСН* I, 437–440 (Љ. Максимовић); Острогорски, *Историја*, 434–435.

[1373] *ИСН* I, 440–441 (Љ. Максимовић).

[1374] Речи архиепископа Данила II и његовог непознатог настављача, *Животи краљева и архиепископа српских*, 114–117, 318, 371–372, да је до спаљивања Жиче дошло пре смрти архиепископа Јакова 3. фебруара 1292. г. потврђују повеље угарског краља Андрије III, које сведоче да је до напада на поседе краља Стефана Драгутина, а у оквиру тих напада и на манастир Жичу, дошло у зиму 1291/1292. г., С. Ћирковић, *Жича као архијерејско седиште*, Манастир Жича. Зборник радова, Краљево 2000, 12; С. Ћирковић, *Земља и град Мачва*, Прилози за КЈИФ 74 (2008) 11–12, посебно С. Мишић, *Српско–бугарски односи на крају XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 335–336; А. Узелац, *Ко је спалио Жичу?*, Браничевски гласник 6 (2009) 1–12.

[1375] *Животи краљева и архиепископа српских*, 318.

„дуго стајала у пустоши и сва је била огњем сажежена“ све док њену обнову нису започели краљ Милутин и архиепископ Јевстатије II, вероватно крајем живота (умро 1309), али је чак ни они нису довршили, већ је то учинио тек Данило II (1324–1337).[1376] То свакако значи да након поменутог напада Жича више није могла бити седиште Српске архиепископије, те је то место припало Цркви Св. Апостола у Пећи, а тај „привремени боравак силом околности претворио се у трајни“.[1377]

Пораз његових вазала, Дрмана и Куделина, чије је деловање нажалост оставило дубок траг у историји српске цркве, довео је као што је речено до напада видинског кнеза Шишмана на Србију, приликом којег ни он није одолео да нападне српску светињу, те је његов продор био силовит и досегао чак до Хвосна, односно саме Пећи, коју ипак није успео да заузме.[1378] Црква Св. Апостола, у коју је пренето седиште српске цркве, није страдала. Напад Шишманове војске, како стоји у самом *Житију краља Милутина*, био је поново усмерен на српску цркву, а његова намера била је да „узме тамошње велико наследство цркве дома Спасова, тј. архиепископије“.[1379] Без обзира на то да ли је верске природе био разлог за ту тежњу или су велике драгоцености похрањене у цркви привукле нападача, Данилове речи потврђују да је то место наследило Жичу као седиште Српске архиепископије. Црква Св. Апостола у Пећи, заштићена молитвама и мачевима, избегла је судбину Жиче и кроз сва потоња времена сачувала престо Св. Саве. Међутим, сећање на Жичу као архијерејско седиште дуго се неговало у српској цркви, чак и након успостављања Српске патријаршије 1346. г. Тек након обнове Патријаршије 1557. г., Црква Св. Апостола у Пећи у потпуности је потиснула Жичу као „седиште архијереја српских“.[1380]

Предузети бугарско-татарски напад није остао без српског одговора. Браћа су поново удруженим снагама протерала Шишмана и заузела његов град Видин. Све то је покренуло татарског кана Ногаја, њиховог дотадашњег феудалног сизерена, да преузме поход на Србију. Међутим, Милутиновом дипломатском вештином до тог похода није дошло, а гарант уговореног мира био је Милутинов син Стефан, који је као талац на двору кана Ногаја боравио до 1299. г.[1381]

Те године је, након безуспешног похода војсковође Михаила Главаса, закључен и мировни уговор са византијским царем, Андроником

[1376] *Животи краљева и архиепископа српских*, 371–372
[1377] Ћирковић, *Жича као архијерејско седиште*, 13.
[1378] *Животи краљева и архиепископа српских*, 116–117.
[1379] *Исто*.
[1380] Ћирковић, *Жича као архијерејско седиште*, 13–14.
[1381] *ИСН* I, 442–444.

II Палеологом (1282–1328). Мировним уговором је успостављена јужна граница српске државе, а ишла је линијом Охрид, Прилеп, Штип. Милутину су призната сва освајања северно од те линије као „део мираза“ уз византиску принцезу, цареву кћи Симониду, која је постала нова Милутинова супруга и српска краљица.[1382]

На измаку XIII века границе српске државе протезале су се до линије Охрид–Прилеп–Штип на југу, а на северу су се под српском влашћу нашле области до Саве и Дунава. На истоку и западу су границе српске државе остале непромењене, од слива Јужне Мораве до Дрине, Неретве и Цетине. У оквиру тих постигнутих територијалних поширења на северу и југу нашле су се и неке нове епископије. Оне ће временом бити интегрисане и у оквир Српске архиепископије.

У том бурном, по српску државу ратом испуњеном времену, на трону Св. Саве, сменила су се три архиепископа, Јевстатије I (1279–1286), Јаков (1286–1292) и Јевстатије II (1292–1309). Управо из времена архиепископа Јакова, потиче за историју српске цркве веома важан извор – последња дабарска редакција *Српског синодика православља*. У њој се, поред давања многољетствија самом архиепископу Јакову, краљу Стефану Урошу (Милутину), *господину* Стефану (Драгутину), њиховој мајци краљици Јелени и супругама Ани и Кателини, даје и помен почившим владарима, од Стефана Немање, и свим српским епископима по епархијама од 1219. г.[1383] Поименице се набрајају епископи: зетске, рашке, хвостанске, будимљанске, хумске, призренске, топличке, ибарске!, липљанске, дабарске и моравичке епископије. Дакле, осим помена ибарске епископије, која до сада није помињана у изворима, а свакако се налазила на територији српске државе, нема речи о новим епископијама у оквиру подручја које је дошло под српску власт након територијалних проширења под Милутином и Драгутином.

Што се тиче ибарске епископије, у науци је показанао да је она истоветна са звечанском или бањском. Наиме, под називом ибарска помиње се само у *Синодику*, и свакако је обухватала предео око истоимене реке. Затим се у повељи за Манастир Хиландар (1301–1304) помиње *звечански* епископ.[1384] Како се у овој повељи поред *звечанског* јавља први пут само још *скопски епископ*, док су сви остали поменути епископи били на челу познатих епископија српске цркве, с правом се изводи закључак да је звечанска епископија (у горњем току Ибра) нови назив за

[1382] *Исто*, 445–448.
[1383] Мошин, *Сербская редакция синодика* II, 302–304.
[1384] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 374–375.

ибарску епископију поменуту у *Синодику*.[1385] У *Животима краљева и архиепископа српских* помиње се у периоду 1312–1314. г. *бањски* епископ Данило, потоњи српски архиепископ Данило II (1324–1337), који је столовао у Храму Св. Првомученика и Архиђакона Стефана, манастиру Бањска, крај Звечана и Ибра.[1386] Нема сумње да је бањски епископ у ствари звечански тј. ибарски.[1387] Међутим, постојање те епископије било је кратког века. Како се у *Синодику* помиње само један њен епископ као покојни, очигледно је да је она настала мало пре 1286–1292. г., а нестала већ између 1314. и 1316. г., када је краљ Стефан Урош II у својој повељи за њену дотадашњу саборну цркву, тада њиме обновљени Манастир Св. Стефана у Бањској, одредио да та црква „не буде епископија него игуманија".[1388] Реченица која овој следи говори о територијалном опсегу који је имала бивша епископија: „а област духовна да је епископу рашком по Ибру Горњему и Јелшаници и Ситници и оба Лаба и Дршковини и свуда где је била духовна област ове цркве".[1389] Дакле, јурисдикција бањског епископа обухватала је наведене жупе, које су прикључене рашкој епископији. У изворима насталим након 1314–1316. г. не јавља се више ни као ибарска ни као звечанска ни као бањска.

Нова епископија на тек освојеном делу државе, скопска,[1390] помиње се тек у попису епископија у оквиру поменуте повеље краља Милутина Манастиру Хиландару из 1303–1304.[1391] Ипак, већ у повељи краља Милутина Манастиру Св. Ђорђа Горга из 1300. г. могу се пронаћи назнаке о власти српског архиепископа над Скопљем.[1392] Након тога се скопски епископ доследно помиње при сваком набрајању српских епископа.[1393] Дакле, скопска епископија улази у оквир Српске архиепископије тек између

[1385] Јанковић, *Епископије и митрополије*, 43–44.

[1386] *Животи краљева и архиепископа српских*, 149–150, 155–156, 357–359.

[1387] Јанковић, *Епископије и митрополије*, 44–46.

[1388] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 468.

[1389] *Исто.*

[1390] Након бугарске владавине у првој половини XIII века, Скопље је до српског освајања било претежно у византијским рукама, а у црквеном погледу неоспорно у саставу Охридске архиепископије, Снегаров, *История*, 154–155.

[1391] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 374–375.

[1392] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 325–326. У повељи коју је краљ Милутин издао Манстиру светог Ђорђа Горга на више места се помиње епископ, али се из текста не може сигурно тврдити да се увек мисли на скопског епископа.

[1393] Најпре се помиње у потврди Светостефанске хрисовуље коју је издао архиепископ Никодим 1317. г., а потом и у другој епископској нотицији српске цркве из периода између 1317–1321. г., *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 474, 478.

1286–1292. г. и 1303–1304. г. Несумњиво је да је *скопска епископија* ушла у састав Српске архиепископије после 1299. г., али након окончаних мировних преговора са Византијом 1299. г., када је коначно утврђена граница српске државе, чиме се стекао правни оквир за званично укључивање скопске епископије у састав српске цркве.[1394]

За разлику од јужних крајева, где је након бугарске превласти у првој половини XIII века постојала углавном стабилна византијска власт све до српског освајања, а у црквеном погледу неоспорна јурисдикција Охридске архиепископије, на северу су прилике у XIII веку биле далеко неповољније. Насупрот југу, где је макар у верском погледу слика била сасвим јасна, у приобаљу Саве и Дунава је у то време чак и само православље било у опасности. Разлог за то била је, свакако, политичка доминација Угарске на том простору.

Три старе православне епископије на обалама великих река, *сремска*, *београдска* и *браничевска*, делиле су током XIII века судбину границе коју су њихови градови надзирали. Сремска православна епископија, још од угарског освајања Срема 1071. г. сведена на десну обалу Саве, тј. Мачву, угасила се већ пре 1229. г., када је папа Гргур IX основао нову, римокатоличку, сремску епископију, подређену угарској Калочкој архиепископији, са седиштем у Баноштору у Срему, али са јурисдикцијом искључиво на простору Мачве и задатком да ради на

[1394] На простору који је на југу краљ Милутун након 1284. г. укључио у састав српске државе налазила се, поред скопске, још једна епископија – дебарска. Она је, као и скопска, у време српског запоседања била део Охридске архиепископије. Међутим, за разлику од скопске, њен епископ се не спомиње у попису српских епископа у повељи краља Милутуна Манастиру Хиландару из 1303/1304. г., нити у епископској нотицији српске цркве из 1317–1321, *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 374–375, 478. Међутим, у потврди архиепископа Никодима за Светостефанску хрисовуљу из 1317. г. помиње се *дабарски епископ Јован* два пута, једном пре, а једном после моравичког и скопског епископа, тј. испред призренског и липљанског, *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 474. Из тога је у науци извођен закључак да се ради о два различита епископа, тј. да је први Јован био епископ Дабра на Лиму, једне од старих српских епископија, а да је други Јован био епископ Дебра на Дриму, новопридодате епископије српске цркве, Јанковић, *Епископије и митрополије*, 55–58. Међутим, како се у епископској нотицији српске цркве, која је настала непосредно након поменуте потврде архиепископа Никодима, не наводе две дабарске епископије, већ само она „стара“, на истом месту, испред моравичке и скопске, док скопској непосредно следе призренска и липљанска, најпре ће бити да је помен другог *дабарског епископа Јована* у потврди архиепископа Никодима писарска грешка, тј. дуплирање имена већ поменутог дабарског епископа.

преобраћању тамошњег православног живља.[1395] Београдска и браничевска епископија се последњи пут помињу као православне у поменику епископа и епископија које су припадале бугарској држави и Трновској патријаршији у време цара Јована Асена II (1218–1241) а, који је настао између 1235. и 1241. г., а сачуван као део *Синодика цара Борила*.[1396] Међутим, Угарска је прижељкивала трајну, како политичку, тако и црквену контролу на том простору. Тако већ 1232. г. папа Гргур IX пише угарском клиру да „у бугарским градовима Београду и Браничеву", у којима постоје православни епископи, треба покушати да се они наведу да прихвате унију, и у том случају их треба оставити на положају. Ако не буду хтели да тако поступе, њихове епископије треба ставити под Сремску (католичку) епископију.[1397] До краја те деценије Угри су успели да политички у потпуности завладају подручјем Београда и Браничева. Учвршћивање њихове политичке власти било је праћено и јачањем католичке вере. Тако већ 1241. г. постоји сведочанство о постојању католичког епископа у Београду, који је био пореклом Француз из Нормандије.[1398] О томе да ли је и у Браничеву постављен католички епископ уместо православног, нема помена.

Угарска власт на простору Мачве, Београда и Браничева у почетку је била организована као област којом су углавном управљали сродници угарског краља са титулама господара или војвода Срема или Мачве.[1399] Последња од њих, угарска краљица Јелисавета, предала је 1284. г. Београд и Мачву, заједно са босанским земљама Усором и Солима, свом зету, српском краљу Стефану Драгутину, који је две године раније био препустио српски престо свом млађем брату Стефану Урошу II Милутину.[1400] Браничево је, као што је већ помињано, међутим, нешто раније већ било отпало од угарске власти – у њему су се учврстила двојица бугарских великаша куманског порекла, Дрман и Куделин.[1401]

[1395] Bubalo, *Jurisdikcija*, 53–59.

[1396] *Борилов синодик*, 174.

[1397] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 103–104.

[1398] Р. Радић, Д. Корać, *Београдски Парижанин на двору монголског кана. Цртица за историју Београда у XIII веку*, Словенско средњовековно наслеђе, прир. И. Шпадијер, Т. Јовановић, З. Витић, Београд 2001, 498–502.

[1399] Тек седамдесетих година XIII века јављају се непосредни краљевски намесници који управљају одвојено Мачвом, односно „Кучевом и Браничевом", Ћирковић, *Земља и град*, 5–6.

[1400] *ИСН* I, 441–442 (Љ. Максимовић).

[1401] *ИСН* I, 442–443 (Љ. Максимовић); Динић, *Браничево у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, 95–98; А. Узелац, *Браничево и околне земље пре и после монголске инвазије (1241–1242)*, Браничево у историји Србије 3, Пожаревац–Београд 2008, 171–174.

Власт српског краља на простору Београда и Мачве од самог почетка била је обележена обнављањем православља на рачун римокатоличанства на том простору.[1402] Жртва такве политике био је и београдски католички епископ. Већ 1290. г. папа Никола IV пише свом легату у Угарској, епископу Еугубину, како је, захваљујући *великашима шизматицима* који тамо владају, епископску столицу Београда (Alba Bulgarica) заузео неки *шизматик*, тј. православни епископ.[1403] Архиепископ Данило II, описујући посету краљице Симониде краљу Драгутину и краљици Кателини 1315. г., говори о *великој саборној цркви митрополитској* у Београду.[1404] С друге стране, у попису српских епископа у потврдној повељи архиепсикопа Никодима за Светостефанску хрисовуљу из 1317. г. и попису српских епископија у епископској нотицији српске цркве из 1317–1321. помиње се *мачевски*, тј. мачвански епископ и епископија.[1405] Нема сумње да је поменути мачвански епископ управо онај који је столовао у Београду, тј. да је мачвански епископ у то време био исто што и београдски, како је у науци већ утврђено.[1406]

Област Браничева је прикључена држави краља Стефана Драгутина 1291. г., након што је он уз помоћ брата, краља Милутина, поразио бугарске великаше Дрмана и Куделина, који су том територијом господарили. Није познато да ли су већ они на том простору обновили деловање православне цркве, прекинуто за време угарске власти и вратили га у оквире бугарске цркве, али је сасвим сигурно да је након уласка тих крајева у састав државе краља Драгутина у њима дошло до потпуне обнове православља и православне црквене организације. Као и мачванска, и браничевска епископија се помиње у већ више пута навођеним пописима српских епископа и епископија из 1317. г., односно 1317–1321. г., и то оба пута испред мачванске.[1407]

Ипак, питање које се намеће и захтева одговор јесте зашто се поменуте две епископије, мачванска/београдска и браничевска, јављају тек у поменутим пописима српских епископа и епископија из 1317. и 1317–1321. г., тј. зашто их нема у ранијим изворима сличног карактера – српском *Синодику православља* из 1286–1292. и повељи краља Милутина

[1402] Католички сремски епископ је за време владавине Стефана Драгутина у Мачви формално задржао свој положај, права и јурисдикцију, али је његово деловање у новим околностима било прилично отежано, Bubalo, *Jurisdikcija*, 59.

[1403] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 366.

[1404] *Животи краљева и архиепископа*, 97.

[1405] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 474, 478.

[1406] Јанковић, *Епископије и митрополије*, 49–51; Bubalo, *Jurisdikcija*, 59.

[1407] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 474, 478.

манастиру Хиландару из 1303/1304. г., у којој се, како је показано, јавља и скопски епископ, чије се подручје такође тек недуго пре тога нашло у саставу српске државе?[1408]

То отвара још једно, подједнако значајно питање – када је у састав српске државе коначно дошло подручје којим је Драгутин управљао, односно када су области *сремског краља*, Мачва, Београд и Браничево, и формално биле у границама српске државе? Уколико би укључивање нових епископија у састав српске цркве искључиво било везано за период када се за такав чин створи државно-правни оквир, као у случају скопске епископије, онда укључивање београдске и браничевске епископије треба сместити у време након грађанског рата између Милутина и Драгутина, односно у време иза Драгутинове смрти 1316. г., када је Милутин присвојио његову земљу, а његовог сина Стефана Владислава II заробио и сместио у тамнцу.[1409] Као самодржавни српски краљ Милутин није имао обавезе које је његов брат дуговао угарском краљу. Тек тим чином су земље краља Драгутина фактички и формално прикључене српској држави, а победник, краљ Милутин постаје једини господар над територијама северно од Повардарја до река Саве и Дунава. Дакле, тек стварањем таквог државно-правног оквира браничевска и београдско/мачванска епископија нашле су своје место у оквиру Српске архиепископије, по свој прилици мало пре но што су добиле своје место у попису српских архијереја 1317. г. односно 1317–1321. г.

Римокатоличка црква у Србији у другој половини XIII века

Спор између Бара и Дубровника око јурисдикције над приморским градовима никада званично није окончан. Дубровачки заступник пред куријом Бланко, свестан да се по том питању ништа неће решити у корист дубровачке цркве, вратио се у Град Св. Влаха 1255. г., а папа Александар IV септембра исте године потврдио је избор новог барског архиепископа Лаврентија, истакнутог припадника реда Мале браће. Јасно је на основу тога што је један фрањевац постављен на место барског архиепископа колики су углед папски редови уживали и

[1408] Исто питање поставила је и М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 50, и уједно изнела претпоставку да се браничевски и београдски епископ не јављају у списку архијереја у Милутиновој повељи Хиландару, зато што су услед грађанског рата били спречени да дођу на сабор српских епископа који се у тој повељи спомиње.

[1409] Ћирковић, *Земља и град*, 12–13.

на јужном делу источне обале Јадрана. Тако се папа Александар IV 1258. г. обраћа архиепископу Лаврентију и налаже му да заштити фрањевце на том подручју јер „незаслужено трпе неугодности“, али не каже од кога, већ их назива „неваљалцима“.[1410] Нови папа Климент IV наставио је добру сарадњу са барским архиепископом Лаврентијем, штавише, њему 1265. г. поверава да испита случај епископа требињског Салвија, а не дубровачком архиепископу Алеарду,[1411] чији је Салвије био суфраган. Наиме, шизматици (православаци) су лишили Салвија његове требињске епископије и добара, иако тамо већ дуго време није боравио, а архиепископ дубровачки Алеард поставио га је за администрадора Локрумског манастира, против чега су се побунили грађани Дубровника. Да прича буде још необичнија доприноси и папин налог барском архиепископу да се он побрине да се Салвијеви проблеми окончају и чак му додељује свој специјални мандат да изрекне црквене казне против дубровачких грађана уколико то нађе за сходно.[1412] Папа у овом, наизглед мање значајном, спору даје барском архиепископу овлашћења да интервенише у самом Дубровнику. До пре неколико година дубровачка црква порицала је само постојање Барске архиепископије, а сада су њени верници принуђени и сами да слушају барског архиепископа. Након формирања Барске архиепископије и издвајања босанске епископије Дубровачака архиепископија је остала сведена на свега два суфрагана, стонског и требињског епископа. Међутим, и та права су била формална јер ни један од њих већ скоро цео век није боравио на својој столици пошто су се оба града налазила на територији Србије и имала претежно православно становништво. Ипак, те две

[1410] Farlati, VII, 44.

[1411] Дубровачки архиепископ Јован, исцрпљен напорном парницом са Барском архиепископијом и свакако незадовољан њеним исходом, зажелео је 1256. г. да напусти свој положај и Дубровник, упркос настојањима Дубровчана да га задрже, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* V, ed. T. Smičiklas, Zagrabiae 1907, 18. На његово место папа Александар IV поставио је 1258. г. фрањевца Алеарда, *CD* V, 85–86, који се као дубровачки архиепископ последњи пут помиње у једној повељи српске краљице Јелене из 1267/1268. г., *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 238, да би га негде у то време папа Климент IV (1265–1268) преместио на положај архиепископа Арбореје на Сардинији, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* VI, ed. T. Smičiklas, Zagrabiae 1908, 177. Након њега, Дубровчани су изабрали за архиепископа извесног Андрију Гаузонија, Млечанина, али он није добио потврду Апостолске столице, да би коначно 1276. г. папа Јован XXI именовао за дубровачког архиепископа поменутог требињског епископа Салвија, *CD* VI, 177–178.

[1412] *CD* V, 342–343.

епископије јој нико није оспоравао, па су и саме папе настојале да оснаже то њено право. Тако средином 1284. г. папа Мартин IV, пошто је чуо да су „требињска и стонска црква, које су потчињене митрополитском праву дубровачког архиепископа, толико дуго без пастира", налаже дубровачком архиепископу да посвети за епископе у њима подобне људе.[1413] То затим понавља и његов наследник папа Хонорије IV почетком 1286. г.[1414] На папино инсистирање, дубровачки архиепископ Бонавентура (1281–1306) поставио је за стонског епископа извесног доминиканца Петра, али ни он није могао да столује у Стону, па је његов наследник Јован Крусић пренео своју резиденцију на острво Корчулу. Тај чин је потврдио папа Бонифације VIII и тако је створена стонско-корчуланска епископија.[1415] Поменутог требињског епископа Салвија поставио је папа Јован XXI 1276. г. за дубровачког архиепископа.[1416] Његови наследници на положају требињског епископа живели су у једном манастиру на острву Мркану крај Дубровника, који су им Дубровчани доделили у посед, па су се од XIV века они називали требињско-мрканским епископима.[1417] Тако је, дакле, до краја XIII века територија Дубровачке архиепископије и фактички и формално сведена на подручје општине града Дубровника и у тим оквирима је изнова изграђено њено устројство.

Што се тиче Барске архиепископије, сачувани документи и даље сведоче о присној сарадњи папске са куријe барским архиепископима.[1418] Сачувана је и традиција да је положај барског архиепископа држао и Гаспар Адам Псиск (око 1270–око 1280), учени доминиканац, врсни познавалац теологије, филозофије и књижевности.[1419] Верује се да је краљица Јелена, која је од сина Драгутина одмах по његовом ступању на престо 1276. г. између осталог добила Зету с Требињем на управу, несебично помагала проповедничке редове, у прилог чега би говорила чињеница да је била ктитор многих римокатоличких задужбина у Приморју.[1420]

[1413] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 100; *CD* VI, 488–489.

[1414] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 103; *CD* VI, 551.

[1415] V. B. Lupis, *Pregled povjesti stonske biskupije*, 208–210; B. Baničević, *Osnivanje korčulanske biskupije*, Tisuću godina Dubrovačke (Nad)biskupije, 225–231.

[1416] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 93–94; *CD* VI, 177–178.

[1417] Јиречек, *Историја* I, 266.

[1418] *Acta Albaniae* I, 85.

[1419] Farlati, VII, 44–45.

[1420] Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, ИГ 1–2 (1958) 132–147; М. Поповић, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд 2010, 70–74.

О некадашњем великом спору два црквена центра, Дубровника и Бара, у изворима тог периода нема речи. Положај барског архиепископа након смрти извесног архиепископа Т. припао је которском канонику Михаилу 1282. г.[1421] Управо за време тог барског архиепископа, вероватно Которанина родом, отпочео је нови црквени сукоб у коме је учествовала Барска архиепископија. Тада се барска црква спорила са которском црквом око духовних права над католичким епархијама у унутрашњости Србије. Након што су се у унутрашњости Србије почели развијати рударски центри и уз њих трговачка насеља, дошло је до стварања заједница римокатоличких верника на том простору. Њих су у првом реду чинили немачки рудари Саси, који су средином XIII века почели да долазе у Србију, и трговци из приморских градова, пре свега Дубровника и Котора.[1422] Те заједнице су настајале на територији православне Српске архиепископије, на коју средином XIII ниједан римокатолички црквени центар из Приморја није полагао право. Дубровачка архиепископија је претендовала на regnum Serviliae, али се тај израз односио увек само на Босну. Барска архиепископија, с друге стране, никада до тада није исказивала претензије према унутрашњости Србије, већ је својим јурисдикционим подручјем сматрала само територије епископија дукљанских градова. У таквим околностима сасвим је разумљиво да је дошло до спора око надлежности над новоформираним католичким парохијама у унутрашњости Србије.

Цео сукоб отпочео је 1284. г. због Цркве Свете Марије у Брскову, првој познатој римокатоличкој парохији у унутрашњости Србије. Њу је подигао дубровачки трговац Хинко де Бибани, који је живео у Брскову, а потом ју је поклонио дубровачким доминиканцима. За њу је которски епископ тврдио да потпада под његову јурисдикцију,[1423] али му је то право оспоравао барски архиепископ. Барска страна се позвала на суд свачког епископа Петра, што је которска одбацила због тога што је свачки епископ био суфраган барског архиепископа.[1424] Иако је которски

[1421] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 98–99.

[1422] С. Ћирковић, *Католичке парохије у средовековној Србији*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 243–253.

[1423] *CD* VI, 498. Као доказ да је которски епископ имао јурисдикцију над Црквом Св. Марије узима се документ из 1285. г. којим которски епископ Домније потврђује даровање цркве доминиканцима, које учинио Хинко де Бибани, К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији*, Споменица академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 293–294.

[1424] *CD* VI, 497–498; Митровић, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа*, 291–293.

епископ желео да се цела ствар испита пред папом Мартином IV, до тога није дошло, штавише наредни папа Хонорије IV барском архиепископу се обраћа 1285. г. као надлежном за све католичке клирике у Србији.[1425] Ни сами дубровачки доминиканци који су управљали спорном црквом нису били сигурни у права которског епископа над њом, те су се обратили легату папе Николе IV 1288. г. да им потврди њихова права.[1426] О даљем току тог спора нема више докумената до почетка XIV века.

Положај католика у Приморју додатно је оснажен деловањем папе Николе IV (1288–1292). О томе сведочи његова интензивна преписка са тадашњим владарем Србије краљем Милутином, његовим братом краљем Драгутином и њиховом мајком краљицом Јеленом. Папске намере су недвосмислене. Никола IV је желео да приволи српског владара и његову породицу да прихвате унију са римокатоличким светом. Тако, већ 23. јула 1288. г. пише краљу Урошу (Милутину) и излаже му учење римокатоличке вере, подстиче га да прихвати унију и ради тога му шаље браћу фрањевце Марина и Кипријана да он и његов народ њиховим посредством прихвате унију.[1427] Као извршиоци папских тежњи да се српска владарска породица приведе унији помињу се фрањевци Кипријан и Марин у писму које папа Никола IV шаље краљици Јелени 8. августа исте године, којим је моли да подстакне своје синове, краљеве Стефана (Драгутина) и Уроша (Милутина) да са својим народом приступе унији.[1428] Интересантан је начин на који се папа обраћа Јелени у том писму, јер је назива „прељубазном кћери у Христу", што се разликује од обраћања њеним синовима и подвлачи њену повезаност са католичком вером.[1429] Ово је први од четири безуспешна покушаја да се Србија приведе склапању уније са папом. Остала три, догодиће се у првој деценији наредног столећа. Дакле, након пропале тежње да под своје скуте стави српску владарску породицу, папа Никола IV није одустајао од те намере. На крају крајева, и зашто би, када је преписка са Милутином, Драгутином и Јеленом обострано обојена пријатељским и тоном међусобног поштовања. Затишје у преписци поглавара римске цркве и представника куће Немањића није дуго потрајало. Свега три године од претходне преписке, папа шаље, ни

[1425] „...Archiepiscopo Antibarensi eiusque Suffraganeis, ac dilectis filiis Abbatibus, Proribus, Archdiaconis, Prepositis et aliis ecclesiarum Prelatis per Sclavonie provinciam constitutis...", Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 101–103; Митровић, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа*, 293.

[1426] *CD* VI, 615; Митровић, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа*, 294.

[1427] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 360–361.

[1428] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 359–360.

[1429] Поповић, *Српска краљица Јелена*, 82.

мање ни више, него четири писма током марта 1291. г., од тога су два упућена краљици Јелени, а два краљу Драгутину. Јасно је да су прва два писма од 15. марта 1291. г. одговор на нешто раније обраћање краљице Јелене, односно краља Драгутина, папи. На самом почетку писма упућеног краљици Јелени стоји како папа излази у сусрет њеним молбама и жељама. Из два наредна писма, која су датирана 23. марта и упућена такође једно Јелени једно Драгутину, види се да су њих двоје своје тежње упутили папи преко заједничког посланика барског архиђакона Марина Жаретића.[1430]

У писму које је упућено краљу Стефану (Драгутину) 15. марта 1291. г. папа каже да ће Драгутиново краљевство имати већи напредак уколико посвећеније буде поштовао римску цркву, а затим следе изузетно важни редови јер папа обећава да нико не сме узнемиравати или наносити штету српском краљу, да у папској руци краљ увек има помоћника, али и да градове, тврђаве, земље, села и сва добра прима под заштиту Св. Петра, тј. српског краља Драгутина и цело његово краљевство ставља под заштиту римске цркве.[1431] Приликом овог обраћања папа ословљава Драгутина са *предраги у Христу сине* (carissimus in Christo filius), што се свакако разликује од првобитног ословљавања Драгутина у писму од 8. августа 1288. г. где се уз његово име користи израз *величанствени муж* (magnificus vir), као што ословљава истом приликом и његовог брата краља Милутина, а у папским писмима тог времена тако се ословљавају и бугарски и византијски цар, дакле православни владари.[1432]

У писму краљици Јелени од 15. марта, папа јој препоручује да прими фрањевца Николу из Воштице или неког другог свештеника и да га изабере за свог исповедника.[1433] Поново су фрањевци ти који имају велику улогу у животу краљице Јелене, а папа Никола IV јој чак предлаже да сама међу њима изабере онога коме ће поверавати своје грехе. Ови подаци се могу протумачити двојако. Најпре, да папа настоји да Јелену чвршће веже за католичаство или да је као жену српског владара, православну, приволи да се врати католичкој вери, из које је потекла.

Писма од 23. марта 1291. г. сведоче о значају који су српски владари имали за папску курију у контексту шире политике. Писмо које је тог дана упућено Драгутину једно је од најважнијих сведочанстава о верским приликама у Босни, крајем XIII века, чијим је деловима (Усором

[1430] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 375–376, 377–378.
[1431] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 375.
[1432] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 375–377.
[1433] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 375.

и Солима) он тада владао.[1434] Том писму ће се посебна пажња посветити у оквиру описивања збивања у Босни у другој половини XIII века.

У писму краљици Јелени папа каже како га је архиђакон Марин обавестио у њено име да бугарски цар Георгије Тертер жели да прихвати унију са римском црквом. Папа се зато ослања на њу и шаље подстицајна писма са излагањем католичке вере за бугарског цара и патријарха трновског (Јоакима III) и налаже Јелени да их проследи њима.[1435] Јелена је заиста изашла у сусрет папиним молбама и састала се са бугарским царем, али се и ова папина намера да једну православну земљу приволи унији са Римом изјаловила.[1436] У целој је причи највећу корист од те мисије у Риму имао сам архиђакон Марин Жаретић, који је папиним актом од 31. марта 1291. г. добио право да као барски архиђакон управља и Црквом Св. Марка, која се налазила изван барских зидина.[1437]

Још једну важну ствар учинила је краљица Јелена за римску цркву. Наиме, из писма од 11. јуна 1291. г. види се да она лично уз барског архиепископа Михаила заложила, да римокатолици у недавно обновљеном граду Сапи добију право да оснују епископију.[1438]

Архиђакон Марин, из угледне барске патрицијске породице Жаретић, био је како се види истакнути сарадник краљице Јелене. Његова породица је имала вишедеценијске присне односе са српском владарском кућом.[1439] Све то није било без утицаја када је он 1301. г. постао барски архиепископ.[1440] Два акта која му је папа Бенедикт XI (1303–1304) упутио 18. новембра 1303. г. сведоче о томе колики је углед архиепископ Марин завређивао у римокатоличком свету. Једним му је поверено да среди црквене прилике у „Арбанији, Пулату, Хунавији, Драчу, Котору, Улцињу, Свачу, Скадру, Дривасту, Бару и другим местима под влашћу грчког цара Андроника и славних Уроша краља Србије

[1434] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 377–378.

[1435] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 375–376.

[1436] М. Антоновић, *Србија и Лионска унија*: *неуспео покушај приближавања*, 950 година од Великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке крсташа (1204), Београд 2005, 124–126; Поповић, *Краљица Јелена*, 84.

[1437] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 110–111.

[1438] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 111. Детаљније о епископији у Сапи в. М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији*, Београд 2003, 65; Исти, *Црквена политика краља Милутина у северној Албанији у светлу западноевропских извора*, Манастир Бањаска и доба краља Милутина, ур. Д. Бојовић, 21–22.

[1439] С. Марјановић–Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Св. Марије Ратачке*, ССА 1 (2002) 13–29.

[1440] Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 117–118.

(Стефана) и... Јелене њихове мајке, краљице Србије".[1441] Тим актом је барски архиепископ, очигледно, добио право да сређује црквене прилике не само на подручју своје архидијецезе него на целом простору приморских области српске државе, тј. и у Котору, који је био под архиепископом Барија, и у Хунавији и Драчу, који су чинили Драчку архиепископију. Други акт је био још значајнији за положај барског архиепископа у српском краљевству. Њиме је барском архиепископу, како сам истиче, на његову молбу папа изричито доделио право да управља свим католичким парохијама у унутрашњости Србије, тј. у рударским местима Брскову, Руднику, Рогозни, Трепчи и Грачаници.[1442]

Ови акти не одају да је поново оживљен спор између Бара и Котора око јурисдикције над католицима у унутрашњости Србије. Папа додељује права барском архиепископу и ни у каквом контексту не спомиње права которског епископа. Тек средином XIV века, 1345/6. г., Которани ће израдити код папе Климента VI да им изда повељу о правима *которске и српске епископије* на подручју некадашње Травуније, Будве и низа градова у унутрашњости Србије, све до Мачве, Голупца и Београда, о чему је известио српског краља Стефана Душана, босанског и угарског владара.[1443] Међутим, барска црква је успела да поврати своја права у време деспота Ђурђа (1427–1456),[1444] да би од краја XV века, након пропасти средњовековне српске државе, барски архиепископи поносно понели и наслов *примас краљевине Србије* (primas regni Serviae),[1445] који су задржали и до данас.

Црквене прилике у Босни у другој половини XIII века

Негде средином XIII века положај бана Босне припао је Пријезди (о. 1250 – о. 1287), рођаку бана Матеје Нинослава. Иначе Пријезда се први пут у изворима јавља 1233. г. са титулом ubanus (подбан), те се у науци узима да је он, највероватније још тада, на неки начин учествовао

[1441] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 408–409; Митровић, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа*, 295–296.

[1442] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 408–409; Митровић, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа*, 294–295.

[1443] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 701; Митровић, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа*, 300–302.

[1444] Митровић, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа*, 302–303.

[1445] Фабер, *Право барских надбискупа*, 472–473.

у власти.[1446] Угарски краљ Бела IV је убрзо након успешног похода 1253. г. потчинио Босну и поделио је на бановине. Пријезди, његовом оданом следбенику, припала је земља Босна, док су земља Усора и Соли припале зету угарског краља Растиславу Михаиловићу.[1447] Растислав је уз то добио и мало раније створену Мачванску бановину. После његове погибије 1264. г. у борби са једним руским племићом на реци Сан у близини Јарославља, том облашћу је управљала његова жена Ана–Агнеза, која се у изворима јавља са титулом „de Bosna et de Mazo domina", а потом врло кратко и њен син Бела Растислалић.[1448] За све ово време нема помена у сачуваним изворима о јереси у Босни.

Велике политичке промене претрпеле су те територије када се на угарски трон попео унук краља Беле IV, син Стефана V (1270–1272) и Јелисавете Куманке, Ладислав IV Куманац (1272–1290). Као десетогодишњи владар у сенци моћне мајке и њеног саветника Јоакима Пектара, бановине није разделио међу рођацима, већ великашима. Тако се 1273. г. у документима као бан Босне јавља Стефан де Гуткелед, као бан Усоре и Соли Хенрик Гисинг, док је Роланд де Ратолд постављен за бана Мачве. Уз све то, Пријезда је и даље имао банско достојанство и фактичку власт.[1449]

Управо у време смутних година владавине Ладислава IV, након три деценије тишине извора о јереси, јавља се поново интересовање духовних и световних власти за борбу и истребљење јеретика. Најпре је 22. септембра 1278. г., папа Никола III, препоручио и послао кардинала Филипа, краљу угарске Ладиславу IV, краљици и свим племићима Угарске, краљу Србије кнежевима Пољске и херцегу Славоније Андрији.[1450] Истог дана је Никола III упутио и кардиналу Филипу опширно писмо, обавештавајући га о његовим будућим надлежностима, у које је спадало испитивање свеобухватног стања црквеног живота у краљевству Угарске.[1451] Следеће године краљ Ладислав IV је своју пажњу усмерио ка Куманима, који су као неприпадајући правој вери такође задавали многе проблеме краљевству, те стога обећава легату у Будиму

[1446] Термин „ubanus" који се јавља у *CD* III, 389–390, у науци се обично тумачи као титула вицебан која се може изједначити са положајем удеоног кнеза, Ћирковић, *Историја*, 72; Мргић, *Северна Босна*, 56.

[1447] Ћирковић, *Историја*, 72–73; Мргић, *Северна Босна*, 58–59.

[1448] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 347–348. Под Босном су у титули краљице Јелисавете подразумевале Усора и Соли, Ћирковић, *Историја*, 73; Мргић, *Северна Босна*, 59.

[1449] Solovjev, *Svedočanstva*, 78; Ћирковић, *Историја*, 74.

[1450] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 329.

[1451] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 330–336.

да ће помагати даљу борбу против неверника.[1452] Ипак, ни у једном од ових аката не спомиње се јерес у Босни, већ се они претежно односе на покрштавање Кумана, тада углавном још увек пагана. Међутим, августа 1280. г. Ладислав се обраћа „свима који виде ова писма", и каже како прима све декрете римске цркве, који су издати на захтев кардинала и папиног легата Филипа, те обећава да ће по угледу на своје свете претке оснажити католичку веру и искоренити јеретике који су из „дуката и дијецезе Босне и неких других суседних земаља које су под нашом влашћу", а у којима су разне секте и јеретичке изопачености.[1453] Када се има у виду да то писмо настаје свега две године након почетка мисије легата Филипа у Угарској, и то да је његов задатак био да испита целокупни верски живот у краљевини, постаје јасно да су вести о присуству јереси у Босни потекле управо од легата Филипа. Сем тога, значај овог акта је у томе што је у питању први директан податак о присуству јереси у Босни, након више од три деценије, од када је 1248. г. папа поверио сењском епископу Филипу и по имену непознатом сплитском фрањевцу да испитају правоверност босанског бана Матеја Нинослава.[1454] Присуство јеретика потврђује и писмо краљице мајке Јелисавете од 19. августа 1280. г. Иначе, краљица Јелисавета је негде у то време добила на управу земље Усору и Соли и Мачванску бановину, а потписивала се као „војвоткиња Мачве и Босне". Она у поменутом писму обећава да ће се постарати да истера јеретике из бановине Мачве и Босне и у жупанијама Пожеге и Вуковара, при том прихватајући све декрете издате од легата Филипа.[1455] Борбе против јеретика у Босни се дакле, настављају, али за разлику од ранијих вести, ове не доносе податке на који начин ће се та борба реализовати, да ли ће то бити крсташке војне, или ће се можда ангажовати проповеднички редови, нити се види да ли је босански епископ, који је тада већ увелико смештен у Ђакову, на било који начин у њу укључен. Није јасно ни да ли је бан Пријезда, који је био верни вазал угарске круне, а самим тим и верни католик, био укључен у борбу против јеретика. Из тако штурих вести не може се извести ни поуздан закључак о томе да ли су акције против јеретика предузимане и како, а ако јесу, какав је био њихов обим, правац и које су последице.

Следеће писмо када је у питању јерес у Босни шаље тек папа Никола IV и оно није упућено бану Пријезди, који је сишао са историјске

[1452] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 340.
[1453] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 348.
[1454] *CD* IV, 341–342.
[1455] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 347–348.

позорнице, већ његовим синовима Стефану и Приједзи (II), који су у почетку делили власт.[1456] Тим писмом од 23. јула 1290. г. папа обавештава поменуте банове, као и браћу бана Славоније, да им шаље именом непознатог легата за борбу против „Татара, Сарацена, пагана, шизматика, јеретика".[1457] Међутим, и овог пута изостају детаљније вести о даљем деловању папе и босанских владара о питању борбе против јереси.

Тек нешто потпунији подаци о томе налазе се у преписци између краља Србије Драгутина и папе. Наиме, Драгутин је као зет угарске краљице-мајке Јелисавете 1284. г. добио на управу Усору, Соли и Мачванску бановину, а од тада му се приписује и наслов *сремски краљ*. Као нови господар тих области предузео је одређене кораке ради уништења јереси у Босни. Тако се из писма које је му папа Никола IV упутио 23. марта 1291. г. сазнаје како је краљ Драгутин, преко свог посланика барског архиђакона Марина, обавестио папу да су „у пределима Босне потчињених њему многи заражени јеретичком изопаченошћу", те због тога што се наноси велика штета католичкој вери и у жељи да искорени јерес, Драгутин од папе тражи да пошаље у те пределе одговарајуће људе, односно оне који знају језик тог краја, како би уклонили грешке и омогућили да се јеретици врате правој вери. Папа је, како даље стоји у писму, наложио министру реда Мале браће у Славонији да изабере двојицу из тог реда који су „књишке учености и познаваоци језика тог краја" и да их пошаље тамо „ради истребљења јеретичке изопачености".[1458] Ове последње наводе потврђује истог дана упућено писмо министру реда Мале браће, са захтевом да се пошаљу двојица браће да врше службе и инквизицију, „у кнежевини Босни", која је потчињена Стефану, краљу Србије.[1459] Краљ Драгутин је, како се види, папи пренео све информације које је он имао о јеретицима у областима у којима је управљао и чак предложио на који начин би било најбоље да се приступи њиховом уништењу. Сам ток ове по свој прилици, ненасилне акције није познат, али на основу онога што пише краљев хагиограф архиепископ Данило II, њен исход је био више него успешан. Наиме, пошто наводи како Драгутин „предржа земљу отачаства свога, доби многе крајеве од угарске земље, а такође и од босанске", он затим додаје како је „многе од јеретика босанске земље обратио у хришћанску веру и крсти их у име Оца и Сина и Светога Духа, и присаједини их Светој, Саборној и Апостолској цркви".[1460] Дакле,

[1456] Мргић, *Северна Босна*, 63.
[1457] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 364–365.
[1458] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 377–378.
[1459] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 378–379.
[1460] *Животи краљева и архиепископа српских*, 41.

архиепископ Данило истиче да се Драгутинова борба против јеретика водила само у Босни и да је била плодотворна. Данилове речи посредно потврђују вести последње, тзв. дабарске редакције *Српског синодика православља*, где се анатемишу босански и хумски јеретици, а затим се дају „многаја љета“ краљевима Стефану (Драгутину), Урошу (Милутину) и архиепископу Јакову (1286–1292).[1461]

Посебан проблем у историографији јесте питање оснивања православне епископије у Босни. Наиме, у једном акту из 1293. г., који говори о склапању брака између Драгутиновог сина Владислава и Констанце Морозини, ћерке Михаила Морозинија, рођаке тадашњег угарског краља Андрије III, изричито се помиње *епископ босански Василије* (...Basillo, per la Dio gracia vescovo Bassinense, vasallo e servitore del signore re Stefano...) уз Дубровачанина Вита Бобаљевића, како као краљев изасланик одлази у Млетке ради посредовања у склапању поменутог уговора.[1462]

Овај податак је одмах створио дилему. Прво позната је Драгутинова преписка са папом у којој он од папе тражи да пошаље два фрањевца како би истребио јерес у пределима Босне којима он влада. Затим, из речи Драгутиновог хагиографа Данила II, сазнаје се да је исход борбе против јеретика био успешан, али се, додуше, не каже изричито уз чију помоћ. Уз све то, у изворима се први пут 1293. јавља босански епископ Василије, чије је име било ретко међу католичким прелатима. Све изнете чињенице довеле су до логичног питања да ли је Василије био католички епископ, суфраган калочког архиепископа, који је смештен у Ђакову или је у питању православни епископ?

У прилог последњем, да је у питању православни епископ, узима се то што се име Василије ретко јавља међу католичким клиром. Ова теза, да је у питању православни свештеник, додатно је оснажена чињеницом да је у то време, када се босански епископ Василије помиње, дакле 1293. г., епископско место у Ђакову, седишту босанске католичке епископије, припадало извесном Томи.[1463] Из тога произилази да је *Василије босански епископ* посланик српског краља Драгутина могао бити једино припадник православног клера Српске архиепископије.[1464]

[1461] Solovjev, *Svedočanstava*, 79.

[1462] *Дубровачка акта и повеља* I–1, прир. Ј. Радонић, Београд 1934, 83–84; Јанковић, *Епископије и митрополије* 55; Solovjev, *Svedočanstva*, 79.

[1463] Solovjev, *Svedočanstva*, 79.

[1464] Народна традиција приписује управо краљу Драгутину заслугу за изградњу великог броја православних манастира у северној Босни, за које је на основу поузданих извора показано да припадају знатно познијем, османском времену, Мргић, *Северна Босна*, 61, нап. 83.

Међутим, недоумицу изазива чињеница да се Драгутин за верске неприлике у својој земљи не обраћа српском архиепископу, него папи, са којим у то време осим њега живу дипломатску преписку имају и његова мајка Јелена и брат Милутин. Такође, у *Житију краља Драгутина* не каже се изричито да ли је православно свештенство укључено у истребљење јеретика, нити архиепископ Данило II спомиње православну босанску епископију. Она се не спомиње ни у повељи коју је краљ Милутин издао манастиру Хиландару 1303–1304. г., у којој се поред српског архиепископа Јевстатија II наводе и „сви епископи српски".[1465] Нема је ни у попису српских епископа у оквиру још једне Милутинове повеље – Светостефанске из 1317. г., као ни у српској нотицији из времена краља Милутина и архиепископа Никодима, дакле из периода 1317–1321. г.[1466] Све наведено уноси сумњу да је постојала босанска епископија као део Српске архиепископије.

Ипак, у науци се јавила теза која објашњава недоследности у изворима о питању постојања православне епископије у Босни. Наиме, узима се да је босанска православна епископија у ствари мачванска епископија са седиштем у Београду. На тај начин су ускалађени подаци документарних извора латинске и српске провенијенције, тј. податак о православном босанском епископу Василију из 1293. г. и неспомињање босанске православне епископије у поменутим Милутиновим повељама и нотицији српске цркве из његовог времена.

Последњи податак о борби против јеретика на територији Босне на измаку XIII налази се у писму које је папа Бонифације VIII 29. априла 1298. г. упутио провинцијалном министру реда Мале браће провинције Славоније. Писмо говори о томе како треба искоренити „пошаст јеретичке изопачености у пределима Србије, Рашке, Далмације, Хрватске, Босне и Истре". Сем тога, папа у жељи да у „у тим крајевима и у архиепископијама Драчкој, Барској, Дубровачкој, Сплитској и Задарској и њиховим дијецезама" што пре искорени јерес, бригу о тим стварима поверава управо министру реда Мале браће, те му налаже да двојици фрањеваца повери службу инквизиције у тим пределима, а уз то им образлаже која су овлашћења инквизитора.[1467]

[1465] „...Сего рад(и) видѣв крал(к)в(ь)ство ми, ере бѣше потрень хрисовоуль г(осподин)а и ѡ(тьц)а ми великаго Стѣфана крал(та) Ѳроша и съговорив҃ се крал(к)вьство ми сь архикп(и)с(коу)помь вторымь Євьстатиемь и сь г(оспо)ждомь м(а)т(є)рию ми кралицомь Єлѣномь и сь всѣми еп(и)с(коу)пы срьп(ь)скыми...", *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 374–375.

[1466] *Зборник средњовековних повеља и писама* I, 473–475, 477–478.

[1467] Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 381.

Почетак четрнаестог столећа обележиле су нове политичке прилике и у Босни и у Угарској. Настало је доба политичких размирица како у Угарској, где је дошло до жестоке борбе за престо након изумирања дома Арпадовића, тако и у Босни, где су се о власт борили домаћа династија Котроманића и хрватска породица Шубића. То се све, свакако, одразило и на верске прилике на том подручју. Нема више учесталих вести из тог периода ни о јеретицима, нити о борби против њих. Када су се прилике смириле у време угарског краља Карла Роберта (1309–1342) и Стефана II Котроманића (1322–1353), у Босни се успоставља слика која се дуго неће мењати у наредном периоду. Босанска епископија ће остати везана за Ђаково, са изразито ограниченим утицајима у Босни, док ће у самој земљи искључиву бригу о католичкој вери преузети фрањевци. Након што су доминиканци безуспешно, покушали крајем треће деценије XIV века да поврате утицај и положај који су имали у Босни један век раније, положај фрањеваца биће коначно учвршћен оснивањем Босанске викарије 1340. г.[1468] У таквим је околностима и јеретичка заједница босанских крстјана могла неометано да се развије у цркву босанску, чији ће утицај, деловање и организација бити добро посведочени током XIV и XIV века. Коначно од друге половине XIV века у папским изворима о верским приликама у Босни поред католика и јеретика све чешће се помињу и шизматици тј. православни, али се не може установити да ли је њихова појава у вези са деловањем краља Драгутина на том простору или са укључивањем делова српске територије у Хумској земљи и Полимљу у састав босанске државе у време бана Стефана II и његовог наследника Твртка I (1353–1391).

[1468] Slišković, *Dominikanci*, 495–497; A. Zirdum, *Franjevci i bosansko-humski krstjani*, Fenomen „krstjani“, 508–513.

Прилог 1.

Бугарска архиепископија/Охридска архиепископија

Георгије	(око 890)
Дамјан	(после 927–971), у Доростолу
Герман Гаврило	(после 971), у Водену и Преспи
Филип	(око 1000), у Охриду
Јован I	(пре 1018–1037), у Охриду
Лав I	(1037–1056)
Теодул	(1056–1064)
Јован II Лампин	(1064–око 1078)
Јован III Аин	(1078–пре 1089)
Теофилакт Хефест	(око 1088/89–после 1120)
Лав II Мунг	(после 1120)
Михаило Максим	(пре 1143)
Јован IV (Адријан) Комнин	(пре 1143–1163)
Јевстатије	(1163–1170)
Константин I Викинатор	(1170–око 1183)
Јован V Каматир	(после 1183–1215)
Димитрије Хоматин	(1216–1236)
Јоаникије	(око 1237)
Сергије	(пре 1241)
Јаков Проархије	(око 1241–1253)
Константин II Кавасила	(1253–1262)
Теодор Керамевс	(око 1263–1273)
Адријан	(пре 1283)
Генадије	(после 1283)
Макарије	(око 1294–око 1299)
Григорије	(1312–1314)

Напомена: Уп. И. Снегаров, *История на Охридска архиепископия*, София 1924, 195–213; Й. Иванов, *Български старини из Македония*, София 1931, 566–568; G. Prinzing, *Die autokephale byzantinische Kirchenprovinz Bulgarien/Ohrid*, XXIII Congres international des études byzantines, Sofia 2011, 411–413; Idem, *The Autocephalous Byzantine Ecclesiastical Province of Bulgaria/Ohrid*, Bulgaria Mediaevalis 3 (2013) 379–382.

Прилог 2.

Српска архиепископија

Сава I	(1218–1234)
Арсеније I	(1234–1263)
Сава II	(1263–1271)
Данило I	(1271–1272)
Јоаникије I	(1272–1276, †1279)
Јевстатије I	(1279–1286)
Јаков	(1286–1292)
Јевстатије II	(1292–1309)
Сава III	(1309–1316)
Никодим I	(1316–1324)

Прилог 3.

Дубровачка архиепископија

Неименовани епископ	(925. и 928)
Неименовани архиепископ	(999)
Витал	(пре 1047–1074)
Петар	(1078)
Доминик	(1108)
Гирард	(1120)
Андреја	(1142–после 1153)
Трибун Микијели	(1158–1188)
Бернард	(1188–1199, формално до 1203)
Леонард	(пре 1208–пре 1222)
Арингерије	(1227–1235)
Јован II	(1238–1256)
Алеард	(1258–1268)
Салвије	(1276–1279)
Бонавентура	(1281–1306)

Напомена: Cf. C. Eubel, *Hierarchia catholica Medii Aevii (ab anno 1198 usque ad annum 1431)*, Monasterii 1913, 411.

Прилог 4.

Барска архиепископија

Петар, епископ	(1078)
Гргур, епископ	(пре 1179–1189)
Јован I, архиепископ	(1199-?)
Неименовани архиепископ	(†1247)
Јован II де Плано Карпини	(1248–1252)
Готфрид	(1253–1254)
Лаврентије	(1255–после 1265)
Гаспар Адам Псиск	(око 1270–око 1280)
Т.	(† пре 1282)
Михаило	(1282–1301)
Марин Жаретић	(1301–1307)

Напомена: Cf. C. Eubel, *Hierarchia catholica Medii Aevii (ab anno 1198 usque ad annum 1431)*, Monasterii 1913, 92.

Прилог 5.

Босанска епископија

Братослав	(1195–пре 1203)
Владимир	(око 1208–1233)
Јован од Вилдесхаузена	(1234–пре 1237)
Понса	(1238–1271), од пре 1252. у Ђакову
Роланд	(око 1272)
Андреја	(око 1280)
Тома	(1287–1299)

Напомена: Cf. C. Eubel, *Hierarchia catholica Medii Aevii (ab anno 1198 usque ad annum 1431)*, Monasterii 1913, 142.

Прилог 6.

Преглед папских повеља

а) За дубровачку цркву

743. г.	Захарија	препис из XIII века	фалсификат
1022. г.	Бенедикт VIII	препис	фалсификат
1076. г.	Гргур VII	препис, пре 1197. г.	фалсификат
1102. г.	Пасхал II	препис из XIII века	фалсификат
1120. г.	Каликст II	препис из XIII века	фалсификат
1142. г.	Иноћентије II	препис; помиње се у оригиналној папској повељи из 1158. г.	аутентичан документ
1153. г.	Анастасије IV	препис; помиње се у оригиналној папској повељи из 1158. г.	аутентичан документ
1158. г.	Хадријан IV	оригинал	аутентичан документ
1167. г.	Александар III	оригинал	аутентичан документ
1187. г.	Урбан III	оригинал	аутентичан документ
1188. г.	Климент III	препис; помиње се у оригиналној папској повељи из 1238. г.	аутентичан документ
1227. г.	Гргур IX	оригинал	аутентичан документ
1238. г.	Гргур IX	оригинал	аутентичан документ

б) за барску цркву

1067. г.	Александар II	препис архиепископа Тарагоне Антонија Агустина из XVI века	фалсификат
1089. г.	Климент III	препис епископа Телезеа Анђела Масарелија из XVI века	фалсификат
1119–1124. г.	Каликст II	препис у рукопису Codex Vaticanus 7109.	фалсификат

Напомена: Уп. *CD* I, 1–3, 61–62, 143–145; II, 2–4, 33–35, 50–53, 70–73, 84–86, 111–113, 206–208, 226–229; III, 274–276; IV, 54–55; *Acta Albaniae* I, 17–19, 21–22, 27, и резултате изнете у овој књизи.

Summary

The political and church history of the Serbs from the period of their settlement in the Balkan peninsula in the early 7th century may be followed in continuity, although these threads disappear at times if sources are not sufficiently explicit or have not been preserved. The Balkan peninsula was part of one of the greatest empires in the history of mankind – the Roman Empire. Despite its constant deterioration, particularly after its division into the East and West and the fall of the capital of the Western Empire into the barbarian hands, the imprint of the Roman Empire remained for a long time in the area where the Serbian lands (Serbia, Bosnia, Dioclea, Travunia and Zahumlje) embarked on their state and spiritual path. Administratively, the peninsula was divided among three prefectures – Illyricum, Italy and East, i.e. four dioceses (Thrace, Dacia, Macedonia and Pannonia) and a larger number of provinces. Church organisation rested upon the civil, administrative precepts of the Roman Empire. In ecclesiastical terms, the Balkans soon became the battleground of pretensions of the Roman Pope and the Patriarch of Constantinople, with Byzantine emperors also playing a rather conspicuous role in church affairs. The area west from the line Drina –Bay of Cattaro, i.e. the Pannonia diocese, was under the direct papal rule, while the dioceses of Dacia and Macedonia were under the indirect papal rule within the Vicariate of Thessaloniki, established in 412 by Pope Innocent I. At the same time, the entire diocese of Thrace was under the direct rule of the Patriarch of Constantinople. In the period that followed, popes ardently strove to protect rights of the Vicar of Thessaloniki, whereas emperors supported the aspirations of the Bishop of Constantinople to wield influence in Illyricum. The papal influence in Illyricum through the Vicariate of Thessaloniki was shaken by the crisis over the publication of Henotikon in the late 5th century. Though the Roman Church preserved supreme rights in the area of the Vicariate, the Vicariate existed only formally as the Vicar of Thessaloniki no longer had any jurisdiction over the church in Illyricum since his actual power pertained only to two Macedonian provinces. However, the final blow to the Vicariate of Thessaloniki came from Emperor Justinian when he founded the Archbishopric of Justiniana Prima, covering the entire diocese of Dacia and a northernmost province of the diocese of Macedonia.

The Archbishopric was named after its ecclesiastical centre – Justiniana Prima (Caričin grad), the Emperor's place of birth. Moreover, proud of his native country, the Emperor transferred to it the prefecture's administrative centre from Thessaloniki. Justinian made this official with his famed Novel XI of 535. Such situation, however, did not last long as the Emperor needed papal support in the struggle against barbarians – the Goths. With his Novel CXXXI of 545, Justinian thus changed the character of the newly founded Archbishopric of Justiniana Prima. The Pope was now recognised supreme power over the Archbishopric, the Archbishop was the Pope's Vicar, but the Pope did not appoint him as he was ensured such title by the very existence of the church see – unlike the Vicar of Thessaloniki who was still appointed through papal endorsement.

Nonetheless, at the time, the Empire's political power in the Balkans was undermined not only by the Goths and other Germanic barbarian hordes – Lombards and Gepids, but also by the incursions of the Slavs and Antes. The attacks of the latter were directed primarily at the prefecture of Illyricum. The Empire had great difficulties in preventing their forays and it eventually succumbed to them in 602, opening the doors for permanent settlement of the Slavs in that area. The warfare contributed to the erosion of church organisation. The newly founded Archbishopric of Justiniana Prima did not withstand the onslaught of conquerors from the north – with it, church organisation in the diocese of Dacia disappeared as well. The Vicariate of Thessaloniki survived, but it no longer exerted influence, in ecclesiastical terms, on the area north from the diocese of Macedonia. Of the erstwhile diocese of Pannonia, the Byzantine Empire retained its rule only over the province of Dalmatia, which it liberated from the Ostrogoths in 537, and in which the head of the provincial church was the Archbishop of Salona, under the undisputed authority of the spiritual power of the Roman Pontifex. However, such state of affairs did not persist either since Salona, the see of the Archbishopric of Salona, was also destroyed in the Slavic onslaught. The diocese of Thrace suffered war destruction to a lesser extent. Still, after the downfall of the Danubian limes in 602, that area was also inhabited by the Slavs, with the territory south from the Balkan mountain range remaining under the direct rule of the Byzantine Emperor and preserving the rights of the Patriarchate of Constantinople.

The final act of the Slavic settlement in the Balkans, of which we are informed by the learned Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogennetos (913–959), was the arrival of the Serbs and Croats. Emperor Constantine associated their settlement with the rule of Emperor Heraclius (610–641). Based on his two manuscripts *De Administrando Imperio* and *Vita Basilii*, and western sources, Christianisation of the Serbs and Croats started already at

that time. Certainly, the process was neither rapid nor simple – it was a long-lasting affair, but despite the absence of "active" church centres, Christian spirit flared up among the pagan Slavic inhabitants. According to indirect sources, formal church rights in Illyricum and Dalmatia were kept by the Roman Church after the Slavic settlement. The Patriarchate of Constantinople showed its aspiration to widen its sphere of influence to the areas under direct jurisdiction of the Roman Church only from the time of Emperor Leo III (717–741). Still, it seems that its enlargement at the expense of the Roman Church was a gradual process, which took its final shape only at the time of Basil I (867–886).

Instead of the demolished Salona, Split gained an important role in the east-Adriatic coast. However, although Split was successor to the ancient Salona, it fought for church supremacy over Dalmatia with Zara, which became the seat of the Byzantine theme of Dalmatia, established in the 9th century. To hinder the Church of Constantinople to wield influence in Dalmatia and Croatia, where a bishopric was created with the see in Nin, the Pope allowed the local bishops to elect their chief on their own, whom he later endorsed. Particularly important for church history in this area are two church councils held in Split. At the First Council of Split of 925, the head of the Church of Split was finally recognised supremacy over the churches of Dalmatia. The bishop of Croats, i.e. of Nin, was also subordinate to him. Soon after, at the Second Council of Split of 928, some other issues were solved as well, including the position of the Bishop of Nin. Among the Serbian lands, Zahumlje, whose prince at the time was Mihailo Višević, lay in the territory of the Archbishopric of Split. As indicated by the Council decisions, the Byzantine towns of Ragusa and Cattaro also made up a part of the Archbishopric of Split.

However, the Church of Split did not remain for long the only metropolitanate in the Littoral, as the Bishopric of Ragusa was also raised to the rank of archbishopric between 928 and 950. It included the towns of Ragusa and Cattaro, and most probably the entire area of Zahumlje and Travunia. The sphere of influence of the Archbishopric of Split was thus significantly narrowed – of the Serbian lands, only Pagania was under its jurisdiction. As regards the church position of Dioclea as the southernmost maritime Serbian principality, there are not many data up to the last quarter of the 10th century, when bishops of the towns of Scutari, Drivasto, Pulati and Antivari are mentioned, in addition to the bishop of the town of Dioclea, among suffragans of the Metropolitan of Durazzo of the Patriarchate of Constantinople. In the later periods, these bishops would maintain strong links with Dioclea. Unlike other Serbian lands, Serbia, just like Dioclea, was not under the influence of a strong church centre from the Littoral, and its church position after the Slavic settlement is not completely clear.

The struggle between the Byzantine and Roman Church for the supremacy over the Balkans is best seen in the example of Bulgaria and Serbia. The Byzantine Church emerged victorious from this struggle after it gained Bulgaria in 870. The Bulgarian Church obtained autocephaly from the Patriarchate of Constantinople in 880, whereas the Bishopric of Ras in Serbia's territory was most probably incorporated into the Bulgarian Archbishopric by latest at the time of Emperor Peter. It indubitably remained under the jurisdiction of the Bulgarian Archbishopric until 971 when the Bulgarian state and church lost their independence. After the dissolution of the Bulgarian state, Emperor John Tzimiskes occupied Serbia as well. Having administratively reorganised the Bulgarian state, he set up in the Serbian territory a special military-administrative unit – the Catepanate with the centre in Ras. The Bulgarian Archbishopric survived after the disappearance of the Bulgarian state, but remained in a difficult position and changed its see several times.

Church and political circumstances in Bulgaria and Serbia quickly changed after the death of Emperor John Tzimiskes in 976, after the outbreak of Samuel's uprising. The territory of the Bulgarian Church, which continued to live in Samuel's state, most probably coincided with borders of Samuel's state. It stretched up to the Sava and Danube rivers in the north, covering the towns of Belgrade, Srem and Braničevo, and up to Epirus and Thessaly in the south with the towns of Ioannina, Kozyle, Stagi and Servia. In the east, it covered the entire sub-Danubian Bulgaria with Vidin and the old church capital of Dorostol. In the west, it came up to the Serbian lands, incorporating the Ras Bishopric, while in the south-west, it covered in Samuel's time numerous towns of the area of Durazzo (Orea, Cernik and Himera, Glavinica). The central part of the territory belonged to towns in the Moravian-Vardarian valley. Changes in borders of the Bulgarian Church were caused mainly by political events. The town of Achrida, which fell anew under the Byzantine rule and came under the Metropolitanate of Durazzo after the downfall of the Bulgarian Empire in 971, was found within Samuel's state after the outbreak of Samuel's uprising and soon became the centre of the Bulgarian Church.

When Emperor Basil II the Murderer of Bulgarians destroyed Samuel's state in 1018, he introduced a new administrative theme organisation and bestowed upon the Bulgarian Church three *Charters of Achrida*. He thus regulated its legal status within the Byzantine Empire and Achrida retained its position of an important church and political centre. Total thirty one bishoprics, found within the Archbishopric, are enumerated in the Charters of Achrida. In all charters, Emperor Basil II emphasised the continuity between the church to which he granted privileges and the church from the period of Bulgarian Emperors Peter and Samuel, i.e. the Bulgarian Church. The Archbishopric of Achrida preserved both the rank and status of the

Bulgarian Church, as it remained autocephalous from the Patriarchate of Constantinople. Archbishop John was the first archbishop of the Archbishopric of Achrida, appointed in 1015 – close to the fall of Samuel's state. His successor, Archbishop Leo the Paphlagonian, was appointed by the Byzantine Emperor in 1037. The aim of his appointment was to link more strongly, through the Archbishopric, the western areas of the Empire with the capital. During his time, the Archbishopric of Achrida got historically and spiritually directly related to Justiniana Prima, with the objective to disregard the barbarian (Bulgarian) origin of the Church of Achrida, which was rather emphasised in the Charters of Achrida. A remarkable person leading the Archbishopric in the late 11th century was Theophylact of Achrida. However, there no grounds to claim that Archbishops Leo and Theophylact carried out the helenisation of the population in the Archbishopric's territory.

After Basil's reoccupation of the Balkan peninsula and destruction of Samuel's state, the *theme of Serbia* was set up in Serbia proper. Though the *theme of Serbia* entered into the Serbian state after the uprisings of Serbian Prince Stefan Vojislav in the 11th century, the position of the Bishopric of Ras remained the same as it stayed within the Archbishopric of Achrida throughout that time. With the expansion of the state, in addition to the Bishopric of Ras, the Bishoprics of Skopje, Prizren, Ulpiana, Naissus, Braničevo, Belgrade and Srem, which were also under the jurisdiction of the Archbishopric of Achrida, were incorporated into the Serbian state by the late 13th century. Two spiritual movements – Bogomilism and hermitic life, were present in the area of the Archbishopric of Achrida. The Bogomilistic dualist heresy was observed in the Moglen Bishopric. Bishop Hilarion of Moglen (1134–1164) was the greatest fighter against the heretics in the area of the Archbishopric. In contrast, in the 11th and 12th century, the testimony has remained of ascetics and holy monks of the time – Prohor of Pčinja, Joakim Osogovski and Gavrilo Lesnovski. We may also add to them the personality of Petar Koriški.

However, not even the powerful hand of Basil II managed to grasp the entire Dalmatia. In Upper Dalmatia, Byzantium established its full power only in Ragusa, whilst its rule in Lower Dalmatia was only formal. Split and Zara enjoyed self-governance, and the islands of Vegla, Arbe, Cres and Osor paid tribute to the Venetians, despite recognition of the supreme power of the Empire. Serbian Prince Stefan Vojislav created a single state which included both littoral and inland areas: Serbia, Dioclea, Travunia and Zahumlje, but he continued to recognise the supreme power of the Byzantine Emperor. In ecclesiastical terms, the Serbian lands were divided – Serbia was under the Archbishopric of Achrida, while Travunia and Zahumlje belonged to the Archbishopric of Ragusa, and Dioclea was most probably

under the jurisdiction of the Metropolitanate of Durazzo. Divided among several church units, from 1054 – after the Great Schism, the Serbian lands were divided, just like the entire Christian ecumene, into the Roman-Catholic and Orthodox Church.

The first violation of church division took place once Cattaro abandoned the Archbishopric of Ragusa and succumbed to the Archbishopric of Bari in Italy, which happened certainly before 1063. After the Great Schism, the Dioclean towns doubtless had a specific position. Their population was generally of Roman origin and they were under the jurisdiction of the Orthodox Metropolitanate of Durazzo. However, it is known that the Metropolitanate of Durazzo in the territory of Dioclea was no longer active certainly before the late 11th century. In this period, the Dioclean towns most probably turned to the Roman Church and made links with the closest, neighbouring Archbishopric of Ragusa. The first reliable information on church links between the Dioclean towns and the Archbishopric of Ragusa originates from 1078. The politics of Stefan Vojislav's successors – kings Mihailo and Bodin, was not directed at creating an independent ecclesiastical organisation in the territory of their state, i.e. in their time an independent Archbishopric of Antivari was not created as the charters for the Church of Antivari dated 1067 and 1089 are obvious forgeries.

After Bodin, grand župans of Ras rose above the Dioclean rulers and continued with an independent struggle against Byzantium. In the late 11th and the first half of the 12th century, the Bishopric of Ras remained within the Archbishopric of Achrida, while Dioclea, Zahumlje and Travunia stayed under the Archbishopric of Ragusa. The forged charters about the sphere of influence of the Church of Ragusa dated 743, 1022, 1076, 1102 and 1120 are the result of the conflict over jurisdictional rights, which arose later between Ragusa and Antivari. As of the mid-12th century, the status of the Archbishopric of Ragusa was confirmed directly or indirectly through a number of original papal bulls, of which the oldest preserved dates back to 1142. These charters invariably confirmed to the Church of Ragusa the right over Serbia, Zahumlje, Travunia and Cattaro, but it was always specified that it was in fact the small place of Rose in the eastern coast of the Bay of Cattaro, including Budua, Antivari, Dulcigno, Scutari, Drivasto and Pulati. Recording the first news of insubordination of Dulcigno and Drivasto, the letter of Pope Anastasius IV of 1153 is an indisputable testimony that the jurisdiction of the Archbishopric of Ragusa pertained to the Dioclean towns as well.

It was exactly in the first half of the 12th century that Bosnia embarked on its independent political path vis-à-vis Serbia, to which it belonged up to then. In ecclesiastical terms, up to that time Bosnia most probably shared the destiny of the rest of Serbia, until its political

independence, when it came within the Archbishopric of Ragusa under unknown circumstances. The above papal charter of 1142 remains as a testimony, in which Bosnia is mentioned as *regnum Serviliae*.

Namely, as of 1142 popes regularly confirmed by their bulls the rights of Archbishops of Ragusa over *Serbia* (*regnum Serviliae*), Zahumlje, Travunia and towns of Cattaro, i.e. Rose, Budua, Antivari, Dulcigno, Scutari, Drivasto and Pulati. However, it must be underscored that the term *regnum Serviliae* appears in all other original papal charters for the Church of Ragusa, confirming the same rights, starting from those of 1158 and 1167. It was in the charter of Pope Urban III of 1187 that the explanation finally appeared that *regnum Serviliae* meant Bosnia (*regnum Serviliae quod est Bosna*). All later papal charters to the Church of Ragusa, until the last one of 1238, contained such phrasing. This papal explanation was, in fact, necessary as it is known that the Bishopric of Ras, i.e. Serbia, was an integral part of the Archbishopric of Achrida in the 12th century.

Ras was the main church see in Serbia. As an important Byzantine fortification, it became the main political centre of Serbian grand župans. Serbian grand župans, starting from Vukan until Nemanja, expanded the borders of the Serbian state to the detriment of the Byzantine Empire, but did not encroach upon ecclesiastical rights of the Archbishopric of Achrida. The construction of churches by Nemanja in the Archbishopric's territory did not have the character of struggle for church independence, but besides the sincere wish to celebrate Orthodoxy, it was also aimed at emphasising political independence relative to his elder brothers. Stefan Nemanja's devotion to Orthodoxy and his loyal belonging to the Archbishopric of Achrida are best reflected in his relentless struggle against Bogomilism, a dualist heresy, which was recorded in the territory of the Archbishopric of Achrida in the mid-12th century and which spread unflaggingly across Latin Europe and Dalmatia at the time. The course and consequences of Nemanja's struggle against heretics, which took place between 1172 and 1182, are most vividly described by his son Stefan the First Crowned in his *Life of St Simeon*. A century later, this historical event at the time of Nemanja's rule was presented in frescoes of the church of St Ahilije in Arilje, within the composition of the cycle of ecumenical councils. After his struggle against Bogomils, from 1182 to 1190 Serbian grand župan Stefan Nemanja led successful war campaigns against Byzantium, in an alliance with Hungary. At the time, in addition to the Bishopric of Ras, the Serbian state comprised other bishopric centres in towns seized by Nemanja. The Bishoprics of Naissus, Skopje, Prizren, Ulpiana and most probably the entire Bishopric of Semen, as well as parts of Bishoprics of Velbazhd and Braničevo, were found within the Serbian borders. However, Nemanja did not avail of this situation

to jeopardise jurisdictional rights of the Archbishopric of Achrida in any way. On the contrary, he continued to earnestly fight for the preservation and cultivation of Orthodoxy in the existing ecclesiastical order. It was at that time when he started to build his magnificent endowment – the Studenica monastery. Nonetheless, after the battle of Morava, when he was defeated by the Byzantine Emperor in 1190, Nemanja had to return a large part of the conquered territories. Still, as he kept some areas, Ras was no longer the only episcopal centre in Serbia's territory as this became Ulpiana with its entire bishopric, including parts of Braničevo and Naissus bishoprics, and a large part of the bishopric of Prizren. After renouncing the throne and taking monastic tonsure in 1196, Nemanja spent some time in Studenica, only to leave to Mount Athos thereafter. Together with his son, at the time already the monk Sava, Nemanja founded his new endowment – the monastery of Hilandar, with the permission of the Byzantine Emperor.

In the Littoral, after Bodin's death, Dioclea was under the supreme rule of Byzantium, but maintained its local rulers. Around 1166, Byzantine assumed direct rule in Dioclea, where the *ducato of Dalmatia and Dioclea* was set up. The documents of 1166/1167 which elucidate the rule of Emperor Emanuel in Dioclea, and Isaac – his deputy in the ducato, testify to the political power of the Byzantine Emperor and to the ecclesiastical rule of the Roman Pope and his suffragan – the Archbishop of Ragusa in those areas. They also show that the situation in the Archbishopric of Ragusa was not stable and that the turmoil was triggered by bishops of the Dioclean towns. Similarly to 1153, two bishops dissented against the Archbishop of Ragusa in 1167 and the Pope had to protect the rights of his suffragan by denouncing the bishops of Antivari and Dulcigno. He issued to him anew the charter confirming the old rights of the Archbishopric of Ragusa and at the same time pleading with the entire clergy of the Archbishopric to respect their archbishop. Moreover, in 1167 the bishop of Krujë, up to then Orthodox and a suffragan of the Metropolitanate of Durazzo of the Patriarchate of Constantinople, decided to recognise the papal authority and accept the Roman rite, which the Pope approved of and subordinated him to the Archbishop of Ragusa. At the time, the Archbishopric of Ragusa aimed to assert rights over the Bishopric of Cattaro and launched a dispute with the Archbishop of Bari before the Pope. However, the right over the Bishopric of Cattaro was confirmed to the Archbishopric of Bari by the papal decision of 1172.

The move of a bishop from Dioclea against his superior archbishop clearly marked the path to be taken by the Dioclean towns in the decades to come, aiming at creation of an independent archbishopric in Dioclea. The main ideologist was the Antivari Bishop Gregory. He claimed that the Church of Salona, i.e. the Archbishopric of Split, was always the head of the entire

Dalmatia, whereas the Metropolitanate of Dioclea was purportedly created with its permission but it somehow lost that status. He thus recognised supreme rights of the Archbishop of Split, whereby he directly disputed the rights of his superior Archbishop of Ragusa. Gregory's intentions were clear – with the help of the Archbishopric of Split, he aimed to receive a pallium from the pope and raise his bishopric to the rank of the archbishopric of all Dioclean towns. It is not known whether the Archbishop of Split helped Gregory in any way to achieve his pretentions which were, however, limited only to the Dioclean towns since there are no data about the extent to which other Serbian areas under the Archbishopric of Ragusa were in the sphere of Gregory's church policy. These very circumstances gave to the Archbishopric of Ragusa and the local princes a decisive role in shaping church circumstances in Travunia and Zahumlje. However, although the said areas are regularly mentioned in papal charters as suffragans of the Archbishopric of Ragusa, these rights were undermined by the self-will of the Prince of Hum Miroslav, who did not allow the consecration of those places known to have once been cathedral chairs. Later sources from the late 13th century testify that the bishopric chairs of Ston and Trebinje had been vacant for a longer time.

Stefan Nemanja's struggle to restore the Serbian rule in Dioclea began in 1182/1183 with an attack at the town of Antivari. Already by 1186 Nemanja established his rule in the Littoral. Nemanja's warfare in the Littoral was not directed against the Dioclean towns only – in cooperation with his brothers Miroslav and Stracimir, Nemanja also attacked the town of Ragusa and its immediate vicinity, though unsuccessfully. However, there are no data that Nemanja's action in Dioclea was directed directly against the Roman Catholic Church, i.e. against bishoprics of Dioclean towns. After a peace treaty was concluded with Ragusa in 1186, the Church of Ragusa strengthened its position in the Serbian lands, which was stipulated by papal charters and did not encounter a protest of Serbian authorities. Namely, in 1187 and 1188, popes re-endorsed the rights of the Archbishopric of Ragusa over the lands of Serbia, i.e. Bosnia, Zahumlje, Travunia and the towns of Cattaro, i.e. Rose, Budua, Antivari, Dulcigno, Scutari, Drivasto and Pulati. Already in 1189, assured by papal privileges, the bishop of Dulcigno recognised the rights of the Church of Ragusa. After these events, the ideology of the bishop of Antivari Gregory was doomed to fail. Thus, nothing was left to him but to leave Antivari and his episcopal position, which he did in the same year of 1189, whereafter he left to his native Zara.

Only a decade later, Gregory's aspiration to create the Archbishopric of Antivari became a reality. In the last years of his rule, Stefan Nemanja ceded Dioclea for governance to his oldest son Vukan. Aiming to ensure his own political independence, Vukan provided support to the Church of

Antivari to continue its struggle for independence from the Church of Ragusa, which is why he entered into negotiations with the new Pope Innocent III in 1198. Through his envoys, Vukan asked from the Pope to send legates who would consolidate church circumstances in his kingdom and confer the archbishopric pallium on the Bishop of Antivari. The Pope sent his legates already in 1199 and instructed them to give the pallium to the Bishop of Antivari. However, soon after they left, the Pope understood that he would thus violate the rights of the Archbishopric of Ragusa and wrote to the legates to inspect the privileges in possession of the Church of Antivari before conferring the pallium. Despite the Pope's warning to first make sure about the rights of the Bishop of Antivari as they belonged to the Church of Ragusa, probably exposed to political pressure of King Vukan or deceived by forged charters of the Church of Antivari, the legates conferred the archbishopric pallium on the Bishop of Antivari at the great church council held under Antivari in 1199. This is how the Archbishopric of Antivari was created. The same council established the rules for the Roman-Catholic Church in Vukan's state. The recognition of the archbishopric rank to the Church of Antivari in 1199 triggered a decades-long church dispute between two littoral centres – Ragusa and Antivari.

Vukan then informed the Pope about the course and decisions of the council held in Antivari, but at the same time accused Bosnian Ban Kulin and his wife of heresy. There is no confirmation in sources that Ban Kulin was for the major part of his rule a member of the heretical community. However, the heresy that Vukan wrote about spread to Bosnia from Dalmatia in 1199. That was the so-called *first wave*, whereas the *second wave* of heretics came to Bosnia from Split and Trogir a year later. Informed about these events, the Pope first prompted Hungarian King Emeric to use his secular power and crush the heresy in Bosnia. Emeric did take some measures, but Ban Kulin defended himself, saying he was mistaken as he believed those were not heretics but Catholics, and even decided to send some of them to Rome so that the Pope would question them about their beliefs. Still, the Pope decided to examine the matter in Bosnia proper and engaged his chaplain Jonh of Casemari as a legate and the Archbishop of Split Bernard. Casemari, however, came alone to Bosnia, but immediately upon his arrival and in the presence of Ban Kulin, he convened a council at Bilino Polje in 1203. The Council finally resolved all important religious issues and the belief of those accused of heresy was finally made clear. Council participants prepared a statement which was the official act of the council at Bilino Polje, known as the *Bilino Polje Abjuration*. The Abjuration was an act of compromise between the Roman Church and the heretic community in Bosnia. Heretics renounced their teachings and rites, and formally accepted the rules of the

Church of Rome. Nevertheless, the heretic community preserved its internal organisation and all features of a separate community, which enabled it to continue with the practice of heretic teachings. At Bilino Polje, the heretics – patarenes, renounced the heresy. The Council act was signed by the most prominent representatives of heretics, including Ban Kulin. The Council decisions were delivered to King Emeric in Hungary, and were accompanied with an oath that they would be respected.

When Stefan Nemanjić (1196–1227) assumed the grand župan's throne in Serbia, church circumstances did not change significantly in that area. After the civil war (1202–1204/1205), Vukan enjoyed the grand župan title for a short period, but not even then was Orthodoxy jeopardised in any way. After the civil war and Stefan's return to the grand župan's throne, Sava Nemanjić came to Serbia and reconciled the quarrelling brothers. After Stefan's successful warfare in the 1207–1216 period, Serbia widened its borders. The territorial expansion also implied the inclusion into Serbia of two new bishopric centres – Prizren and Naissus, including parts of the Bishopric of Skopje – župa Morava and Vranje. Having reconciled his brothers Stefan and Vukan and after being ordained archimandrite in Thessaloniki, Sava accepted Stefan's plea to remain in Studenica and be its hegumen. In Studenica, Sava compiled the Typikon for the monastery, which, though largely based on the Typikon of Hilandar, was an independent adaptation of the Evergetis Typikon. Important changes from the Typikon of Hilandar are reflected in two chapters on the monastery's freedom and the way of electing the first hegumen. The rank of archimandrite that Sava introduced into Serbia was nothing else but a new name for the *first hegumen*. By the Typikon of Studenica, Sava prescribed the manner of his election and external features, i.e. he transposed the *Greek law* under which he himself was elevated to that rank a few years earlier in Thessaloniki. Thus, having fulfilled his brother Stefan's plea, Sava remained in Serbia as Studenica's hegumen and archimandrite. After organising state and ecclesiastical circumstances in Serbia, archimandrite Sava left Studenica and his homeland and returned to Mount Athos in around 1216/1217.

It was at that time that Stefan repeated his request with the Pope to bestow upon him the royal crown. Pope Honorious III send his legate who crowned Stefan Nemanjić king in the Church of St Peter and Paul in 1217. Not long after Stefan's coronation, Sava left Mount Athos and went to Emperor Theodore II Laskaris in Nicaea, where he managed to obtain autocephaly for the Serbian Church vis-à-vis the Archbishopric of Achrida. Sava became the first Serbian archbishop. All this happened in Nicaea in 1218/1219. Of course, the then Archbishop of Achrida Demetrios Chomatianos protested against these events. Sava then returned to Mount Athos. Then, through Thessaloniki,

where he most probably worked on his Nomocanon, he came to Serbia with the aim to organise the newly founded Serbian Archbishopric. Sava went to Žiča where he ordained Serbian bishops, if we are to believe Domentian before April 1219 or any time during 1219. Upon its establishment, the Serbian Archbishopric had twelve bishoprics – four old (Ras, Ulpiana, Prizren and Naissus) from the Archbishopric of Achrida, and eight new (Zeta, Hum, Dabar, Moravica, Hvosno, Budimlja, Toplica and Žiča). The Archbishop's see was placed in Žiča. After the ordainment of bishops in Žiča, Sava convened a great council, following in his father's footsteps, in order to protect his country against heretic teachings. After the death of King Stefan in 1227, Sava crowned his nephew Radoslav and left Serbia on his way to the Holy Land which he visited in 1229. Returning from the Holy Land, Sava visited Nicaea and then came again to Mount Athos and Serbia. As a change on the royal throne was accompanied with a change in church hierarchy, Sava's disciple Arsenije was designated his successor. There are no explicit confirmations that the Archbishopric's see was transferred from Žiča to Peć during Arsenije's archbishopric rule (1234–1263).

In the early 13th century, there are not many data in the Littoral about the relationship between the Archbishopric of Ragusa and the newly established Archbishopric of Antivari, i.e. the sources from the first decades after the establishment of the Archbishopric of Antivari did not record any protest of the Church of Ragusa. It is clear from the sources that the Church of Antivari was recognised in the Roman Catholic world during Popes Innocent III and Honorius III. However, such relationship changed already at the time of Pope Gregory IX. Pope Gregory recognised the old rights to the Archbishopric of Ragusa by a bull of 1227, which implied rights over Dioclean towns. Apart from this, all violations that were explicitly condemned at the Council of Antivari in 1199 took place in the Archbishopric of Antivari. In 1238, Gregory IX once again issued a bull to the Church of Ragusa, confirming his predecessor's decisions. Responding to these events, the Bishop of Dulcigno Marko decided to recognise the supremacy of the Church of Ragusa. The dispute between the two churches – of Ragusa and Antivari, marked the pontificate of Pope Innocent IV (1243–1254). Direct agitation of the Church of Ragusa against the Church of Antivari began in 1247. Despite the wish to resolve the dispute on the Ragusa-Antivari line, in the presence of papal legates, this did not take place and the entire case came before the Pope. The conflict became even more complicated as the Pope himself often differently treated the rights of the two churches. Both sides were carefully preparing themselves for the oncoming dispute before the Pope. At the same time, the inhabitants of Ragusa aimed to solve within this conflict the dispute that the Church of Ragusa had with the Bosnian Bishopric, which occurred at

the moment when the Pope subordinated the Bosnian Bishopric to the Kalocsa Archbishop in 1247. Thus, in 1252 the final dispute between two churches began before the Pope, of which minutes have been preserved. According to the minutes, the Ragusan side put forward highly convincing arguments, which the Church of Antivari attempted to dispute. There was no final verdict in favour of one or the other church. Still, judging by the later actions of Pope Innocent IV, it is clear that the Church of Antivari emerged victorious, with its new archbishop consecrated by the Pope himself in 1253. Although the Church of Ragusa protested against such an act, popes continued to offer full support to the Archbishopric of Antivari and it became clear that the dispute was solved in its favour.

After the Bilino Polje abjuration, the first data on heresy appeared in Bosnia in 1221. Due to the appearance of the heretics, the Pope engaged the legate Aconcius, but there are no data on his concrete moves in this regard. The Pope quickly changed Aconcius' mission with a more resolute move and engaged the Kalocsa Archbishop Ugrin to launch a crusade against the heretics. However, as the heretics kept progressing, the Pope sent to Bosnia a new legate – James of Prenestine and also relied on the local ruler – Ban Matej Ninoslav, who at the time abandoned the heretic teachings and became a Catholic. Fighting the heretics, the Pope relied on Herzog Koloman, a Hungarian prince, but also on the Bosnian bishop – Dominican John of Wildeshausen, including Ponse, also a member of the Order of Preachers, because Ban Matej Ninoslav occasionally shifted and supported the heretical community, most probably out of state interests. Herzog Koloman often reported to the Pope on victories over the heretics, but despite this, sources confirm their presence in Bosnia. Due to the non-engagement in protecting the Bosnian Bishopric from the heretic perversity, in 1247 the Pope exempted the Bosnian Bishopric from jurisdiction of the Archbishopric of Ragusa and subordinated it to the Hungarian Kalocsa Archbishopric. About the same time, the see of the Bosnian Bishopric was moved from Vrhbosna to Đakovo in Slavonia.

In the second half of the 13th century, the Serbian state strengthened significantly. At the time of kings Dragutin and Milutin, Serbia saw considerable territorial expansion. In such circumstances, the Serbian Archbishopric widened its borders as well, but due to war events the Archbishopric's see was at the time most probably moved from Žiča to the Church of St Apostles in Peć. The Serbian Archbishopric then incorporated new bishoprics: Ibar-Zvečani, Skopje, Mačva-Belgrade and Braničevo.

In the last decades of the 13th century, the supremacy of the Archbishopric of Antivari was conspicuous in the Littoral. The Church of Ragusa remained confined to two suffragans only – the bishops of Ston and

Trebinje. However, even those rights were formal as neither of them occupied their chairs for almost an entire century, as both towns were in the Serbian territory and were inhabited mainly by Orthodox folk. The Bishop of Ston transferred his residence to Korčula, which is how the Ston-Korčula Bishopric was created. The Bishop of Trebinje moved to Ragusa where he received the island of Mrkan in possession, which is why these bishops were called Trebinje-Mrkan bishops as of the 14th century.

Judging by sources, the Serbian ruling house maintained a close relationship with the Roman Church, the Pope and his suffragans in the Littoral at the time. There is no more trace about the dispute between Ragusa and Antivari, but by the late 13th century the Church of Antivari entered into a dispute with Cattaro over spiritual rights to Catholic eparchies in Serbia's hinterland. Although periods of calm marked the manifestation of pretensions, the dispute lasted until the 15th century when it became clear that the Church of Antivari became victorious, whose ruler then assumed the resonant title of *primas regni Serviae*.

In the late 13th century, a vehement struggle against the heretics still raged in Bosnia. In this period, popes relied particularly on the work of the Little Brothers – Franciscans. Serbian King Dragutin also initiated a struggle against the heresy, in the areas conferred upon him for governance as he was a son-in-law of the Hungarian Queen – mother Elizabeth. Particularly unclear is the issue of the Orthodox Bishopric in Bosnia, which may be most likely recognised in the Belgrade-Mačva Bishopric. In the following century, the see of the Bosnian Catholic Bishop remained in Đakovo. Besides, the Dominicans never managed to restore their earlier influence, while the position of Franciscans was strengthened with the creation of the Bosnian Vicariate in the mid-14th century. However, despite this, the heresy in Bosnia progressed significantly and developed into an organised heretical community – the Church of Bosnia.

Библиографија

Извори:

Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta, Rerum Italicarum Scriptores XII, ed. L. A. Muratori, Milano 1728.

Annales Ragusini Anonimi item Nicolai de Ragnina, ed. S. Nodilo, MSHSM XIV, Scriptores I, Zagrabiae 1883.

Anonymi Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum, ed. H. Hagenmeyer, Heidelberg 1890.

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I, edd. L. Thalloczy, C. Jireček, E. Shufflay, Wien 1913.

Actes de Chilandar I. *Des origines à 1319*, édd. M. Živojinović, V. Kravari, Ch. Giros, Archives de l' Athos 20, Paris 1998.

Борилов синодик, изд. И. Божилов, А. Тотоманова, И. Билярски, София 2010.

Bullarium ordinis FF. praedicatorum I (aa. 1215–1280), ed. F. T. Ripolli, Romae 1729.

Bullarium Franciscanum I–II, ed. J. H. Sbaralea, Romae 1759–1761.

Византијски извори за историју народа Југославије I–IV, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1955–1971.

Byzantine monastic foundation documents II, edd. J. Thomas, A. Constantinides Hero, Washington, D. C. 2000.

Willermi Tyrensis archiepiscopi Historia rerum in partibus transmarinis gestarum a tempore successorum mahumeti usque ad annum domini MCLXXXIV, edd. A.-A. Beugnot, A. Le Prévost, Recueil des historiens des croisades, Historiens occidentaux I, Paris 1844.

Gelzer H., *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche* II, BZ 2 (1893) 22–72.

Gouillard J., *Le synodikon de l' orthodoxie*, TM 2 (1967) 1–316.

Gouillard J., *Une source grecque du Sinodikon de Boril. La lettre inédite du patriarche Cosmas*, TM 4 (1970) 361–374.

Гранић Ф., *Одговори охридског архиепископа Димитрија Хоматијана на питања српског краља Стефана Радослава*, Светосавски зборник 2, 149–189.

Gregorii I papae Registrum epistolarum I–II, edd. P. Ewald, L. Hartmann, *MGH Epp.* I–II, Berolini 1891–1899.

Gregorii VII registrum I–II, ed. E. Caspar, *MGH Epp. sel*. II/1–2, Berolini 1920–1923.

Грујић Р., *Легенда из времена цара Самуила о пореклу народа*, Гласник СНД 13 (1933) 1–3.

Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora, ed. G. Prinzing, Berlin – New York 2002.

Доментијан, *Живот Св. Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865.

Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Љ. Јухас–Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 2001.

Dondaine A., *Les actes du concile albigeois de Saint – Félix de Caraman*, Miscellanea Giovanni Mercati, Studi e testi 125, Vaticano 1946.

Documenta historiae chroaticae periodum antiqam illustrantia, ed. F. Rački, Zagrabiae 1877.

Дубровачка акта и повеље I–1, прир. Ј. Радоњић, Београд 1934.

Dujčev I., *L'epistola sui bogomili del patriarca constatinopolitano Teofilatto*, Medioevo byzantino–slavo I, Roma 1965.

Einhardi Annales, ed. G.H. Pertz, *MGH* SS I, Hannoverae 1819, 135–218.

Euthymii Zygabeni Panoplia dogmatica, PG 130, ed. J. P. Migne, Paris 1865, coll. 19–1359.

Euthymii monachi venerabilis coenobii Periblebtae liber invectivus contra haeresim exsecrabiliumet impiorum haereticorum qui Phundagiatae dicuntur, PG 131, ed. J. P. Migne, Paris 1864, coll. 48–57.

Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило II, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866.

Законоправило Светога Саве, прир. М. Петровић, Љ. Штављанин–Ђорђевић, Београд 2005.

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I *(1186–1321)*, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011.

Иванов Й., *Богумилски книги и легенди*, София 1925.

Иванов Й., *Български старини из Македония*, София 1970.

Imp. Iustiniani Novellae I, ed. C. E. Z. von Ligenthal, Lipsiae 1881.

Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. A Meineke, Bonnae 1836.

Iohannis diaconi chronicon Venetum et Gradenese usuque ad. a. 1008., ed. G. H. Pertz, *MGH SS* VII, Hannoverae 1846, 4–38.

Kehr P., *Papsturkunden in Rom*, Nachrichten von der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 2 (1900) 148–149.

Козма Пресвитеръ, болгарскій писатель X века, изд. М. Г. Попруженко, Български старини XII, София 1936.

Kukuljević I., *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* II, Zagreb 1875.

Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I. Le texte, éd. P. Lemerle, Paris 1979.

Liber pontificalis I–II, ed. L. Duchesne, Paris 1955.

Lupi Protospatharii annales a. 855–1102, ed. G. H. Pertz, *MGH SS* V, Hannoverae 1844, 52–63.

Luccari G., *Copioso ristreto de gli Annali di Rausa*, Venetia 1605.

Ljetopis pop Dukljanina, prir. V. Mošin, Zagreb 1950.

Милаш Н., *Правила православне цркве с тумачењима* I, Нови Сад 1895.

Мирослављево јеванђеље, прир. Н. Родић, Г. Јовановић, Београд 1986.

Мошин В., *Сербская редакция синодика в неделю православия. Анализ текстов*, Византийский временик 16 (1959) 317–394.

Мошин В., *Сербская редакция синодика в неделю православия*. *Тексты*, Византийский временик 17 (1960) 278–353.

Nicolai I. papae epistolae, ed. E. Perels, *Epp. Carolini aevi* IV, *MGH Epp*. VI, Berolini 1925, 257–690.

Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, edd. J. Darrouzès, Paris 1981.

Oikonomidès N., *Les listes de préséance Byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.

Орбин М., *Краљевство Словена,* прир. С. Ћирковић, Зрењанин 2006.

Острогорски Г., *Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 89–114.

Писци средњовјековног латинитета, прир. Д. Синдик, Г. Томовић, Цетиње 1996.

Photius eppistolae et amphilochia III, edd. B. Laurdas, L. G. Westerink, Leipzig 1985.

Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica, edd. M. Pinder G. Parthey, Berolini 1860.

Raimundi de Aguilers, Canonici Podiensis, Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem, Recueil des historiens des Croisades, Historiens occidentaux III, Paris 1866.

Regesta pontificum Romanorum, ed. Ph. Jaffé, Lipsiae 1885.

S. Agathonis papae epistolae, PL 87, ed. J. P. Migne, Paris 1863, coll. 1161–1258.

Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio, ed. J. D. Mansi, I–XXXI, Florentiae – Venetiis 1758–1798.

Свети Сава, *Сабрана дела*, изд. Т. Јовановић, Београд 1998.

Србљак І. Службе, канони и акатисти, прир. Ђ. Трифуновић, прев. Д. Богдановић, Београд 1970.

Стари српски записи и натписи I, прир. Љ. Стојановић, Београд 1902.

Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, изд. Љ. Јухас–Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999.

Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1973.

Теодосије Хиландарац, *Житије Петра Коришког*, изд. Т. Јовановић, Књижевна историја 12/48 (1980) 635–681.

Томовић Г., *Морфологија ћириличних натписа на Балкану*, Београд 1974.

Theiner A., *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia* I, Romae 1863.

Theiner A., *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I, Romae 1859.

Theophylacti Achridensis Epistulae, ed. P. Gautier, Thessalonique 1986.

Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum, edd. O. Perić. D. Karbić, M. Matijević Sokol, J. Ross Sweeney, Budapest – New York 2006.

Ћоровић В., *Пролошко житије св. Саве*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 77–87.

Farlati D., *Illiricum Sacrum* VI–VII, Venetiis 1800–1817.

Fragmenta registri Iohannis VIII papae, ed. E. Caspar, *Epp. Carolini aevi* V, *MGH Epp.* VII, Berolini 1928, 273–312.

Hieroclis Synecdemus et notitiae Graecae episcopatum, ed. G. Parthey, Berolini 1866.

Хиландарска оснивачка повеља Светога Симеона и Светога Саве, Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрлић, И. Брајовић, Осам векова, 49–60.

Historia de expeditione Friderici Imperatoris (Der sogenannte Ansbert), *Quellen zur geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.*, ed. A. Chroust, *MGH SS rer. Germ. N. S.* V, Berolini 1928, 1–115.

Historia quae dicitur gesta dei per Francos, edita a venerabili Domno Guiberto, abbate monasterii Sanctae Mariae Novigenti, Recueil des historiens des Croisades, Historiens occidentaux IV, Paris 1879.

Historia Salonitana Maior, прир. Н. Клаић, Београд 1967.

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I, edd. M. Kostrenčić, J. Stipišić, M. Šamšalović, Zagrabiae 1967.

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–VI, ed. T. Smičiklas, Zagrabiae 1904–1908.

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Supplementa I, edd. H. Sirotković, J. Kolanović, Zagreb 1998.

Codice diplomatico Barese I–III, edd. G. B. Nitto de Rossi, F. Nitti di Vito, Bari 1897–1899.

Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio I, edd. Gy. Moravcsik, R. H. J. Jenkins, Washington 1967[2].

Costantino Porfirogenito, *De thematibus*, ed. A. Pertusi, Vaticano 1952.
Chronica Ragusina Junii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Ioannis Gundulae (1451–1484), ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893.
Chronographiae quae Theophanis Continuati nominee fertur liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur, ed. I. Ševčenko, Berolini 2011.
Шишић Ф., *Летопис попа Дукљанина,* Београд – Загреб 1928.

Литература:

Anastos M., *The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732/33*, Studi Bizantini e neo ellenici 9 (1957) 14–31.
Ангелов Д., *Богомилството в България*, София 1969.
Angold M., *Church and Society in Bizantium under the Comneni*, Cambridge – New York, 1995.
Антоновић М., *Град и жупа* у *Зетском приморју и северној Албанији*, Београд 2003.
Антоновић М., *Србија и Лионска унија*: *неуспео покушај приближавања*, 950 година од Великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке крсташа (1204), Београд 2005, 113–131.
Антоновић М., *Црквена политика краља Милутина у северној Албанији у светлу западноевропских извора*, Манастир Бањаска и доба краља Милутина, ур. Д. Бојовић, Косовска Митровица 2007, 19–30.
Архитектура Немањићког доба I, прир. М. Чанак–Медић, Ђ. Бошковић, Београд 1986.
Ahrweiler H., *Sur la date De themathibus de Constantin VII Porphyrogénète*, TM 8 (1981) 1–5
Бабић Г., Кораћ В., Ћирковић С., *Студеница*, Београд 1986.
Баришић Ф., *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, ХЗ 2 (1971) 31–58.
Basić I., *Venerabilis presul Johannes. Historijski Jovan Ravenjanin i začetci crkvene organizacije u Splitu u VII. stoljeću*, Povjesni prilozi 29 (2005) 7–28.
Basić I., *Pristupna razmatranja uz popise biskupa Zapadnoga Ilirika u aktima crkvenih koncila u Saloni 530. i 533. godine*, Tusculum 2 (2009) 59–70.
Благоев Н., *Беседата на Презвитер Козма против богомилите*, Годишник на Софиския Университет XVIII, София 1923.
Благојевић М., *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983) 45–126.
Благојевић М., *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 45–62.

Благојевић М., *Српско краљевство и државе у делу Данила* II, Данило II и његово доба, Београд 1991, 139–155.

Благојевић М., *Студеница – манастир заштитника српске државе*, Студеница, 51–66.

Благојевић М., *Хиландарски поседи на Косову и Метохији (XII –XV века),* ХЗ 12 (2008) 11–34.

Богдановић Д., *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980.

Божилов И., *Иван I Асен и Стефан Немања – Свети Симеон: Родоначелници две породице – две династије*, Стефан Немања – Свети Симеон, 47–54.

Бојчевић М., *Свети Петар Коришки и његов манастир*, Скопље 1940.

Бубало Ђ., *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, ЗРВИ 46 (2009) 201–229.

Бубало Ђ., *Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу манастиру Хиландару*, ССА 9 (2010) 233–241.

Bubalo Đ., Mitrović K., Radić R., *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu*, Beograd 2010.

Budak N., *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994.

Bujan S., *La Chronique du prêtre de Dioclée. Un faux document historique*, REB 66 (2008) 5–38.

Burgmann L., *Der Codex Vaticanus Graecus 1167 und der serbische Nomokanon*, ЗРВИ 34 (1995) 91–106.

Büttner E., *Erzbischof, Leon von Ohrid (1037–1056), Leben und Werk (mit den Texten seiner bisher unedierten asketischen Schrift und seiner drei Briefe an den Papst)*, Bamberg 2007.

Varona P., *Contribución al problema de la cronología y las fuentes de la "Vita Basilii"*, BZ 101 (2009) 739–775.

Vedriš T., *Još jedan franački teolog u Dalmaciji: Amalarije iz Metza i njegovo putovanje u Carigrad 813. godine*, HZ 58 (2005) 1–27.

Војводић Д., *Зидно сликарство у цркви Св. Ахилија у Ариљу*, Београд 2005.

Vojvodić D., *Un regard nouveau sur la représentation du Concile de saint-Syméon-Nemanja à Arilje*, Cahiers Balkaniques 31 (2000) 11–20.

Gerasimov T., *Un sceau en plombe de Georges fils du roi Bodine*, Studia historico–philological Serdicensia I, Serdicae 1938, 217–218

Гюзелев И., *Бележки върху йерархическия статус на българската църква и нейния върховен предстоятел през първия век от покръстването 865–971*, Религия и църква в българия, София, 1997, 98–107.

Glušac V., *Problem bogomilstva i pravoslavlje „crkve bosanske"*, Godišnjak 5 (1953) 105–138.

Goldstein I., *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.

Гранић Ф., *Оснивање архиепископије у граду Justiniana Prima 535. године пре Хр.*, Гласник СНД 1 (1925) 113–134.

Grumel V., *L'Annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calebre au patriarcat de Constantinople, Recherches de sciences religieuses* 40 (1952) 191–200.

Gulin A., *Srednjovekovna barska (nad)biskupija i Kaptol*, Hrvatsko-crnogorski dodiri, 107–125.

Gulin A., *Srednjovjekovni dubrovački kaptol*, Tisuću godina Dubrovačke (Nad)biskupije, 175–196.

Dabinović A., *Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju Carigradske patrijaršije?*, Rad JAZU 239 (1930) 151–254.

Дагрон Ж., *Цар и првосвештеник*, Београд 2001.

Darrouzès J., *Listes épiscopales du concile de Nicéé* (787), REB 28 (1970) 5–76.

Dvornik F., *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris 1926.

Динић М, *Браничево у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, 84–113.

Динић М., *Област краља Драгутина после Дежева*, Српске земље у средњем веку, 123–147.

Динић М., *Повеље кнеза Десе о Мљету*, Прилози за КЈИФ 28/1–2 (1962) 5–16.

Динић М., *Средњовековни Срем*, Српске земље у средњем веку, 270–285.

Динић М., *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, ЗФФБ 3 (1955) 69–94.

Драгојловић Д., *Богомилство на Балкану и у Малој Азији* II, Београд 1982.

Драгојловић Д., *Крстјани и јеретичка црква босанска*, Београд 1987.

Дринов М., *О нѣкоторыхъ трудахъ Димитрія Хоматіана, какъ историческомъ матеріалѣ*, Византийский временик 17 (1894) 319–340.

Dujčev I., *Zur Datierung der Homelie des Cosmas*, Medioevo byzantino-slavo I, Roma 1965, 317–320.

Ђурић В., *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, ЗРВИ 10 (1967) 121–148.

Eubel C., *Hierarchia catholica Medii Aevii (ab anno 1198 usque ad annum 1431)*, Monasterii 1913.

Живојиновић М., *Историја Хиландара* I *(од оснивања манастира 1198. до 1335. г.)*, Београд 1998.

Живојиновић М., *О боравцима Светог Саве у Солуну*, ИЧ 24 (1977) 63–71.

Живојиновић М., *Света Гора око 1204. године*, 950 година од великог раскола и 800 година од пада Цариграда у руке крсташа, Београд 2005, 91–98.

Живојиновић М., *Солунски метох манастира Хиландара*, ЗРВИ 37 (1998) 111–119.

Живојиновић М., *Стефан Немања као монах Симеон*, Стефан Немања – Свети Симеон, 101–113.

Живковић Т., *Gesta Regum Sclavorum* II, Београд 2009.

Живковић Т., *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, ЗРВИ 43 (2006) 451–466.

Живковић Т., *Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025)*, Београд 2002.

Живковић Т., *О племенском устројству и војној снази подунавских Словена у VI и VII веку*, ЗРВИ 35 (1996) 95–116.

Живковић Т., *О такозваном Дувањском сабору*, Зборник за историју БиХ 4 (2004) 45–66.

Živković Т., *On the foundation of Ragusa: The Tradition vs. Facts*, ИЧ 54 (2007) 9–25.

Живковић Т., *Поход бугарског цара Самула на Далмацију*, ИЧ 49 (2002) 9–25.

Живковић Т., *Словени и Ромеји*, Београд 2000.

Живковић Т., *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004.

Zeiller J., *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l' Empire Romain*, Paris 1918.

Zirdum A., *Franjevci i bosansko–humski krstjani*, Fenomen „krstjani" 499–537.

Златарски В. Н., *История на българската държава през срѣднитѣ вѣкове II. България подъ византийско владиченство (1018–1187)*, София 1934.

Историја српског народа I, ур. С. Ћирковић, Београд 1981.

Историја Црне Горе I–II/1, Титоград 1967–1970.

Јанковић М., *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.

Јанковић М., *Епископије Српске цркве 1220. године*, Сава Немањић – Свети Сава, 73–84.

Јиречек К., *Историја Срба* I–II, Београд 1952.

Јиречек К., *Романи у градовима Далмације током средњега века*, Зборник Константина Јиречека II , прир. Г. Острогорски, Београд 1962.

Калић Ј., *Држава и црква у Србији XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 129–137.

Калић Ј., Европа и Срби. Средњи век, ур. Т. Живковић, Београд 2006.

Калић Ј., *Ниш у средњем веку*, Европа и Срби, 369–409.

Калић Ј., *Престо Стефана Немање*, Европа и Срби, 173–185.

Калић Ј., *Претече Жиче: Крунидбена места српских владара*, Европа и Срби, 207–216.

Калић Ј., *Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку*, ЗРВИ 44/1 (2007) 197–208.

Калић Ј., *Српски државни сабори у Расу*, Европа и Срби, 185–195.

Калић Ј., *Српско-византијски сукоб 1168. године*, ЗФФБ 11/1 (1970) 193–204.

Калић Ј., *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Европа и Срби, 125–141.

Кисас С., *О времену склапања брака Стефана Радослава са Аном Комнином*, ЗРВИ 18 (1978) 131–139.

Klaić N., Petricioli I., *Prošlost Zadra* II. *Zadar u srednjem veku*, Zadar 1976.

Kniewald D., *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU 270 (1949) 115–276.

Коматина И., *Ана Дандоло–прва српска краљица*?, ЗМСИ 89 (2014) 7–22.

Коматина И., *Историјска подлога чудâ Св. Симеона у Житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног*, ЗРВИ 51 (2014) 112–134.

Коматина П., *Византијска титула Константина Бодина*, ЗРВИ 48 (2011) 61–76.

Коматина П., *Моравски епископ Агатон на Фотијевом сабору* 879/880. г., Српска теологија данас 2009. Први годишњи симпосион, Београд 2010, 359–368.

Коматина П., *Оснивање Патраске и Атинске митрополије и Словени на Пелопонезу*, ЗРВИ 46 (2009) 27–52.

Коматина П., *Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије*, Византијски свет I, 41–56.

Коматина П., *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, ЗРВИ 49 (2012) 159–186.

Komatina P., *Traduction des titres de souverains et de chefs étrangers dans le monde byzantin au Xe siècle – la forme et l'essence*, Remanier, métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, édd. S. Marjanović – Dušanić, B. Flusin, Belgrade 2011, 131–148.

Коматина П., *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, Београд 2014.

Кондић В., Поповић В., *Царичин град*, Београд 1977.

Корać В., *Свети Пантелејмон у Нишу, Задужбина Стефана Немање*, Стефан Немања – Свети Симеон, 164–169.

Корać В., *Седишта двеју западних Савиних епископија: Стон и Превлака*, Свети Сава у српској историји, 88–91.

Корać В., *Студеница Хвостанска*, Београд 1976.

Костић Д., *Учешће Св. Саве у канонизацији Св. Симеона*, Светосавски зборник 1 (расправе), Београд 1936.

Košćak V., *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925–928*, HZ 33–34 (1980/1981) 291–355.

Krasić S., *Djelovanje dominikanaca u srednjem vijeku*, Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, 173–240.

Krsmanović B., *The Byzantine Province in Change (on the Threshold Between the 10th and the 11th Century)*, Begrade–Athens 2008.

Крсмановић Б., *О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије*, Византијски свет I, 17–39.

Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije (1089–1989), prir. Ž. Puljić, F. Topić, Sarajevo 1991.

Lea H. Ch., *A History of The Inquisition of The Middle Ages* II, New York 1888.
Лексикон српског средњег века, прир. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999.
Lexikon zur byzantinsichen Gräzität, besonders des 9.–12. Jahrhunderts, 5. Faszikel, ed. E. Trapp, Wien 2005.
Lounghis T. C., *Sur la date de De themathibus*, REB 31 (1973) 299–305.
Lupis V. B., *Pregled povjesti stonske biskupije od osnutka do 1541. godine*, Tisuću godina Dubrovačke (Nad)biskupije, 197–217.
Љубинковић Р., *Традиција Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа*, Старинар, Н. С. 17 (1966) 61–75.
Љубинковић Р., *Хумско епархиско властелинство и црква Светог Петра у Бијелом Пољу*, Старинар, Н. С. 9–10 (1959) 97–124.
Majnarić I., *Papinski kapelan Ivan od Casamarija i Bilinopoljska abjuracija 1203. Papinski legat koji to u Bosni nije bio?*, Radovi Zavoda za povijesne znanosi Hrvatske akademije znanosi i umjetnosti u Zadru 50 (2008) 1–13.
Majnarić I., *Papinski poslanik Akoncije u Dalmaciji i Hrvatskoj 1219.–1223.*, Analecta Croatica Christiana 40 (2009) 79–99.
Максимовић Љ., *„Византинизми" краља Стефана Радослава*, ЗРВИ 46 (2009) 139–147.
Максимовић Љ., *О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију*, ЗФФ 14/1 (1979) 69–76.
Максимовић Љ., *О години преноса Немањиних моштију у Србију*, ЗРВИ 24–25 (1986) 437–444.
Максимовић Љ., *О хронологији словенских упада на византијску територију крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година VI века*, ЗРВИ 8/2 (1964) 263–271.
Максимовић Љ., *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 31–43.
Максимовић Љ., *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35 (1996) 155–174.
Максимовић Љ., *Северни Илирик у VI веку*, ЗРВИ 19 (1980) 17–57.
Маринковић Р., *Историја настанка Живота господина Симеона од светога Саве*, Сава Немањић – Свети Сава, 201–213.
Маринковић Р., *Немањина дворска канцеларија*, Стефан Немања–Свети Симеон, 131–136.
Margetić L., *Marginalije uz rad V. Košćaka » Pripadnost istočne obale...«*, HZ 36 (1983) 255–286.
Margetić L., *Neka pitanja Abjuracije iz 1203. godine*, Fenomen „krstjani", 27–103.
Марјановић–Душанић С., *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994.
Марјановић–Душанић С., *Повеља краља Милутина опатији Св. Марије Ратачке*, ССА 1 (2002) 13–29.

Marković I. *Dukljansko–barska metropolija*, Zagreb 1902.
Марковић М., *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009.
Markus R. A., *Carthage – Prima Iustiniana – Ravenna: An aspect of Iustinian's Kirchenpolitik*, Byzantion 49 (1979) 277–302.
Миљковић Б., *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008.
Mitrović K., *Mletački episkopi Kotora*, Beograd 2007.
Митровић К., *Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији*, Споменица академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 289–305.
Мишић С., *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју 4/2–3 (1997) 133–146.
Мишић С., *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, Свети Сава у српској историји, 93–104.
Мишић С., *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002.
Мишић С., *Српско–бугарски односи на крају XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 333–340.
Младеновић Ј., *Студенички игумани*, Осам векова, 337–345.
Moutsopoulos N., Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα, Thessalonikē 1989.
Мошин В., *Правни списи светога Саве*, Сава Немањић – Свети Сава, 101–128.
Мргић Ј., *Северна Босна 13–16. века*, Београд 2008.
Мргић–Радојичић Ј., *Доњи краји*: *Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002.
Mullett M., *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Arcbishop*, Aldershot (UK) und Brookfied/Vermont 1997.
Naxidou E., *An Aspect of the Medieval History of the Archbishopric of Ohrid: its Connection with Justiniana Prima*, Byzantinoslavica 64 (2006) 153–191.
Neralić J., *Srednjovjekovna Bosna u diplomatičkim spisima Rimske kurije*, Fenomen „krstjani", 371–387.
Нешковић Ј., *Ђурђеви ступови у старом Расу*, Краљево 1984.
Нешковић Ј., *Нека отворена питања о црквеном градитељству у доба Стефана Немање*, Стефан Немања – Свети Симеон, 199–206.
Нешковић Ј., Николић Р., *Петрова црква код Новог Пазара*, Београд 1987.
Николајевић–Стојковић И., *Рељефи из Билимишћа, Зеница*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 245–252.
Николајевић–Стојковић И., *Скулптура средњовековних цркава Босне и Херцеговине*, ЗРВИ 5 (1958) 111–123.
Nikolajević–Stojković I., *La sculpture ornamentale au XIIe siècle, en Bosnie et an Herzégovine*, ZRVI 8/2 (1964) 295–309.

Николова Б., *Устройство и управление на българската православна църква (IX – XIV век)*, Софиъ 1997.
Nicol D., *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957.
Nicol D., *Ecclesiastical relations between the despotate of Epirus and the kingdom of Nicaea in the years 1215 to 1230*, Byzantion 22 (1952) 207–228.
Новаковић Б., *Дукља у спису De administrando imperio*, ЗРВИ 49 (2012) 75–85.
Новаковић Б., *Карта као извор за поглавље 29–36 списа De administrando imperio*, Иницијал 1 (2013) 33–47
Новаковић С., *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Сабрана дела II. Списи из историјске географије, Београд 2003, 61–102.
Oakeshott W., *Mozaici Rima*, Beograd 1977.
Obolensky D., *The Bogomiils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge 1948.
Оболенски Д., *Византијски комонвелт*, Београд 1991.
Оболенски Д., *Шест византијских портрета*, Београд 1991.
Острогорски Г., *Историја Византије*, Београд 1959.
Острогорски Г., *Једно српско посланство цару Василију II*, Византија и Словени, Београд 1970, 148–157.
Павловић Л., *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965.
Папахрисанту Д., *Атонско монаштво*, Београд 2003.
Петковић В., *Преглед црквених споменика кроз повесницу српскога народа*, Београд 1950.
Петровић М., *Архимандритско достојанство Светога Саве*, Свети Сава у српској историји, 39–50.
Петровић М., *О Законоправилу или Номоканону светога Саве*, Београд 1990.
Петровић М., *Помен богомила – бабуна у Законоправилу светога Саве и „црква босанска“*, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 263–283.
Петровић М., *Св. Сава на Жичком сабору 1221. године и латинска јерес*, ИЧ 45–46 (1998–1999) 11–29.
Петровић М., *Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила – српског Номоканона*, ИЧ 49 (2003) 27–45.
Петровић М., *Црквенодржавна идеологија Светога Саве у Студеничком типику*, Осам векова, 75–98.
Peričić E., *Sclavorum regnum Grgura barskog*, Bar 1998.
Пириватрић С., *Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина VII Порфирогенита*, ЗРВИ 36 (1997) 173–201.
Пириватрић С., *Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодршци области српског престола“*, ЗРВИ 48 (2011) 89–118.
Пириватрић С., *Прилог хронологији почетка Немањине власти*, ЗРВИ 29–30 (1991) 125–136.

Пириватрић С., *Самуилова држава*, Београд 1997.
Pirivatrić S., *Some Notes on the Byzantine–Bulgarian Peace Treaty of 927*, Byzantinoslovaca II, Bratislava 2008, 43–48.
Поповић В., *Јужноподунавске провинције у касној антици од краја 4. до средине 5. века*, Sirmium, 201–239.
Поповић В., *Последњи епископ Сирмијума*, Sirmium, 265–278.
Поповић Д., *Гроб Светог Симеона у Студеници*, Осам векова, 155–166.
Поповић Д., *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006.
Поповић Д., *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, Студеница, 491–502.
Поповић М., *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд 2010.
Прерадовић Д., *Култови светитеља у византијским градовима на источној обали Јадрана (VI–IX век)*, Ниш и Византија X (2011) 523–535.
Прерадовић Д., *Преноси реликвија из Византије на Јадран у периоду између VI и XI века*, Ниш и Византија XI (2012) 187–207.
Prinzing G., *Die autokephale byzantinische Kirchenprovinz Bulgarien/Ohrid*, Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia 22–27 August 2011, I. Plenary Papers, Sofia 2011, 389–413.
Prinzing G., *The autocephalous Byzantine ecclesiastical province of Bulgaria/Ohrid*, Bulgaria Mediaevalis 3(2012) 355–383.
Prinzinig G., *Enstehung und Rezeption der Justiniana Prima–Theorie im Mittelalter*, Byzantinobulgarica 5 (1978) 269–287.
Prinzing G., *A quasi patriarch in the state of Epiros: The autocephalous archbishop of „Boulgaria" (Ohrid) Demetrios Chomatenos*, ЗРВИ 41 (2004) 165–182.
Prlender I., „Totius *gentis metropolim"*, HZ 51 (1998) 1–16.
Puljić I., *Uspostava Dubrovačke metropolije*, Tisuću godina Dubrovačke (Nad)biskupije, 15–56.
Равић И., *Писмо барског епископа Гргура сплитском канонику Гвалтерију*, ССА 10 (2011) 183–190.
Равић И., *Уговор хумског кнеза Мирослава и Дубровчана*, ССА 11 (2012) 11–23.
Радић Р., *Обласни господари у Византији крајем XII и првим деценијама XIII века*, ЗРВИ 24–25 (1986) 151–289.
Радић Р., *Свети Сава и смрт обласног господара Стреза*, Свети Сава у српској историји, 51–61.
Радић Р., Корać Д., *Београдски Парижанин на двору монголског кана. Цртица за историју Београда у XIII веку*, Словенско средњовековно наслеђе, прир. И. Шпадијер, Т. Јовановић, З. Витић, Београд 2001, 493–503.

Radojičić Đ. Sp., *La date de la conversion des Serbes*, Byzantion 22 (1952) 253–256.

Радојчић Н., *Свети Сава и автокефалност српске и бугарске цркве*, Глас СКА 179 (1939) 179–258.

Радојчић Св., *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934.

Ransiman S., *Srednjovekovni maniheizam*, Čačak–Beograd 2008.

Rački F., *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI vieku. Bogomili i patareni*, Beograd 1931.

Rački F., *Pismo prvovienčanoga kralja srbskoga Stjepana I papi Honoriju III god. 1220*, Starine JAZU 7 (1875) 53–56.

Runciman S., *The Medieval Manichee*, Cambridge 1947.

Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ђурић, Београд 1979.

Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ћирковић, Београд 1998.

Sirmium, град царева и мученика, ур. Д. Познановић, Сремска Митровица 2003.

Slišković S., *Dominikanci i bosansko-humski krstjani*, Fenomen „krstjani", 479–498.

Снегаров И., *История на Охридската архиепископия* I, София 1995.

Solovjev A., *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, Godišnjak 5 (1953) 1–103.

Србљак І. Службе, канони и акатисти, прир Ђ. Трифуновић, прев. Д. Богдановић, Београд 1970.

Српске земље у средњем веку, прир. С. Ћирковић, Београд 1978.

Станковић В., *Идејна начела Константина Порфирогенита и далматински Романи*, ЗРВИ 38 (1999/2000) 67–85.

Станковић В., *Комнини у Цариграду (1057–1185): еволуција једне владарске породице*, Београд 2006.

Станковић В., *Стефан Немањић и његов брат Сава у списима Димитрија Хоматина*, Византијски свет I, 111–118.

Станојевић С., *Борба за самосталност католичке црккве у немањићској држави*, Београд 1912.

Станојевић С., *О нападу угарског краља Андрије II на Србију*, ГЛАС СКА 161 (1934) 107–130.

Станојевић С., *Свети Сава и независност српске цркве*, Глас СКА 161 (1934) Београд 1934, 199–251.

Станојевић С., *Хронологија борбе између Стевана и Вукана*, Глас СКА 153 (1933) 93–101.

Стевовић И., *Историјски извор и историјско–уметничко тумачење: Богородичина црква у Топлици*, Зограф 35 (2011) 73–92.

Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, прир. Ј. Калић, Београд 2000.

Стефан Немања и Топлица, ур. Д. Бојовић, Ниш 2011.

Стојановић Љ., *Стари српски родослови и летописи*, Београд–Сремски Карловци 1927.

Студеница и византијска уметност око 1200. године, ур. В. Корać, Београд 1988.

Суботин–Голубовић Т., *Служба Светом Ивану Рилском у српском рукописном наслеђу*, Прилози за КЈИФ 68–69 (2002–2003) 135–145.

Суботић Г., *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, ИГ 1–2 (1958) 131–148.

Sforca F., *Bari e Kotor. Un singolare caso di rapporti fra le due sponde adriatiche*, Barii 1975.

Scheiner P*., Der Dux von Dalmatien und die Belagerund Anconas im Jahre 1173. Zur Italien- und Balkanpolitik Manuels I.,* Byzantion 41 (1971) 285–311.

Тарнанидис Ј., *Колико је св. Сава као личност могао да утиче на остварење автокефалије Српске цркве*, Сава Немањић – Свети Сава, 55–63.

Tisuću godina Dubrovačke (Nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenoga skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije/ metropolije (998.–1998.), prir. N. A. Ančić, Dubrovnik – Split 2001.

Тодић Б., *Апостол Андреја и српски архиепикопи на фрескама Сопоћана*, Трећа југословенска конференција византолога Крушевац 10–13. мај 2000, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд–Крушевац 2002, 369–378.

Тодић Б., *Архиепископ Лав – творац иконографског програма*, Византијски свет I, 119–136.

Тодић Б., *Представе Св. Симеона Немање, наставника праве вере и добре владе, у средњовековном сликарству*, Стефан Немања – Свети Симеон, 295–305.

Томовић Г., *Из историје средњег Полимља од VII до XVII века*, Манастир Светог Николе у Подврху 1606–2006, прир. Г. Марковић, Београд 2006, 23–57.

Томовић Г., *Натпис на цркви Св. Луке у Котору из 1195. године*, Црква Св. Луке кроз вјекове, ур. В. Корać, Котор 1997, 23–32.

Трифуновић Ђ., *Запис старца Симеона у Вукановом јеванђељу*, Прилози за КЈИФ 67 (2001) 63–85.

Трифуновић Ђ., *Ка почецима српске писмености*, Београд 2001.

Трифуновић Ђ., *О настанку списа Светога Саве у светлости неких агиолошких појединости*, Студеница у црквеном животу и историји српског народа, Богословље 31/1 (1987) 65–70.

Троицки С., *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије*, Глас САН 212 (1953) 155–199.

Ćirković S., *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, prir. B. Čović, D. Kovačević-Kojić, E. Redžić, Sarajevo 1987, 198–210.

Ћирковић С., *Доментијанова просопографија*, ЗРВИ 45 (2008) 141–155.

Ћирковић С., *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: босанска црква*, Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ 9 (1995) 7–34.

Ћирковић С., *Жича као архијерејско седиште*, Манастир Жича. Зборник радова, Краљево 2000, 11–15.

Ћирковић С., *Земља и град Мачва*, Прилози за КЈИФ 74 (2008) 3–20.

Ћирковић С., *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.

Ћирковић С., *Један прилог о бану Кулину*, ГНЧ 9/10 (1959) 71–77.

Ћирковић С., *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, Београд 1997.

Ћирковић С., *„Насељени градови" Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998) 9–32.

Ћирковић С., *Православна црква у средњовековној српској држави*, Српска православна црква 1219–1969, Споменица о 750–годишњици аутокефалности, ур. епископ Лаврентије, Београд 1969, 35–51.

Ћирковић С., *Свети Сава између истока и запада*, Свети Сава у српској историји, 27–38.

Ћирковић С., *Српске notitiae episcopatuum*, Споменица епископу шумадијском Сави. Зборник радова поводом 40 годишњице архијерејске службе др Саве (Вуковића) епископа шумадијског, Нови Сад 2001, 199–208.

Ћирковић С., *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, ЗФФБ 12–1 (1974) 311–319.

Ћирковић С., *Хиландарски метох у Зети*, ХЗ 10 (1998) 145–152.

Ћоровић В., *Бан Кулин*, ГНЧ 34 (1921) 13–41.

Ћоровић В., *Један српски натпис из XII вијека*, ГЗМ 23 (1911) 549–551.

Ћоровић В., *Питање о хронологији у делима Св. Саве*, ГНЧ 49 (1940) 1–68.

Ћоровић В., *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, Глас СКА 167 (1935) 3–47.

Узелац А., *Браничево и околне земље пре и после монголске инвазије (1241–1242)*, Браничево у историји Србије 3, Пожаревац–Београд 2008, 167–180.

Узелац А., *Ко је спалио Жичу?*, Браничевски гласник 6 (2009) 1–12.

Узелац А., *„Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!" - Поморавље у другој половини XII века*, Стефан Немања и Топлица, 97–107.

Фабер М., *Право барских надбискупа на наслов „примас Србије"*, ГЗМ 17 (1905) 445–477.

Falkenhausen V. v., *Eine byzantinische Beamtenurkunde aus Dubrovnik*, BZ 63 (1970) 10–23.

Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, prir. F. Šanjek, Sarajevo–Zagreb 2005.

Ферјанчић Б., *Автокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија*, Сава Немањић – Свети Сава, 65–72.

Ферјанчић Б., *Василије I и обнова византијске власти у IX веку*, ЗРВИ 36 (1997) 9–30.

Ферјанчић Б., *Када се Евдокија удала за Стевана Немањића?*, ЗФФ 8/1 (1964) 217–224.

Ферјанчић Б., *Србија и византиски свет у првој половини XIII века (1204–1261)* ЗРВИ 27/28 (1989) 103–148.

Ферјанчић Б., *Стефан Немања у византијској политици друге половине XII века*, Стефан Немања – Свети Симеон, 31–45.

Ферјанчић Б., Максимовић Љ. *Свети Сава и Србија између Епира и Никеје*, Свети Сава у српској историји, 13–25.

Ферлуга Ј., *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957.

Ферлуга Ј., *Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века*, ЗРВИ 8/2 (1964) 117–132.

Fine J., *The Late medieval Balkans*. *A critical survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman conquest*, The University of Michigan 1987.

Foretić V., *Povjest Dubrovnika do 1808*. I, Zagreb 1980.

Hamilton J., Hamilton B., *Christian dualist heresies in the Byzantine world c.650 – c.1450*, Manchester–New York 1998.

Harris R., *Dubrovnik: A history*, London 2003.

Harrison Thomson S., *Pre-hussite heresy in Bohemia*, English Historical Review 48 (1933) 23–42.

Hašimbegović E., *Prvi pomen krstjana u srednjovjekovnoj Bosni (Analiza izvora s kraja XII i početka XIII stoljeća*, Fenomen „krstjani“, 413–423.

Hrvatsko-crnogorski dodiri/crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povjesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja. Zbornik radova, prir. Lovorka Čoralić, Zagreb 2008.

Христу В. П. К., *Манастир Пресвете Богородице Евергетидске у Цариграду*, Осам векова, 61–73.

Чремошник Г., *Историјски споменици Дубровачког архива. Канцеларијски и нотарски списи 1278–1305*, Београд 1932.

Šanjek F., *Crkva bosanska: dualistička sljedba ili evanđeoski ideal zajedništava u duhu pracrkve*, Krščanstvo srednjovekovne Bosne, 157–172.

Šanjek F., *Papa Inocent III (1198–1216) i bosansko-humski krstjani*, Fenomen „krstjani, 425–438.

Šidak J., *Današnje stanje pitanja „crkve bosanske „ u historijskoj nauci*, HZ 7 (1954) 129–142.

Šidak J., *„Ecclesia Sclavoniae“ i misija dominikanaca u Bosni*, Studije o „Crkvi bosanskoj“, 177–209.
Šidak J., *Nova građa o akciji Rimske kurije u Bosni 1245. g.*, HZ 27–28 (1974–1975) 319–329.
Šidak J., *Oko pitanja „Crkve bosanske“ i bogumilstva,* Studije o „Crkvi bosanskoj“, 13–48.
Šidak J., Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu, Zagreb 1975.
Šišić F., *Povjest Hrvata od najstarijih dana do podkraj 1918.* I. *Za narodnih vladara*, Zagreb 1925.
Škegro A., *Bilino Polje primjer jedne historiografske kontroverz*e, Fenomen „krstjani“, 351–369.
Šuljak A., *Bosansko-humski krstjani i prijenos rezidencije bosanskih biskupa u Đakovo*, Fenomen „krstajani“, 441–454.

Списак карти:

Карта 1:
Римска административна и црквена организација
на Балкану V–VI век 38

Карта 2:
Политичка и црквена организација на Балкану VII –IX век 49

Карта 3:
Црквена организација на Балкану X век 72

Карта 4:
Црквена организација у српским земљама и суседству
XI и XII век 122

Карта 5:
Црквена организација у српским земљама и суседству XII век 221

Карта 6:
Црквена организација у српским земљама XIII век 299

Регистар

Авари, 37, 39–43, 45, 150
Агатон (678–681), римски папа, 47
Агатон, моравски митрополит, 76
Адралест Диоген, протоспатар и стратег Мораве, 79
Адријан Комнин, 99, 117
Азија, 32, 41, 47
Ајнхард, 151
Аконције из Витерба, папски легат, 336–340, 342, 346
Аламани, 178
Албанија, Арбанија, 69, 80–81, 83, 85, 90, 194, 199, 317–318, 381
Алберт, епископ Св. Руфине, 141
Алдефред, нински епископ, 56
Алеард, дубровачки архиепископ, 376, 391
Александар II (1061–1073), римски папа, 128, 132–133, 141–142, 147, 204, 206, 331, 394
Александар III (1159–1181), римски папа, 192, 196–201, 208–209, 218, 308, 320, 329
Александар IV (1254–1261), римски папа, 333, 375–376
Алексије I Велики Комнин, трапезунтски цар, 254
Алексије I Комнин (1018–1118), византијски цар, 99, 109, 115–116, 134, 139, 169
Алексије II Комнин (1180–1183), византијски цар, 165, 179, 211
Алексије III Анђео (1195–1203), византијски цар, 190, 247
Амаларије из Меца, франачки теолог, 54
Амалфићани, 59
Ана (Агнеза), жена Растислава Михаиловића, 383
Ана (Анастасија), жена Стефана Немање, 188–189
Ана Дандоло, српска краљица, 265
Ана Комнина, 108, 115, 139, 172
Ана, српска краљица, ћерка Теодора Анђела, 290–291, 295
Анастасије IV (1153–1154), римски папа, 149, 196, 306, 308, 320, 394
Анастасије, кардинал, 141
Анастасије, логотет, 129
Андреја (1142–после 1153), дубровачки архиепископ, 148–149, 154, 196, 391
Андреја Гаузони, дубровачки архиепископ, 376
Андреја Дандоло, млетачки дужд, 64
Андреја, арбански приор, 197
Андреја, архиепископ Барија, 128
Андреја, босански епископ, 393
Андреја, ђакон, 308, 310
Андреја, епископ Бистуе, 151
Андреја, епископ Пезара, 125, 328
Андреја, пилотски епископ, 319
Андреја, хумски велики кнез, 298, 333, 339, 354
Андрија II (1205–1235), угарски краљ, херцег Хрватске и Далмације (1197–1205), 220, 233–235, 247, 254, 256, 336, 338, 340, 344, 349
Андрија III (1290–1301), угарски краљ, 368, 386
Андрија, херцег Славоније, 383
Андроник I Комнин (1183–1185), византијски цар, 164–165, 179, 180, 211, 254
Андроник II Палеолог (1282–1328), византијски цар, 177, 369–370, 381

Анђело Корари, 320
Анђело Масарели, 141
Анкона, 323
Анталија, 108
Анти, 40
Антиохија, 133, 139, 272
Анцила, удовица бана Стефана, 341, 350
Апулија, 232, 324
Арабљани, 60, 65
Арбанаси, 178, 302
Арбореја, 376
Арије, 115, 118, 168–170
Ариље, 175, 367
Арингерије (1227–1235), дубровачки архиепископ, 306, 328, 330, 334, 343, 391
Аристодије, јеретик, 232–233, 294, 335–336
Арон, син комеса Николе, 81
Арсеније I (1234–1263), српски архиепископ, 293, 296–297, 326, 364, 368, 390
Асен I (1185–1196), бугарски цар, 183
Атила, 35
Ахолије, епископ Солуна, 32

Балдуин II (1228–1261), латински цар, 363
Балкан, Балканско полуострво, 10–11, 31–32, 37–38, 40–42, 44–46, 50–51, 69, 73–75, 81, 87, 92, 96, 100–101, 112–113, 119, 120, 123–124, 150–151, 156, 159, 165, 179–181, 236, 254, 427
Баноштор, 372
Бањска, река, 161
Бар, 10–11, 69–70, 90, 124–125, 127, 130–131, 133, 137, 141, 144–149, 155, 180, 192, 195–199, 201–207, 211–215, 217, 224–225, 227, 249, 302, 305–306, 311–314, 316–319, 321, 323–328, 330–332, 375, 378, 381–382
Бари, 125, 128, 131, 133–134, 142, 196–197, 200–202, 249, 302, 382
Басијана, 34
Бач, 35
Бела II (1131–1141), угарски краљ, 147
Бела III (1172–1196), угарски краљ, 157, 160, 179–180, 192, 209, 220, 247
Бела IV (1235–1270), угарски краљ, 341, 350, 353–357, 359, 383
Бела Растислалић, 383
Бела Црква, 111
Бела, место у Албанији, 83, 85, 89, 93
Белица, жупа, 181, 290
Беличишта, село, 253
Белош, српски велики жупан, 157
Бенедикт VIII (1012–1024), римски папа, 60, 125–127, 135–136, 146, 319, 394
Бенедикт XI (1303–1304), римски папа, 381
Бенедикт, калочки архиепископ, 358
Београд (Сингидунум), 42, 93, 102, 106, 110, 160, 179, 253–254, 257, 367, 373–374
Бер (Верија), 78, 84–85, 87, 89, 93, 255
Бериша, улцињски племић, 309
Бернард (1188–1199), формално до 1203), дубровачки архиепископ, 217–218, 301, 329, 391
Бернард, сплитски архиепископ, 232–237, 243
Византије, архиепископ Барија, 128
Билино поље, 238, 241, 243–246, 292, 342
Бинча, 111
Биоград, 147, 155
Бистуе, 39, 151
Битољ, Пелагонија, 83–85, 88, 93, 117, 208, 255
Бланко, клирик и капелан, 325–330, 333–334, 375
Блезна, 355
Богача, планина, 191
Боемунд Тарентски, 117
Бококоторски залив, 58, 315
Бонавентура, дубровачки архиепископ, 377, 391
Бонифације I (418–422), римски папа, 33
Бонифације VIII, (1294–1303), римски папа, 377, 387
Бононија, в. Видин
Борач, жупа, 290
Борило (1207–1218), бугарски цар, 119, 255–257, 292
Борис II (969–971), бугарски цар, 78–79

Борис Михаило (852–889), бугарски кнез, 49, 76
Борова глава, 151
Боруи (Стара Загора), 78
Босна, 9–12, 39–40, 58, 104, 123, 127, 133, 141–142, 146, 150–157, 169, 192, 201, 205, 215–216, 223, 228–238, 242–246, 257, 289, 292, 294, 306, 311, 321, 330, 334–362, 378, 380–388
Босна, река, 151
Брагета, 243
Бранимир, хрватски кнез, 55
Браничево, 83, 85, 88, 93, 106, 110, 179, 253, 257, 285, 290, 368, 373–375
Бративој, 354
Братослав (1195–пре 1203), босански епископ, 320, 334
Бреза, 152
Бремен, 305
Британци, 47
Бродарско, 111
Брсково, 378, 382
Бугари, Бугарска, 5, 48–51, 57–58, 73–75, 77–78, 80–83, 85–87, 89–96, 98–102, 104, 113–116, 120, 123, 129, 152, 166, 169, 183–184, 190, 237, 253–255, 257, 271–272, 275, 285, 292, 294, 296, 298, 333, 350, 363, 365–366
Будва, 60, 65, 70–71, 130–131, 146, 148–149, 155, 196–198, 201–202, 205, 306, 328, 330, 382
Бутринто, 83, 85, 89, 93

Вајунити, 43
Валона, 69, 117
Варда, кесар, 74
Вардар, 117
Варина, кардинал, 141
Вартоломеј, печујски епископ, 355
Василије I (867–886), византијски цар, 45–46, 48, 50, 56, 60, 73–75
Василије II (976–1025), византијски цар, 10, 76, 80–84, 86–89, 91–98, 101, 103, 108, 112, 115, 118, 124, 128–129, 161, 184, 286, 365
Василије Војоан, катепан Лангобардије, 128
Василије, богумилски вођа, 115
Василије, босански епископ, 386–387
Василије, трновски архиепископ, 184, 237
Ватопед, 189–190
Велбужд, 83–85, 88, 93, 107, 180, 182–183
Велегезити, 43
Велика Морава, 79, 111, 179, 182, 290
Велики Преслав, 78, 82, 114
Венеција, Млеци, Млечани, 9, 124, 128, 147, 157, 264–265, 300–303, 319–321, 323, 334, 376, 386
Верзити, 43
Вигилије, римски папа, 37, 97, 366
Виден, село, 253
Видин, 82–85, 87, 89, 93–94, 106, 184, 369
Византија, Византијско царство, Византинци, Ромеји, 41–42, 45, 51, 53, 55, 74, 78–79, 81, 82, 85, 97, 102, 104, 109–110, 113–116, 120, 124, 134, 139–140, 157–160, 163, 178–182, 184–185, 192–194, 211–212, 220, 229, 249, 253–255, 290, 300, 363, 366–368, 372
Визиготи, 47
Виљем II, сицилијански краљ, 214–215
Виљем Тирски, 144–145, 158, 207–208
Вита, которски приор, 197
Витал, дубровачки архиепископ, 127, 134, 391
Витал, задарски епископ, 56
Витербо, 336, 363, 366
Вито Бобаљевић, 386
Владимир (око 1208–1233), босански епископ, 330, 334–335, 343, 357, 393
Владимир, *краљ*, 145, 193
Владош, 243
Власије, презвитер, 311
Властимир (пре 850), српски кнез, 73
Влашка, 42
Воден (Едеса), 80, 84–86, 89, 118
Војислава, жена бана Кулина, 229
Вонке, 39, 150
Врање, 181–182, 257

Врбљани, 153
Врет, 111, 286
Врм, 64
Врхбосна, 356, 360
Вукан Немањић, велики кнез, дукљански краљ, српски велики жупан (1202–1204), 11, 141, 219, 221–223, 225–227, 230–233, 234, 238, 247–254, 259, 264–265, 302, 309
Вукан, српски велики жупан, 104, 108–109, 140, 152
Вуковска жупанија, 353, 355–356
Вукча, 354

Гаврило Лесновски, 120–121
Гаврило, епископ Охрида, 92
Гаспар Адам Псиск, барски архиепископ, 377, 392
Гацко, 289, 366
Гвалтерије, магистар, 212–213
Гебизон, папски легат, 138
Гејза II (1141–1162), угарски краљ, 192
Георгије Палеолог, дрочки дука, 139
Георгије Проватас, византијски војсковођа, 139
Георгије Тертер (1280–1292), бугарски цар, 381
Гепиди, 39, 41
Герард, сплитски архиепископ, 204
Гервасије, клирик, 311
Герман (Гаврило; после 971), бугарски патријарх, 80–81, 86, 389
Герман II (1222–1240), цариградски патријарх, 267, 270–271, 273–274, 276,
Герман, село, 81
Германи, 150
Гирард, дубровачки архиепископ, 146, 391
Гирард, сипонтски архиепископ, 135
Главентин, 111
Главиница (Акрокеравнија), 69, 80, 83–86, 88, 90, 93, 106
Гламоч, Гламочко поље, 153
Гован, село, 253
Гојник, српски кнез, 73
Голубац, 382
Горња Далмација, 124, 130, 146, 201, 205, 216
Горња Мезија, 32, 35, 40, 48
Горњи Вранићи, село, 253
Готи, 36, 150
Готфрид (1253–1254), барски архиепископ, 332–333, 392
Готфрид, лотариншки војвода, 138
Градац, у Дукљи, 69–71, 131
Градац, у Пологу, 180, 183
Градац, у Србији, 111
Градихна, *краљ*, 145, 193
Градиште, село, 253
Грачаница, Манастир Св. Богородице, 284, 289
Грачаница, место, 382
Гргур I Велики (590–604), римски папа, 37, 39, 60, 63
Гргур II (715–731), римски папа, 47
Гргур III (731–741), римски папа, 47
Гргур V (996–999), римски папа, 68
Гргур VII (1073–1085), римски папа, 11, 134–136, 138, 394
Гргур IX (1227–1241), римски папа, 306–307, 310, 313, 316, 320, 341–345, 347–349, 351–353, 355–357, 360, 365, 372, 373, 394
Гргур X (1271–1276), римски папа, 363, 365–367
Гргур Задранин, барски епископ, 202–209, 212–214, 217–218, 321, 331, 392
Гргур, нински епископ, 57
Грд (Грдеша), требињски жупан, 195, 208
Грдеша, судија, 153, 229
Гребник, село, 253
Григорије Каматир, епископ Сланице или Девола, 106
Григорије Камона, 303
Гримоалд, епископ Котора, 142
Груба, подђакон, 308, 310
Грубеша, *краљ*, 145, 193
Гружа, 111, 290
Грузини, 190
Грчка, 42, 324

Гунцел, сплитски архиепископ, 336–338

Дабар, 261, 289, 372
Дабравина, 152
Дабрал, сплитски архиепископ, 130, 206
Давид Велики Комнин, трапезунтски цар, 254
Давид, син комеса Николе, 82
Дакија, 32, 34–37, 48
Далмација, 47, 68, 120, 124, 143, 150–151, 192, 195, 207, 233, 235
Дамас I (366–384), римски папа, 32
Дамјан (после 927–971), бугарски патријарх, 77, 80, 389
Данило I (1271–1272), српски архиепископ, 364–366, 390
Данило II (1324–1337), српски архиепископ, 259, 296, 366, 369, 371, 374, 385–387
Данска, 155, 305
Дарданија, 32, 35, 40, 43, 48
Дебар, 94, 105–106, 368, 372
Девол (Селасфор), 84–85, 106
Деса, српски велики жупан, 157, 208
Десиња, изасланик требињског епископа Салвија, 318–319
Десислава, жена дукљанског кнеза Михаила, 217
Десник, 151
Дивисиск (Дивостин), 111, 290
Димитрије Звонимир (1075–1089), краљ Хрватске и Далмације, 138
Димитрије Хоматин (1216–1235), охридски архиепископ, 11, 98, 184, 256, 265–267, 271–272, 274–278, 280-285, 291, 295, 303–304, 389
Димитрије, ардамерејски епископ, 259
Димитрије, брат Теофилакта Охридског, 105
Димитрије, кнез Арбанаса, 302–303
Диоклецијан (284–305), римски цар, 31, 71
Дионисије, нишки епископ, 285
Дионисије, студенички игуман, 260–262
Дионисије, херцег и бан Славоније, 355
Добри Доли, планина, 253
Доброслав, *краљ*, 145, 193
Домагој, хрватски кнез, 50
Доментијан, хагиограф, 161, 173, 185, 247, 257–258, 260, 262–264, 266, 268–270, 273, 277, 279–282, 291–293, 296, 305
Доминик, дубровачки архиепископ, 145–146, 391
Доминик, свачки епископ, 226
Доминик, цресни епископ, 56
Домније, которски епископ, 378
Донат, епископ Задра, 54
Донат, стонски епископ, 210
Доња Далмација, 124, 128, 131, 205
Доњи Краји, 153, 355–356
Доростол (Дристра), 42, 78–80, 83, 85–87, 89, 93–94, 389
Драгић, 335
Драгиша, 243
Дражило, 335
Драч, 10, 40, 48, 51, 68–70, 81–83, 88, 90–91, 129, 139–140, 200, 214, 249, 276, 301–303, 381–382
Држета, 335
Дриваст, 69–70, 90, 124, 131, 133, 141, 144, 146, 148–149, 155, 196–199, 201–202, 205, 211, 215, 225–226, 306–307, 317, 319, 328, 330–331, 381
Дрина, 150–152, 370
Дринопоље, 83, 85, 89, 93
Дрман, 368–369, 373–374
Дрстник, село, 253
Друга Македонија, 32, 35–37
Друга Панонија, 35–36
Другувити, 43
Другувитија, 78
Дршковина, 284, 287, 289, 371
Дубочица, 158, 160, 181, 288
Дубровник, 9–12, 51, 58–69, 71, 123–125, 127–128, 131–132, 135–137, 143–147, 149, 154–155, 180, 192, 196, 204–205, 207, 210, 212, 214–220, 222, 225–227, 230, 245, 301–302, 304–305, 308, 310, 313–314, 317, 319–321, 323–330, 332–334, 337–338, 343, 354, 358, 360, 375–378

Дувно, Дувањско поље, 58, 153, 155, 205
Дукља, Зета, 68–73, 101–103, 124, 129–130, 141, 145, 191–195, 211, 220–221, 253, 287, 305, 321, 367, 377
Дунав, 40–42, 44–45, 54–55, 85, 94, 111, 180, 183, 243, 370, 372, 375

Ђорђе Војтех, 102, 133, 139
Ђорђе, презвитер, 310
Ђорђе, син кнеза Вукана 302–303, 309
Ђорђе, син краља Бодина, 145, 193,
Ђурађ Бранковић (1427–1456), српски деспот, 382
Ђурђеви ступови, манастир, 162, 185
Ђурђевић, село, 253

Евгеније III (1145–1153), римски папа, 148
Евдокија, жена Стефана Немањића, 181, 223, 248–249, 295
Европа, 74, 113, 119, 120, 134, 207, 229, 241, 306
Егидије, презвитер, 322
Египат, 31–32
Емерик (1196–1204), угарски краљ, 232–236, 243–245, 247, 249–251, 253–254, 265, 336, 342
Епир, Епирска држава, 32, 48, 81, 85, 89, 91, 94, 254, 257, 264, 276, 290–291, 318, 363
Еубеја, 98
Еугубин, епископ, 374

Житомитски, 180, 183
Жича, Манастир Вазнесења Господњег, 263–264, 266, 279, 281–282, 289, 290–295, 297, 368–369

Загрлата, 181, 183, 185
Задар, 51, 53–54, 68, 124, 144, 147, 155, 205, 207, 217
Заљуг, село, 253
Западна Морава, 111–112, 188, 367
Захарија (743–752), римски папа, 60–61, 125–126, 146, 320, 328–329, 394
Захарија, српски кнез, 77
Захумље, Хум, Хумска земља, 9–10, 12, 45, 58, 60, 68, 101, 103, 123–124, 127, 130, 137, 144, 146, 148–149, 151, 154–155, 196, 198, 202, 205, 208–210, 215, 218–221, 227, 230–231, 233–235, 247, 269, 280, 298, 306, 321, 328, 330, 339, 351, 367
Звечан, 371
Зеница, 151–152, 238
Зенон (474–491), византијски цар, 34
Зетливи, 64
Зиг, манастир, 191
Злетово, 367

Ибар, 158, 185, 287, 289
Игњатије, студенички игуман, 261
Игњатије, цариградски патријарх, 74
Иларија, старац, 267–268, 279
Иларион Могленски, 117–119, 164, 170, 172
Илија, архиепископ Барија, 142
Илија, презвитер, 312
Илирик, 31–36, 40–43, 46–48, 74, 150
Иноћентије I (401–417), римски папа, 33, 97
Иноћентије II (1130–1143), римски папа, 147–148, 154, 306, 308 , 320, 394
Иноћентије III (1198–1216), римски папа, 11, 126, 141, 182, 184, 222, 226–227, 230, 232, 237, 248, 250, 254, 265, 300–301, 304–306, 329, 331, 343, 356
Иноћентије IV (1243–1254), римски папа, 311, 314–318, 322–323, 330, 332, 344, 356–360
Ираклије (610–641), византијски цар, 44–45, 73
Ирина Дука, византијска царица, 99
Ирина Ласкарис, никејска царица, 295
Ирска, 155
Исак II Анђео (1185–1195), византијски цар, 180, 247
Исак Комнин, севастократор, 99, 109, 115, 117

Исак, дука Далмације и Дукље, 192, 195, 197
Исток, префектура, 31–32
Истра, 347, 387
Италија Субурбикарис, дијецеза, 32
Италија, 32–34, 36, 40, 48, 74, 119, 125, 128, 131–132, 134, 138, 142, 196, 232, 236, 302, 306, 320, 323, 334
Италија, Илирик и Африка, префектура, 31

Jадранско море, Јадран, 51, 54, 128, 132, 134, 148, 150, 157, 192, 196, 199–200, 206–207, 230, 301–304, 311, 317, 336, 357, 376
Јаков (1286–1292), српски архиепископ, 169, 284, 293, 368, 370, 386, 390
Јаков из Пренестине, папски легат, 343–344, 346–347, 349, 357,
Јаковити, 176, 178
Јањина, 83, 93
Јарослављ, 383
Јасеново, 298
Јевстатије I (1279–1286), српски архиепископ, 368, 370, 390
Јевстатије II (1292–1309), српски архиепископ, 369, 370, 387, 390
Јевстатије, охридски архиепископ, 118, 389
Јевстатије, цариградски патријарх, 97–98
Јевтимије (1375–1393), трновски патријарх, 117
Јевтимије Зигавин, византијски писац, 115–116, 118–119, 169–170, 172
Јевтимије из Перивлепта, византијски писац, 115
Јевтимије, рашки епископ, 167, 173
Једрене, 40, 42, 301
Јелена Анжујска, српска краљица, 177, 326, 367, 370, 376–377, 379, 380–382, 387
Јелисавета Куманка, угарска краљица, 367, 373, 383–385
Јелисавета, ћерка краља Стефана Драгутина, 341
Јелшаница, жупа, 284, 287, 290, 371
Јерихон, тема, 79
Јермени, 105, 118–119, 176, 178
Јоаким III, трновски патријарх, 381
Јоаким Осоговски, 120–121
Јоаким Пектар, 383
Јоаникије I (1272–1276, †1279), српски архиепископ, 365–367, 390
Јоаникије, охридски архиепископ, 285, 389
Јоаникије, студенички игуман, 264
Јован (1238–1256), дубровачки архиепископ, 308–312, 319–323, 325, 328, 332, 376, 391
Јован (Давид, пре 1018–1037), охридски архиепископ, 82–83, 87, 91, 94–95, 97, 389
Јован I Цимискије (969–976), византијски цар, 72, 78–81, 85, 103
Јован II Комнин (1118–1143), византијски цар, 109, 162–163, 194
Јован III Ватац (1221–1254), никејски цар, 274, 295
Јован IV (Адријан) Комнин (1139/1140–1163), охридски архиепископ, 98, 109, 118, 160, 162, 389
Јован IV (640–642), римски папа, 44, 51
Јован V Каматир, (после 1183–1215), охридски архиепископ, 182, 264–265, 291, 389
Јован VIII (872–882), римски папа, 50, 55–56, 75–76
Јован X (914–928), римски папа, 57
Јован XVIII (1004–1009), римски папа, 126
Јован XIX (1024–1032), римски папа, 128
Јован XXI (1276–1277), римски папа, 376–377
Јован Анђео, господар Срема, 340
Јован Анконски, 322–324
Јован Апокавк, митрополит Навпакта, 276, 291
Јован Асен II (1218–1241), бугарски цар, 285–286, 373
Јован Без Земље, енглески краљ, 301
Јован Владимир (крај X века–1016), српски кнез, 82
Јован Владислав (1015–1018), бугарски цар, 82–83

Јован Дандоло, дубровачки кнез, 301
Јован де Вилдесхаузен (1234–пре 1237), босански епископ, 347, 352–353, 393
Јован де Плано Карпини (1248–1252), барски архиепископ, 314–317, 321, 323–324, 328, 392
Јован Дука, драчки дука, 140
Јован Ђакон, млетачки хроничар, 64–65, 67, 83
Јован из Каземарија, папски легат, 222–224, 236–238, 243–245, 248, 326, 334, 343
Јован Кинам, византијски историчар, 109, 152, 160, 179
Јован Комнин, 99
Јован Крусић, стонски епископ, 377
Јован Равењанин, 52
Јован Рилски, 120, 180
Јован Скилица, византијски историчар, 87, 90, 95, 102–103, 129
Јован, архиепископ Барија, 200
Јован, архиепископ Јустинијане Приме, 37
Јован, архипрезвитер Салоне/Сплита, 56
Јован, барски архиепископ, 225–227, 329–330, 392
Јован, барски кнез, 313
Јован, дабарски епископ, 372
Јован, дривастански епископ, 225–226, 329
Јован, дукљански архиепископ, 61
Јован, дукс, 57
Јован, епидаурски архиепископ, 61
Јован, епископ Анконе, 57
Јован, епископ Котора, 53, 62
Јован, епископ Салоне/Сплита, 53
Јован, епископ Улциња, 197
Јован, катепан Раса, 79
Јован, писар, 136
Јован, презвитер, рођак пилотског епископа Андреје, 319
Јован, призренски епископ, 107
Јован, севаст, сина севастократора Исака Комнина, 117
Јован, скопски епископ, 271
Јован, сплитски епископ и архиепископ, 57, 61
Јужна Морава, 111, 181, 184, 288–289, 370
Јула, босански бан, 352
Јустин I (518– 525), византијски цар, 20, 40
Јустинијан I (527–565), византијски цар, 35–36, 40–41, 96, 98, 150

Кавказ, 41
Калабрија, 47–48
Каликст II (1119–1124), римски папа, 146–147, 204, 206, 320, 331, 394
Калиник, рашки епископ, 172, 189, 279
Калојан (1197–1207), бугарски цар, 184, 237, 250–251, 253–254
Калоча, 305, 321, 330, 340
Камениште, село, 253
Канина, 106–107
Кареја, 163, 258
Карлајл, град у Енглеској, 237, 301
Карло I Анжујски (1266–1285), сицилијански краљ, 363–367
Карло Велики, франачки владар, 54
Карло Роберт (1309–1342), угарски краљ, 388
Качићи, племе, 210, 216, 338
Кекавмен, византијски писац, 103–104, 108
Келија Св. Ђорђа, 259
Кипар, 96
Кипријан, фрањевац, 379
Кирило, нишки епископ, 285
Кичево, 93, 257, 363, 368
Климент III (1187–1191), римски папа, 216–218, 308, 320, 394
Климент III Виберт (1080. и 1084–1100), антипапа, 134, 140, 142–143, 147, 204, 206, 216, 331, 394
Климент IV (1265–1268), римски папа, 376
Климент VI (1342–1352), римски папа, 382
Климент Охридски, 100
Клис, 354
Клокотница, 295

Кнеже поље, 356
Книна, село, 253
Кожељ, 83, 85, 89, 93
Козли (Кожељ), 180
Козма I, цариградски патријарх, 114–115
Козма II, цариградски патријарх, 116
Козма Презвитер, бугарски писац, 114–115, 168–171
Козма, нотар и капелан, 323–327
Коломан, херцег Хрватске и Далмације, 341–342, 345, 347–355, 360–361
Колубара, 111
Комнина, ћерка Стефана Немањића, 303
Компло, 111, 161, 286
Конавли, 45
Конастантин I Велики (306–337), римски цар, 31, 169–170, 177
Константин IV (668–685), византијски цар, 47
Константин VII Порфирогенит (913– 959), византијски цар, 44–45, 59, 63, 65–67, 69–72, 151–152
Константин IX Мономах (1042–1055), византијски цар, 129, 131, 139
Константин Бодин, (1081–после 1096), српски краљ, 102, 133
Константин Диоген, византијски стратег, 101
Константин Дука, севаст, 194
Константин Месопотамит, митрополит Солуна, 259
Константин Мономахат, драчки дука, 139
Константин Тих (1257–1277), бугарски цар, 364
Констанца Морозини, српска краљица, 386
Коринт, 46, 48, 65–66
Корчула, 64, 377
Косово, 102, 111, 158, 181–182
Кострц, 181, 288
Котор, у Босни, 151
Котор, у Црној Гори, 10, 51, 53, 58, 60–63, 68–69, 123–125, 127, 128, 130–131, 133, 137, 141–142, 146, 148–149, 155, 158, 181, 194–199, 201–202, 205–206, 211–212, 215, 222, 225, 302, 306, 315, 328, 330, 378, 381–382
Кочопар, *краљ*, 193
Крањска, 347
Крива Паланка, 121
Крит, 32, 47–48
Критопл, византијски војсковођа, 109
Крк, 51, 124, 147–148, 155, 205
Кроја (Арбан), 69, 132, 144, 155, 197, 199, 225, 302–304, 318
Крушево, село, 253
Крушилница, жупа, 290
Кувер, 43
Куделин, 368–369, 373–374
Кулин (око 1180–око 1204), босански бан, 153, 179, 215, 226, 228–229, 231–232, 234–238, 241, 243–245, 334, 336, 339, 341–342
Кумани, 105, 383–384

Лав III (717–741), византијски цар, 47
Лав VI (928–929), римски папа, 58
Лав Мунг, охридски архиепископ, 109, 118, 389
Лав Пафлагонац (1037–1056), охридски архиепископ, 95, 97–99, 389
Лав, епископ пренестински, 57
Лаврентије, барски архиепископ, 333, 375–376, 392
Лаврентије, епископ Цреса, 53
Ладислав II (1162–1163), угарски краљ, 192, 228
Ладислав III (1204–1205), угарски краљ, 254, 336
Ладислав IV Куманац (1272–1290), угарски краљ, 368, 383–384
Лазар, епископ Арбана (Кроје), 197, 199
Лазар, парик, 117
Лампридије, дубровачки кнез, 127
Лангобарди, 39, 47
Лангобардија, катепанат, 128
Лариса, 48, 81, 85–86, 276
Латар, 259
Латини, 200, 224, 245, 254, 258, 276, 325, 334, 363

Лашва, 151, 356
Левач, жупа, 290
Леонард (пре 1208–пре 1222), дубровачки архиепископ, 301–302, 304, 316, 328–330, 334–335, 337
Леонард де Тервизо, изасланик дубровачког архиепископа, 317, 322–323
Леонтије, рашки епикоп, 110
Лепеница, у близини Фојнице, 152
Лепеница, жупа, 181, 290, 356
Лесковац (Лешки), 111, 180, 183
Летине, 298
Лешница, 298
Ливно, Ливањско поље, 153
Лим, 188, 219, 288–289, 297, 299–300, 372
Лион, 316, 364–366
Липљан, 83, 88, 93, 101, 106, 107, 109, 181–184, 255, 283–284, 288–289, 367
Липница, 298
Лихнид, в. Охрид
Локрум, 101, 127, 376
Лонтодокла, 69, 71
Лугомир, жупа, 290
Лукавете, 64
Луково, 111
Лунд, 305
Лушка, жупа, 71

Љеш, 69–70, 132
Љубен, 243
Љубин, 243
Људевит, панонски кнез, 151–152

Маврикије (582–602), византијски цар, 42
Мавро Орбин, 204
Мавројан, липљански епископ, 284
Магдебург, 305
Мадалберт, епископ, 57
Мајнц, 305
Мајо, которски епископ, 197
Макарска, 155
Македонија, 31–33, 35–38, 41, 43, 48, 81, 114, 120, 254
Македоније, цариградски патријарх, 115, 118, 168–169
Мала Азија, 115, 134, 159, 254
Мала Скитија, 41
Малденарије из Задра, 234
Мали Преслав, 78, 87
Мамелуци, 364
Манастир Пантократор у Цариграду, 161, 163
Манастир Св. Апостола Петра и Павла на Лиму, 188, 297–298, 300
Манастир Св. Арханђела у Боки Которској, 287
Манастир Св. Богородице Градачке у Чачку, 188, 261
Манастир Св. Богородице Добротворке (Евергетиде) у Цариграду, 163, 186
Манастир Св. Богородице Љевишке у Призрену, 289
Манастир Св. Богородице на Бистрици, 163
Манастир Св. Богородице у Дебру, 94
Манастир Св. Богородице у Топлици, 161, 163
Манастир Св. Богородице у Хвосну (Мала Студеница), 288
Манастир Св. Вартоломеја де Трисулто у Картузини, 347
Манастир Св. Ђорђа Горга, 371
Манастир Св. Николе у Дабру, 261, 289
Манастир Св. Николе у Казновићима, 163, 261
Манастир Св. Николе у Топлици, 161–163, 261, 288
Манастир Св. Сергија и Вакха у Скадру, 197
Манастир Св. Стефана у Бањској, 288, 371
Манастир Св. Хрисогона у Задру, 234
Манојло I Комнин (1143–1180), византијски цар, 92, 116, 119, 145, 157–160, 162, 165, 179, 192–195, 208, 228, 334
Манојло Анђео, солунски цар, 265
Манојло Харитопул Сарантин (1216–1222), цариградски патријарх, 273, 277

Манцикерт, 134
Маргарита, ћерка краља Беле III, 180
Марија Аланска, византијска царица, 99–100
Марија Антиохијска, византијска царица, 179
Марија Комнина, византијска принцеза, 160
Марија, жена Јована Владислава, 83
Марија-Ирина, жена бугарског цара Петра, 113
Марин Жаретић (1301–1307), барски архиепископ, 380–381, 392
Марин, архиђакон, 236–237, 243
Марин, презвитер, 310
Марин, сплитски епископ, 56
Марин, фрањевац, 379
Маркијанопоље, 42
Марко Дандоло, дубровачки кнез, 301
Марко, жупан, 104
Марко, улцињски епископ, 308–309, 329
Мартин IV (1281–1285), римски папа, 210, 367, 377, 379
Мартин, ђакон, 37
Мартин, епископ Дриваста, 197
Мартин, опат, 44, 51
Мартин, хварски и брачки епископ, 149
Мартинићи, 71
Матеј Нинослав (1232–1250), босански бан, 341–342, 344–346, 349–350, 352, 354–356, 359–361, 382, 384
Матеј, ђакон, син Теофилов, 311–314, 319
Матеј, епископ нински, 207
Матеј, јеретик, 232–233, 335
Мачва, 111–112, 257, 363, 367, 372–375, 382–384
Мачванска Митровица, 112
Мезија, 31
Методије, епископ, 266, 280–281
Методије, цариградски патријарх, 173
Метохија, 111, 181–182, 253
Милеције, дубровачки песник, 59–61
Мириокефалон, 159
Мирослав, улцињски кнез, 309–310
Мирослав, хумски кнез, 180, 188, 208–211, 214–215, 217–220, 227, 231, 234, 247, 288, 298, 333, 339
Михаило I Анђео (1204–1215), епирски владар, 254, 256–257, 264–265, 276, 303
Михаило III (842–867), византијски цар, 48, 74
Михаило IV Пафлагонац (1034–1041), византијски цар, 95, 97, 129
Михаило VIII Палеолог (1261–1282), византијски цар, 92, 177, 363–367
Михаило Асен (1246–1256), бугарски цар, 332
Михаило Вишевић, захумски кнез, 57–58, 155
Михаило Војислављевић (око 1050–1081), српски кнез и краљ, 102–104, 130, 133–139, 144
Михаило Главас, византијски војсковођа, 369
Михаило Деволски, 88, 95
Михаило Керуларије, цариградски патријарх, 131–132
Михаило Морозини, 386
Михаило, барски архиепископ, 381, 392
Михаило, вараждински жупан, 355
Михаило, дукљански кнез, 195, 208, 212–214, 217–218
Михаило, касандријски епископ, 259
Михаило, которски каноник, 378
Михаило, охридски архиепископ, 109, 118
Михаило, патрикије, 129
Михаило, скрадински епископ, 207
Моглен, 80–81, 83–84, 86, 88, 93, 118, 172
Мојсије, син комеса Николе, 81
Мокро, 93, 111, 161, 286
Морава, жупа, 181–182, 255, 257, 284, 289–290
Морава, Моравиште, град, 76–77, 79, 106, 111, 290
Моравица, земља, 289
Морозвизд (Малешево), 83, 88, 93, 106
Мосор, 210
Мутимир (?–891), српски кнез, 50, 73–76
Мутимир, хрватски кнез, 57

Навпакт, 85, 90, 99, 105, 107, 276, 291
Напуљ, 334
Наум Охридски, 100
Немачка, 155, 305
Неретва, 58, 147, 339, 356, 370
Нидарос, град у Норвешкој, 305
Никеја, Никејско царство, 48, 53, 62, 169, 254, 266, 268, 271, 273–274, 276–277, 280–281, 290–291, 295, 363
Никита Хонијат, византијски писац, 109, 158, 179, 195
Никита, *папа* дуалиста, 120
Никодим I (1316–1324), српски архиепископ, 371–372, 374, 387, 390
Никодим, нишки епископ, 285
Никола I (858–867), римски папа, 55
Никола III (1277–1280), римски папа, 367, 380, 383
Никола IV (1288–1292), римски папа, 365, 374, 379–380, 384–385
Никола III Граматик, цариградски патријарх, 99
Никола из Воштице, фрањевац, 380
Никола Мистик, цариградски патријарх, 69
Никола Рањина, дубровачки аналиста, 59
Никола Тонисто, дубровачки кнез, 354
Никола, епископ Јериса, 258–259
Никола, комес, 81
Никола, крфски митрополит, 105
Нил Доксопатрид, византијски писац, 95–97
Нићифор II Фока (963–969), византијски цар, 78
Нићифор Вријеније, 117
Нићифор Мелисин, 99
Нићифор, цариградски патријарх, 48
Ниш, 40, 43, 83, 85, 88, 93, 101–102, 107, 110–111, 160–161, 180–182, 185, 253–257, 285–286
Нови Стримон, тема, 78
Новиград, 69, 71
Ногај, татарски кан, 369
Норвешка, 155, 305
Нормандија, 373

Овче Поље, 367
Октавијан, папски легат, 311
Олимп, 259
Омиш, Омишани, 205, 337–339
Омцон, 111
Ореја, 83, 85–86, 90, 93
Осор, 124, 147–148, 155, 205
Острво Св. Ахилија Ларишког, 84–86
Острво Св. Максима (Мајсан), 64
Острогон, 305
Остроготи, 34, 39, 150
Отобон, кардинал, 332, 334
Охрид (Лихнид), 69–70, 80–88, 91–92, 94, 97–98, 100, 114, 117, 184, 255, 370

Павле из Самосате, 118
Павле, дукс, 54
Павле, ђакон, 311
Павле, епископ Епидаура, 60
Павле, српски кнез, 77
Павле, улцињски епископ, 216, 320, 329
Павлимир Бело, 59
Пагани, Паганија, 45, 58, 123–124, 151
Панонија, 31–32, 34, 38–39, 41, 43, 74
Пантино, 158–159, 162, 164–165, 167
Паскал II (1099–1118), римски папа, 145–146, 320
Паскал, презвитер и нотар, 312, 314
Патково, 181
Патрас, 65–66
Пелопонез, 48, 65–66, 108
Пељешац, 300
Перник, 180, 183
Персија, 45
Перуђа, 321, 327–328, 330, 332, 348
Петар (927–969), бугарски цар, 76, 78, 80, 83, 85, 89–91, 93–94, 103, 113–114, 170
Петар (1185–1197), бугарски цар, 183
Петар (892/893–917), српски кнез, 77
Петар II Орсеоло, млетачки дужд, 64
Петар Гојиславић, 309
Петар из Асизија, папски изасланик, 316
Петар из Бодрога, доминиканац, 346
Петар Коришки, 121–122
Петар Одељан, 102

Петар, барски ђакон, 314, 324
Петар, *барски и дукљански архиепископ*, 132–133, 136, 137, 140–141, 204
Петар, дривастански епископ, 226
Петар, дубровачки архиепископ, 321
Петар, каноник, 146
Петар, папски легат, 137
Петар, сабински епископ, 320, 322, 324, 328, 330
Петар, свачки епископ, 197
Петар, свачки епископ, 378
Петар, сплитски епископ, 54–56
Петар, *средачки дед*, богумилски старешина, 119, 164
Петар, стонски епископ, 377
Петар, хумски кнез, кнез Сплита, 338–339, 360
Петра, град, 85, 89
Петрано (Петар) де Марко, презвитер, 319, 321
Петровић, село, 253
Пећ, 122, 296–297, 368, 369
Пјанец, 367
Пјетро Зани, млетачки дужд, 302
Плавковина, 298
Планина Кон, 298
Плива, 153
Повардарје, 164, 257, 375
Повржен, изасланик требињског епископа, 321, 361
Подримље, 181, 288
Подриње, 289
Подунавље, 40, 42–43
Пожега, у Славонији, 340, 384
Полиевкт, цариградски патријарх, 67
Полимље, 163, 219, 297, 388
Пољска, 155, 383
Поморавље, 111, 180–181, 185, 211, 229
Понса (1238–1271), босански епископ, 321, 344, 351–353, 357–358, 361–362, 393
Понт, дијецеза, 32, 47
Поп Дукљанин, 79, 193, 204
Пореч, 363
Поток, село, 253
Прва Јустинијана (Јустинијана Прима), 35–38, 41–43, 96–98, 107, 275
Превалис, Превалитана, 32, 35, 43, 48
Премор, 111
Преспа, 80–81, 84, 86–87, 93
Преспанско језеро, 86
Прибиш, 243
Призрен, 83, 85, 88, 93, 101, 106, 111, 121–122, 180, 182–183, 191, 253–254, 257, 286
Пријезда I (око 1250–1287), босански бан, 345, 346, 382–384
Пријезда II (1287–1290), босански бан, 385
Принип, 111
Приобална Дакија, 32, 35, 48
Продан, поп, 229
Прокопије, византијски историчар, 40, 150
Просек, 118, 255
Протомара, снаја бана Стефана, 341
Прохор Пчињски, 120–121
Прушка Вас, 298
Пулат (Пилот), 69–70, 90, 124, 131, 133, 141, 144, 146, 148–149, 155, 196, 198–199, 201–202, 205, 215, 225, 306, 318, 328–330, 367, 381
Пулхеропољ, 69

Раб, 39, 51, 53, 124, 147–148, 155, 205
Равена, 216
Равно (Ћуприја), 180, 256, 290
Радомир, јеретик, 335
Радослав, *кнез*, 145, 193–194
Радослав, хумски жупан, 297–298, 333
Радош, 243
Рајмунд од Агилера, 144
Рајмунд Тулуски, 140, 144
Рајнерије Сакхон, 235, 243, 335, 339
Рајнерије, магистар, 202–203, 217
Рајнерије, сплитски архиепископ, 202–203, 207, 209–210, 213
Рама, 156, 228
Рас, 72–73, 76, 79, 83, 85, 88–91, 93, 101, 103–104, 106–111, 154, 158–159, 162, 184, 189, 215, 251, 252, 261, 264–265, 272, 274, 287

Расина, жупа, 158, 160, 290
Растислав Михаиловић, 383
Растко Немањић, в. Сава I
Растудије, в. Аристодије
Рацијарија, 42
Реке, жупа, 158, 160, 181, 288
Ретивштица, село, 191
Риги, 83
Рим, 32, 34–37, 45–46, 50–52, 55–56, 59, 74, 77, 124, 131–132, 134–137, 139, 148–149, 236–237, 249, 264, 266, 280– 281, 290, 307, 311, 316, 320, 343, 352, 358, 381
Римско царство, Римљани, 31–32, 36, 50, 59, 300
Рисан, 63–64
Роберт, острогонски архиепископ, 352
Ровињ, 216
Рогачићи, 152
Рогозна, 382
Родопи, Родопске планине, 43, 120
Роланд де Ратолд, бан Мачве, 383
Роман I Лакапин (920–944), византијски цар, 77, 80
Роман III Аргир (1028–1034), византијски цар, 103
Романи, 132, 199
Романија, 254, 324
Росе, 60, 65, 146, 148–149, 155, 196, 198, 201–202, 215, 225, 306, 328, 330
Рубач, село, 253
Рудник, 111, 367, 382
Руси, Русија, 74, 190

Сабин де Феличе, презвитер, 319, 321
Сабинијан, епископ Задра, 39
Сава I (1218–1234), српски архиепископ, 11, 12, 108, 110, 161, 166–167, 169, 172–175, 181, 183, 185, 187–191, 219–221, 247–248, 252, 255–284, 286–288, 291–298, 305, 370, 390
Сава II (1264–1271), српски архиепископ, 297, 364, 368, 390
Сава, река, 85, 94, 111–112, 150, 370, 372
Савелије, 115, 118, 168–169
Сагудати, 43
Салвије, требињски епископ, 317–319, 361, 376–377, 391
Салона, 39, 44, 51–54, 58–59, 150, 155, 205–207, 321
Самуило (976–1014), бугарски цар, 81–94, 101–103, 116, 124
Сан Феликс де Караман, 120, 164, 230
Сан, река, 383
Сардинија, 376
Саси, 378
Св. Анастасија, 54
Св. Анастасије, 52
Св. Антиохијан, 52
Св. Астерије, 52
Св. Венанције, 52
Св. Влахо, 149, 354, 375
Св. Григорије Богослов, 66
Св. Димитрије, 277
Св. Дујм, 52
Св. Ђорђе, 162, 256
Св. Јован Крститељ, 229
Св. Кајан, 52
Св. Мавро, 52
Св. Методије, 74, 75, 77
Св. Павлинијан, 52
Св. Петар, 122, 139, 199, 312, 353, 356, 380
Св. Сава, в. Сава I,
Св. Септимије, 52
Св. Телије, 52
Св. Теодор, 70
Св. Ћирило, 74, 77
Св. Хрисогон, 54
Свач, 130–131, 133, 141, 149, 155, 197–198, 201, 205–206, 211, 225, 306, 316, 381
Света Гора, Атон, 175, 188–191, 220, 247, 257–262, 264, 267–268, 270–271, 277, 279, 281, 294–295
Свјатослав, руски кнез, 78
Сврљиг, 111, 161, 180, 182, 285–286
Селце, 298
Семна, 106, 183
Сервија, 45, 83–85, 87–89, 93, 108
Сервусдеи, писар, 141
Сергије, барски *архиепископ*, 145

Сергије, београдски епископ, 76
Сергије, охридски архиепископ, 285, 389
Сердика, Средац, Софија, 32–33, 43, 50, 80–81, 83–86, 88, 93–94, 105–107, 119, 164, 172, 180, 183–185
Сибислав, усорски кнез, 341, 350, 359–360
Симеон Ђуста, 320
Симеон, папски легат, 222–223, 238, 248, 326
Симон, подђакон, 224
Симонида, краљица, 370, 374
Сирициje (384–399), римски папа, 33
Сирмијум, 32–36, 39, 41, 85, 93, 101, 107, 111
Сисак, 39, 58, 151, 155
Ситница, жупа, 181, 183, 284, 287–289, 371
Ситница, река, 158
Сицилија, 47–48, 66, 365, 368
Скадар, 69–70, 90, 124, 130–131, 133, 140–141, 144, 146, 148–149, 155, 196, 197–199, 201–202, 205, 211, 215, 225, 256, 306, 319, 328, 330, 381
Скопље, 82–85, 87–88, 93, 101–102, 107, 111, 180, 182, 185, 253–255, 257, 285, 291, 363, 371
Славонија, јужнословенске земље, 235, 347, 348, 387
Славонија, у Хрватској, 10, 340, 349, 355, 383, 385
Сланица, 106
Словени, 10, 37, 40–43, 47–49, 51–52, 56, 59, 71, 82, 97, 100, 141, 150–152, 199, 205–206, 210, 215, 325
Смедерево, 111, 290
Соли, 151, 339–340, 355–356, 367, 373, 381, 383–385
Солун, 32–34, 36, 40–43, 46, 48, 78, 82, 85, 99, 102, 150, 187, 214, 254–255, 258–259, 262, 274, 277, 281, 296, 363
Сопоћани, 367
Софија, в. Сердика
Сплит, 10, 51–58, 64, 67–69, 71, 124–125, 130, 132, 143–145, 147, 155, 194, 203, 205, 207, 210, 230, 232, 235, 243, 321, 354–355, 360
Срби, Србија, 5, 10–12, 31, 44–46, 50, 58, 60–61, 69, 72–79, 90–91, 94, 101–104, 108–110, 123, 127, 129–130, 132–133, 141–142, 144, 146, 148–149, 151–161, 163, 166, 168, 171–172, 179–185, 187–188, 190–196, 198, 201–202, 205, 208, 211, 215–216, 219, 225, 228–230, 236, 247–260, 262–275, 277–283, 285, 289–292, 294–296, 298, 305, 309, 317, 321, 325, 328, 330, 333, 347, 354, 363, 365–366, 368–369, 373, 375–376, 378–379, 381–383, 385, 387
Средоземна Дакија, 32, 35–36
Срем, 34, 83, 88, 111, 157, 179, 340, 372–373
Стаги, 84–85, 89, 93
Сталаћ, 111, 290
Станихна, ђакон, 324–325
Стара планина, 40
Стефан I Котроманић (1287/1290–1310), босански бан, 341, 385
Стефан II Котроманић (1322–1353), босански бан, 341, 388
Стефан III (1162–1172), угарски краљ, 157, 160, 192
Стефан IV (1163–1165), угарски краљ, 192
Стефан V (1270 –1272), угарски краљ, 383
Стефан VI (885–891), римски папа, 56
Стефан Владислав (1234–1243), српски краљ, 257, 285–286, 296, 309, 325–327, 333
Стефан Владислав II (1321–1324), српски краљ, 375, 386
Стефан Војислав (1034–1036, 1039– око 1050), српски кнез, 102–104, 129–131, 133
Стефан де Гуткелед, бан Усоре и Соли, 383
Стефан Драгутин (1276–1282, †1316), српски краљ, 175, 177, 341, 366–368, 370, 373–374, 377, 379–380, 382, 385–388
Стефан Душан (1331–1355), српски краљ и цар, 123, 300, 382
Стефан Немања, Св. Симеон (1166–1196, †1199), српски велики жупан, 11–12, 108, 110, 157–168, 170–191,

195, 208, 211–223, 228–229, 242, 247–249, 252, 254–262, 267–268, 279, 283, 288–289, 291–292, 294, 370
Стефан Немањић, Првовенчани (1196–1227), српски велики жупан и краљ, 108, 160–162, 164–169, 172–176, 178–182, 185–188, 190–191, 195, 211, 213–214, 222–223, 242, 247–256, 258–268, 279–285, 290–292, 294–295, 298, 302–303, 339
Стефан Првослав, жупан, 289
Стефан Радослав (1227–1233), српски краљ, 265, 290–291, 295–296
Стефан Урош I (1243–1276), српски краљ, 257, 284, 288, 297–298, 311, 313, 324–327, 332–333, 363–366
Стефан Урош II Милутин (1282–1321), српски краљ, 123, 177, 257, 283–284, 298, 367–375, 379–381, 386–387
Стефан Урош III Дечански (1321–1331), српски краљ, 298, 369
Стефан, босански бан, 341–342, 350
Стефан, загребачки епископ, 348
Стефан, кнез у Босни, 104, 152
Стоб, 180, 183
Стон, 67, 103, 130, 155, 209–210, 218–219, 287–288, 297–298, 300, 305, 377
Страцимир, кнез, 180, 188, 214, 217–218
Стрез, 255–257
Стримон, тема, 78
Стројимир, српски кнез, 73
Струма, река, 120, 255
Струмица (Тиверипољ), 83, 88, 93, 100, 309
Студеница, Манастир Св. Богородице Добротворке, 12, 163, 173–175, 185–189, 191, 252, 259–264, 267, 279–282

Тара, река, 208
Тарасије, цариградски патријарх, 173
Таронитопул, скопски дука, 107
Татари, 354, 385
Тауресијум, 35
Тврдош, јеретик, 335
Твртко I Котроманић (1353–1391), босански бан и краљ, 388
Твртко, јеретик, 335
Теобалд, подђакон, 209
Теодор (Теофан), 121
Теодор I Ласкарис (1204–1221), никејски цар, 254, 257, 268, 274–275, 277, 280
Теодор Анђео (1215–1230), епирски владар и солунски цар, 265, 274, 276, 290–291, 295–296, 363
Теодор Валсамон, византијски канониста, 97
Теодор Падијат, византијски војсковођа, 158
Теодор Продром, византијски писац, 193–194
Теодор, ђакон, 308, 310
Теодора (842–867), византијска царица, 74
Теодорик, куманski епископ, 351
Теодосије I (379–395), римски цар, 32
Теодосије II (408–450), римски цар, 33
Теодосије, нински епископ, 55–56
Теодосије, хагиограф, 121–122, 174, 247, 257–260, 263–264, 266–270, 273, 277, 279, 282, 291–294
Теодул, солунски митрополит, 105
Теофил Еротик, византијски намесник, 102–103
Теофилакт Лакапин, цариградски патријарх, 113, 170–172
Теофилакт Симоката, византијски историчар, 150
Теофилакт (око 1088/89–после 1120), охридски архиепископ, 11, 98–100, 104–109, 114–119, 183
Термопили, 82
Тесалија, 32, 42, 48, 81, 85, 87, 89, 94, 363
Тетивља, 191
Тихомир (1165–1166), српски велики жупан, 157, 289
Толко, 35
Тољен Качић, 235
Тома Архиђакон, сплитски историчар, 12, 44, 52–54, 59, 130–131, 149, 206, 210, 232–233, 265, 337–339, 354, 360

Тома, босански епископ, 386
Томислав, хрватски владар, 57
Топлица, 111–112, 158, 160–162, 182, 185, 188, 222, 247, 261, 286, 288
Тополница, 284, 289
Травунија, 9, 10, 45, 58, 60, 63–64, 68, 101, 103-104, 123–124, 127, 130, 133, 137, 141, 146, 148–149, 151, 154–155, 196, 198, 201–202, 205, 208–209, 215, 222, 247, 269, 280, 306, 321, 328–330, 382
Тракија, 31–32, 38, 40, 42–44, 47, 50, 120, 150, 254
Требиње, 64, 155, 305, 367, 377
Трегуан, трогирски епископ, 307
Трепча, 382
Трибун (1158–1188), дубровачки архиепископ, 149, 197–200, 215, 329
Трир, 305
Трифун, презвитер, 324
Трновац, село 191
Трново, 119, 169, 183, 292, 296
Трње, село, 191
Трогир, 51, 131, 147, 155, 205, 232, 235, 243, 354–355, 360
Трпимир, хрватски кнез, 54
Турци Вардариоти, 93
Турци Селџуци, 134, 159

Угри, Мађари, Угарска, 9–11, 111, 135, 147, 156–157, 178–180, 192, 194, 226, 228, 231, 236, 237, 243–245, 247, 254, 264, 289, 305, 311, 318, 334, 336–337, 347, 349, 350, 353–357, 359, 363, 373, 383, 384, 388
Угрин, калочки архиепископ, 339–340, 342, 346–347, 349–350, 357
Улцињ, 70, 127, 130–131, 133, 141, 144, 146, 148–149, 155, 196–199, 201–202, 205–206, 211, 215, 225, 308, 309–310, 316, 318, 328, 330–331, 381
Упсала, 305
Урбан II (1088–1099) римски папа, 142, 340
Урбан III (1185–1187), римски папа, 143, 154, 215–216, 306, 308, 320, 394
Урош I (око 1112–пре 1146), српски велики жупан, 109
Урош II (пре 1146–после 1156), српски велики жупан, 110, 157, 208
Урс, епископ Раба, 53
Урсон, архиепископ Барија, 142
Ускопље, 356, 367
Усора, 339–340, 355–356, 360, 367, 373, 380, 383–385

Феро, магистар, 202–203, 217
Филип I, француски краљ, 138
Филип, бугарски патријарх, 81, 86–87, 94
Филип, кардинал, 383–384
Филип, сењски епископ, 359, 384
Филипопоље (Пловдив), 115, 120, 158
Формин, задарски епископ, 57
Фотије, цариградски патријарх, 49, 74–75, 91
Франци, 47
Француска, 120, 236, 305, 330, 373

Хадријан II (867–872), римски папа, 50, 75
Хадријан IV (1154–1159), римски папа, 149, 198, 306, 308, 320, 394
Халкидон, 34
Харалд, дански краљ, 138
Хвосно, 111–112, 181, 183, 185, 191, 222, 247, 253, 257, 286, 288–289, 369
Хенрик IV (1056–1106), римско-немачки цар, 134, 138
Хенрик Гисинг, бан Усоре и Соли, 383
Хенрик, подђакон, 149, 196
Хенрих Фландријски (1206–1216), латински цар, 255–256
Хиландар, Манастир Ваведења Св. Богородице, 163, 173, 175, 181, 188, 190–191, 252–252, 258–259, 261, 370–372, 375, 387
Химара, 83, 85, 89
Хинко де Бибани, 378
Хомоље, Хомољске планине, 111, 298
Хонорије III (1216–1227), римски папа, 211, 265, 280, 304–306, 336–337, 339, 341, 346

Хонорије IV (1285–1287), римски папа, 210–211, 377, 379
Хонорије, архиепископ Салоне, 39
Хоча, Велика и Мала, 191
Хрвати, Хрватска, 44–46, 50, 55–58, 60, 73, 128, 134, 138, 151–158, 178–179, 192, 194–195, 205, 210, 220, 230, 233–235, 247, 311, 337, 339–340, 347, 349, 388
Хрисоверг, навпактски митрополит, 105
Хумберт, римски кардинал, 131–132
Хунавија, 69, 132, 318, 381–382

Цариград, 32–35, 37, 40–41, 45–46, 50–51, 54, 67, 74, 77, 79, 82, 87, 89, 97–99, 103, 107, 113, 115–117, 120, 124, 131–132, 140–141, 159, 161, 165, 179, 186–187, 190–191, 193, 211, 254, 258–259, 261, 268, 276, 300, 363, 365–366, 381
Целестин III (1191–1198), римски папа, 225
Центиберије, которски епископ, 322
Цетина, 152, 339, 370
Црес, 51, 53, 56, 147–148
Црква Блажене Девице у жупи Видгоши, 356
Црква Гроба Господњег у Јерусалиму, 187
Црква Св. Апостола Петра и Павла у Расу, Петрова црква, 76, 164, 264, 287
Црква Св. Апостола у Дубровнику, 66
Црква Св. Апостола у Пећи, 296–297, 368–369
Црква Св. Арханђела Михаила у Скопљу, 182
Црква Св. Ахилија у Ариљу, 175, 178, 289
Црква Св. Богородице у Стону, 288, 297
Црква Св. Георгија у Бару, 312
Црква Св. Димитрија у Солуну, 187–188
Црква Св. Јована Латеранског, 52
Црква Св. Јована Претече у Јерусалиму, 187
Црква Св. Јована у жупи Ускопље, 356
Црква Св. Козме и Дамјана, 356
Црква Св. Марије у Брскову, 378
Црква Св. Марије у Будви, 70–71, 197
Црква Св. Марије у Риму, 311
Црква Св. Михаила у жупи Лепеници, 356
Црква Св. Михаила у Котору, 197
Црква Св. Николе у Баријy, 187, 249
Црква Св. Павла у Риму, 187
Црква Св. Петра и Павла у Риму, 249
Црква Св. Петра у Бијелој, 62
Црква Св. Петра у Врхбосни, 356
Црква Св. Петра у Риму, 187
Црква Св. Прокопија у Нишу, 182, 289
Црква Св. Симеона у Дубровнику, 146
Црква Св. Софије у Охриду, 97–98
Црква Св. Спаса у Арбану (Кроји), 197
Црква Св. Спаса у Бару, 197
Црква Св. Стефана у Врутцима, 356
Црква Св. Стефана у Грбљу, 62
Црква Св. Теодосија у Витлејему, 187
Црква Св. Томе у Прчњу, 62
Црква Св. Трифуна у Котору, 62, 192, 199
Црква Св. Четрдесет мученика у Трнову, 296

Часлав, српски кнез, 77, 79, 152–153, 156
Чепел, острво, 243
Черник, 69, 80, 83, 85–86, 88–90, 93

Шајо, 354
Шар планина, 111, 289
Шведска, 155, 305
Шибеник, 147
Шишман, видински кнез, 368–369
Шкотска, 155
Штип, 370
Шумадија, 111

Ивана Коматина

ЦРКВА И ДРЖАВА У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА ОД XI ДО XIII ВЕКА

Издавач	Историјски институт Београд
За издавача	др Срђан Рудић, директор Историјског института
Лектура	Александра Антић
Регистри	Ивана Коматина
Превод резимеа на енглески језик	Татјана Ћосовић
Израда карата	Мирела Бутирић
Секретар Редакционог одбора	Снежана Ристић
Припрема за штампу	Слободан Симић
Штампа	Артпринт Медиа, Нови Сад
Тираж	400 примерака
Илустрације на корицама	- Ктиторски портрет Симеона Немање, Богородичина црква у Студеници (фото: М. Живковић) - Детаљ са фреске Успење Богородице, Сопоћани (фото: М. Живковић)

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(=163.41)"06/12"
27-9(4-12)"03/12"
322(497.11)"10/12"
94(497.11)"10/12"

КОМАТИНА, Ивана, 1984-
Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века / Ивана Коматина ; [израда карата Мирела Бутирић]. - Београд : Историјски институт, Београд (Нови Сад : Артпринт Медиа). - 466 стр. : илустр. ; 24 cm. - (Посебна издања / [Историјски институт] ; књ. 66)

На спор. насл. стр.: Church and State in the Serbian Lands from the XIth to the XIIIth Century. - Тираж 400. - Списак скраћеница: стр. 13-29. - Прилози 1-6: стр. 389-394. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Summary. - Библиографија: стр. 409-426. - Регистар.

ISBN 978-86-7743-113-6
1. Бутирић, Мирела [картограф]
a) Срби - Историја - 7в-13в b) Хришћанска црква - Историја - Југоисточна Европа - 4в-13в c) Србија - Друштвена историја - 11в-13в

COBISS.SR-ID 221992204